

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-ი/
1976 / 2

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

3 · 1976

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

15663

თბილისი
ТБИЛИСИ

3 · 1976

კ. მარქსის სხ. საქ. სსრ
სახელმწიფო რესპუბლიკ.
ბიბლიოთეკა

ხ ა რ ე ლ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა : ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили.

პასუხისმგებელი მდივანი ე. ვაშაკიძე
Отвественный секретарь Э. Вашакидзе

რ ე ლ ა ქ ც ი ო ს მ ი ს ა მ ა რ თ ი : თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37—95—50 ტელეფონ

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 13.X.76; შუკვ. 2482; ანწყობის ზომა 7×12;
ქალაქის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 17.85; სააღრიცხვო-სავაჭრომცემლო
თაბახი 16.40; უე 00865; ტირაჟი 1500
ფასი 1 მან.

*

ვაჭრობის სახელმწიფო „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

*

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა რ ს ი

წიგნი

დ. სტუარტა, უდიდესი მნიშვნელობის საერთო პარტიული დოკუმენტი	5
ე. მენაბდე, სკკპ XXV ყრილობა და ცვალებადი სამყარო	12
ვ. ორბელიანი, ფულადი და ნატურალური გადასახადები და ფეოდალური რენტის ფორმები რეფორმამდელი ხანის საქართველოში	23
ა. ბოლტუნიკი, არგონავტები და კოლხეთი	37
ბ. დუნდუა, ე. წ. ქართულ-სასაზღვრო მონეტების პრობლემა და ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის საკითხები	45

ცნობები და შენიშვნები

ვ. სიჭინავაძე, პორტო-ფრანკოს როლი რუსეთ-საქართველოს ვაჭრობის განვითარებაში	54
თ. ბერაძე, ლენინის ისტორიული გეოგრაფიიდან	63
ა. აბალოძე, XV საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორიიდან	75
ბ. ჯაფარიძე, ოქროს მონეტის ტერმინოლოგია XI—XIII საუკუნეების საქართველოში	84
ლ. სახაროვა, ლენინის 1970-71 წწ არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობის შედეგები	96
ბ. ლუდუგაშვილი, ათონის მთის ქართველთა მონასტრის დაარსების თარიღისათვის	105
ნ. ტყეშელაშვილი, მირზა თაყაი-ხანი ამირე ნეზამის სამხედრო რეფორმა და მისი შედეგები	110

პუბლიკაცია

ა. შარაშენიძე, ურის III დინასტიის ეპოქის დროინდელი ერთი ლურსმული ფიფიგა	124
ბ. პაიჭაძე, ერთი საარქივო დოკუმენტი იოსებ ქართველის შესახებ	139

პრეტიკა და ბიბლიოგრაფია

ა. ბიუნაშვილი, ბ. სვანიძე, შაბ-აბასი (ისტორიული დოკუმენტებისა და მიმოწერის კრებული)	149
ბ. ფიფია, მეორე მსოფლიო ომის დამახინჯების წინააღმდეგ	156
ბ. ბირობაძე, ელ. მენაბდე, ბ. სარკისიანი, მ. დანდამაყვის „მონობა ბაბილონში VII—IV სს. ჩვ. წ. აღ-მდე (626—331 წწ.)“	160

პრონიკა და ინფორმაცია

ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავი

საიუბილეო სხდომა	169
გაერთიანებული სამეცნიერო სესია	169
ილ. ანთელავა, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია	171
სამეცნიერო სესია ერევანში	171
ნ. პილუბაძე, საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია	172
სახლ-მუზეუმის გახსნა	179
ნ. ქაჭარაძე, საიუბილეო გამოცემები	180
მ. მარსაბიშვილი, ვარლამ დონდუას დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი სხდომა	181
კ. ქაჩაძე, ასალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა და ასპირანტთა სამეცნიერო სესია	183
ნ. ბრეზაძე, ეთნოლოგთა VIII საერთაშორისო სემინარი	184
აკადემიკოსი ნიკოლოზ ივანეს ძე მუსხელიშვილი (ნეკროლოგი)	187
პროფესორი ილია მირცხულავა (ნეკროლოგი)	191

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Д. СТУРУА, Общепартийный документ большого значения	5
Э. МЕНАБДЕ, XXV съезд КПСС и меняющийся мир	12
Э. ОРДЖОНИКИДЗЕ, Денежные и натуральные налоги и формы феодальной ренты в дореформенной Грузии	23
А. БОЛТУНОВА, Аргонавты и Колхида	37
Г. ДУНДУА, Проблема так называемых грузинско-сасанидских монет и вопросы истории раннефеодальной Грузии	45

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

В. СИЧИНАВА, Роль порто-франко в развитии русско-грузинской торговли	54
Т. БЕРАДЗЕ, Из исторической географии Лечхуми	63
А. АБДАЛАДЗЕ, Из истории Грузии первой половины XV в.	75
Г. ДЖАПАРИДЗЕ, Терминология золотой монеты в Грузии XI—XIII вв.	84
Л. САХАРОВА, Итоги работы Лечхумской археологической экспедиции за 1970—71 гг.	96
Г. ГУДУШАУРИ, К вопросу о датировке основания грузинского монастыря на Афоне	105
Н. ТЕР-ОГАНОВ, Военная реформа Мирза Таки-хана Амире Незама и ее результаты	110

ПУБЛИКАЦИИ

Дж. ШАРАШЕНИДЗЕ, Клинописная табличка эпохи III династии Ура	124
Г. ПАЙЧАДЗЕ, Один архивный документ об Иосифе Грузине	139

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Дж. ГИУНАШВИЛИ, М. СВАНИДЗЕ, Шах-Аббас (сборник исторических документов и переписки)	149
Г. ПИПИЯ, Против искажения истории второй мировой войны	156
Г. ГИОРГАДЗЕ, Э. МЕНАБДЕ, Г. САРКИСЯН, М. А. Дандамаев, «Рабство в Вавилонии VII—IV вв. до н. э. (626—331 гг.)»	160

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

К столетию со дня рождения И. А. Джавахишвили

Юбилейное заседание	169
Объединенная научная сессия	169
Ил. АНТЕЛАВА, Научная сессия Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили	171
Научная сессия в Ереване	171
Н. КИГУРАДЗЕ, Научная сессия, посвященная полевым археологическим исследованиям	172
Открытие дома-музея	179
Б. КАВТАРАДЗЕ, Юбилейные издания	180
М. МАРСАГИШВИЛИ, Заседание, посвященное 80-летию со дня рождения В. Дондуа	181
К. КАХАДЗЕ, Научная сессия молодых научных работников и аспирантов	183
Н. БРЕГАДЗЕ, VIII Международный семинар этнологов	184
Академик Н. И. Мухелишвили (некролог)	187
Профессор И. И. Мирцхулава (некролог)	191

დავი სტურა

უდიდესი მნიშვნელობის საერთო პარტიული დოკუმენტი

თავისი არსებობის მანძილზე საქართველოს კომპარტიის — დიდი ლენინის მიერ შექმნილი და გამობრძნედილი პარტიის ერთ-ერთ უძველეს მებრძოლ რაზმს — არაერთი უმნიშვნელოვანესი გამარჯვება მოუპოვებია სოციალისტური რევოლუციის განხორციელების, სოციალიზმისა და კომუნისმის აშენების სხვადასხვა ეტაპზე.

ამ გამარჯვებათა შორის განსაკუთრებული ადგილი უკავია საქართველოს კომპარტიის, მისი ახალი ხელმძღვანელობის თანმიმდევრული, უკომპრომისო, ვაჟაკური ბრძოლის საყოველთაო-სახალხო და საერთო პარტიულ აღიარებას, ბრძოლსა, რომელიც ბოლო წლების მანძილზე რესპუბლიკაში გაჩაღდა პარტიული და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ლენინური ნორმების აღდგენის, დამკვიდრებისა და შემდგომი განვითარებისათვის და რომლის პირველი მნიშვნელოვანი ეტაპი დაგვირგვინდა საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1976 წლის ივნისის ისტორიული დადგენილებით.

გამარჯვების სიხარულს არაფერი აქვს საერთო თვითდამშვიდებასთან, მით უმეტეს, ყოყონობასთან. საქართველოსა და მთელი ჩვენი ქვეყნის ყოველ ჭეშმარიტ პატრიოტს, მოქალაქესა და კომუნისტს უსაზღვროდ ახარებს ის ფაქტი, რომ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა მთელი ხმით, ლენინური პრინციპულობითა და მეცნიერული სიღრმით დატვირთი მისცა საქართველოს კომპარტიის, მისი ცენტრალური კომიტეტის ბრძოლას რესპუბლიკის საერთო პოლიტიკური და მორალურ-ფსიქოლოგიური კლიმატის საბოლოო გაჯანსაღებისათვის. ამ აღიარებაშია, გარდა სხვა დანარჩენი მხარეებისა, რომლებზეც ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი, საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის, 1976 წლის ივნისის დადგენილების ისტორიული მნიშვნელობა.

სხვათა შორის, ჩვენი აშკარა მტრები, ანტიკომუნისტები და ზოგიერთი გვრეთწოდებული მეგობარი ირონიზებენ იმის გამო, რომ კომუნისტები, ჩვენი სამშობლოს მშრომელები კომუნისტური პარტიის ყრილობებს, პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პლენუმებსა და დადგენილებებს ისტორიულს უწოდებენ. უბადრუკი ირონია! საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის უმაღლესი ფორუმები, პარტიის ცენტრალური კომიტეტის უმნიშვნელოვანესი დოკუმენტები საეტაპო მოვლენებია პარტიისა და მთელი საბჭოთა ხალხის ცხოვრებაში. ისინი, გარდა იმისა, რომ ასახავენ კომუნისმის მშენებლობის გარკვეულ ეტაპებს, შემოქმედებითად ავითარებენ მარქსიზმ-ლენინიზმს, მათ ფასდაუდებელი მნიშვნელობა აქვთ არა მარტო ჩვენი პარტიისა და ქვეყნისათვის, არამედ საერთაშორისო კომუნისტური და მუშათა მოქარაობისათვისაც, მთელი პროგრესული კაცობრიობისთვისაც.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ბოლო დადგენილების დრმა, მარქსისტულ-ლენინური ანალიზი მოცემულია საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ივნისის დადგენილებაში, ვახუშტის „პარტიის“ ამა წლის 6 ივლისის მოწინავე სტატიის, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის ამხანაგ ელუარდ ამბროსის ძე შევარდნაძის სიტყვაში რუსთავის მეტალურგიული ქარხნის პარტიული აქტივის კრებაზე 7 ივლისს და მისსავე მოხსენებაში საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მე-3 პლენუმზე 23 ივლისს.

ყველა ამ დოკუმენტში ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ეს დადგენილება, რომელიც მიღებულია სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის ამხანაგ ლეონიდ ილიას ძე ბრეჟნევის ინიციატივითა და რჩევით, წარმოადგენს უდიდესი მნიშვნელობის საერთო პარტიულ დოკუმენტს.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ეს დადგენილება მიღებულია პარტიის XXV ყრილობის შემდეგ და იგი აკონკრეტებს, აზუსტებს რესპუბლიკური პარტიული ორგანიზაციის მიერ იმ ამოცანების განხორციელების გზებსა და საბოლოო მიზნებს, რომლებიც ყრილობამ დასახა.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1976 წლის ივლისის პლენუმზე ამხანაგმა ელუარდ შევარდნაძემ აღნიშნა, რომ „ცენტრალური კომიტეტის ივნისის დადგენილება იმითაც გამოირჩევა, რომ მას ყოვლისმომცველი, მასშტაბური ხასიათი აქვს, საფუძვლიანად აანალიზებს რესპუბლიკის პარტორგანიზაციის ცხოვრებისა და საქმიანობის ყველა მხარეს და იმ მეცნიერულად შემუშავებულ ღონისძიებათა კომპლექსია, რომელიც მიზნად ისახავს რესპუბლიკის ეკონომიკისადმი პარტიული ხელმძღვანელობის, მთელი ჩვენი ორგანიზატორული და პოლიტიკური მუშაობის შემდგომ სრულყოფას პარტიის XXV ყრილობის გადაწყვეტილებათა შესაბამისად“¹.

ეს მეტად საყურადღებო დებულებაა მისი ისტორიული ასპექტითაც. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების დღიდან პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა მიიღო არაერთი დადგენილება საქართველოს კომპარტიისა და საერთოდ საქართველოს შესახებ. ეს დადგენილებები მკაფიოდ გამოხატავენ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ლენინურ ზრუნვას საქართველოს ეკონომიკისა და კულტურის აღორძინებისა და განვითარებისადმი, რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციის ორგანიზაციულ-პოლიტიკური განმტკიცებისადმი; ისინი განასახიერებენ კომუნისტური პარტიის ბრძნულ ეროვნულ პოლიტიკას, რომელიც მიმართული იყო ადრე დაჩაგრულ ერთა მატერიალური კეთილდღეობისა და სულიერი კულტურის მაქსიმალურ ზრდისა და განვითარებისაკენ.

პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა და საბჭოთა მთავრობამ სხვადასხვა დროს მიიღეს დადგენილებები საქართველოს საზღვაო პორტების, ჭიათურის მარგანცის მოპოვების, საქართველოში მევენახეობის, მეჩაიეობის, მეცენტრალურებისა და ზარისხიანი მეღვინეობის განვითარების შესახებ.

თავისი მრავალი დადგენილებით სკკპ ცენტრალური კომიტეტი ბრძნულად ხელმძღვანელობდა და ქმედითად ეხმარებოდა საქართველოს კომუნისტურ პარტიის რიგების ერთიანობისთვის ბრძოლაში, ნაციონალ-უკლონიზმის, ტროცკიზმისა და მემარჯვენე ოპორტუნისმის წინააღმდეგ.

¹ ვახ. „კომუნისტ“ 1976 წლის 25 ივლისი.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1972 წლის 22 თებერვლის დადგენილება თბილისის საქალაქო კომიტეტის ორგანიზატორული და პოლიტიკური მუშაობის შესახებ, პარტიის ცენტრალური კომიტეტისა და საბჭოთა კავშირის მინისტრთა საბჭოს 1974 წლის 10 თებერვლის დადგენილება საქართველოს სახალხო მეურნეობის შემდგომი განვითარების შესახებ და პარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1976 წლის ივნისის დადგენილება, მოიცავენ, როგორც ეს აღინიშნა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ივლისის პლენუმზე, ეკონომიური პრობლემებისა და პარტიული მშენებლობის საკითხების მთელ კომპლექსს, დიალექტიკურად ავითარებენ ჩვენი პარტიის XXIV და XXV ისტორიული ყრილობების თეორიულ და პრაქტიკულ დებულებებს.

ეს უმნიშვნელოვანესი დოკუმენტები, რომლებიც წარმოადგენენ პოლიტიკისა და მეცნიერების სინთეზს, განასახიერებენ კომუნისტური პარტიის ლენინური ეროვნული პოლიტიკის გამარჯვების ახალ, უმაღლეს ეტაპს, საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის, მისი პოლიტბიუროს, პირადად სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის ამხანაგ ლეონიდე ილიას ძე ბრეჟნევის დაუცხრომელ ზრუნვას საქართველოსთვის, ქართველი ხალხისათვის, რესპუბლიკის ყველა მშრომელთათვის, საქართველოს პარტიული ორგანიზაციისათვის.

ცენტრალური კომიტეტის ამ დადგენილებების უნივერსალობა, მასშტაბურობა, პერსპექტიულობა და მეცნიერული სიღრმე შეესაბამებოდა და კამოხატავენ განვითარებული სოციალიზმის თანამედროვე ეტაპზე კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელი როლის ზრდას. ამაშიცაა ამ დადგენილებათა თავისებურება და სპეციფიკა.

თავის გამოვლასაში რუსთავის მეტალურგიული ქარხნის პარტიული აქტივის კრებაზე ამხანაგმა ედუარდ შევარდნაძემ გააანალიზა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1976 წლის ივნისის დადგენილების პოლიტიკური, ეკონომიური და სოციალური ასპექტები.

ამხანაგმა ე. ა. შევარდნაძემ მიუთითა, რომ პოლიტიკური ასპექტით დადგენილება ნიშნავს რესპუბლიკის პოლიტიკური ორგანიზაციის, მთელი პოლიტიკური სისტემის შემდგომ განმტკიცებას, ოპტიმალურ პირობებს უქმნის თანამედროვე კონკრეტულ-ისტორიულ პირობებში კომუნისტური პარტიის ლენინური ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიკური კურსის ეფექტიან განხორციელებას.

ცენტრალური კომიტეტის უკანასკნელი დადგენილება წარმოადგენს ჩვენი რესპუბლიკის შემდგომი პოლიტიკური განმტკიცების გარანტიას განვითარებული სოციალიზმის ეპოქაში, როცა საბჭოთა საერთო-სახალხო სახელმწიფო მტკიცედ ახორციელებს სოციალისტური სახალხო ხელისუფლების, სოციალისტური დემოკრატიისა და დისციპლინის განმტკიცების კურსს.

„ეს დადგენილება, — აღნიშნა ამხანაგმა შევარდნაძემ, — ყველა პირობას უქმნის ჩვენი სახელმწიფოებრიობის, კანონიერების, წესრიგის, მუშათა კლასისა და გლეხობის კავშირის — ჩვენი სახელმწიფოს პოლიტიკური საფუძვლის შემდგომ განმტკიცებას, ხალხთა ლენინური მეგობრობის პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის განვითარებას, ქალაქსა და სოფელს შორის, გონებრივ და ფიზიკურ შრომას შორის ძირითადი განსხვავების აღმოფხვრას, სოციალისტუ-

რი და კომუნისტური სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი ურთიერთობის სრულყოფას².

ეკონომიური ასპექტით საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ივნისის დადგენილება ყველაზე უფრო ხელშემწყობ პირობებს უქმნის კომუნისმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნისათვის მუშაობის შემდგომ სრულყოფას, საქართველოს სსრ ეკონომიკის განმტკიცებასა და განვითარებას, სახალხო მეურნეობის მართვის გაუმჯობესებას მყარ მეცნიერულ საფუძველზე.

რუსთავის მეტალურგული ქარხნის პარტიული აქტივის კრებაზე აღინიშნა ისიც, რომ სოციალური ასპექტით სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ივნისის დადგენილებას ისეთივე ფასდაუდებელი მნიშვნელობა აქვს, ვინაიდან ამ დადგენილების შესაბამისად რესპუბლიკაში კომუნისტური მშენებლობის სოციალურ-პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური ამოცანების გადაწყვეტა ნიშნავს სოციალური სიკეთისა და ფასეულობათა შემდგომ გამარჯვლებას, კომუნისმის მშენებელთა მატერიალური და სულიერი მოთხოვნილებების კიდევ უფრო ეფექტიან დაკმაყოფილებას, თითოეული პიროვნების სოციალური ორიენტაციის გაუმჯობესებას, შრომის, სწავლისა და დამსახურებული დასვენების კონსტიტუციური უფლებების უკეთ რეალიზაციას.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ამა წლის ივლისის პლენუმზე ითქვა დადგენილების სოციალურ-ეთიკურ ასპექტზეც.

„იგი მარტო იმით კი არ გამოიხატება, — თქვა ამხანაგმა ედუარდ შევარდნაძემ თავის მოხსენებაში პლენუმზე, — რომ ამ დოკუმენტში მაღალი შეფასება ეძლევა ჩვენი პარტორგანიზაციის მუშაობას რესპუბლიკაში ზნეობრივ-ფსიქოლოგიური კლიმატის გაჯანსაღებისათვის, და არც იმით, რომ აქ ხაზგასმულია ამ მუშაობის შემდგომი გაძლიერების საჭიროება. ეს ასპექტი მკაფიოდ ვლინდება თვით ცენტრალური კომიტეტის დადგენილების სულისკვეთებაში. მის მაღალ პრინციპულობასა და ამავე დროს დიდ კეთილშობილურნობაში, მომთხოვნეობასა და ამასთანავე სრულ ნდობაში, იმაში, რომ იგი მიმართავს რესპუბლიკის თვითოეული კომუნისტის, თვითოეული მშრომელის პატიოსნებასა და შეგნებას, რწმენას გამოხატავს, რომ მათ შეუძლიათ ჩვენი ქვეყნის ნათელი მომავლის ღირსეული მშენებლები იყვნენ, ოპტიმისტურია მისი განწყობილება და მტკიცედ სჯერა, რომ მუშაობამ, რომელიც ჩვენ უკანასკნელი სამი-ოთხი წლის მანძილზე ვაგწიეთ, რესპუბლიკური პარტორგანიზაცია გამოაწრთო, ახალ სოციალურ-ეთიკურ და მორალურ-პოლიტიკურ დონეზე აიყვანა ჩვენი ხალხი“³.

ამრიგად, საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1976 წლის ივნისის დადგენილება წარმოადგენს არა მარტო პოლიტიკურ, არამედ ღრმა მეცნიერულ დოკუმენტსაც, რომლის ხორცშესხმა შეუძლებელია მისი შემოქმედებითი შესწავლისა და დაუფლების გარეშე. ეს კი განაპირობებს ამ დოკუმენტის პროპაგანდის თავისებურებას და სპეციფიკურობას, რაც გამოიხატება საზოგადოებრივი მეცნიერების როლის შემდგომ ამალღებაში პარტიის პოლიტიკის ცხოვრებაში გატარების უაღრესად მნიშვნელოვან საქმეში.

2 გაზ. „კომუნისტი“ 1976 წლის 9 ივლისი.
3 გაზ. „კომუნისტი“ 1976 წლის 25 ივლისი.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1976 წლის ივნისის დადგენილება, ერთის მხრივ, ანალიზებს და ამკვიდრებს საქართველოს კომპარტიის, მისი ცენტრალური კომიტეტის უკანასკნელ წლებში გაწეულ მუშაობას, გამოყოფს ამ რთული, კომპლექსური საქმიანობის ყველაზე უფრო მოწინავე ტენდენციებს, ხოლო მეორე მხრივ, უსახავს რესპუბლიკის პარტიულ ორგანიზაციას ახალ გაზრდილ ამოცანებს, რომელთა გადაწყვეტა ორგანულ კავშირშია საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXV ყრილობის მიერ წამოყენებულ წინასწარდასახულობათა ხორცშესხმასთან.

ის ძირითადი გარდატეხა, რაც მოხდა ჩვენს რესპუბლიკაში ნამდვილად ისტორიულია ამ სიტყვის ყველაზე ფართო გაგებით და ღრმა მნიშვნელობით. ახლო წარსულის მიმე კოშმარად გვაწევს საქმოსნებისა და მეჭრთამეების თავაწყვეტილი თარეში, პროტექციონიზმისა და კარიერიზმის გაფუჩჩქვნი, პატიოსანი კომუნისტებისა და მშრომელების ახუნად აგდება, ჩვენი საზოგადოების ერთი ნაწილის მორალურ-ეთიკური გახრწნა და გადაგვარება. ამ მოვლენების სოციალური საფრთხე განპირობებული იყო იმითაც, რომ ამ სენით დაავადებული აღმოჩნდა ბევრი ინათვანი, ვინც თავისი მდგომარეობით ვალდებული იყო წინ აღდგომოდა ამ ნეგატიურ, სოციალიზმისათვის ანტიპოდურ მოვლენებს. ეს, რა თქმა უნდა, ართულებდა პარტიული და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ლენინური ნორმების დაცვას მათ ხელმყოფთაგან.

მაგრამ საქართველოს პარტიულ ორგანიზაციაში, რომელსაც ბრძოლისა და შრომის სასახლო ტრადიციები გააჩნია, აღმოჩნდნენ ძალები, რომლებიც აქტიურად შეებრძოლნენ ამ მანკიერ მოვლენებს. საქართველოს კომპარტიის უკანასკნელი მიღწევები და გამარჯვებები, რაც აღიარებულია პარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1976 წლის ივნისის დადგენილებაში, დაკავშირებულია ამ ძალების ლენინურ პრინციპულობასთან, კომუნისტურ შემართებასთან, პარტიულ სიბრძნესთან. ეს ის ძალებია, რომლებიც შეადგენენ სამოცდაათიანი წლების კომუნისტთა სიამაყესა და სახელს. ისტორია არ დაიფუცებს მათ მეცადინეობას, მიმართულს ჩვენი რესპუბლიკის პრესტიჟის აღდგენისა და განმტკიცებისაკენ.

საქართველოს კომპარტიის ახალმა ხელმძღვანელობამ გამოიჩინა უდიდესი სულგრძელობა იმათ მიმართ, ვინც პასიურად შესცქეროდა ნეგატიური მოვლენების ვადვირებას საქართველოში, ვინც იმ მიმე და რთულ წლებში ვერ გამოიჩინა პრინციპულობა და ვაჟაკობა, ვინც ამოუფარა პირადი პატიოსნების ჯავშანს.

ახლა კი დროა უმაღლესი აქტივობით, თავდადებული ბრძოლით პარტიის XXV ყრილობისა და ცენტრალური კომიტეტის დადგენილებების წინასწარდასახულობათა განხორციელებისათვის დავუმტკიცოთ პარტიას, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტს, რომ გაეთდა სათანადო დასვენები წარსულიდან, რომ ხელმძღვანელობის ნდობა უნდა ვავიგოთ, როგორც მოთხოვნა ვიმუშაოთ თავდადებით, ვიმუშაოთ ისე, როგორც ამას გვასწავლიდა დიდი ლენინი, როგორც ამას გვასწავლის მისი მიერ შექმნილი და ბრძოლებში გამობრძმედილი კომუნისტური პარტია.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1976 წლის ივნისის დადგენილების პროპაგანდაში დიდი როლი უნდა შეასრულონ საზოგადოებრივი მეცნიერებების წარ-

მომადგენლებმა, რომელთა მუშაობაში ბოლო წლების მანძილზე შეიმჩნევა ძირეული გარდატეხა.

რა ძირითადი ნაკლოვანებებით ხასიათდებოდა საზოგადოებრივ მეცნიერებათა, მათ შორის ისტორიულ-პარტიული მეცნიერების განვითარება ახლ. წარსულში? ჩვენი აზრით, ასეთი ნაკლოვანება, სულ ცოტა, სამი მიანც იყო:

პირველი, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ერთგვარი მოწყვეტა დღევანდელობისაგან, კომუნისტური საზოგადოების მშენებლობის აქტუალური პრობლემებისაგან. მეორე, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სრული პასიურობა სოციალიზმისათვის ანტიპოდური მოვლენების წინააღმდეგ ბრძოლაში; მესამე, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ინსტიტუტებში არ იყო გამეფებული ქეშპარიტად შემოქმედებითი ატმოსფერო.

უნდა ითქვას, რომ საზოგადოებრივი მეცნიერებების შემდგომი განვითარებისადმი მიძღვნილი 1967 წლის სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ცნობილი დადგენილების შედეგადაც რესპუბლიკაში, თუმცა განხორციელდა ზოგიერთი ღონისძიება, მაგრამ ვითარება არსებითად არ შეცვლილა.

საქართველოში მომხდარმა ძირეულმა, პრინციპული ხასიათის ცვლილებებმა კეთილმყოფელი გავლენა მოახდინეს საზოგადოებრივი მეცნიერების დარგის მუშაების საქმიანობაზეც. მაგრამ ეს თავისთავად, ავტომატურად როდი მოხდა. ამაში უდიდესი როლი შეასრულა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის დადგენილებებმა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ფილოსოფიის ინსტიტუტისა და საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტთან არსებული პარტიის ისტორიის ინსტიტუტის მუშაობის შესახებ.

დადგენილებებით გამოიკვეთა ამ უმნიშვნელოვანესი იდეოლოგიური ინსტიტუტების როლი საქართველოს კომპარტიის ბრძოლაში პარტიული და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ლენინური ნორმების აღდგენის, დამკვიდრებისა და განვითარებისათვის ბრძოლაში.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1976 წლის ივლისის პლენუმზე აღინიშნა საზოგადოებრივ მეცნიერებათა პირველი მიღწევები ამ მიმართულებით. თავის მოხსენებაში პლენუმზე ამხანაგმა ელუარდ შევარდნაიემ განაცხადა:

„დღეს ჭეროვანი პატივისცემით უნდა მოვიხსენიოთ და ღრმა კმაყოფილების გრძნობით აღვნიშნოთ დიდი წვლილი, რომელიც შეიტანეს და შეაქვთ ნეგატიური მოვლენების წინააღმდეგ ბრძოლაში, რესპუბლიკის მორალურ-პოლიტიკური და მორალურ-ფსიქოლოგიური კლიმატის გაჯანსაღებაში მთლიანად ჩვენს მეცნიერებას, მეცნიერებათა აკადემიას, ჩვენს საზოგადოებრივ მეცნიერებათა პროფილის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტებს, კერძოდ, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ფილოსოფიის ინსტიტუტს, რესპუბლიკის სახელმწიფო საგემო კომიტეტთან არსებული სახალხო მეურნეობის ეკონომიკისა და დაგეგმვის ინსტიტუტს, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტთან არსებულ პარტიის ისტორიის ინსტიტუტს. საინტერესო და სასარგებლო მუშაობას ეწევიან საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტთან არსებული საზოგადოებრივი აზრის საბჭო და ზოგიერთი უმაღლესი სასწავლებელი.

ფილოსოფიის ინსტიტუტის, პარტიის ისტორიის ინსტიტუტის თაობაზე საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მიერ მიღებულ დადგე-

ნიღებებს პრინციპულად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ მთელი ჩვენი საზოგადოებრივი მეცნიერების დონის ამადღებისათვის⁴.

საზოგადოებრივი მეცნიერებების წარმომადგენლებს კარგად აქვთ შეგნებული, ეს მაღალი შეფასება რომ გაამართლონ, კიდეც ბევრი რამ უნდა გაკეთდეს, რომ მთავარი და ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი მათ საქმიანობაში ჯერ კიდეც წინაა.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1976 წლის ივნისის დადგენილებაში ნათქვამია: „უნდა ამადღდეს სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის ეფექტიანობა, განმტკიცდეს მეცნიერებისა და ცხოვრების კავშირი, დროული და პრინციპული შეფასება მიეცეს იდეურ შეცდომებსა და ხარვეზებს სამეცნიერო შრომებში, ლიტერატურისა და ხელოვნების ნაწარმოებებში“⁵.

საზოგადოებრივ მეცნიერებათა წარმომადგენლები ყველაფერს გააკეთებენ იმისათვის, რომ თავიანთი საპატიო წვლილი შეიტანონ კომუნისტური პარტიის XXV ყრილობის ისტორიულ გადაწყვეტილებათა ხორცშესხმაში, იმ ამოცანების სასახელოდ გადაწყვეტაში, რომლებსაც აყენებს ქართველი ხალხისა და რესპუბლიკის ყოველი მშრომელის წინაშე საქართველოს კომპარტია და მისი ცენტრალური კომიტეტი.

4 გაზ. „კომუნისტი“ 1976 წლის 25 ივლისი.

5 გაზ. „კომუნისტი“ 1976 წლის 27 ივლისი

მეშარდ მენაბდე

სკკპ XXV ყრილობა და ცვალეპადი სამყარო

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ყრილობებისა და მათ მიერ მიღებულ გადაწყვეტილებათა მსოფლიო-ისტორიული მნიშვნელობა განისაზღვრება პირველ რიგში საბჭოთა კავშირის ხვედრითი წონითა და გავლენით თანამედროვე მსოფლიოში, იმ როლით რომელსაც ასრულებს პირველი სოციალისტური სახელმწიფო საერთაშორისო ასპარეზზე. ამიტომ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის საქმიანობა მიზნად ისახავს არა მარტო ვიწრო ეროვნულ ინტერესებს, არამედ ისეთი გლობალური პრობლემების გადაჭრას, როგორცაა გამაღებელი შეიარაღების შეჩერება, ლეწმროების სისტემის შექმნა, ეკოლოგიური საკითხების პრაქტიკული გადაწყვეტა, მსოფლიო ენერგორესურსების რაციონალური გამოყენება, შიმშილისა და განსაკუთრებით საშიშ სნეულებათა დაძლევა და ა. შ. ამავე დროს კომუნისტები მოითხოვენ ამ პრობლემების სისტემურ გადაჭრას და იმ მთავარი ფაქტორის გათვალისწინებას, რომ თანამედროვე მსოფლიო შეუჩერებლად ვითარდება ერთიანი მაკისტრალური გზით სოციალიზმისა და კომუნისმისაკენ.

ყოველივე ამან უზრუნველყო საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის მაღალი ავტორიტეტი მთელ მსოფლიოში. თავის მოხსენებაში სკკპ ცენტრალური კომიტეტის, სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოსა და რუსეთის სფსრ უმაღლესი საბჭოს გაერთიანებულ სახეიმო სხდომაზე 1972 წლის 21 დეკემბერს სკკპ ცკ გენერალური მდივანი ლ. ი. ბრეჟნევი ამბობდა: „ნახევარი საუკუნე, რაც სსრ კავშირი არსებობს, მსოფლიოში თავისი გაქანებითა და სიღრმით უმაღალითო სოციალურ-პოლიტიკური ცვლილებებით აღინიშნა... ამ ნახევარი საუკუნის მანძილზე მსოფლიო სხვაგვარი გახდა; და უდავოა, ... რომ მთელ ამ ისტორიულ ცვლილებებში დიდი როლი შეასრულა საბჭოთა კავშირმა — თვით მისი არსებობის ფაქტმა, ჩვენი სოციალისტური საზოგადოების მაგალითის ძალამ, ჩვენი სახელმწიფოს აქტიურმა საერთაშორისო პოლიტიკამ“¹. სკკპ XXV ყრილობის მსვლელობაში საესებით სამართლიანად აღინიშნა, რომ დღეს „საბჭოეთის საგარეო პოლიტიკას პატიეს სცემენ და მხარს უჭერენ მთელი მსოფლიოს ხალხთა მრავალმილიონიანი მასები“².

საბჭოთა კავშირის და მისი ხელმძღვანელი ძალის — კომუნისტური პარტიის გავლენის მნიშვნელობა დღეს აღიარებულია მთელ მსოფლიოში, როგორც ჩვენდამი მეგობრულად, ისე მტრულად განწყობილ წრეებში. ასე მავალითად, ჟურნალ „დოიჩე აუსენპოლიტიკში“ (გერმანიის დემოკრატიული რესპუბლიკა) აღნიშნული იყო: „საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ყრილობები წარმოადგენენ კულმინაციურ წერტილს არა მარტო საბჭოთა ქვეყნის ცხოვრებაში, არამედ საერთაშორისო ასპარეზზეც, მსოფლიო ბრძო-

1 ლ. ი. ბრეჟნევი, ლენინური კურსით, სიტყვები და სტატიები, ტ. 4, თბ., 1974, გვ. 70.

2 ლ. ი. ბრეჟნევი სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში და პარტიის მორგი ამოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში, თბ., 1976, გვ. 5.

ლაში მშვიდობის, დემოკრატიისა და სოციალიზმისათვის. ლენინური პარტიის, მსოფლიო კომუნისტური მოძრაობის ავანგარდის, ყრილობებიდან მომდინარეობს გადაწყვეტი იმპულსი კაცობრიობის შემდგომი განვითარებისათვის სოციალური პროგრესის გზით³.

განსაკუთრებულად უნდა აღინიშნოს ყრილობის მნიშვნელობის აღიარება აშკარა ანტიკომუნისტების მხრიდან. ზოგიერთი მათგანი ვერ მალავს თავის სიძულვილს საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიისადმი, მაგრამ ამავე დროს იძულებულია აღიაროს: „არსებობს საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ გადაწყვეტილებანი, რომლებიც მიღებული იქნება ყრილობაზე (წერილი დაიწერა XXV ყრილობის გახსნამდე. — ე. მ.), ღრმა გავლენას მოახდენენ როგორც რუსების, ისე ამერიკელების ცხოვრებაზე“ და შემდეგ: „გარკვეული გაგებით ისინი (ლაპარაკია სკკპ ყრილობაზე. — ე. მ.) უფრო სერიოზულია, ვიდრე პოლიტიკური კონვენტები (ამერიკის წამყვანი ბურჟუაზიული პარტიების ყრილობები. — ე. მ.) შეერთებულ შტატებში“⁴.

ამრიგად, დღეს უკვე საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXV ყრილობის მსახლეები, გადაწყვეტილებანი, დასკვნები და განსაკუთრებით სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის ლ. ი. ბრეჟნევის მოხსენება, რომელიც ეყრდნობა თანამედროვე საერთაშორისო ვითარების მეცნიერულ მარქსისტულ-ლენინურ ანალიზს, კიდევ ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში მოახდენენ მძლავრ ზემოქმედებას მსოფლიოში მიმდინარე პროცესებზე და კაცობრიობის შემდგომ განვითარებაზე, რაც აიხსნება შემდეგი ფაქტორებით:

— სკკპ XXV ყრილობა იყო არა მარტო საბჭოთა, არამედ მთელი მსოფლიოს კომუნისტებისა და პროგრესული ძალების ჭერ კიდევ არნახული ფორუმო, რომელშიც მონაწილეობა მიიღო 103 დელეგაციამ 96 ქვეყნიდან, ე. ი. მეტმა, ვიდრე მონაწილეობდა კომუნისტური და მუშათა პარტიების საერთაშორისო თათბირში მოსკოვში 1969 წელს;

— ყრილობამ განსაზღვრა კომუნისტური მშენებლობის კონკრეტული გეგმები არა მარტო მომავალ ხუთწლეულში (ეფექტიანობისა და ხარისხის ხუთწლედ), არამედ უფრო შორეული პერსპექტივის გათვალისწინებით (1990 წლამდე);

— ყრილობა მიმდინარეობდა ორი სოციალ-ისტური სისტემის (სოციალიზმისა და კაპიტალიზმის) კიდილის იმ სტადიაზე, როდესაც მსოფლიოში მოხდა გადაწყვეტი ძვრა ახალი საზოგადოებრივი სისტემის სასარგებლოდ; იმპერიალიზმმა თითქმის ყველგან დაკარგა დომინირებული მდგომარეობა და იძულებული გახდა ელიარებინა არსებული რეალობანი, რამაც შესაძლებელი გახადა საერთაშორისო დაძაბულობის შენელების პროცესი;

— ყრილობა ჩატარდა ეკონომიური ურთიერთდახმარების საბჭოს წევრ-სახელმწიფოთა მიერ 1971 წელს მიღებული სოციალისტური ეკონომიური ინტეგრაციის გრძელვადიანი პროგრამის განხორციელების ახალი ეტაპის დასაწყისში, როდესაც აღნიშნულ ეკონომიურ გაერთიანებაში შემავალი სოციალისტური ქვეყნები შეუდგნენ გრძელვადიანი მიზნობრივი პროგრამების შემუშავებასა და განხორციელებას;

³ B. Mahlow, Die internationale Bedeutung des XXV Parteitag der KPdSU, „Deutsche Aussenpolitik“, 1976, H. S. გვ. 645.

⁴ D. Seligman, Communist Ideology and Soviet Power, „Fortune“, Jan. 1976, გვ. 113.

— ყრილობას ჰქონდა ადგილი კაცობრიობის განვითარების იმ ისტორიულ მონაკვეთში, როდესაც მთელ რიგ კაპიტალისტურ ქვეყნებში (იტალია, საფრანგეთი, პორტუგალია და. შ.) მკვეთრად გაიზარდა კომუნისტური პარტიების გავლენა და დაისვა საკითხი ქვეყნის ხელმძღვანელობაში მათი უშუალო მონაწილეობის შესახებ უახლოეს მომავალში; მსოფლიო კაპიტალისტური სისტემის ღრმა ეკონომიურმა და პოლიტიკურმა კრიზისმა დააჩქარა სოციალურ გარდაქმნათა პროცესი;

— ყრილობა მიმდინარეობდა ისეთ საერთაშორისო ვითარებაში, როდესაც მნიშვნელოვნად გაიზარდა განთავისუფლებულ ხალხთა (პირველ რიგში სოციალისტური ორიენტაციის ქვეყნების) ზეგავლენა მთელ მსოფლიოში და მსხვილი იმპერიალისტური ქვეყნებიც კი იძულებული გახდნენ დაეხიათ უკან პროგრესული და განვითარებადი ძალების შემოტევის შედეგად. სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაში, ახლო აღმოსავლეთში, ანგოლასა და მსოფლიოს სხვა რაიონებში.

მთელედავად იმისა, რომ თანამედროვე საერთაშორისო ვითარება გამოიჩინეა უკიდურესი სირთულით, სიჭრელითა და აღსავსეა მრავალგვარი წინააღმდეგობებით, ყველა ზემოაღნიშნულმა ფაქტორებმა მოგვეცეს საშუალება წარმატებით შეგვესრულებინა სკკპ XXIV ყრილობის მიერ მიღებული მშვიდობის პროგრამა და შეგვემუშავებინა მშვიდობისა და საერთაშორისო თანამშრომლობისათვის, ხალხთა თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის შემდგომი ბრძოლის ახალი პროგრამა, რომელიც მოწოდებულია გააღრმავოს საერთაშორისო დაძაბულობის შენელების პროცესი, გააფართოს საერთაშორისო თანამშრომლობა ეკონომიურ, პოლიტიკურ, მეცნიერულ-ტექნიკურ და კულტურულ სფეროებში, შექმნას ნორმალური და ხელსაყრელი ვითარება კაცობრიობის შემდგომი სოციალური პროგრესისათვის.

კომუნისტები ყოველთვის უსვამდნენ ხაზს იმ გარემოებას, რომ მშვიდობიანი თანაარსებობის პრინციპებზე აგებული საერთაშორისო თანამშრომლობა ქმნის ხელსაყრელ პირობებს კლასობრივი ბრძოლის სწორი და წარმატებითი წარმართვისათვის. ბრძოლა მშვიდობისა და ხალხთა უშიშროებისათვის უდავოდ გულისხმობს კომპრომისს პოლიტიკურ სფეროში, მაგრამ ეს კომპრომისი, სკკპ ხელმძღვანელობის აზრით, არ შეიძლება მიღწეულ იქნას სოციალურ და იდეოლოგიურ სფეროში რაიმე დათმობის ხარჯზე. ამავ დროს საბჭოთა კავშირის სავარეო პოლიტიკა წარმოადგენს კლასობრივ პოლიტიკას და მიზნად ისახავს თანამედროვე საზოგადოების გარდაქმნას სოციალისტურ საწყისებზე, ყველა იმ ძალებისადმი ხელშეწყობას, რომლებიც იბრძვიან სოციალური და ეროვნული განთავისუფლებისათვის. საყოველთაო მშვიდობისა და უშიშროების ერთ-ერთ ურდვევ პრინციპად (რაც სავსებით ნათლად აისახა პელსინკის თათბირზე მიღებულ დოკუმენტებში გასული წლის ზაფხულში) აღიარებულია საზღვრების ურდვევი ხასიათი და შინაგან საქმეებში ჩაურევლობა, ე. ი. ტერიტორიული და პოლიტიკური status quo, მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავს იმავე status quo-ს აღიარებას სოციალურ სფეროში. პირველ შემთხვევაში ჩვენ ხალხთა ცხოვრებიდან გამომრიცხავთ ომს, ძალადობას, მუქარას, რაც უდავოდ წარმოადგენს დადებით ფაქტორს თანამედროვე, ორ ნაწილად განხეთქილი მსოფლიოსათვის; ხოლო მეორე შემთხვევაში ფაქტიუ-

რად მივდივართ ყოველგვარი საზოგადოებრივი განვითარების უარყოფამდე. სკკ XXV ყრილობაზე ხაზგასმით აღინიშნა: „ჩვენ არ ვმალავთ, რომ დაძაბულობის შენელება მიგვაჩნია მშვიდობიანი სოციალისტური და კომუნისტური მშენებლობის უფრო ხელშემწყობი პირობების შექმნის გზად. ეს მხოლოდ ადასტურებს, რომ სოციალიზმი და მშვიდობა განუყოფელია... რაც შეეხება ცრუმემარცხენელი ყვადსი მტკიცებებს, თითქოს მშვიდობიანი თანაარსებობა ლამის „კაპიტალიზმისათვის დახმარებას“, „სოციალურ-პოლიტიკური სტატუს-კვოს“ გაყინვას ნიშნავს, ჩვენ ვუპასუხებთ: ყოველგვარი რევოლუცია უწინარეს ყოვლისა მოცემული საზოგადოების სამინაო განვითარების კანონზომიერი შედეგია, თვით ცხოვრებაც უარყოფს მონაჩმანებს „გაყინვის“ შესახებ. საქმარისა გავისხენოთ დიდი რევოლუციური ცვლილებანი, რომლებიც მსოფლიოში მოხდა უკანასკნელი წლების მანძილზე“⁶.

ცხადია, მსოფლიო რევოლუციური პროცესის შემდგომი განვითარების პირობებში საბჭოთა კავშირი, სოციალისტური ქვეყნები, მთელი კომუნისტური მოძრაობა ვერ დარჩება გულგრილი გარეშე მაყურებლის როლში. სოციალისტური სამყარო არ ერევა სხვა ხალხების სამინაო საქმეებში, უარყოფს რევოლუციის ექსპორტს⁷, მაგრამ ისეთ ვითარებაში, როდესაც რევოლუციურ ძვრებს უკვე აქვს ადგილი, ჩვენი პოზიცია ნათელი და არაორაზროვნია. ამის შემდგომ ისტორიაში ამის დამადასტურებლად საქმარისა დავასახელოთ კუბა, სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზია და ანგოლა. საბჭოთა კავშირის პოზიცია ამ ქვეყნების მიმართ საყოველთაოდაა ცნობილი და არ მოითხოვს დამატებით კომენტარს. აღენიშნავთ მხოლოდ, რომ მთავარ ზეგავლენას რევოლუციურ პროცესზე საბჭოთა კავშირი ახდენს თავისი წარმატებებით სოციალურ-ეკონომიკურ დარგში. ცნობილი ბულგარელი ისტორიკოსი, აკადემიკოსი ვ. ტოპენჩაროვი წერს: „სოციალიზმის მშენებლობამ სსრ კავშირში შექმნა ნიმუში, რომლის მიხედვითაც შეიძლება შეფასდეს განვლილი ეტაპები, მიღწეული პროგრესი და სიძნელე, რომელნიც დაძლეული უნდა იყოს“⁸, და შემდეგ: „საბჭოთა კავშირი დღეს მოძრაობის ცენტრში და მსოფლიოს ყურადღების ცენტრში, როგორც სოციალიზმის დიადი განსახიერება და კაცობრიობის განვითარების კრიტერიუმი. სწორება საბჭოთა კავშირზე ნიშნავს სწორებას ისტორიის პროგრესზე. სწორადით სსრ კავშირზე! ასეთია ჩვენი დროის ბუნებრივი და კატეგორიული იმპერატივი“⁸.

მშვიდობიანი თანაარსებობისა და მის საფუძველზე აღმოცენებული საერთაშორისო დაძაბულობის შენელების ვითარებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იდეოლოგიურ ბრძოლას, რადგანაც კონტაქტების გაფართოება სხვადასხვა არხებით ობიექტურად ზრდის საბჭოთა კავშირისათვის მტრული პროპაგანდის გავრცელების შესაძლებლობებს. მეტიც: დაძაბულობის განმუხტვის პირობებში ბრძოლა ორ დაპირისპირებულ სისტემას შორის განსაკუთრებით მწვავედება იდეოლოგიურ სფეროში. ამის შესახებ ნათლად ითქვა სკკ XXV ყრილობაზე, მოძმე სოციალისტური ქვეყნების მმართველი პარტიების ყრილობებზე, ევროპის კომუნისტური პარტიების ბერლინის თათბირზე. ამ

⁶ ლ. ი. ბ რ ე ე ვ ე ვ, სკკ ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში და პარტიის მორიგი ამოცანები სამინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში, გვ. 46.

⁷ В. Топенчаров, Равнис на СССР, Хроника за триумфата на историята над историята, София, 1974, გვ. 160.

⁸ იქვე, გვ. 252.

თეზისის დაცვა დღეს ნიშნავს კლასობრივი პოზიციების პრინციპულ დაცვას. „მარქსიზმ-ლენინიზმის თანამიმდევრული ბრძოლა ბურჟუაზიული იდეოლოგიის ყველა ფორმის წინააღმდეგ წარმოადგენს სოციალიზმის პოზიციების განმტკიცების წინაპირობას და ამ გზით მშვიდობიანი თანაარსებობის პრინციპების წარმატებით განხორციელებას“⁹.

აფასებდა რა კაცობრიობის განვითარებას ისტორიის თანამედროვე ეტაპზე სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივანი ლ. ი. ბრეჟნევი ამბობდა პარტიის XXV ყრილობის ტრიბუნიდან: „ჩვენ ვცხოვრობთ თირეული სოციალურა ცვლილებების ეპოქაში. კიდევ უფრო მტკიცდება და ფართოვდება სოციალიზმის პოზიციები. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის განარჯვებები ახალ პოზიციონტებს უსახავენ ქვეყნებს, რომლებმაც დამოუკიდებლობა მიიპოვეს. ძლიერდება მშრომელთა კლასობრივი ბრძოლა მონოპოლიათა მხრივ ჩაგვრის წინააღმდეგ, ექსპლუატატორული წესების წინააღმდეგ, სულ უფრო დიდი მასშტაბით ვითარდება რევოლუციურ-დემოკრატიული, ანტიიმპერიალისტური მოძრაობა. ყოველივე ეს მთლიანად ნიშნავს მსოფლიო რევოლუციური პროცესის განვითარებას“¹⁰.

თუ მსოფლიო რევოლუციური პროცესის განვითარების ასპექტში გადავხედავთ კაცობრიობის განვითარების ტენდენციებს თუნდაც უკანასკნელი ხუთი წლის მანძილზე, დავინახავთ, რომ ძალთა თანაფარდობა შეიცვალა სოციალიზმის სასარგებლოდ. ჩამოვთვლით მხოლოდ უმნიშვნელოვანეს ფაქტებს.

ვეტნამელმა ხალხმა დაიცვა თავისი დამოუკიდებლობა არა მარტო ჩრდილოეთში, არამედ მთლიანად განათავისუფლა საშუალო და დადამწყვეტო როლი შეასრულა ლაოსისა და კამპუჩიის (კამბოჯის) განთავისუფლებაში, რასაც მთლიანად მოშალა ამერიკის პოზიციები მსოფლიოს ამ რეგიონში. ამას თუ დავუმატებთ ახალ, საკმაოდ მნიშვნელოვან, მოვლენებს ინდოეთის, ტაილანდის ფილიპინებისა და აზიის ზოგიერთი ქვეყნის საშინაო და საგარეო პოლიტიკაში, დავინახავთ, რომ შეერთებული შტატების გავლენა აქ ისევე ისწრაფად დაიწერა, როგორც დომინოს ქვებისაგან აგებული შენობა (პრეზიდენტ დ. ეიზენჰაუერის ე. წ. „დომინოს თეორია“). ამიერიდან ვაშინგტონის ახალი სტრატეგია აგებულია საკუთარი პოზიციების შენარჩუნებაზე იაპონია-ტაივანის ხაზის გასწვრივ. რაც შეეხება აზიის კონტინენტს, აქ უკვე არ არსებობს პირდაპირი ზემოქმედების არავითარი საშუალება. ამიტომ ამერიკის საგარეო პოლიტიკაში სულ უფრო მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს ჩინეთი — სახელმწიფო, რომელიც მოითხოვს შეერთებული შტატების სამხედრო ძალის შენარჩუნებას სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიასა და შორეულ აღმოსავლეთში. ამასთან დაკავშირებით ინტერესს არ უნდა იყოს მოკლებული, თუ როგორ უყურებენ თანამედროვე ჩინეთს ამერიკის გარკვეული წრეების წარმომადგენლები. რესპუბლიკელთა მემარჯვენე ფრთის ლიდერი, ცნობილი რეაქციონერი რ. რიგანი წერდა გაზეთ „ნიუ-იორკ ტაიმის“ ფურცლებზე: „ახლა ჩინელები, როგორც ჩანს, ვგავრძნობინებენ, რომ მათ სურთ ჩვენთან და იაპონიასთან ერთად შეისწავლონ ურთიერთობათა გაფართოების შესაძლებლობანი.

⁹ K. Frauke, O. Reinhold, Friedliche Koexistenz und Klassenkampf, Berlin, 1974, გვ. 48.

¹⁰ ლ. ი. ბრეჟნევი, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში და პარტიის მორიგი ანგარიშები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში, გვ. 37—38.

მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ ვაღიარებთ იმ იდეოლოგიურ უფესკრულს, რომელიც ჩვენსა და ჩინელებს შორის არსებობს (და ჩვენ უნდა შემდგომშიც გვესმოდეს, რომ ისინი მომავალშიც უარყოფითად მიუღდებიან ჩვენს თავისუფალ საზოგადოებას), მათ ჩვენთან და იაპონიასთან აქვთ ზოგიერთი საერთო და ურთიერთშემგები მიზნები წყნარი ოკეანის აუზში¹¹. ამჯერად საკმაოდ დაძაბული შინაპოლიტიკური ვითარება შეიქმნა ორივე სახელმწიფოში (ზღლისუფლებიანათვის ბრძოლის გამწვავება ჩინეთში და წინასაარჩევნო კამპანია შეერთებულ შტატებში), რაც, როგორც ფიქრობენ, ერთგვარ დამბლას იწვევს საგარეო-პოლიტიკურ სფეროში, როგორც პეკინში, ისე ვაშინგტონში. მიუხედავად ამისა ამერიკის პრესის ფურცლებზე ინტერესი ჩინეთისადმი არ შენელებულა. ოკეანეს გაღმა ძირითადად აწუხებთ საკითხი იმის შესახებ, შესაძლებელია თუ არა საბჭოთა კავშირ-ჩინეთის ურთიერთობის ნორმალიზაცია მას შემდეგ, რაც მათ ძე-დუნის საბოლოოდ ჩამოშორდება (ეს პროცესი, როგორც ჩანს, უკვე დაიწყო) პოლიტიკურ მოღვაწეობას¹².

როგორც ცნობილია, თავისებური „ჩინეთ-ამერიკის ალიანსის“ მოქმედება ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის წინააღმდეგ განსაკუთრებით მკაფიოდ იგრძნობოდა ანგოლელი ხალხის თავისუფლებისათვის ბრძოლის უკანასკნელ ეტაპზე, როდესაც აფრიკაში სოციალისტური სახელმწიფოს აღმოცენების შესაძლებლობა განსაკუთრებით აშკარად გამოიკვეთა. სწორედ ამან განაპირობა ძალთა პოლარიზაცია ანგოლას საკითხში როგორც მსოფლიო ასპარეზზე, ისე ჯერ აფრიკის კონტინენტზე. გვინების რესპუბლიკის პრეზიდენტი ა. სეკუ ტურე ჟურნალ „ქენ აფრიკის“ ფურცლებზე ამ წლის დასაწყისში წერდა: „აღდგენა ანგოლაში აფრიკის ბრძოლა მიმდინარეობს. ეს არის გამოცდა ყოველი ჩვენთაგანისათვის. ამიტომ დაუყოვნებლივ უნდა განვსაზღვროთ ჩვენი პოზიცია, და ჩვენ ასეც მოვიქცეთ... ვაცხადებთ, რომ, რამდენადაც საქმე აფრიკის პრობლემებს ეხება, არ შეგვიძლია ვიყოთ ერთ ბანაკში იან სმიტსა და ფორსტერთან, აფრიკაში აპარტჰეიდისა და კოლონიალისტური იმპერიალიზმის ამ დამცველებთან ერთად. ეს ბრძოლა, შესაძლოა, იყოს ხანგრძლივი და მიძიმე, მაგრამ აფრიკა გაიმარჯვებს, რა საშუალებებსაც არ უნდა მიმართონ მის წინააღმდეგ“¹³.

ანგოლელი ხალხის ბრძოლა წარმატებით დაგვირგვინდა და ამრიგად კიდევ უფრო შეიზღუდა კაპიტალისტური ქვეყნების ზეგავლენა აფრიკის კონტინენტზე, გაღრმავდა წინააღმდეგობანი დასავლეთის წამყვან ქვეყნებსა და განვითარებულ სამყაროს შორის. ბურჟუაზიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში და პრესაში ეს წინააღმდეგობანი წარმოდგენილია, როგორც **კონფრონტაცია** „ჩრდილოეთსა“ (განვითარებული ქვეყნები) და „სამხრეთს“ (განვითარებადი სახელმწიფოები) შორის, რასაც, სხვათა შორის, სავესებით შეესატყვისება ოპორტუნისტული თეორია „დიდ ქალაქსა“ და „დიდ სოფელს“ შორის. ამრიგად, ორივე ეს თვალსაზრისი უპირისპირდება მარქსისტულ-ლენინურ შეხედულებას და ჩქმალავს თანამედროვე მსოფლიოში არსებულ კლასობრივ წინააღმდეგობებს სოციალიზმსა და კაპიტალიზმს შორის. არავითარი სოციალურ-ეკონომიურად ერთიანი „ჩრდილოეთი“, „სამხრეთი“ ან ე. წ. „მესამე სამყარო“ არ არსებობს.

¹¹ „The New York Times“, 28.VII.1976.

¹² იხ. მაგალითად, რ. კოლბერტის წერილი ჟურნალ „The Newweek“-ში (1976 წლის 7 ივნისი).

¹³ „La jeune Afrique“, 22.XII.1975—11.I.1976.

2. „მაკენე“, ისტორიის სერია, 1976, № 3.

კ. მარქსის სხ. საქ. სსრ
სახელმწიფო რესპუბლიკა

52863

რო“; ცხადია არ არსებობს¹⁴. ყოველი ამ ტერმინის ხმარება შეიძლება მხოლოდ პირობითად, გარკვეული პოლიტიკური სიტუაციის გააზრებისა და ახსნისათვის.

თუ მოვეშვებით იმპერიალისტური წრეების ტაქტიკურ მისაზრებებსა და პრობაგანდისტულ ხერხებს, დავინახავთ, რომ დღეს განვითარებადი სამყარო, აზიის, აფრიკისა და ლათინური ამერიკის კონტინენტები გადაიქცა სოციალისტურ და კაპიტალისტურ ძალთა ჰიდლიოს უზარმაზარ ასპარეზად. უდავოა, აქ წყდება კაცობრიობის შემდგომი სოციალური პროგრესის ბედი. თუ ეს ასეა, კომუნისტებს აქვთ საფუძველი კმაყოფილებითა და იმედით შეყურებდნენ მომავალს: სულ უფრო მეტი ხალხი ირჩევს სოციალისტური განვითარების გზას. სოციალისტურ ქვეყნებს ვერდში ამოუდგა სოციალისტური ორიენტაციის სახელმწიფოები, ანტიკოლონიალისტური ძალები.

ამასთან დაკავშირებით, ინტერესს არ უნდა იყოს მოკლებული შეერთებული შტატების გაღიზიანებული რეაქცია ძალთა თანაფარდობის შეცვლაზე გაერთიანებული ერების შიგნითაც. იყო დრო, როდესაც ვაშინგტონი ნებისმიერ ვითარებაში იყენებდა „ენკენისურის მანქანას“ საკუთარი ინტერესების განსაზოციებლად (მოვგონოთ თუნდაც „ცისფერი კსკების“ შეჭრა კორეაში). ახლა ვითარება მკვეთრად შეიცვალა: ახლ შეტი სახელმწიფო (ძირითადად განვითარებადი) არა მარტო არ ემორჩილება ვაშინგტონს, არამედ წინააღმდეგობას უწევს მის პოლიტიკურ აქცებს. შეერთებული შტატების ოფიციალურ წრეებში ამას უწოდებენ „უმრავლესობის დიქტატურას“ (1), „მცირე სახელმწიფოთა იალიმორებას“ და ა. შ. ვაშინგტონიდან და დასავლეთის ზოგიერთი სხვა დედაქალაქიდან იმუქრებიან, რომ ახალგაზრდა სახელმწიფოთა პოლიტიკა გამოიწვევს ეკონომიურ ქაოსს, დამღუპველი იქნება მსოფლიოსათვის. ცნობილ ფრანგ ეკონომისტს ედმონ დე კლერმონს მოჰყავს, მაგალითად, გაერთიანებული ერების ორგანიზაციაში დასავლეთ გერმანიის წარმომადგენლის სიტყვები იმის შესახებ, რომ განვითარებად სახელმწი-

14 ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა აღინიშნოს, რომ თვით ბურჟუაზიულ სამყაროში ყოველთვის როდი ჭერდებოდა მსოფლიოში ძალთა განლაგების ამ თავისებურ „ტრიადას“ („პირველი სამყარო“ — „მეორე სამყარო“ — „მესამე სამყარო“) ზნირად ლაპარაკობენ აგრეთვე ძალთა განლაგების „პენტაგონურ (ხუთქიმიან) სისტემაზე“. ასე მაგალითად, ამერიკულ ჟურნალ „ტაიმში“ („The Time“ 22.XII.1975) დაიბეჭდა წერილი, რომლის ავტორი განვითარებად ქვეყნებს ყოფდა სამ ნაწილად (პირველ ორ სამყაროში, მისი აზრით, შედიან კაპიტალისტური და სოციალისტური ქვეყნები): ბუნებრივი რესურსებით მდიდარი, შედარებით განვითარებული ქვეყნები (ნავთობის ექსპორტიორი ქვეყნები; ზამბია, მაროკო, მალაიზია, ტაივანი, სინგაპური, სამხრეთ კორეა, მექსიკა და ბრაზილია). ქვეყნები, რომლებშიც უკვე ჩაისახა თანამედროვე ეკონომიური ინფრასტრუქტურა, მაგრამ დახმარების გარეშე არ შეუძლიათ შემდგომი განვითარება (ბერუ, დომინიკანის რესპუბლიკა, ლიბერია, იორდანია, ვიეტნამი, ტაილანდი, გვინეა-ბისაუ); მუდმივ სიღატაკეზე განწირული, ბუნებრივი რესურსებითა და სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციით ღარიბი ქვეყნები (მალი, ჩადი, ეთიოპია, სომალი, რუანდა და ბანგლადეში). როგორც უხედავთ, არავითარი ერთიანი კრიტერიუმი სახელმწიფოთა ამგვარი დანაწევრებისათვის არ არსებობს: თუ პირველი ორი სამყარო გამოყოფილია მათ შორის არსებული სოციალური სხვაობის მიხედვით, სამი დანარჩენის კლასიფიკირება ეყრდნობა ძირითადად ბუნებრივ სიმდიდრეებსა და ტექნიკურ აღჭურვილობას. ამას გარდა, თვით კაპიტალისტურ სამყაროში როდი არსებობს სრული ერთფეროვნება. სკკპ XXIV ყრილობაზე აღინიშნა, კაპიტალისტურ სამყაროში არსებული წინააღმდეგობათა „სამყობები“: აშშ — დასავლეთ ევროპა — იაპონია (იხ. ლ. ი. ბ რ ე ნ ე ი, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენება სამპოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXIV ყრილობას, თბ., 1971 გვ. 20).

ფოებს (თუ, ცხადია, ისინი არ მიიღებენ დასავლეთის ფორმულას „თავისუფალი ვაჭრობის“ შესახებ) და მთელ მსოფლიოს „ღირიქისტული ექსპერიმენტების“ შედეგად ემუქრება ეკონომიური დამბლა“¹⁵.

ამ მუქარას დღეისათვის არავითარი ეფექტი არ მოპყლია. ამიტომ ახლა მიმართავენ „ხელების ღრძობინების“ ახალ მეთოდს: ამერიკაში ისმის ხმები დანარების შემცირებისა და შეწყვეტის შესაძლებლობის, იზოლაციონალიზმის აღორძინებისა და გავრთიანებული ერების ორგანიზაციიდან გაავლის შესახებ, მაგრამ არც ამ ხერხმა გასჭრა. სამყარო საქმოდ გულგრილად შეპყურებს ამგვარ პოლიტიკურ ფსიქოზს.

უკანასკნელ წლებში ჩვენ გავხდით კიდევ ერთი ბურჟუაზიული მითის გაქარწყლების მოწმენი. მრავალი ათეული წლის მანძილზე დასავლეთში ამტკიცებდნენ, რომ კომუნისტური მოძრაობა ისახება, ვითარდება და წარმატებას აღწევს მხოლოდ იქ, სადაც არსებობს ჩამორჩენილობა და სიღატაკე. ამიტომ საქმარისია შეუქმნათ ხალხს ცხოვრების მეტ-ნაკლებად ნორმალური პირობები, რომ კომუნისტების გავლენა ნულამდე დავიდეს.

დასავლეთ ევროპაში დღეს მიმდინარე სოციალურმა ცვლილებებმა კიდევ ერთხელ დაადასტურეს ამგვარ მტკიცებათა უსაფუძვლობა. როგორც ვიცით, მსოფლიოს ამ რაიონში საბოლოოდ წაიშალა ფაშიზმისა და ტოტალიტარიზმის უკანასკნელი ლაქები (საბერძნეთი, პორტუგალია, ესპანეთი), დაიწყო სამხედრო ბლოკების ღრმა კრიზისი (რაც, სხვათა შორის, „ჩრდილოეთ-ატლანტიკის პაქტის სამხრეთი ფლანგის მოშლაში“ გამოიხატა), გაძლიერდა კლასობრივი ბრძოლები და არანახულად გაიზარდა კომუნისტების გავლენა, განსაკუთრებით იტალიაში, საფრანგეთსა და პორტუგალიაში. დღის წესრიგში ღვას საკითხი კომუნისტების ქვეყნის ხელმძღვანელობაში უშუალოდ მონაწილეობის შესახებ. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ იტალიის დღევანდელი მთავრობა პრემიერ-მინისტრი ჯ. ანდრეოტის ხელმძღვანელობით არსებობს მხოლოდ კომუნისტების „ჩუმი თანხმობის“ შედეგად. შეიცვალა იტალიის კომპარტიის არა მარტო გავლენა და პარლამენტში მანდატების რიცხვი, არამედ დამოკიდებულება მისდამი იმ წრეებშიც კი, რომლებიც უშუალოდ მხარს არ უჭერენ კომუნისტებს. ასე მაგალითად, იტალიის მშრომელთა ქრისტიანული ასოციაციის თავმჯდომარემ დომენიკო როზატიმ არჩევნების შემდეგ განაცხადა: „...იტალიის კომპარტიის წარმატებანი აყენებენ ქრისტიანულ-დემოკრატიულ პარტიას აუცილებლობის წინაშე — მეტად, ვიდრე წარსულში გაუწიონ ანგარიში კომუნისტებს როგორც საპარლამენტო, ისე საკანონმდებლო სფეროში“¹⁶.

მაგრამ სხვაგვარად ფიქრობენ დასავლეთის ზოგიერთ დედაქალაქში. ვაშინგტონში ჟურნალისტებთან საუბრის დროს მიმდინარე წლის 17 ივლისს გერმანიის ფედერაციული რესპუბლიკის კანცლერმა ჰელმუტ შმიდტმა განაცხადა, რომ დასავლეთის შვიდი ინდუსტრიული სახელმწიფოს ახლახან დამთავრებულ კონფერენციაზე პუერტო-რიკოში შეერთებულმა შტატებმა, დასავლეთ გერმანიამ, საფრანგეთმა და ინგლისმა მიიღვიეს არაოფიციალურ შეთანხმებას, უარი უთხრან იტალიის შემდგომ სესხებზე, თუ კომუნისტები უშუალოდ შევლენ მთავრობის შემადგენლობაში. ამერიკის ოფიციალურმა წრეებმა,

¹⁵ იხ. Le monde diplomatique, Dec. 1975.

¹⁶ „Rinascita“, 2.VII.1976.

მართალია, არ დადასტურეს შმიდტის განცხადების სისწორე, მაგრამ თეთრი სახლის წარმომადგენელმა ჯ. კარლსონმა საკმაოდ არაორაზროვნად აღნიშნა: „მე არ დავიწყებ იმის უარყოფას, რაც თქვა კანცლერმა“¹⁷.

სავსებით უდავოა, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს შინაგან საქმეებში უხეში ჩარევის ისეთ ფაქტთან, რომელმაც საზოგადოებრიობის ფართო წრეების უკმაყოფილება და პროტესტები გამოიწვია. საფრანგეთის კომუნისტური პარტიის გენერალურმა მდივანმა ჟოზე მარშემ ამასთან დაკავშირებით აღნიშნა: „არსებითად ეს ნიშნავს ხელისუფლების შეცვლის პრინციპზე უარის თქმას. ეს არის უარის თქმა საყოველთაო კენჭისყრის პრინციპზე, ესეკარ დ' ესტენმა კანცლერ პელმუტ შმიდტან და ინგლისელებთან ერთად, ამერიკის იმპერიალიზმის ეგიდით, მოაწყვეს შეთქმულება იტალიელი ხალხის წინააღმდეგ. მე ვიმეორებ, ეს დაუშვებელია. პატივი უნდა ვცეთ ხალხთა ნებასურვილს... ძალთა თანაფარდობა მსოფლიოში შეიცვალა. მშრომელები, დემოკრატები არ შეუშინდებიან შანტაჟის ცდებს. 1936 წელს საფრანგეთის ბურჟუაზიამ უკვე განაცხადა: სახალხო ფრონტს პიტლერი გვირჩევნიაო. მაგრამ ეს პერიოდი სამუდამოდ ჩაბარდა წარსულს“¹⁸.

ცხადია, რომ იტალიის საშინაო საქმეებში ჩარევის ეს უხეში ცდა გასულ წელს პელსინკში მიღწეული შეთანხმების დარღვევაა, იგი აიხსნება იმით, რომ ამერიკის საგარეო პოლიტიკის ქვაკუთხედს, თვით პრეზიდენტ ჯ. ფორდისა და ჰ. კისინჯერის აღიარებით, წარმოადგენს ჩრდილოეთ-ატლანტიკის პაქტი, ის ვალდებულებანი, რომლებიც შეერთებულმა შტატებმა იკისრეს მოკავშირეების მიმართ. სულ ახლახან, 1976 წლის 21 ივლისს, თავის გამოსვლაში ცენტრალური კლუბის „როტარისა“ და სავაჭრო პალატის წევრთა წინაშე სიეტლში სახელმწიფო მდივანმა ჰ. კისინჯერმა განაცხადა, რომ „ამერიკის სიძლიერე მთელ მსოფლიოში მშვიდობისა და ჩვენი დიპლომატიის წარმატების აუცილებელი პირობაა“, ხოლო „ჩვენი კავშირები დასავლეთ ევროპისა და აზიის ქვეყნებთან წარმოადგენენ ჩვენი საგარეო პოლიტიკის საფუძველსა და პირველხარისხოვან ამოცანას“¹⁹.

ამრიგად, „იტალიის ინციდენტი“ ერთხელ კიდევ მოწმობს იმ უდავო ჭეშმარიტებას, რომ დასავლეთში ადამიანთა უფლებებს, დემოკრატიასა და თავისუფლებაზე ლაპარაკი სჭირდებათ მხოლოდ მანამდე, სანამ საქმე უშუალოდ არ ეხება ბურჟუაზიის ბატონობას, მაგრამ საკმარისია ოდნავ მაინც შეეხოს დასავლეთის ქვეყნების სოციალურ საფუძველებს, რომ ამოქმედდეს ბურჟუაზიის დიქტატურის სახელმწიფოებრივი მექანიზმი, რაც ნაკარნახევი კლასობრივი ინტერესებით.

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს ის ნამდვილად „ჯვაროსნული ლაშქრობა“, რომელიც წამოიწყო ბურჟუაზიულმა პროპაგანდამ პროლეტარიატის დიქტატურის პრინციპის წინააღმდეგ. ამტკიცებენ, თითქოს პროლეტარიატის დიქტატურა ზღუდავს ადამიანთა უფლებებს, სპობს პოლიტიკურ თავისუფლებას, ქმნის ხელსაყრელ პირობებს დიქტატურის ჩამოყალიბებისათვის.

17 მასალები ჰ. შმიდტის ამ განცხადებისა და მასზე რეაქციის შესახებ იხ. „3a pyre-
 жом“, № 30, 1976, გვ. 6.

18 „L'Humanité“, 30.VII.1976.

19 The New York Times“, 22.VII.1976.

სამწუხაროა, მაგრამ ფაქტია, რომ ეს შეხედულება გაიზიარეს ზოგიერთ პროგრესულ წრეში²⁰.

ამ შეხედულების გამართლება იმით, თითქოს ბურჟუაზიის ბატონობის ამა თუ იმ პერიოდში წარმოიქმნება პირისპირიანი პოლიტიკური დიქტატურა, რაც ამცირებს ტერმინ „დიქტატურის“ მნიშვნელობას, ვფიქრობთ, გაუმართლებელია. რადგანაც ცნება „პროლეტარიატის დიქტატურა“ — მეცნიერული ტერმინია, და იგი ასახავს პრინციპულად განსხვავებულ ვითარებას, პირველ რიგში ახლად წარმოქმნილი სოციალისტური საზოგადოებისა და სახელმწიფოს განვითარების შეუქცევად ხასიათს და არა პოლიტიკურ სისტემას, კონსტიტუციურ რეჟიმსა და სახელმწიფოებრივ სტრუქტურას, რომელიც შეიძლება იყოს მეტ-ნაკლებად განსხვავებული. პროლეტარიატის დიქტატურის სისტემის შიგნით არსებობის პირველ პერიოდში, როდესაც კლასობრივი ბრძოლა განსაკუთრებულად მწვავე ხასიათს ატარებს, შეიძლება ჰქონდეს ადგილი გარკვეულ პოლიტიკურ შეზღუდვებს ექსპლუატატორული კლასების მიმართ, მაგრამ მდგომარეობის სტაბილიზების შემდეგ იხსნება ეს შეზღუდვანი და იქმნება შესაძლებლობა საყოველთაო-სახალხო სახელმწიფოზე გადასვლისათვის. ამავე დროს სოციალისტური სახელმწიფოს არსებობის ორივე ეტაპზე (პროლეტარიატის დიქტატურა — საყოველთაო-სახალხო სახელმწიფო) პოლიტიკური თავისუფლება მშრომელთა მასებისათვის აგებულია ეკონომიურ თანასწორობაზე (ყველა წევრის თანაბარი დამოკიდებულება საწარმოო ძალებისადმი) და ექსპლუატაციისაგან განთავისუფლებაზე.

ბურჟუაზიული საზოგადოებისაგან განსხვავებით, სადაც პოლიტიკური თავისუფლება ეყრდნობა კერძო საკუთრების უფლებას, სოციალისტურ საზოგადოებაში იგი წარმოადგენს საწარმოო ძალების სახალხო საკუთრებაში გადასვლის შედეგს. ამიტომ სრულ ეკონომიურ თავისუფლებასა და თანასწორობას სოციალიზმის დროს შეესატყვისება სოციალისტური დემოკრატიის განვითარების დონე, რომელიც არ შეიძლება უცვლელი რჩებოდეს დროთა განმავლობაში. იგი თანდათანობით ფართოვდება, უფრო სრულყოფილი ხდება ახალი საზოგადოების, მისი საწარმოო ძალების განვითარებასა და ადამიანთა ცეთილდღობის ამღლებასთან ერთად, ამის ნათელ დადასტურებას წარმოადგენს საბჭოთა საზოგადოება. პარტიის XXV ყრილობაზე ამხანაგმა ლ. ი. ბრუჟენევმა აღნიშნა: „კომუნისტური მშენებლობისათვის მთელი ჩვენი მუშაობის ღიღმნიშვნელოვანი მიმართულებაა საბჭოთა საზოგადოების პოლიტიკური სისტემის ყოველმხრივი განვითარება. საქმე ეხება სოციალისტური სახელმწიფოს სრულყოფას, სოციალისტური დემოკრატიის შემდგომ განვითარებას, სახელმწიფო და საზოგადოებრივი ცხოვრების სამართლებრივი საფუძვლის განმტკიცებას, საზოგადოებრივ ორგანიზაციათა საქმიანობის გააქტიურებას“²¹.

²⁰ იხ. „Cahiers du communisme“, № 2—3, 1976, გვ. 44.

²¹ ლ. ი. ბრუჟენევი, სკკ ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში და პარტიის მორიგი ამოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში, გვ. 112.

ყოველი კომუნისტური პარტია, ბუნებრივია, ითვალისწინებს საბჭოთა სახელმწიფოს თითქმის სამოცწლიან გამოცდილებას; ამავე დროს ეყრდნობა საკუთარი ქვეყნის ტრადიციებს, ისტორიასა და კულტურულ განვითარებას. მაგრამ, როგორც ევროპის კომუნისტური პარტიების ბერლინის თათბირზე აღინიშნა, ეს სხვაობანი სრულიადაც არ ჩრდილავენ იმ საერთო მიზანს, რომლისკენაც მიისწრაფვიან კომუნისტები და მათთან ერთად მთელი პროგრესული კაცობრიობა. ეს მიზანი, რომელიც რამდენიმე ათეული წლის წინ შორეული და მიუწვდომელი ჩანდა, ახლა, მთელ მსოფლიოში მომხდარი სოციალური ძვრების შედეგად, საკმაოდ მკაფიოდ გამოიხატა ჰორიზონტზე.

ჟეორ რაქონიკიჲ

ფულადი და ნატურალური გადასახადები და ფორმალური რენტის ფორმები რეფორმამდელი ხანის საქართველოში

ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში ფეოდალური რენტის ფორმებს შესახებ საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ლიტერატურა არსებობს, მაგრამ ცალკეული ფორმების ზედრითი წონა საბოლოოდ დადგენილად ჯერ კიდევ არ შეიძლება ჩაითვალოს. ჯერჯერობით მკვლევართა უმრავლესობა რეფორმამდელი ხანის საქართველოს აგრარულ ურთიერთობაში გადამწყვეტ მნიშვნელობას პროდუქტად და შრომით რენტას ანიჭებს, ფულადი რენტის როლს კი უმნიშვნელოდ მიიჩნევს. მაგალითად, მ. დუმბაძეს XIX ს-ის დამდგენისათვის დასავლეთ საქართველოს ფეოდალური რენტის საერთო მოცულობაში ფულადი რენტის ზედრითი წონა 4%-მდე მიაჩნია, 30—40-იანი წლებისათვის მის ზრდას 11%-მდე ვარაუდობს¹. მას სავსებით ეთანხმება თ. სოსელია, რომელსაც ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიისადმი მიძღვნილ ნაშრომში, XIX ს-ის I ნახევარიც აქვს განხილული². ფეოდალური რენტის ცალკეულ ფორმათა ზედრითი წონის განსაზღვრას დიდი ყურადღება დაუთმო დ. გოგოლაძემ და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ XIX ს-ის ბატონყმურა ხანის საქართველოს მთელ საადგილმამულო ურთიერთობაში გაბატონებული იყო შრომამიგებითი რენტა, მეორე ადგილზე იყო პროდუქტადი, ფულადი რენტას კი დიდად გაზრდის მიუხედავად იგი მესამე ადგილზე აყენებს³. უმნიშვნელოდ მიაჩნიათ ფულადი რენტის ზედრითი წონა გ. აკოფაშვილსა⁴ და ზ. ანჩაბაძეს⁵. მათგან განსხვავებულ შეხედულებას გამოთქვამს ა. ფანცხავა, რომელიც დიდძალი ფაქტიური მასალის ანალიზის საფუძველზე ასკვნის, რომ XIX ს-ის 60-იანი წლებისათვის „აღმოსავლეთ საქართველოს ყველა კატეგორიის გლეხებისათვის ფულადი რენტა რენტის გაბატონებულ ფორმად იქცეოდა“⁶.

ზემოთ ჩამოთვლილი მკვლევრების აზრით, XIX ს-ის დასაწყისისათვის კარჩაკეტილი ნატურალური მეურნეობა საქართველოში საყოველთაოდ იყო გაბატონებული ფულად-სასაქონლო ურთიერთობა კი ახლად იდგამდა ფეხს.

1 მ. დუმბაძე, დასავლეთ საქართველო XIX ს-ის პირველ ნახევარში, თბ., 1957, გვ. 93, 385.

2 თ. სოსელია, ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1966.

3 დ. გოგოლაძე, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარება გვიანფეოდალურ ხანაში, თბ., 1971, გვ. 171.

4 ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან, თბ., 1967, გვ. 121—168.

5 ზ. ვ. ანჩაბაძე, Очерки экономической истории Грузии первой половины XIX века, Тб., 1966.

6 ა. Я. Панцхава, Вопросы аграрной истории Грузии первой половины XIX века, Тб., 1973, გვ. 299.

ასეთ პირობებში, რა თქმა უნდა, ფულადი რენტის მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი დონით დამკვიდრება, რაც განვითარებულ ფულად-სასაქონლო ურთიერთობის არსებობას გულისხმობს, გამოირიცხული უნდა ყოფილიყო. ქვენით ჩვენ შევეცდებით ახლად გამოვლენილი მასალების მოშველიებით გადმოვცეთ ჩვენი შეხედულება სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარებასა და ფეოდალური რენტის ფორომათა ხვედრითი წონის შესახებ.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, რუსულმა მმართველობამ, პირველ ხანებში, გლეხებისათვის გადასახადის გადახდის გასაადვილებლად ნება დართო მათ თუ კი მოისურვებდნენ პურადი გადასახადი: სურსათი, კოდისპური, პურადი მახტა, ყალანი — ფულით გადაეხადათ. მაგრამ სულ მალე მთავარმმართველ ციციანოვისათვის აშკარა გახდა, რომ პურადი გადასახადის ფულით შეცვლა ხელისუფლებისათვის ყოვლად მიუღებელი იქნებოდა, ვინაიდან პურადი გადასახადი იყო მთავარი წყარო ამიერკავკასიაში დაბანაკებულ ჯარის გამოსაკვებად და არამც თუ მთლიანად ხმარდებოდა ამ საქმეს, არამედ საკმარისიც არ იყო. ხელისუფლებას მოსახლეობისაგან წინასწარ დაწესებულ დაბალ ფასებში პურის იძულებით შესყიდვისათვის უნდა მიენართა. ასეთ პირობებში პურადი გადასახადების ფულით შეცვლა მიზანშეწონილი არ აღმოჩნდა და მეფის მოხელეები გულმოდგინედ აღევნებდნენ თვალყურს, რათა ეს გადასახადები კვლავ ნატურით ყოფილიყო აკრფილი. ნება დართეს ფულით გადაეხადათ გადასახადები: სააღდგომო, საშობაო, ძღვენი, სამასპინძლო, საჩექმე, საქვრივო, გასამყრელო, ნაზადი, შევარდენი და სხვა შედარებით წვრილმანი პირადი ვალდებულებებიდან გამომდინარე ბატონყმური რიგის გადასახადები, რომლითაც სახელმწიფო გლეხები მეფის (ანუ „ბატონის“) და სახელმწიფოს სასარგებლოდ იბეგრებოდნენ. ასევე თავის სურვილის მიხედვით ფულით შეეძლოთ გადაეხადათ სახელმწიფო გლეხებს ის ძირითადი გადასახადები, რომლებიც პურით არ იკრიფებოდა (კულუხი, საბალახე). ნატურალური, კარჩაეტილი მეურნეობის საყოველთაოდ ბატონობის პირობებში მწარმოებელი მოსახლეობისათვის, რომლის ნებასურვილზედაც დამოკიდებული იყო ზოგიერთი გადასახადის ფულით, თუ ნატურით გადახდა, რა თქმა უნდა, სახელმწიფოსთან ანგარიშსწორება ნატურით უფრო მიზანშეწონილი უნდა ყოფილიყო. ჩვენს ხელთ არსებული მასალა კი სავესებით საწინააღმდეგო მდგომარეობაზე მიუთითებს. ქვემოთ საილუსტრაციოდ მოვიტანთ ზოგიერთ მათგანს. როგორც სახაზინო ექსპედიციის დავთრებიდან ჩანს, 1802 წელს ყაზახის ღისტანციის გლეხებს პურადი მახტის — 6500 კოდი პურის ნაცვლად გადაუხდიათ 4000 მანეთი⁷; კახეთის სოფელ ტოლნიანის გლეხები 1801 და 1802 წლებში პურისა და ღვინის გადასახადს იხდიან ფულით⁸; 1802 წელს სიღნაღის მაზრის სახელმწიფო გლეხები „კოდის პურს“ იხდიან ნაწილობრივ მარცვლეულითა და ნაწილობრივ ფულით⁹, 1803 წელს თელავის მაზრის სოფლების პატარძელის, ბერთუბნის, კალაურის, შაშიანის, ქვემო ხოდაშენისა და მარტყოფის სახელმწიფო გლეხები „კულუხს“ ღვინის ნაცვლად ფულით იხდიან¹⁰; 1803 წელს სიღნაღის მაზრის სახელმწიფო გლეხები მიმართავენ სახაზინო ექსპედიციას, რომ მათ ნება დართონ „სურსათი“, 4620 კოდი პური, გადაიხადონ ფულით, 4620 მა-

7 სცსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. 28, ფურც. 161.

8 იქვე, ფურც. 313.

9 იქვე, ფურც. 104.

10 იქვე, საქ. 151, ფურც. 171—172.

ნეთის რაოდენობით, მაგრამ გადაჭრით უარს ღებულობენ¹¹; ქალაქებში მცხოვრები სახელმწიფო გლეხები განსაკუთრებით დანტერკესებული იყვნენ, რომ ყოველგვარი გადასახადები ფულით გადაეხადათ, მაგრამ ქ. თბილისის სახელმწიფო გლეხებს ხაზინა ამის ნებას არ აძლევდა და მოითხოვდა პურადი გადასახადების აუცილებლად მარცვლეულით გადახდას. ქ. სიღნაღისა და თელავის გლეხებმა კი, როგორც ჩანს, მიადრწეს იმას, რომ „სურსათისა“ და „კოდისპურის“, როგორც წესი, მარცვლეულის ნაცვლად ფულით იხდიდნენ. მაგ., 1802 წ. ქ. სიღნაღის გლეხებს 347 კოდი პურისა და 273 კოდი ქერის ნაცვლად გადაუხდიათ 483 მან. ვერცხლით¹²; 1803 წელს 273 კოდი ხორბლისა და 136 კოდი ქერის ნაცვლად ასევე გადაიხადეს ფული 246 მანეთი, 1804 წელს 347 კოდი პურის და 273 კოდი ქერის ნაცვლად 483 მანეთი, 1806 წელს 363 მანეთი¹³; ქ. თელავის გლეხებს 1805 წელს 296 კოდი პურისა და 148 კოდი ქერის ნაცვლად გადაუხდიათ 384 მანეთი¹⁴. 1806 წელს კი გადასახადის იმავე მუხლებსათვის ხაზინასათვის ჩაუბარებიათ 473 მანეთი¹⁵. სოფელ ენისელის ნაცვალის 1839 წლის განცხადებიდან ჩანს, რომ ქართველი მეფეებიდან მოყოლებული სოფ. ენისელის სახელმწიფო გლეხები „კულუხსა“ და „სურსათის“ ნატურის ნაცვლად ფულით იხდიდნენ. ასევე იმათეთვე ფულით იხდიდნენ „კულუხს“ ურიათუბნელი სახელმწიფო გლეხები 120 მანეთის რაოდენობით¹⁶. 1803 წელს ფამბაკის დისტანციის სახელმწიფო გლეხებს პურადი მახტის, 292 სამარი¹⁷ ხორბლის, ნაცვლად გადაუხდიათ 1314¹⁸ მანეთი, ასევე 1314 მანეთი გადაუხდიათ მათ 1804 წელსაც¹⁹. 1818 წლის საქმიდან კი ჩანს, რომ 1800-იანი წლებიდან მოყოლებული ფამბაკის დისტანციის სახელმწიფო გლეხები ყოველწლიურად პურად „მახტას“ იხდიდნენ ნაწილობრივ ფულით და ნაწილობრივ ნატურით. სახელდობრ, იხდიდნენ 4020 მანეთსა და 1500 კოდ პურს²⁰. როგორც ვხედავთ, პურადი გადასახადის უმეტესი ნაწილი ფულით იყო გადახდილი; თელავის მაზრის კაპიტან ისპარავნიკის თულაშვილის 1806 წლის ანგარიშიდან ჩანს, რომ მას მაზრის სხვადასხვა სოფლების სახელმწიფო გლეხებიდან პროდუქტების ნაცვლად აუკრფია 1048 მანეთი²¹. 1804 წელს ანანურის მაზრაში სახელმწიფო გლეხებმა „საბალახე“ ცხვრისა და ბატკნის ნაცვლად გადაიხადეს ფულით 506 მან²²; 1808 წ. იგივე „საბალახე“ და „სააღდგომო“ გადახდილი იყო 219 მან., „კულუხი“ — 131 მან., „საქვრივო“ — 330 მანეთი²³; თუშები კი 1807—1808 წლებიდან მოყოლებული „საბალახეს“ როგორც წესი ფულით იხდიდნენ 1040 მანეთის რაოდენობით²⁴. 1809—1810

11 სესსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. 29, ფურც. 378.

12 იქვე, საქ. 67, ფურც. 148.

13 იქვე, საქ. 150, ფურც. 136.

14 სესსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. 150, ფურც. 136.

15 იქვე, საქ. 150, ფურც. 167.

16 იქვე, ფ. 2, ან. 1, საქ. 511, ფურც. 7.

17 სამარი უდრიდა 9 ფუტს.

18 სესსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. 28, ფურც. 73.

19 იქვე, საქ. 67, ფურც. 407.

20 იქვე, საქ. 521, ფურც. 602.

21 იქვე, საქ. 150, ფურც. 432.

22 იქვე, ფურც. 277.

23 ფ. 2, ან. 1, საქ. 175, ფურც. 132—133.

24 იქვე, ფ. 2, ან. 1, საქ. 8269, ფურც. 3, 6.

წლების პურის დავალიანება თბილისის მაზრის სახელმწიფო გლეხებისაგან აკრიფეს ფულით 411 კოდი ზორბლის ნაცვლად 411 მანეთი²⁵; 1818 წ. ბორჩალოს დისტანციის სოფ. მულანლოს გლეხებს 2200 ლიტრი მარცვლეულის ნაცვლად გადაუხდიათ 660 მან., 1823 წელს კახეთის 24 სოფლიდან გადასახადი „კულუხი“ ხაზინამ აკრიფა 2717 მან²⁶. უმთავრესად ფულით იღებდა გადასახადს ხაზინა რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ აჯანყებაში მონაწილე თავადაზნაურებისათვის ჩამორთმეული მამულებიდან. 1813—1817 წლებში ამ მამულებიდან შემოსავალი ხაზინამ მიიღო:

ბორჩალოს დისტანციიდან	383 მან. და 24 კოდი პური
თელავის მაზრიდან	7293 „ „ 1174 „
გორის მაზრიდან	339 „ „ 374 „
სიღნაღის მაზრიდან	4500 „

სულ 5 წლის განმავლობაში თავად-აზნაურობისათვის ჩამორთმეული ყმა-მამულიდან ხაზინამ მიიღო: 12518 მანეთი და 1472 კოდი პური²⁷. ასევე უმთავრესად ფულით კრეფდა გადასახადებს ხაზინა უფლისწულებისათვის ჩამორთმეული ყმამამულიდან. 1816 წელს ქართლ-კახეთის ბაგრატიონების საგვარეულოს ყოფილი ყმამამულიდან მიღებული შემოსავალი 21290 მანეთს, 7642 კოდ ზორბალსა და 3136 კოდ ქერს შეადგენდა²⁸, 1838 წელს კი ქართლ-კახეთის ყოფილი მეფისა და მისი საგვარეულოს 7091 კომლ გლეხიდან 20751 მანეთი იყო აკრეფილი²⁹, იმერეთის სამეფო სახლის 879 კომლიდან კი 1969 მანეთი³⁰.

აქ ჩვენ სხვა მაგალითების მოტანას აღარ შევედგებით, მხოლოდ ყურადღება გვინდა გავამახვილოთ ერთ საბუთზე. ეს არის ბორჩალოს მაზრის პრისტავის 1831 წლის მოხსენებით ბარათი, სადაც ეს უკანასკნელი აღნიშნავს, რომ მაზრის მოსახლეობის ერთობლივი სურვილია პურადი გადასახადები „სურსათი“, „პურადი მახტა“ და „ღალა“ ფულით იხადონ და ხელისუფლებამ ამ გარემოებას სათანადო ყურადღება უნდა მიაქციოს და დააკმაყოფილოს მათი სურვილი³¹.

ჩვენი აზრით, ზემოთჩამოთვლილი მაგალითები საცხებით საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, რომ XIX ს-ის დასაწყისისათვის საქართველოში კარჩაკეტილი მეურნეობის რღვევა დაწყებული იყო. როგორც დავინახეთ, სოფლის მწარმოებელი მოსახლეობა, სახელმწიფოსთან ფულით ანგარიშსწორებას ისეთ შემთხვევაშიც კი ცდილობდა, როდესაც მისგან კატეგორიულად მოითხოვდნენ მარცვლეულით გადახდას.

1818 წელს საქართველო-იმერეთის ლინოდალურმა კანტორამ საეკლესიო რეფორმებთან დაკავშირებით საეკლესიო გლეხების ნატურალური გადასახადი, ღალა და კულუხი, ფულადი გადასახადით შეცვალა. ამ ფაქტის სა-

25 სცსსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. 221, ფურტ. 371.

26 იქვე, საქ. 563, ფურტ. 222.

27 იქვე, ფ. 254, ან. 1, საქ. 480, ფურტ. 2.

28 იქვე, ფ. 2, ან. 1, საქ. 496, ფურტ. 30—39.

29 იქვე, ან. 2, საქ. 277, ფურტ. 48.

30 იქვე.

31 იქვე, ფ. 254, ან. 1, საქ. 1236. ფურტ. 73.

თანადო შეფასება მოცემული აქვს ა. ფანცხავას³², მაგრამ იგი ეხება მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს, დასავლეთ საქართველოს შესახებ კი ვაბატონებულა აზრი, რომ იმერეთში საეკლესიო გადასახადების კომპუტაცია, საეკლესიო რეფორმებით გამოწვეული აჯანყების (1819—1820 წწ.) შედეგად, ვერ გატარდა. საეკლესიო გლეხები გადასახადებს საგლეხო რეფორმამდე ნატურით იხდიდნენ და მხოლოდ 1864 წელს შედგა პროექტი იმერეთ-გურიაში საეკლესიო ბეგარა-გადასახადების ფულადი გადასახადით შესაცვლელად³³. ამ აზრის დასამტკიცებლად მოაქვთ 1865 წლის ქუთაისის გუბერნატორის მოხსენებითი ბარათი, სადაც ეს უკანასკნელი მეფისნაცვალს წერს, რომ დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო გლეხების ბეგარა-გადასახადები დღემდე ნატურალურ ხასიათს ატარებს და რომ 1864 წელს სასულიერო უწყებამ შეადგინა პროექტი მათი გადასახადების ფულზე გადასაყვანად³⁴. აღნიშნული საბუთის გაცნობის შემდეგ მკვლევარს თითქოს ეგვიცი კი აღარ უნდა შეეპაროს, რომ დასავლეთ საქართველოში საეკლესიო გლეხების ბეგარა-გადასახადების კომპუტაცია არ გატარებულა, მაგრამ საქართველო-იმერეთის სინოდალური კანტორის ფონდში დაცული მასალების გულმოდგინედ შესწავლამ სულ სხვა სურათი წარმოგვიდგინა. ჩვენს ხელთაა იმერეთის საეკლესიო გლეხთა კამერალური აღწერა, შესრულებული 1825 წელს გენათელი არქიმანდრიტის ნეოლოზის მიერ³⁵. 1825 წლის აღწერის მიზანი იყო გამოველინებინა საეკლესიო გლეხების კომლთა რიცხვის ზრდა 1820 წლის აღწერასთან შედარებით, რათა შესატყვისად გაეზარდათ გადასახადიც. აღწერაში დაწვრილებითაა მოცემული თითოეულ ეპარქიაში მცხოვრები საეკლესიო გლეხების კომლებისა და გადასახადების რაოდენობა 1820 წელს და 1825 წელს. აღწერიდან ჩანს, რომ იმერეთ-რაჭის საეკლესიო გლეხები ფულად გადასახადებს იხდიდნენ 1820 და 1825 წელსაც. კერძოდ, 1825 წელს აღწერილი 2288 კომლი საეკლესიო გლეხი დაბეგრილი იყო 11117 მანეთით³⁶. რა თქმა უნდა, მხოლოდ ამ აღწერის მიხედვით მტკიცება იმისა, რომ იმერეთში საეკლესიო გლეხები ფულად გადასახადზე იყვნენ გადაყვანილი და XIX ს-ის I ნახევრის მთელ მანძილზე ფულით იხდიდნენ გადასახადს, ზეცდომა იქნებოდა, რადგან ადვილად შესაძლებელია, რომ ცხოვრებაში ამ აღწერის მონაცემები არ ყოფილიყო გატარებული. მაგრამ ჩვენ ამ აღწერის გარდა მივაკვლიეთ იმერეთის საეკლესიო ყმათა და მამულთაგან შემოსავლის უწყებებს 1827, 1840, 1841 და სხვა წლებისას³⁷. უწყებათა ცალკეულ გრაფებზე აღნიშნულია „საეკლესიო ყმათაგან შემოსავლელი ხარკის თეთრის“ რაოდენობა, „პირისპირ მისსა შემოსულისა“ და „აუცილებლად დაშთომილი“ ფულის რაოდენობა. შესატყვისი წლების უწყებებიდან ჩანს, რომ 1827 წელს „სრულებითი ხარკის თეთრი გლეხთაგან ითხოვეს იმერეთის მაზრისაჲ“, ანუ «иhrочных по четырем округам Имеретини» უნდა შესულიყო 11 110 მანეთი, 1841 წელს კი 11121 მანეთი; „პირისპირ მისსა“ შემოვიდა 10576 და 10438 მანეთი; დავალიანება ორივე წელს სრულიად უმნიშვნელო —

³² А. Панцхава, Вопросы аграрной истории Грузии первой половины XIX века.

³³ დ. გოვოლაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 154

³⁴ სესსა, ფ. 220, ან. 1, საქ. 6, ფურც. 19—20.

³⁵ იქვე, ფ. 2, ან. 1, საქ. 1871.

³⁶ იქვე, ფურც. 13.

³⁷ იქვე, ფ. 489, ან. 1, საქ. 2648, 10128, 10127.

533³⁸ და 682 მანეთი ღირა³⁹. ამავე უწყებებიდან ჩანს, რომ საეკლესიო მიწებზე მოსახლე საბატონო და სახაზინო გლეხებიც კი ეკლესიას როგორც წესი ფულთი უსწორებდნენ ანგარიშს. ჩვენს ხელთ არსებული საბუთები იმასაც კი მოწმობს, რომ რიგ შემთხვევებში ფულადი გადასახადის გადახდით გლეხები უფრო იყვნენ დაინტერესებული, ვიდრე ეკლესია. მაგალითად, სოფელ მოწამეთის 20 კომლი საეკლესიო გლეხის საქართველო-იმერეთის სინოდალური კანტორისადმი 1853 წელს მიმართულ თხოვნაში წერია, რომ „ვიდრემდის იქნებოდა იმერეთსა შინა საეკლესიო ყმათადმი დაწესებული ხარკის ფულის გადასახადი, მინანდის ვითარცა ჩვენ, თანასწორ სხვანაცა საეკლესიო ყმანი, ვაძლევდით საეკლესიო ბეგარასა ხორაგით: გარნა უმაღლესის ნებით განწესდა რა საეკლესიო ყმათადმი არა ძლევაჲ ხორაგისა, არამედ ფულად, საეკლესიო ხარკი თანასწორ სხვათა საეკლესიო ყმათა ჩვენზედაცა შემოწერილ იქნა ფულად; გარნა წინამძღვართა ნოწამეთის მონასტრისათა ჩვენდამი შესახვედრი ხარკის ფული შეაქვთ საეკლესიოდ თავიანთის საკუთრებისაგან და ჩვენ გვაიწროებენ და მიაქვთ უწინდელსამებრ ბეგრად ხორაგი, რომლით ვართ შეყენებულნი ფრიადსა მწუხარებასა და სიგლახაცესა შინა, თუმცა ზოგად იმერეთსა შინა საეკლესიო ყმათა ხლებათ განწესებული ფული, ნაგრამ ჩვენ ვართ დატევებულნი იმავე უბედურებასა და რა მიზეზის, ანუ რა შეცოდებისათვის არა უწყით. თუმცა ამა სავანსა ზედა არა ერთგზის შეგჩივლთ აქაურს სასულიერო მთავრობასა, რათა ჩვენც თანასწორ სხვათა საეკლესიო ყმათა გარდაგვეხადა ჩვენზედ შემოწერილი და დაწესებული ხარკი ფულად და არა ხორაგით... ნაცვლად კმაყოფილებისა მოიწერენ სახორციელო მთავრობისადმი დასჯისათვის ჩვენისა და ჩამოგვართვის პოდპისკანი, რათა რომ აღარ გავებდით ამასთანასა ზედა ჩივილი და ძლივს განვერიდეთ როზგით დასჯისაგან“⁴⁰.

მოტანილი მასალიდან აშკარაა, რომ 1818 წლის საეკლესიო გადასახადების კომუტაცია დასავლეთ საქართველოშიც გატარებულა და რაჭა-იმერეთის საეკლესიო გლეხები XIX ს-ის მთელ მანძილზე ეკლესიასთან ანგარიშსწორებას ფულთი აწარმოებდნენ. მაგრამ იმის გამო, რომ 1818 წლის შემდეგ სასულიერო უწყებას გადასახადების მოწესრიგებაზე აღარ უზრუნია, ნატურალური გადასახადი დარჩათ გურიის საეკლესიო გლეხებს (რომელიც რუსეთმა 1829 წელს შემოიერთა) და სამეგრელოს საეკლესიო გლეხების ნაწილს⁴¹. გუბერნატორის ზემოთ დასახელებულ მოხსენებაში ნახსენები პროექტი სწორედ გურიისა და სამეგრელოს საეკლესიო გლეხების: ფულად გადასახადზე გადაყვანითა და საერთოდ დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო გლეხების ახალი აღწერის საჭიროებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული და არა იმით, რომ დასავლეთ საქართველოს მთელი საეკლესიო გლეხობა ნატურალურ გადასახადს იხდიდა (ყოველივე ამის შემდეგ ცხადია, თუ როგორ შემოწმებას მოითხოვს გუბერნატორების მიერ მოწოდებული ცნობები. წინააღმდეგ შემთხვევაში ნათმა უკრიტიკოდ გამოყენებამ შეიძლება ლაფსუსებად იმეციყვანოს).

38 სკსსა, ფ. 489, ან. 1, საქ. 2648, ფურც. 8.

39 იქვე, საქ. 10127.

40 იქვე, ფ. 489, ან. 1, საქ. 15528, ფურც. 3.

41 სამეგრელოს საეკლესიო გლეხების დიდი ნაწილი, კერძოდ მარტვილის საეპისკოპოსოს გლეხები, ჯერ კიდევ სამთავროს გაუქმებამდე, ეკატერინემ გადაიყვანა ფულად გადასახადზე.

1818 წელს გატარებული ღონისძიების შედეგად ფულადი რენტა გაბატონდა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ყმების ბეგარა-გადასახადებში.

1824 წელს რუსეთის ხელისუფლებამ იმერეთის სახელმწიფო გლეხების კომლობრივი ნატურალური გადასახადის ნაცვლად დააწესა სულადობრივი ფულადი გადასახადი. 1840 წლიდან ნატურალური სახელმწიფო გადასახადები გურიისშიც ფულადი გადასახადით შეცვალეს. 30-იანი წლების ბოლოსა და 40-იანი წლების დასაწყისისათვის აღმოსავლეთ საქართველოში პურადი გადასახადის გარდა ყველა სახელმწიფო გადასახადი ფულადი გადასახადის ნუსხაში იყო შეტანილი და როგორც წესი ფულით იკრიფებოდა. როგორც ვხედავთ, საფინანსო რეფორმის გატარების წინ ფულადი გადასახადები საქართველოში იშვიათ მოვლენას როდესაც წარმოადგენდა, მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი (საეკლესიო გლეხები, დასავლეთ საქართველოს სახელმწიფო გლეხები და ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოს სახელმწიფო გლეხები) ფულით იყო დაბეგრული. ასეთ პირობებში სახელმწიფო გადასახადების შემდგომი კომუტაცია ზვიდან მოხვეულ ნაადრევ ღონისძიებას კი არ წარმოადგენდა, არამედ პირიქით ადგილობრივი პირობებით უფრო იყო გამოწვეული და რუსეთის ხელისუფლება XIX ს-ის I მესამედში მარცვლელის აღებით რომ არ ყოფილიყო დინტირესებული, მისი გატარება უფრო ადრეც იქნებოდა შესაძლებელი.

როგორც ცნობილია, 1843—1845 წლების საფინანსო რეფორმით, სახელმწიფო გლეხების გადასახადებში საბოლოოდ მოისპო პროდუქტადი რენტა და მთელი საქართველოს სახელმწიფო გლეხების გადასახადები, საეკლესიო და საბატონო გლეხების სახელმწიფო გადასახადები მთლიანად ფულით შეიცვალა.

საეკლესიო და სახელმწიფო გლეხების პროდუქტადი რენტის ფულად რენტად გარდაქმნა ქვეყნის ეკონომიურ დაწინაურებაზე მიუთითებდა, ვინაიდან, როგორც კ. მარქსი ვასაწავლის, ეს „— გარდაქმნა შრომის საზოგადოებრივი მწარმოებლური ძალის განსაზღვრული განვითარების გარეშე—“ განუზოციელებელია და თუ ქვეყანა განვითარების გარკვეულ დონემდე არ არის მისული, მხოლოდ სახელმწიფო ღონისძიებით გატარებული გარდაქმნა, დიდხანს ვერ ინარჩუნებს თავის არსებობას და ხდება უკან დაბრუნება ნატურალური რენტისაკენ⁴².

რაც შეეხება ფულადი რენტის ადგილს საბატონო გლეხთა გადასახადებში, მათი ძირითადი გადასახადები იყო ღალა და კულუხი, რომელთაც ისინი ნატურით — მარცვლელთა და ღვინით იხდიდნენ. ჰერ კიდევ XVIII ს-ის ბოლოსა და XIX ს-ის დასაწყისში შეინაშნება ამ გამოსაღების პროდუქტების ნაცვლად ფულით აკრფის შემთხვევები. მაგალითად, მანუჩარ თუმანიშვილის მეთურნობაში ღალა და კულუხი ზოგჯერ ფულად სახესღებულობს და, რაც მთავარია, ეს უპირატესად გლეხის სურვილით ხდება⁴³. ფულით იხდის ამ ძირითად გადასახადებს XIX ს-ის დასაწყისში კახეთის საბატონო გლეხების ნაწილი. ნ. ნაცვლიშვილის გამოანგარიშებით, კახეთის 513 კომლ საბატონო

⁴² კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. II გვ. 419, 1959.

⁴³ გ. აკოფაშვილი, ფულადი საბატონო გადასახადები XVIII ს-ის დამლევსა და XIX ს-ის დამდეგის საქართველოში, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII, 1963, გვ. 100—102.

გლეხიდან 277 კომლი ღალისა და კულუხის ნაცვლად იხდის ფულად გადასახადს 631 მანეთს. 164 კომლი კი იხდის ნატურით⁴⁴. იმავე კახეთში 1805 წელს სიღნაღის მაზრის სოფ. ზიარის 5 კომლი საბატონო ყმა მემამულე დიმიტრი აბაშიძეს შრომითა და ფულით 23 მანეთით უსწორდებოდა⁴⁵. 40-იანი წლებისათვის სოფელ შილდის ყმა გლეხები თავად გურგენიძეს ფულად გადასახადებს უხდიდნენ 15-დან 20 მანეთამდე⁴⁶. როგორც 1841 წლის დავით ამილახვრის ყმა-მამულის აღწერიდან ჩანს, სოფელ ფხვენისში მცხოვრები 6 კომლი გლეხი ღალისა და კულუხის ნაცვლად ბატონს უხდიდა ფულს კოლ ხორბალში 1 მანეთს და კოკა ტკბილის ნაცვლად მანეთნახევარს⁴⁷. ასეთი საბუთების მოტანა კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ როგორც მასალებზე დაკვარებამ დაგვარწმუნა, ძირითადად ფულზე ვაზრდილი მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას მებატონეები მეორეხარისისთვის, პირადი ვალდებულებიდან გამომდინარე ბატონყმობის რიგის გამოსაღებების ხარჯზე ახლენდნენ. XIX ს-ის მთელი I ნახევრის განმავლობაში თავადაზნაურობა ფუფუნების საგნებზე მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად ვაიასახადებს საჩიქმეს, ფულს ერთდროულად გაწერას, საქვრივოს, საქორწილოს და სხვა, რომლებიც ფულით იკრთებოდა და რონელთა მოცულობაც ერთხელ და სამუდამოდ მტკიცედ დადგენილი არ იყო, განუსაზღვრელად ზრდიდა. მაგალითად, 1835—1836 წლებში იმერეთის მმართველი ატყობინებდა ბაიონ როზენს, რომ მეტისმეტად გახშირდა გლეხთა საჩივრები მათი ქალიშვილების გათხოვებისას 20 მანეთით და მეტი თანხით დაბეგვრის გამო⁴⁸. 1838 წელს გორის მაზრის სოფ. აბისში მცხოვრებ საბატონო ყმა თამაზ ირემაძისა და მისი ნათესავეებისათვის სულ 6 კომლი გლეხისათვის ამირეჯიბებს 100 მანეთის გადახდა შეუწყრიათ. ვინაიდან გლეხებმა გადასახადის ასაკრეფად მისულ მოხელეებს წინააღმდეგობა გაუწიეს და უარი თქვეს ფულის გადახდაზე, მოხელემ მათ გადასახადის ანგარიშში მულა პირუტყვი წაართვა. ირემაძისა და მისი ნათესავეების საჩივარზე კი გორის მაზრის უფროსი პასუხობდა, რომ მემამულის ვალის დასაფარავად გადასახადის ასეთი ერთდროული გაწერა ჩვეულებრივი მოვლენა არის და რადგან ამ კონკრეტულ შემთხვევაში თანხა ირემაძეებისათვის ძველად გადასახდელი არ არის, მათი საჩივარი მხედველობაში არ უნდა იქნეს მიღებული. საქმის გაცნობის შემდეგ მთავარმმართველი სავსებით დავთანხმა მაზრის უფროსის გადაწყვეტილებას⁴⁹. იმავე მაზრის მებატონეს ფალავანდიშვილს თავის ებრაელ ყმებზე ყოველწლიურად გაწერილი ჰქონია საკმაოდ დიდი თანხის გადახდა, კერძოდ დათა მარდახაშვილზე 50 მანეთი, აბრამ იოსებაშვილზე 40 მანეთი, ვ. იოსებაშვილზე 30 მანეთი, ციცი ისრელაშვილზე 30 მანეთი, ელო ბატონაშვილზე 25 მანეთი და სხვ⁵⁰. დასასრულ იმის საილუსტრაციოდ თუ რა უსაზღვროდ შეეძლოთ გაეზარდათ ბატონებს ფულადი გადასახადი მოვიტანთ შემდეგ საბუთს: 1831

⁴⁴ ნ. ნ ა ც ვ ლ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი თავადაზნაურობის სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობა საქართველოში (XIX ს-ის I მესამედში), კრებული: ახალი ისტორიის საკითხები, II, 1975, გვ. 61.

⁴⁵ სკსა, ფ. 2, ან. I, საქ. 181, ფურც. 8—9.

⁴⁶ იქვე, ფ. 16, საქ. 6774, ფურც. 77—78.

⁴⁷ იქვე, ფ. 2, ან. 1, საქ. 6044, ფურც. 25—34.

⁴⁸ იქვე, ფ. 2, ან. 1, საქ. 3971, ფურც. 2.

⁴⁹ იქვე, ფ. 2, ან. 1, საქ. 5606, ფურც. 1—13.

⁵⁰ იქვე, ფ. 214, საქ. 1502, ფურც. 28, 35.

წელს იმერეთის სოფ. კორბოულის 20 კომლმა საბატონო ყმა ამ უჩივლა თავად როსტომ წერეთელს, რომელმაც თავის ძმისწულებისათვის მზითვად მისცემი 30 000 მანეთი ვერცხლით გადახდა ჩვენ შემოგვაწერა და თითოეულს 60 მანეთიდან 100 მანეთამდე გვახდევინებს, რაც ჩვენ შეძლებას აღემატება⁵¹. როგორც ვაირკვა, როსტომ წერეთელს მართლაც აღნიშნული მთელი თანხის, აკრეფა თავის გლეხებში ჰქონია განზრახული. მას ეს ფული ნ წლის მანძილზე გაუნაწილებია, სათანადო ნუსხაც შეუდგენია და 2000 მანეთი უკვე შეუგროვებია კიდევ. იმავე საქმეში მეორე საჩივარიც არის თავად ბერი წერეთელზე. ბერი წერეთელსაც თავის ვალების გადასახდელად საჭირო თანხა ამავე გლეხებზე გაუნაწილებია. გლეხების ენერგიული პროტესტი რომ არა, ადგილობრივ ხელისუფლებას შეიძლება ყურადღება არც კი მიექცია ამ საჩივრებისათვის, მაგრამ სოფ. კორბოულის გლეხობამ ეკლესიაში თავშეყრისას შეჰფიცა ერთმანეთს, რომ არ შეასრულებდნენ ბატონების ამ უსახლგროდ გაზრდილ ნოთხოვნებს და ერთმანეთს დაუჭერდნენ მხარს. გლეხობის დასაწყნარებლად ჯარისკაცთა ასეულის ვაგზავენაც კი გახდა საჭირო. მართალია, იმერეთის მმართველმა წერეთელმა აუკრძალა გლეხებისათვის ასეთი უზომო მოთხოვნების წაყენება, მაგრამ, მეორე მხრივ, გლეხებიც მკაცრად დასაჯა. არეულობის ნოთავე 34 კაცი ცოტახნით დააპატიმრეს და გაროხვეს კიდევ⁵².

როგორც ვხედავთ, საბატონო გლეხთა გადასახადებშიც ფულადი რენტა თანდათანობით იკიდებდა ფეხს, მაგრამ მისი მისობრივი კომპლუცია არ მომხდარა. საბატონო, მეურნეობებში ფულადი რენტა ნატურალურის გვერდით არსებობდა. რენტის თითოეული ფორმის ზუსტი მოცულობის დადგენა არ ხერხდება, მაგრამ ერთი კი ცხადია, რომ ფულადი რენტის წონის ზრდის მიუხედავად საბატონო მეურნეობაში 40-იანი წლებისათვისაც წამყვანი ადგილი ნატურალურს — პროდუქტადსა და შრომით რენტას უჭირავს. სულ სხვა მდგომარეობაა ამ მხრივ მთელი საქართველოს მასშტაბით საადგილმამულო ურთიერთობაში. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დ. გოგოლაძე აქაც პირველ ადგილზე შრომით და პროდუქტად რენტას აყენებს. „მაგრამ — წერს იგი, ჩვენ თუ ავიღებთ საერთოდ რენტას XIX ს-ის ბატონყმური ხანის საქართველოს მთელ საადგილმამულო ურთიერთობებში, ღრმა დაკვირვებების შედეგად დავრწმუნდებით, რომ მოცემულ ხანაში რენტის სახეებს შორის (შრომითი, ნატურალური, ფულადი) გაბატონებული იყო ნატურალური და შრომამიგებითი რენტა...“⁵³.

პროდუქტადი და ფულადი რენტის ხვედრითი წონის გასარკვევად და შესადარებლად მას ფულად ექვივალენტში გადააქვავს საბატონო გლეხების პროდუქტადი რენტა (გულისხმობს რა თითოეულ კომლზე საშუალოდ 15 მანეთით დაბეგრას) და იმის გამო, რომ მისი რაოდენობა დიდად აჭარბებს სახელმწიფო და საეკლესიო გლეხების ფულად გადასახადებს, პროდუქტადი რენტის უპირატესობას აღიარებს. მაგრამ ეს მეთოდი ძირშივე მცდარია. ის გარემოება, რომ საბატონო გლეხები უფრო მეტად იყვნენ დაბეგრილი, ვიდრე სახელმწიფო და საეკლესიო, პროდუქტადი რენტის ბატონობაზე როდი მიუთითებს. მთავარია პროდუქტადი და ფულადი რენტის გადამხდელი გლეხების კომლთა

51 სესია, ფ. 2, ან. 1, საქ 2712, ფურც. 1.

52 იქვე, ფურც. 24, 25.

53 დ. გ. გ. ო. ლ. ა. ძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 162.

რაოდენობის შედარება. როგორც უკვე არაერთხელ აღვნიშნეთ, 1818 წლიდან საეკლესიო გლეხები მთლიანად გადაყვანილი იყვნენ ფულად რენტაზე. 1845 წლიდან სახელმწიფო გლეხებში ასევე საბოლოოდ გაძევებული იყო პროდუქტადი რენტა. საეკლესიო და სახელმწიფო გლეხების რაოდენობა კი ამ დროისათვის 72 413 კომლს შეადგენდა, საბატონო გლეხებისა 41 397 კომლს, საბატონო გლეხებში ფულადი რენტის არსებობა სავსებით რომ გამოვრიცხოთ, რაც, რა თქმა უნდა, აბსურდია, მაინც ამ დროისათვის მთელი ბატონყმური საქართველოს საადგილმამულო ურთიერთობაში პროდუქტად რენტასთან შედარებით ფულადი რენტის ბატონობა უდავოა, მით უმეტეს, რომ სახელმწიფო გაცილებით უფრო მეტი ფართობის მიწებს ფლობდა, ვიდრე საბატონო ყმები. მაგალითად, მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოში საბატონო გლეხებს მფლობელობაში ჰქონდათ 84 655 დესეტინა ყოველგვარი მიწა, სახელმწიფო და საეკლესიო გლეხებს კი დაახლოებით 10-ჯერ უფრო მეტი — 842 636 დესეტინა. ე. ი. დაახლოებით 10-ჯერ უფრო დიდი ფართობის მიწის რენტა ფულით იკრियებოდა.

რაც შეეხება შრომამიგებით რენტას, საბატონო მეურნეობაში მას საკმაოდ დიდი ადგილი ეჭირა. გლეხი ვალდებული იყო მოეხნა, დაეთესა და მოერწყა მემამულის მიწები, აეღო და მემამულის ბელღებში დაეხინავეხინა ჭირნახული, გაესხლა, დაებარა ვენახი, ვაზებისათვის გამოეცვალა სარები, დაეკრიფა, დაეწურა ყურძენი, გარეცხილ ქვევრებში ჩაესხა ღვინო და სხვ. როგორც თავად დავით ამილახვრის ყმა-მამულის აღწერიდან ჩანს, მისი 6 კომლი გლეხიდან, ყველაზე უფრო მძიმედ დაბეგრილი კომლი შემდეგ გადასახადებს იზდიდა:

სოსია ეშმაკურაშვილი, რომელსაც 2 ვენახი, 2 დღიური ნაფუზარი და 29 დღიური სარწყავი მიწა ჰქონდა ბატონს უხდიდა:

1. დაღის ნაცვლად 1 კოდ ხორბალში 1 მანეთს, 15 კოდში	15 მან.
2. 5 კოდი ქერის ნაცვლად	3 მან.
3. 7 კოდი კულუხის ნაცვლად	10 მან. 50 კაპ.
4. საშობაოს	2 მან.
5. ძღვენს	1 მან. 60 კაპ.
6. მარხვაში 1/2 კოდ ღობიოს და 1 ლიტრ კაკალს	60 კაპ.
7. ვეღლიერში 1/2 ლიტრა კარაქსა და 20 კვერცხს	1 მან. 60 კაპ.
8. 8 ქათამსა და 6 წიწილას	1 მან. 60 კაპ.
9. მოქიანდა ყოველ თვე თითო ურემი შეშა	6 მან.
10. 3 დღე თავის გუთნით ხნავდა ბატონის მიწას	4 მან. 50 კაპ.
11. 4 დღე რწყავდა მოხნულ მიწას	80 კაპ
12. 2 დღე თესავდა და ფოცხავდა	2 მან.
13. 4 დღე მკიდა	80 კაპ.
14. 3 დღე მინდერიდან მნებს ზიდავდა თავის ურმით	2 მან. 40 კაპ.
15. 15 დღე უღელი ხარით და ერთი დამხმარე კაცი თ ლეწავდა	9 მან
16. 3 დღე ვენახში ეზიდებოდა სარებს, 2 დღე ვენახში თიბავდა	3 მან
17. 2 დღე ვაზს სხლავდა	40 კაპ.
18. 1 დღე ვენახში ბალახს ცვლავდა	20 კაპ.
19. 1 დღე ვენახსა რწყავდა	20 კაპ. ⁵⁴

დანარჩენი 5 კომლიც მცირე განსხვავებით დაახლოებით ასევე იყო დაბეგრილი. ამ გლეხების ბეგარა-გადასახადები ფულად ექვივალენტზე რომ გადავიყვანოთ და რენტის სახეობათა მიხედვით დავაჯგუფოთ, დავინახავთ, რომ იმ მრავალგვარი სამუშაოების მიუხედავად, რომლებიც გლეხებს ემართათ, პირველ ადგილზე მაინც ფულადი რენტა მოდის (32 მანეთი და 10

⁵⁴ სკსსა, ფ. 2, ან. 1, საქ. 6044, ფურც. 25, 30, 31.

კაპ). მას შრომამიგებებითი რენტა მოყვება (29 მან. 30 კაპ). ეს იმიტომ მოხდა, რომ ყმაგლეხები უმთავრესად ისეთ მარტივ სამუშაოს ასრულებდნენ, რომლის დღიური ფასი 20—50 კაპიკს არ აღემატებოდა. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში სამუშაო დღეების რაოდენობა 40-მდე აღწევდა, აქედან 32 დღის ფასი 50 კაპ. არ აღემატებოდა. უფრო მეტი იყო ყმაგლეხის სავალდებულო სამუშაო დღეების რიცხვი კახეთში, სადაც მეურნეობის წამყვანი დარგი მცენარეობა იყო, რომლის მოვლა-პატრონობა გაბუღმებულ მუშაობას საჭიროებდა. მაგალითად, სოფელ რუსპირში მცხოვრები 6 კომლი გლეხი თავად ტონიყე ჩაყაშვილს შემდეგ გადასახადს უხდიდა: სამი კომლი, რომელთაც 2—2 ვენახი და 15—10 დღიური სახნავი მიწა ჰქონდათ, თითოეული ბატონის უხდიდა: 2 საპალნე ღვინოს, 100 დღე მუშაობდა ბატონის მეურნეობაში, 3 დღე თავის გუთნით ხნავდა ბატონის მიწას და ძღვეს იხდიდა წელიწადში 2 მანეთს. მეორე სამი კომლი იხდიდა თითოეული: 1 საპალნე ღვინოს, ბატონის მეურნეობაში მუშაობდა 90 დღე, 3 დღე საკუთარი გუთნით ხნავდა ბატონის მიწას და ძღვეს იხდიდა 2 მან.⁵⁵ 100 და 90 დღე ბატონის მეურნეობაში მუშაობა ნიშნავს, რომ ამ გლეხებს თითქმის მთელი თავისი სამუშაო დრო ბატონის მეურნეობაში უნდა ჰქონოდათ დაკავებული. მაგრამ იმავე საბუთში წერია, რომ ეს გლეხები ვალდებული იყვნენ ან 100—90 დღე ემუშავათ, ან 20 კაპიკი გადაეხადათ დღეში. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, გლეხები მუშაობის ნაცვლად ფულს უხდიდნენ ბატონს, ვინაიდან მათ 1837 წ. ბატონის ყმა-მამულის საჯაროდ გაყიდვის მიზნით მოახერხეს და გამოსყიდეს თავი, პირველმა სამმა კომლმა თითოეულმა ბატონისათვის 462 მანეთის გადახდით და მეორე სამმა კომლმა 342 მანეთის გადახდით. რა თქმა უნდა, ეს გლეხები ფულად-საქონლო ურთიერთობაში რომ არ ყოფილიყვნენ ჩაბმული, ამ თანხის დაგროვებასა და თავის გამოსყიდვას ვერ მოახერხებდნენ.

მრავალგვარი საქმიანობის მიუხედავად ყმაგლეხის შრომა მთლიანად ბატონის ნებასურვილზე როდი იყო დამოკიდებული, როგორც ერთი შეხედვით შეიძლება მოგვეჩვენოს, არამედ ჩვეულებებით და ტრადიციით ერთგვარად რეგლამენტირებულიც კი იყო. მაგალითად, ბატონს თავის საკუთარ ვენახში მუდმივი სამუშაოების შესასრულებლად აუცილებლად უნდა ჰყოლოდა ორისამი დაქირავებული მეზრბე. დაქირავებული მებაღეების რაოდენობა, ჩვეულებრივ, ვენახის ფართობით განისაზღვრებოდა. ყმაგლეხის შრომა, კი სეზონური სამუშაოებისათვის, შემოდგომასა და გაზაფხულზე უნდა გამოეყენებინა. ვენახის პატრონი ვალდებული იყო სეზონური სამუშაოების დროს ვენახში მომუშავე ყმაგლეხის კვება თავის ხარჯზე უზრუნველყო. ვენახებში მუშაობის ეს წესი რომ იყო გავრცელებული საქართველოში, კარგად ჩანს მეფის საგვარეულოს წევრების, ან აჯანყებული თავადებისათვის ჩამორთმეული ვენახების იჯარით გაცემის დროს დადებული ხელშეკრულებებიდან. ვენახის იჯარით გაცემის ვველა ხელშეკრულებაში იყო სპეციალური მუხლი, რომლითაც აღრინდელი ჩვეულებების თანახმად, გათვალისწინებული იყო იჯარაღარის მიერ მეზრბეების დაქირავება და ვენახებში მომუშავე ყმაგლეხების კვებით უზრუნველყოფა⁵⁶.

მაშასადამე, ბატონის მეურნეობაში ყველა სამუშაო ყმის უფასო შრომით კი არ სრულდებოდა, არამედ მუდმივი სამუშაოებისათვის მუშახელს ქი-

⁵⁵ ს. ს. ს. ა. გ. 254, ან. 2, საქ. 151, ფურც. 76—85.

⁵⁶ იხ. ს. ს. ს. ა. გ. 254, ან. 1, საქ. 565, ფურც. 912, ფ. 489; ან. 1, საქ. 1699, ფურც. 4.

3. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1976, № 3.

რაობდნენ, ყმის შრომას კი სეზონურად იყენებდნენ. გარდა ამისა ხშირად გლეხს შეეძლო ბეგარის ნაცვლად ბატონისათვის ფულადი საფასური გადაეხადა.

საეკლესიო და სახელმწიფო გლეხების ნებურნობაში შრომამიგებას დიდი ადგილი არ უნდა ჰქონოდა, ვინაიდან, როგორც ი. ანთელავა აღნიშნავს, მათი შრომის გამოყენება შესაძლებელი იყო მხოლოდ მცირერიცხოვან სახაზინო და საეკლესიო ვენახებსა და წისქვილებში. საგზაო სამუშაოებსა და სატრანსპორტო საშუალებათა გამოყვანას, რომლითაც ეს უკანასკნელნი უმოწყალოდ იყვნენ დაბეგრილი, იგი სახელმწიფოსაგან ფეოდალურ დამოკიდებულებაში მყოფი ყმის ვალდებულებად კი არ მიიჩნევს, არამედ იმპერიის ქვეშევრდომთა გადასახადად თვლის, რასაც რენტასთან არავითარი კავშირი არა აქვს⁵⁷.

მართალია სახელმწიფო და საეკლესიო გლეხების ბეგარა-გადასახადების კომუტაციის დროს ოფიციალურად შრომითი რენტას გადაყვანა ფულზე არ მომხდარა, მაგრამ როგორც საბუთებზე დაკვირვებამ დაგვარწმუნა, სტიქიურად მისი ფულად რენტად გარდაქმნის პროცესი განუწყვეტლივ მიმდინარეობდა.

1818 წელს ადგილობრივმა ხელისუფლებამ გადაწყვიტა სახაზინო ვენახები, ხეხილის ბაღები, სავენახე ადგილები, ბოსტნები და სხვა, თუ კი მსურველი აღმოჩნდებოდა, გაეყიდა, ვინაიდან იჯარით მათი გაცემის შედეგად სახელმწიფო მოგების ნაცვლად ზარალს ნახულობსო. მაზრის უჭროსებს დაევალოთ შეეკრიბათ ცნობები, რომელ სახაზინო ვენახს, რომელი სოფლის მისახლეები ამუშავებდნენ, ფულად ექვივალენტში გადაეყვანათ თითოეული მათგანის შრომა და ამ ვენახის გაყიდვის შემთხვევაში ეს ბეგარა გლეხისათვის ფულით შეეცვალოთ⁵⁸. შეკრიბა თუ არა ხაზინამ ასეთი ცნობები, არ ვიცით, მაგრამ ფაქტია, რომ სახაზინო ვენახის გაყიდვის შემთხვევაში მის დამუშავებელ გლეხებს შრომითი რენტა ფულით ეცვლებოდათ.

1819 წელს ველისციხის სახაზინო ვენახი, რომელიც წელიწადში 700 მანეთად იყო იჯარით გაცემული, ხელისუფლებამ ალექსანდრე ქავჭავაძეს აჩუქა, ველისციხელ მოსახლეობას კი, რომლებიც ამიერიდან ამ ვენახის მოვლის სამუშაოებიდან თავისუფლდებოდნენ, წელიწადში 400 მანეთის გადახდა დაავალა⁵⁹. როგორც ნერმინდელი საგადასახადო ნუსხებიდან ჩანს, ველისციხელები ბოლომდე იხდიდნენ ამ გადასახადს. იმავე 1819 წელს რუსეთის ხელისუფლებამ პოლკოვნიკ იოსებ ბებუთოვს ერთგული სამსახურისათვის მანაეის დიდი სახაზინო ვენახი უწყალობა, რის შედეგადაც მანაეის სახელმწიფო გლეხებზე დადებული ბეგარა უქმდებოდა. ბებუთოვი პირდებოდა ხაზინას, რომ ამიერიდან ამ ვენახისათვის საჭირო ყველა სამუშაოს დაქირავებული მუშახელი საშუალებით შეასრულებდა⁶⁰.

1823 წლისათვის უკვე 10 სახაზინო ვენახი იყო გაყიდული. ფაქტია ყვილა ამ ვენახის დამუშავება ამიერიდან დაქირავებული შრომით უნდა მომხდარიყო,

57 И. Антелава, Государственные крестьяне Грузии в XIX веке, т. I, Тб., 1969, 33. 347—348.

58 სცსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. 607, ფურც. 19.

59 იქვე, ფ. 254, ან. 1, საქ. 565, ფურც. 904—912

60 იქვე, ფ. 254, ან. 1, საქ. 608, ფურც. 378—379.

იმ სახელმწიფო გლეხებს კი, რომელთაც ამ ვენახების დამუშავება ემართათ, მუშაობის ნაცვლად ხაზინაში ფული უნდა ეხადათ. სახელდობრ რამდენა იხდიდნენ ისინი, საქმიდან არ ჩანს, მაგრამ რადგანაც თითქმის ყველა ვენახი საკამოდ დიდი იყო, ფულადი გადასახადიც მნიშვნელოვანი იქნებოდა. გარდა ამისა, 1842 წ. ფულადი გადასახადის ნუსხიდან ჩანს, რომ მუდანლუსა და ქოლაგირის თათრები სახელმწიფო მიწებზე მარცვლეულის დათესვის ნაცვლად ხაზინას 350 მანეთს უხდიდნენ⁶¹. ასევე მცხეთის საეკლესიო გლეხება 1834 წლიდან მცხეთის საეკლესიო ვენახის დამუშავების ნაცვლად 50 მანეთს იხდიდნენ⁶².

ჩვენს ხელთ არსებული საქმიდან ირკვევა, რომ საეკლესიო გლეხები პროდუქტადი გადასახადების კომუტაციის შედეგად ზოგიერთი სამუშაოსაგან განთავისუფლებულან. მაგ., 1844 წ. იჯარაღარ ანდრია ჩხუბიანიშვილს, სოსია ნაცარიშვილს და მოქ. იაკობ იავოროვს, რომელთაც ეკლესიისაგან მდ. ალაზანში თევზის ჭერა ჰქონიათ იჯარით აღებული, საეკლესიო სოფლების ახატელისა და ვარდისუბნის მოსახლეობისათვის მოუთხოვიათ მდ. ალაზანში ფაქერების ჩადგმა, მაგრამ მათ უარი განაცხადეს რადგანაც „რაც საეკლესიო გამოსაღები თეთრი შეგვსწერდა, მაშინ ამგვარი დებულების მუშაობისაგან თავისუფალი შევიქმენით და არც აქამომდე აღარ ჩავგიდგამსო“⁶³.

როგორც ვხედავთ, შრომაშიგებითი რენტის თანდათანობითი კომუტაცია განუწყვეტელი მიმდინარეობდა და ფეოდალური რენტის ამ სახეობას 40-იანი წლების საქართველოს საადგილმამულო ურთიერთობაში არც თუ ისე დიდი ადგილი უნდა სჭეროდა, როგორსაც მას ზოგიერთი მკვლევარი ანიჭებს.

XIX ს-ის 40-იანი წლებისათვის ფულადი რენტა მნიშვნელოვანი მოცულობით იყო შეჭრილი საიჯარო ურთიერთობაშიც. ეკლესიის საშემოსავლო უწყისებიდან ჩანს, რომ 1818 წლიდან, საეკლესიო გლეხების ბეგარა-გადასახადების კომუტაციის შემდეგ, როგორც წესი, თავისუფალი საეკლესიო მიწება მხოლოდ ფულად იჯარაზე გაიცემოდა, ეკლესია კი საკმაოდ მსხვილი მიწათმფლობელი იყო⁶⁴. ასევე 1818 წლიდან ხაზინამაც გადაწყვიტა თავისუფალი მიწები უპირატესდ ფულად იჯარაზე გაეცა და ამ გადაწყვეტილებას ატარებდა კიდევ ცხოვრებაში⁶⁵. კერძო მიწათმფლობელების მხრიდანაც იყო მიწების ფულად იჯარაზე გაცემის შემთხვევები. ასე რომ, საიჯარო ურთიერთობაში ფულადი რენტის დომინირება ექვს არ უნდა იწვევდეს⁶⁶. აქვე თუ გავიხსენებთ, რომ სახელმწიფო და საეკლესიო გლეხების მეურნეობაში პროდუქტადი რენტა საბოლოოდ იყო აღმოფხვრილი და ფულადი გაბატონებული, რომ იგი საბატონო ყმაგლეხების მეურნეობაშიც იყო შეჭრილი და შრომაშიგებითი რენტის კომუტაციაც განუწყვეტელი მიმდინარეობდა, ვფიქრობთ, სრული სა-

61 სესსა, ფ. 254, ან. 1, საქ. 1960.

62 იქვე, ფ. 489, ან. 1, საქ. 14960, ფურც. 2.

63 იქვე, ფ. 501, ან. 1, საქ. 82, ფურც. 53.

64 იქვე, ფ. 489, ან. 1, საქ. 10135, 11574 და სხვა.

65 იქვე, ფ. 254, ან. 1, საქ. 520, ფურც. 482—485.

66 უფრო დაწვრილებით საქართველოში ფულადი იჯარის გავრცელების შესახებ ნუციალურ წერილში გვექნება მსჯელობა.

ფუძველი იქმნება იმისათვის, რომ XIX ს-ის 40-იანი წლების საქართველოს მთელ საადგილმამულო ურთიერთობაში ფულადი რენტის გაბატონებულ მოდომარეობა ვალიაროთ. ფეოდალური რენტის ამ უმაღლესი სახეობის ბატონობა კი გარდა იმისა, რომ ქვეყნის დაწინაურებაზე მიუთითებდა, მის შემდგომ ეკონომიურ პროგრესს აქტიურად უწყობდა ხელს და მთელი წარმოების წესის ცვლილებებს იწვევდა⁶⁷.

⁶⁷ კ. შ ა რ ქ ს ი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. II, გვ. 418—419.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის იე-
 ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრა-
 ფიის ინსტიტუტის ახალი ისტორიის განყოფილებამ

А. И. БОЛТУНОВА

АРГОНАВТЫ И КОЛХИДА*

В ряде работ по истории Колхиды, вышедших за последнее время, мы неоднократно встречаемся с использованием легенды об аргонавтах как источника информации о событиях древнейшего прошлого Колхиды: речь идет о посещении ахейскими мореходами берегов Колхиды во второй половине II тысячелетия до н. э. и об отражении в мифическом сказании реальной картины колхидского царства того времени, поразившего воображение ахейцев. В этой связи позволим себе напомнить насколько сложна и деликатна задача использования мифов как исторического источника. Необходимо прежде всего точно датировать отдельные детали и версии мифов, исследовать историческую обстановку, в которой возникло и развивалось сказание, и иметь возможность опереться на хорошо разработанную и твердо установленную историю литературной традиции о мифе как таковом. Еще М. И. Ростовцев писал: «огромное значение имело бы проследить, как отдельные мифы, чуждые в своей основе новой далекой стране, выросшие на совершенно другой почве, переключиваются на берега Черного моря, сплетаются здесь с местными верованиями и культурами, переплетаются между собой, обогащаются все новыми чертами в связи с развитием эллинизма и, наконец, дают тот пышный венец мифов, который для греков сплетается с историей и действительностью и глубоко внедряется в их сознание»¹.

Начало исследования мифа об аргонавтах и истории его литературной обработки было положено еще трудами Кирхгоффа и Виламовица; работа эта продолжается и в настоящее время.

Основные циклы греческой мифологии сложились, как известно, значительно раньше возникновения греческой письменности. Основу же сказания об аргонавтах составляет древняя фессалийская легенда, сюжет которой сохранил нам Ферекид². Легенда рассказывает о царе Пелии, несправедливо лишившем своего сводного брата Эсона царского престола в Иолке, и о сыне Эсона Ясоне, от руки которого Пелию была предсказана гибель (по этой-то причине Пелию нужно было избавиться от Ясона). Эта легенда была скомбинирована с беотийской легендой об орхоменском царевиче Фриксе, спасшемся от заклания на алтаре в качестве жертвы Зевсу Лафистию; Фриксу удалось бежать на златоуном баране.

Не вызывает никакого сомнения, что в основе сказания об аргонавтах лежат древнейшие культовые легенды, созданные греками еще до

* Доклад, прочитанный на Всесоюзной научной конференции «Античные, византийские и местные традиции в странах Восточного Причерноморья», Тбилиси, 27 мая 1975 г.

¹ М. И. Ростовцев, Новая книга о Белом Острове и Таврике, ИАК, вып. 65 (1918), стр. 178.

² Schol. ad. Pind. Pyth. VI 1:3.

троянской войны, а может быть и гораздо раньше. Легенда о Пелии, Эсоне и сыне Эсона Ясоне, как и легенда о Фриксе, и о человеческих жертвоприношениях Зевсу Лафистию восходит к мифам, с которыми была связана практика древнейших культовых ритуалов в Фессалии. Там, на западном берегу Пагасейского залива, в городе Гале засвидетельствован древнейший обряд жертвоприношения героя³, в то время как в Орхомене, с которым обычно связывают легенду о Фриксе, о подобном обряде не известно.

Мотив путешествия Ясона и других героев на корабле Арго за золотым руном логически связан со злым поступком Пелия в отношении брата и затем — со стремлением избавиться от Ясона, то есть относится к той же древнейшей фессалийской версии сказания. Но время, когда сказочная страна, где хранилось золотое руно, была эллинами отождествлена с Колхидой, еще требует выяснения.

Образ Ясона, как считают исследователи, восходит к какому-то древнему фессалийскому божеству⁴. Что же касается Медуи, то возникновение ее образа вообще не имеет связи с фессалийским циклом. Образ ее, наделенный чертами волшебницы, был перенесен в далекую сказочную страну далеко не на начальной стадии создания саги. Изображение Медуи в коринфской версии легенды приводит к выводу о существовании древнейшего доэллинского культа Медуи, культа, занесенного вероятно из Фракии и существовавшего в Коринфе как культ растительных сил природы, культ великой богини Матери-Земли. Образ Медуи, хоронившей заживо своих детей в святилище Геры⁵, чрезвычайно архаичен, он отражает культ умирающей и воскресающей природы. Эта Медея была известна коринфянам намного раньше, чем до них дошла легенда об аргонавтах.

Мотив плавания Арго в далекую сказочную страну мог быть навеян рассказами о пиратских путешествиях ахейских мореходов, подобных тем, о которых так живо рассказывает Фукидид⁶. Но вопрос в том, относился ли рассказ о плавании Арго с самого начала к восточным берегам Понта. И отражает ли миф в своей древнейшей версии действительно реальное знакомство ахейцев с Колхидой.

Слова Фукидида относительно роли морского пиратства и грабежей в ту отдаленную эпоху никакого отношения к Черному Морю не имеют. В указанном тексте Фукидида характеризуется обстановка лишь на Эгейском Море. Что же касается цитаты из Эратосфена, приведенной Страбонам⁷, о том, что древнейшие народы с целью грабежа и торговли не пускались в открытое море, а держались берега, «как Ясон», то это еще не значит, что речь шла о плавании по Черному Морю, а слова Эратосфена: «в древности никто не решался плавать ни в Евклии, ни возле Ливии, Сирии и Киликии», свидетельствуют скорее против представлений о плаваниях ахейцев в Черном Море.

Первоначально сюжеты легенд о Фриксе и о Ясоне, тесно связанные с местными культовыми представлениями, по-видимому, вообще не отрывались от почвы Эллады. Но позже, когда в легенду о Пелии и Ясоне было включено приказание Пелия Ясону не только принести зо-

³ Hdt., VII 197.

⁴ E. Will, *Korinthiaca. Recherches sur l'histoire et la civilisation de Corinthe des origines aux guerres médiques*. Paris, 1935, стр. 124, прим. 1.

⁵ Pausan. Desser. Gr. II 3, 10—11.

⁶ Thuc., I 5—7.

⁷ Strab., I 3, 2.

лотое руно, но и привести с собою душу Фрикса, подвиг Ясона неизбежно должен был быть перенесен за пределы реального мира и окружения обычных людей в неведомую сказочную страну, где обитали сверхъестественные существа, в страну *Aiz*.

Для выяснения того, как и куда мифическое сказание, созданное на почве Эллады, оказалось перенесенным на берега Понта, обратимся к наиболее ранним упоминаниям в греческой литературе персонажей и эпизодов сказания об аргонатах. Ряд эпизодов Аргонавтики был включен в «Одиссею» при описании приключений Одиссея на море: Скилла и Харибда, сирены, лестригоны, остров Тринакрия. В эпизоде с Планктами прямо говорится о «всеми воспеваемом» корабле Арго⁸. Автору «Одиссеи» был известен Айет⁹ и сестра его, волшебница Кирка¹⁰, фессалийский царь Пелий¹¹, его сводный брат Эсон — отец Ясона¹², а в «Илиаде» упоминается и сын Ясона и Гипсипилы, Эвней, рожденный на Лемносе¹³. Айет — центральная фигура «страны золотого руна», в «Одиссее» упомянут вне всякой связи с Колхидой и со своим царством, которое никак не локализовано и вообще не названо. Неясна и локализация острова *Aiz*, где обитала сестра Айета Кирка: то ли на северо-западе, севернее лестригонов, то ли на крайнем востоке, там, «где в жилище туманнорожденные Эос легкие Оры ведут хороводы, где Гелиос всходит»¹⁴. Где лежала *Aiz*? Название *Aiz* пытаются связывать с Кавказом (*Aia* — бог земледелия, имя которого сохранилось у сванов; божество *Aia* у урартов). Однако в Аргонавтике словом *Aiz* обозначена страна, а не божество. Поэтому возможно и другое объяснение, при котором следует исходить из того, что *Aia* — слово греческое и означает просто «страну», «землю» вообще. Именно в этом нарицательном смысле встречаем мы слово *aia* у Гомера. У него оно всегда стоит в конце стиха и употребляется вместо *γαια* только там, где этого требует метрика¹⁵. Это очень древняя эпическая форма употреблялась также трагиками¹⁶ и в прозе — у Геродота¹⁷. Сочтем ли мы правомерным такое объяснение названия страны *Aiz*, или будем пытаться толковать его как местное, кавказское, бесспорно одно — имя Айета было образовано от названия страны *Aiz*, а не наоборот, что справедливо отметил еще Стефан Византийский¹⁸.

Возможно, что в самом начале, когда мотив путешествия еще только включался в легенду, неизвестная волшебная страна, где хранилось золотое руно (цель путешествия Ясона), еще не имела имени и упоминалась просто как «страна», то есть *aiz*, и лишь позже это название приобрело значение имени собственного, а затем было ассоциировано с Колхидой. Такое значение очень прозрачно выступает у Геродота: *Aiz Kolchis* — страна Колхида.

⁸ Od. XII 70—72.

⁹ Od. X 137; XII 70.

¹⁰ Od. IX 31; X 135—136.

¹¹ Od. XI 254.

¹² Od. XI 259.

¹³ Il. VII 468.

¹⁴ Od. XII 3.

¹⁵ Il. XXIII 742; II 162; Od IV 521.

¹⁶ Aisch. Pers. 75: ἄρθος Πέρσους αἴας; Soph. El. 95: βάρβαρον αἴαν; Eur. And. 51: Δελφῶν καὶ αἴαν.

¹⁷ Hdt., T 2; VII 193, 197: *Aia Kolchis*.

¹⁸ Steph. Byz. s. v. *Aia*.

В ту эпоху, когда создавались поэмы Гомера, Аргонавтика, как цельная поэма, по-видимому, не была оформлена¹⁹. В стадии обработки были отдельные эпические сказания о морских приключениях, ставшие тогда очень популярными в связи с развитием мореплавания. В «Одиссее», в эпизоде с Планктами, прямо говорится о «всеми воспеваемом» *πασφείλουσα* корабле Арго²⁰. Эти сказания сопоставлялись, развивались, обогащались новыми географическими открытиями.

В «Илиаде» упомянуты реки Сангарий и Парфений²¹, страна Пафлагония²², племена кикон²³ и энетов²⁴, Алиба — страна ализонов²⁵. Все это как будто бы указывает, что ахейским грекам ко времени троянской войны были уже знакомы южные берега Понта. Родословные героев Аргонавтики, зафиксированные в гомеровских поэмах, для некоторых наших современников служат поводом для вывода, что в *сage* об аргонавтах речь идет о реальных плаваниях ахейских мореходов в Понт, к берегам Колхиды, осуществлявшихся за одно поколение до троянской войны.

Относительно точной даты создания «Илиады» и «Одиссеи» пока еще нет вполне установленной единой точки зрения. Наиболее приемлемой датировкой основного, созданного Гомером, ядра этих поээм большинство считает середину или вторую половину VIII в. до н. э. Таким образом, «догомеровская стадия» обработки гомеровского эпоса «Илиады», зародившегося в позднемикенской Греции, длилась примерно четыре столетия, считая от предполагаемых реальных событий троянской войны до сведения эпических песен в единую стройную поэму.

Однако упоминание в «Илиаде» ряда гидронимов и этнонимов северного побережья Малой Азии еще не свидетельствует, что данные сведения восходят непременно к микенской эпохе, так как некоторые части эпоса в основных чертах могли сложиться в немногим раньше середины VIII в. Это значительно отдаляет гомеровскую информацию о Малой Азии от микенской эпохи, не говоря уже о том, что пополнение и обработка «Илиады» продолжалась не только в VIII—VII вв., но и позже²⁶. Мнения о так называемом «троянском каталоге» расходятся²⁷. Г. А. Меликишвили, в частности, считает, что доказательство микенского происхождения «троянского каталога» малоубедительно и в некоторых сведениях, например об алисонах и Алибе, он видит соответствующие реальным данным урартских надписей VII в. до н. э.²⁸

¹⁹ Л. А. Ельницкий, Знания древних о северных странах, М., 1961, стр. 8.

²⁰ Od., XII 70—72.

²¹ II., XVI 719 и II 854.

²² II., II 851; V 577.

²³ II., II 846; Oo IX 39 слл.

²⁴ II., II 852.

²⁵ II., II 857.

²⁶ Поэмы древнейших эпических циклов, существовавших еще до Гомера, вероятно, записаны не были. Поэмы самого Гомера, составляющие первоначальное ядро «Илиады» и «Одиссеи» и создающие стиль этих поээм, наиболее правомерно датировать серединой VIII в. Вначале «Илиада» и «Одиссея» были короче и размеров, известных нам теперь, они достигли лишь в VI в. до н. э.

²⁷ Так Д. Пейдж (D. Pade, History and Homeric Iliad. Berkeley and Los-Angeles, 1957, стр. 137) относит его к микенской эпохе, а В. Бурр (V. Burr, Neon Katalogas, Leipzig, 1944, стр. 56) считает, что он содержит сведения, дополненные милетскими колонистами.

²⁸ Г. А. Меликишвили, К изучению древней восточномалоазийской топонимики, ВДИ, 1962, № 1, стр. 56.

Поскольку общеизвестно, что плавание греческих мореходов по Черному Морю до Колхиды осуществлялись вдоль южного берега, знакомство греков с малоазийским побережьем должно было предшествовать посещению ими Колхиды.

Вопрос об основании Синопя подробно рассмотрен М. И. Максимовой. Выводы ее таковы: 1. Рассказ о первом поселении греков в Синопе (фессалиец Автолик, уплывший позже в Колхиду с Аргонавтами) носит мифический характер. 2. Второе заселение Синопя произошло в первой половине VIII в., когда там поселился милетянин Хабронда, погибший при вторжении киммерийцев (это сведение Псевдо-Скимна М. И. Максимова считает достоверным). 3. Основание милетской апокки Синопя Кретионом в 631 г. — прочно засвидетельствованный факт. Ко второй половине VII в. до н. э. относит М. И. Максимова и основание Амиса²⁹.

Никаких реальных данных, подтверждающих присутствие ахейских мореходов на южном и юговосточном берегах Понта, нет пока и в археологическом материале. Найденные при хищнических раскопках на городище Амиса глиняный ритон и фигурка барана с граффито, которые А. Эванс предположительно истолковал как минойское линейное письмо «А», Дж. Пендльбери и М. И. Максимова не считают возможным относить к микенской эпохе и строить на них исторические выводы³⁰.

Мало помогают в освещении этого вопроса и так называемые «субмикенские фибулы». Этого типа фибулы были широко распространены в XII—X вв. не только в Греции (Аттика, Беотия, Фессалия, Эпир), но и на территории современной Югославии, в Подунавии и на Кавказе, особенно — на центральном Кавказе, (Северная Осетия, Казбек, Мцхета и другие места). По мнению Б. А. Куфтина наличие таких фибул на Кавказе говорит о наличии прямых морских связей с греческим микенским миром³¹. Но в настоящее время занесение прототипа «субмикенской фибулы» на Кавказ из Греции вызывает большие сомнения. В свете новейших советских исследований быстрое и широкое распространение этих фибул на Кавказе, как раз вдали от береговой полосы, говорит скорее о их самостоятельном появлении на Кавказе. Таким образом, ни упоминание в «Илиаде» рек и племен северного побережья Малой Азии, ни археологические материалы не могут подтвердить проникновение в Понт ахейских мореходов.

Страна киммерийцев, как она изображена в «Одиссее», была вечно покрыта туманами и лишена солнечного света; она лежала далеко на севере, далее входа в подземное царство³². Совершенно очевидно, что о стране, где жили киммерийцы, в поэме говорится как о стране грекам неведомой и никогда ими не посещавшейся. Сами киммерийцы, о которых автор поэмы знал скорее всего по их выступлениям в Малой Азии, в «Одиссее» никак не фигурируют.

²⁹ М. И. Максимова, Античные города юго-восточного Причерноморья, М.-Л., 1956, стр. 31—52, 64.

³⁰ Дж. Пендльбери, Археология Крита, М., 1950, стр. 244; М. И. Максимова, Указ. соч., стр. 41, прим. 2.

³¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, I, Тб., 1941, стр. 72; Его же, К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, ВГМГ II—В, 1944, стр. 316.

³² Od., XI 14 сл.

Упоминание в «Илиаде» о сыне Ясона и Гипсипилы, Эвнее, на острове Лемнос³³ связано, по всей вероятности, с тем этапом разработки сюжета Аргонавтики, когда плавание ахейцев на северо-восток ограничивались еще только пределами Эгейского моря.

Еще Мимнерм (конец VII — начало VI в. до н. э.) отразил неясные древние представления о владениях Айета, наделив его сказочный город чертами, очень похожими на остров Кирки *Aiaix*: «... пород Айета, где лежат лучи быстрого Гелиоса в золотом чертоге близ Океана, куда удалился божественный Ясон»³⁴.

Таким образом, все упоминаемые у Гомера и Мимнерма персонажи и эпизоды, относящиеся к сюжету Аргонавтики, и к стране, которая являлась целью путешествия Ясона, говорят о том, что в представлении эллинов мир, в котором протекало действие легенды, был миром сказки, а действующие лица были сверхъестественными существами, героями этой сказки.

В Феогонии, приписываемой Гесиоду, упоминаются все основные действующие лица Аргонавтики: туда включены не только Айет и Кирка, но и Медея, уже как дочь Айета, подвиги Эсониды (Ясона), на которые его послал Пеллий, бегство Ясона с Медеей³⁵, то есть полностью отработанный сюжет Аргонавтики. Отсутствие упоминания о том, где происходили эти события, позволяет предполагать, что либо слушателям поэмы это было ясно, либо, что более вероятно, солнечная страна Айета и у автора Феогонии еще не ассоциировалась четко с долиной Фасиса, хотя река Фасис и упомянута в Феогонии, правда без связи со страной Айета³⁶. Все это позволяет предполагать, что и в то время Колхида была еще почти совсем не знакома грекам. Она рисовалась в их воображении где-то далеко на крайнем Востоке, «где кораблям последний бег»³⁷ и откуда восходит Гелиос. Это была все еще страна сказки, воображение эллинов связывало ее с мифическими представлениями о божестве солнца Гелиосе, о великой хтонической богине и населяло ее фантастическими существами. Такой страна Айета рисовалась в воображении первых греческих мореходов, проникавших в Понт и плывших далее на Восток.

Самое раннее известное нам упоминание названия «Колхида» мы находим у коринфского поэта Евмела. От поэмы Евмела сохранились лишь незначительные отрывки³⁸ и краткое ее резюме у Павсания³⁹. Евмел использовал древнее фессалийское предание, обогащенное открытиями припонтийских стран, и расширил содержание легенды, прибавив к нему начало и конец. Айет, персонаж совершенно негреческий, оказался, однако, оторванным от Колхиды и связанным с Грецией: Айету, согласно Евмелу, досталась во владение от его отца Гелиоса страна Эфира, но получив от оракула совет основать в Колхиде город и назвать его своим именем, он удалился в Колхиду. Это начало, прибавленное к поэме, логически связано с расширением его конца по этимологическим соображениям: Медея теперь дочь Айета и его наследница, будучи коринфянкой должна была вернуться в Коринф как в свое родо-

³³ Н., VII 469.

³⁴ Mimerm., fr. 11.

³⁵ Hesiod., Theog. 992—999.

³⁶ Hesiod., Theog. 340.

³⁷ Strab., XI 2, 16.

³⁸ Schol. ad. Pind. Ol. XIII 75.

³⁹ Pausan. II 3, 10—11.

вое владение, хотя древняя легенда о Мееде существовала в Коринфском районе раньше создания легенды о плавании корабля Арго.

Архаичность образа Мееды связывает его с древнейшими хтоническими культами, к которым относится ритуал *ката κρόπται*,⁴⁰

В коринфской версии важны две детали: 1. поэту уже была известна конкретная страна, называвшаяся Колхидой; 2. оракул дает совет основать в этой стране город — Аїет поселился там и стал царствовать.

В то время, к которому традиция относит жизнь Евмела, *Αἴα* представлялась уже конкретной страной, Колхидой, долиной Фасиса, и в этой стране можно было основать колонию (идеология колонизации).¹¹ Однако время жизни Евмела, согласно традиции — вторая половина VIII в. до н. э., вызывает сомнения, также как и датировка стихов, извлеченных якобы из его поэмы: или традиция неверна и Евмел жил не в VIII, а в VII в., или традиция правильна, но *Korinthiaca* написано не Евмелом, а каким-то другим, более поздним автором⁴¹. Однако по обстоятельству, что на рубеже VIII—VII вв. (время жизни Гесиода) мы встречаем первое реальное сведение о Колхиде, заставляет предполагать, что к этому времени уже можно отнести первые посещения эллинами фантастической страны солнечного восхода. Только тогда, когда царство Аїета в представлении эллинов оказалось связанным с долиной Фасиса, которую они уже знали, оно обрело для них значение реальности, перестало быть сказочной страной и персонажи мифа приобрели значение исторических лиц.

Для освещения вопроса о возможности связать древнейшие версии мифа о плавании аргонавтов с возможностью реальных путешествий ахейских мореходов в Понт серьезное значение имеют результаты исследований крупного американского ученого Р. Карпентера. Этот исследователь убедительно показал, что проход кораблей через Дарданеллы стал возможным лишь с того времени, когда были сконструированы пентеконтеры, то есть не ранее конца VIII или начала VII в. до н. э.²⁴. Это совпадает с датой появления первых следов посещения эллинами берегов Понта, а затем и возникновения там первых эллинских поселений. Примерно с этого времени название *Αἴα* в греческой традиции заменяется названием *Κολχίς*, а древнее мифологическое название *Αἴα* сохраняется в произведениях, представляющих лишь дальнейшую литературную обработку сказания с включением все новых подробностей, или упоминается в исторических трудах древних ученых, трактующих мифы с целью связать легендарную *Αἴα* с реальной страной Колхидой, как это пытался делать Геродот. В сознании этого писателя, как и его современников, отдаленное прошлое было гораздо более живым, чем недавно минувшие века и поколения, и мифические персонажи для эллинов V в. до н. э. были более реальны, чем исторические личности предшествующего века. «Мифические герои вновь появлялись на религиозных праздниках, в трагедиях и хоровых песнях, соединяя через поколения людей современность с богами и видя в героях прошлого и даже во многих героях тогдашней современности потомков богов. И все это серьезно и совершенно искренне»⁴³.

⁴⁰ Согласно коринфской версии легенды, сохраненной Павсанием, каждого родившегося ребенка Мееда несла в святилище Геры и там погребала заживо, чтобы сделать их таким образом бессмертными. Ed. Will. *Korinthiaca*, стр. 88—99.

⁴¹ Указ соч., стр. 127—129.

⁴² Rhys Carpenter. The Greek penetration on the Black Sea, A. J. A. LII, 1948, стр. 1 сл.

⁴³ M. i. Finley. The Use and Abuse of history. New-York 1975, стр. 13.

И если сказание об аргонавтах действительно отражает в какой-то степени реальные контакты греков с населением Колхиды, то эти контакты относятся уже не к тем легендарным временам, когда создавалось первоначальное ядро мифа, а ко времени значительно более позднему — не ранее конца VIII в. до н. э., когда эллинам стало известно юго-восточное побережье Черного моря. К концу VII в. там появились первые греческие фактории⁴⁴, и лишь по мере более интенсивных связей и более близкого ознакомления со страной и возможностями создания там поселений, была выведена к устью Фасиса милетская апойкия.

⁴⁴ J. M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East*, New-York, 1963, стр. 52—53, 58; J. Boardman, *The Greeks overseas*, Harmondsworth, 1964, стр. 246—265.

Представил Сектор античной археологии Института археологии АН СССР

ბიოგრაფიული

**მ. ჯ. ქართულ-სასაზღვრო მონეტების პრობლემა და
აღრუხვებულური ხანის საპარამუნტო ისტორიის
საკითხები***

ამავე პერიოდით უნდა დათარიღდეს აგრეთვე სხვა წყაროებით უცნობი ქართლის ერისმთავრის — ჯონბერ, ან ჯუანშერის სახელით მოჭრილი უნიკალური მონეტა. იგი ისეთივეა, როგორც გურგენის მონეტები. ოღონდ გურგენის აღმნიშვნელი ასოები შეცვლილია ორა ასომთავრული ნიშნით: **ΧΩ** (ჯო)¹.

პირველად ეს მონეტა გამოაქვეყნა მ. ბარათაშვილმა და მიაკუთვნა მეფე ჯუანშერს (718—786 წწ.)². ი. ბართოლომეიმ კი „**ΧΩ**“ გაშიფრა როგორც — ჯავახეთი³. 1852 წ. ვ. ლანგლამ გამოაქვეყნა თავისი პირველი ნაშრომი ქართული ნუმისმატიკის შესახებ და იქ მხარი დაუჭირა ამ ასოთა მნიშვნელობის მ. ბარათაშვილისეულ ინტერპრეტაციას⁴.

1858 წელს ი. ბართოლომეიმ წამოაყენა სრულებით ახალი მოსაზრება: „**ΧΩ**“ მან წაიკითხა როგორც „ჯვარო“⁵.

ჯერ კიდევ მ. ბროსე კატეგორიულად გამოვარდა ასეთი წაკითხვის წინააღმდეგ იმის გამო, რომ ასოები ამოკვეთილი იყო მეფის გამოსახულებასთან და ლოგიკურად არ შეიძლებოდა სხვა რამეს დაეკავშირებოდა თუ არა პიროვნებას (მეფეს, ერისმთავარს)⁶.

ჩვენი ზრით, „**ΧΩ**“-ს გაშიფრვის ყველაზე მისაღები ვარიანტია მისი გაიდენტურება ჯონბერ // ჯუანშერთან. მართალია, ასეთი დაქარაგმება ამ სახელისა ჩვენთვის ცნობილი არაა (განა კი ბევრი ვგაქვს ამ ეპოქის ძეგლები?), მაგრამ სხვა საბუთები ამ უკანასკნელი მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს.

როგორც ჯერ კიდევ მ. ბროსე აღნიშნავდა, ეს ორი ასო ამოკვეთილია მეფის ბიუსტის ზემოთ და ამ შემთხვევაში არ შეიძლება ნიშნავდეს სხვა რამეს, თუ არა პოლიტიკური მოღვაწის სახელს. განა გურგენის მონეტებზე იმავე ადგილას ამოკვეთილი ასოები ქართლის ერისმთავრის სახელს არ აღნიშნავს? მაშ რატომ უნდა ჩავდეთ „**ΧΩ**“-ში სხვა შინაარსი?!

სრულებით გაუგებარია და დაუსაბუთებელი მათი წაკითხვა როგორც „ჯვარო“, ან „ჯავახეთი“. მონეტაზე არავითარი ჯვარი არაა გამოსახული და ამ-

* გაგრძელება. დასაწყისი იხილეთ „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1976, № 1.

¹ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18, № 6, ტაბ. I, № 13.

² М. Баратаев, დასახ. ნაშრომი.

³ Mém. de la Soc. d'Arch. de St.-Pet. I. Bulletin, გვ. 41—43; E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

⁴ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

⁵ Lettres num. et arch. p. VI, აღსანიშნავია, რომ ჩვენი ნაშრომის რეცენზენტი ა. ბოგვერძაძე, დაახლოებით, ასეთივე აზრისაა. ამ ორ ასოს იგი კიბუხულობს როგორც „**Χ** უარი **Ω** [4] უფლისა“.

⁶ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.

დენად ასეთი ინტერპრეტაცია უბრალოდ ჰაერშია გამოკიდებული და არაფერს უკავშირდება. რაც შეეხება „ჯავახეთს“, ქართული ნუმისმატიკიდან ვერ დავასახელებთ ვერც ერთ პრეცედენტს, როდესაც ზარაფხანად მთელი პროვინცია იყოს დასახელებული და ისიც მონეტის შუბლზე.

ამრიგად, ჯონბერ // ჯუანშუკი წერტილობითი წყაროებით უცნობი ერის-მთავარია, რომელიც გურგენის შემდეგ ჩანს სამოღვაწეო ასპარეზზე, მაგრამ მეტად ხანმოკლე დროით, შეიძლება ერთი წლით, ან რამდენიმე თვითაც კი (მონეტის უნიკალობაც ამის მოწმობაა).

ჯონბერი // ჯუანშურის მონეტაზე მოთავსებული დამახინჯებული თარიღი (და სხვა დეტალებიც) მოწმობს, რომ იგი უკვე გურგენის დრაქის მინაბაძია და არა ორიგინალური სასაწურის მონეტისა. დრო მისი ემისიისა 590—591 წწ უნდა შემოიფარგლოს.

590 თუ 591 წწ. კეისარ მავრაკეს (582—602 წწ) რაზმების დახმარებით, ხოსრო II ილაშქრებს „ტირანის“ ბაჰრამ ჩუბანის წინააღმდეგ და 591 წლის დასაწყისში იბრუნებს ტახტს⁷.

591 წ. გაზაფხულზე რატიფიცირებული იქნა საზავო ხელშეკრულება ბიზანტია-ირანს შორის. ხოსრო II დიდი კომპენსაციის ვალება მოუხდა ბიზანტიის სასარგებლოდ. მან დათმო სომხეთს დიდი ნაწილი და ქართლი თბილისამდე⁸. გარდა ამისა, ხოსრო II ნება დართო ირანის ტერიტორიაზე ქრისტიანული ეკლესიების მშენებლობისა⁹. უფრო მეტიც: ქრისტიანობამ ხოსრო II მმართველობისას ისეთი პრივილეგიები მოიპოვა, რომ იგი ნაზდ ე ა ნ ი ზ მ ი ს მ ე - ტ ო ჭ ე დ ი ქ ა თ ვ ი თ ი მ მ პ ე რ ა ი ს შ ი გ ნ ი თ. ნ. პიგულევსკია წერს: Христианство становилось противником маздеизма; были основания подозревать самого царя в том, что он тайный христианин (ხაზი ჩვენია.—გ. დ.), но то, что подготовило христианство, пожал ислам¹⁰. ხოსრო II კ ო ნ ფ ე ს ი ო ნ ა ლ უ რ ი პ ო ლ ი ტ ი კ ა ყ ო ვ ე ლ ო ვ ი ს უ ნ და გ ე ქ ო ნ - დ ე ს მ ხ ე დ ე ე ლ ო ბ ა შ ი ქ ე ე მ ო თ, როდესაც მსჯელობა გვექნება ჯვრის გამოსახულებიან ქართულ-სასაწურ მონეტებსა და მცხეთის ჯვრის ტაძრის მშენებლობასთან დაკავშირებით.

ათი წლის განმავლობაში ბიზანტია-ირანის ზავი არ დარღვეულა.

ამ ხანებში, კონკრეტულად, 591—593 წწ. უნდა იყოს მოჭრილი ე. წ. ქართულ-სასაწურის მონეტების ანონიმური სერიის ორი ჯგუფი: I — მონეტები ჯვრის გამოსახულებით ავერსზე, მეფის ბიუსტის გვერდით. II — მონეტები კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვრით რევერსზე.

ორივე ჯგუფი მონეტებისა ხუთ-ხუთი ცალის რაოდენობითაა ჩვენამდე მოღწეული (დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმსა და ერმიტაჟში შესაბამისად, 4+1; 3+2)¹¹.

ამ მონეტების ქრონოლოგიის დადგენა ფორმალური მაჩვენებლებით, კერძოდ, მათზე მოთავსებული დამახინჯებული ფალაური თარიღების მი-

⁷ Н. В. Пигулевская, დასახ. ნაშრომი, 100 და შმდ; Ричард Фрай, Наследие Ирана, М., 1972, გვ. 326.

⁸ История Византии, т. I, გვ. 355; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 271; Н. В. Пигулевская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107.

⁹ Н. В. Пигулевская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107.

¹⁰ Н. В. Пигулевская, დასახ. ნაშრომი, გვ. 113.

¹¹ დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, ქართული ნუმისმატიკა, 1969, გვ. 53.

ხედვით, ჩვენი აზრით, შეუძლებელია. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ თვით მათი წაკითხვა პირობითია, ხოლო მეორეც, როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ეს თარიღები მხოლოდ იმას მოწმობენ, თუ რომელ წელს მოჭრილ ორიგინალურ სასანურ დრაქმებს ბაძვევენ ქართულ-სასანური მონეტები.

ყოველ შემთხვევაში ჩვენ მაინც შეგვირდებია ამ თარიღებზე.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კუთვნილ მონეტებზე, რომლებზედაც ჯვარი მეფის ბიუსტანაა გამოსახული, თითქოს უნდა იკითხებოდეს ექვსა¹² და შვიდი¹³ (მაგრამ კატეგორიულად ამის მტკიცება არ შეგვიძლია). იმავე ტიპის მონეტაზე, რომელიც ე. ახომოვის მიერაა გამოქვეყნებული, გარკვევით იკითხება რვა¹⁴ (ე. ი. 587 წ.).

მონეტებზე, რომელთაც ზურგზე კვარცხლებეზე აღმართული ჯვარია გამოსახული, თარიღები კიდევ უფრო დამახინჯებულია. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეგზემპლარებზე ძალიან დიდი პირობითობით შეიძლება ექვსის და შვიდის გარჩევა¹⁵.

ასე რომ ამ მონეტების ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენისას უნდა ვიხედოძვანელოთ ლოგიკური კატეგორიებით და გავითვალისწინოთ ობიექტური სიტუაცია.

სასანური ტიპის მონეტებზე ჯვრის მოთავსება რევოლუციური აქციაა და იგი, ჩვენი აზრით, გაცილებით უფრო გაბედული ნაბიჯია, ვიდრე ქართულ ასოების ამოკეთა მეფის გამოსახულებასთან. ამ ღონისძიებით, ფაქტურად, ქართლმა საქვეყნოდ განაცხადა თავისი ეროვნული პრეტენზიები. კიდევ მეტი: ქართლის რომელიღაც რადიკალურად განწყობილმა ერისმთავარმა მაზდანიანის ემბლემა — წმინდა ცეცხლი, საერთოდ განდევნა მონეტიდან და მის ადგილას (კვარცხლებეზე) დემონსტრაციულად ქრისტიანული რელიგიის ემბლემა-ჯვარი აღმართა. ეს შეიძლება მომხდარიყო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ქართლი ბიზანტიის ეგიდის ქვეშ მოექცა, ე. ი. 591 წელს და მის შემდგომ ხანებში.

ახლა თუ გავიხსენებთ სტეფანოსის მონეტების ზურგის კომპოზიციას — კვარცხლებეზე ამაყად აღმართული ჯვარი, ისეთივე როგორც ე. წ. ქართულ-სასანური ანონიმური დრაქმების ერთ ჯგუფზე — თავისთავად დგება საკითხი ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტების სტეფანოსისადმი მიკუთვნების შესახებ. ყოველ შემთხვევაში, კვარცხლებეზე აღმართული ჯვრის გამოსახულებიანი ანონიმური მონეტები, ჩვენი მტკიცე რწმენით, არ შეიძლებოდა სხვა ვინმეს მოეჭრა, თუ არა სტეფანოსს. ამის სასარგებლოდ, ჯერ ერთი, მიუთითებს მონეტათა ზურგის საერთო ტიპი (კვარცხლებეზე აღმართული ჯვარი) და, მეორეც ის, რომ იდენტურია მათი ნიშნები, რომლებიც ჩანაფიქრის თანახმად, ზარაფხანას უნდა აღნიშნავდეს¹⁶.

ეგოლუცია ამ სამონეტო ტიპისა ჩვენ ასე გვესახება: თავდაპირველად სტეფანოსმა, პოლიტიკური კონიუნქტურის შეცვლის დასაწყის ხანაში, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პოლიტიკური ხასიათის ზონდაყ ჩაატარა. თავის მონეტაზე, მეფის გამოსახულებასთან, მინიატურული ჯვარი მოათავსა. ეს, ალბათ,

¹² ქ. ფ. №№ 4056, 4057.

¹³ ქ. ფ. № 1585.

¹⁴ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25, 27.

¹⁵ ქ. ფ. № 1571, 1707.

¹⁶ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

უნდა მომხდარიყო ირან-ბიზანტიის ზავის დადების პირველ ხანებში, როდესაც ზავის პირობები პრაქტიკულად ჯერ კიდევ არ იყო რელიეფურად გამოკვეთილი. შემდეგ კი უნდა განხორციელებულიყო დანარჩენი სამონეტო ჯგუფების ემისია (შესაბამისად, ანონიზური მონეტები ჯვრით კვარცხლბეკზე და წარწერიანი დრაქებში).¹⁷

როგორც ვხედავთ, სტეფანოსის ზეობის დაწყების გ. ჩუბინაშვილისეული თარიღი — 590 წ., არსებითად ასლოა ექვშარიტებასთან. შეიძლება ეს არ მომხდარიყო მაინცდამაინც 590 წ., შეიძლება ეს მოხდა 591 წელს*, მაგრამ, ვფიქრობთ, ამას ამჯერად არ აქვს პრინციპული მნიშვნელობა.

მონეტებზე გამოსახულ კვარცხლბეკზე აღმართულ ჯვართან დაკავშირებით, საჭიროა ერთ მომენტს მიექცეს კიდევ ყურადღება.

პროფ. ნ. ჩუბინაშვილი წერს: ქართლის ერისმთავრები, რასაკვირველია, „ცეცხლთაყვანისმცემელთა ემბლემას არ დაუპირისპირებდნენ მემორიალურ, სამარხის სტელა-ჯვარი. სრულიად ბუნებრივია, რომ მათ ქრისტიანული თავისი ეროვნული სიმბოლო სტელა-ჯვარი დაუპირისპირეს“¹⁷... „ამ მონეტებზე უდავოდ გამოხატულია არა მემორიალური, არა საფლავის სტელა, არამედ ქართული ადრექრისტიანული სტელა-ჯვარი“¹⁸ და შემდეგ: „VI საუკუნის დადგენილი ტრადიციით ქართლში მოჭრილ მონეტებზე ჩვეულებრივად გამოხატულია ფართოდ ცნობილი და კარგად ათვისებული თეიქტები“¹⁹. ჩვენი აზრით, ეს სავსებით სწორი დებულებაა.

მაგრამ რომელია VI ს-ის ქართლში ეს, ნ. ჩუბინაშვილის სიტყვებით, „...ერის გამაერთიანებელი გაბატონებული იდეოლოგიის მკვეთრი გამოხატუვლი“²⁰ და „კარგად ათვისებული“ სტელა-ჯვარი? ჩვენი აზრით, ეს უნდა იყოს აქ. ნინოს მიერ აღმართული ჯვარი მაღალ მთაზე, არაგვის შესართავთან, სადაც ახლა ქართული ხუროთმოძღვრების სიამაყე — მცხეთის ჯვრის ტაძარი დგას. ტაძარზე ადრე აქ, ღია ცის ქვეშ, ჯვარი ყოფილა აღმართული, რომელიც ორნახევარი საუკუნის მანძილზე ქართველი ხალხის უდიდესი თაყვანისცემის საგანი იყო²¹. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ის ავტორი გვაუწყებს: „ხოლო ესე სსაწაულთაგან ზეცისათა ჩუენებული პატიოსანი ჯვარი მცხეთისაჲ აღვიწყარით ჴელითა კაცობრივითა და მივედით ბორცუსა მას ქუშე... და ზვალს დღჳ ალვედით კლდესა მას ზედა... და დასდვა ჴელი წმიდამან ნინო ერთსა ქვასა და მრქუა მე: „მოვედ, შენდა ჯერ-არს, დასწერე ჴუარი ქვასა ამას“. და მე ვყავ ეგრეთ. და მუნ აღჴმართეს ჴუარი იგი დიდებით მეფეთა (ხაზი ჩვენია.— გ. დ.) და მოდრკა მეფჳ მუჴლთა თუსთა ზედა და ყოველნი მთავირნი და ყოველი სიმბავლჳ ერისა და თავყუანის-სცეს ძლევით შემოვიონსა ჴუარსა“²². როგორც ცნობილია, სწორედ ამ ჯვართაა შთავგონებული

* გ. ჯობაძის მიხედვითაც, სტეფანოსის მმართველობის ხანა 591—604 წწ შორის უნდა ვივარაუდოთ. იხ. W. Djobadze, The Sculpture on the Eastern Façade of the Holy Cross of Mtkhet'a, Oriens Christianus, Band 44, 1960, გვ. 121, სქ. 15.

¹⁷ ნიკო. ჩუბინაშვილი, ქვემო ქართლის სტელა-ჯვრები, „ძეგლის მეგობარი“, კრებული, № 30, 1972, გვ. 39.

¹⁸ იქვე, გვ. 38.

¹⁹ იქვე, გვ. 38.

²⁰ იქვე, გვ. 38.

²¹ დაწერილებით ამ საკითხის შესახებ იხ. Г. Н. Чубинашвили, Памятники типа Джвари гв. 3—5; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 274, სქ. 1.

²² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1963, გვ. 151.

მცხეთის ჯვრის ტაძრის არქიტექტურული ფორმა. სწორედ ამ ჯვარის, ქართველი ხალხის წმინდა სალოცავის, მინიატურული გამოკრება უნდა იყოს აგრეთვე სტეფანოსის მონეტების რევერსზე გამოსახული კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი. ყოველ შემთხვევაში იდეა აქედან უნდა მომდინარეობდეს. მართლაც, რა უნდა დაეპირისპირებია ქართველი ხალხის მებაიარაჭტრეს ზოროასტრიზმისათვის, თუ არა უპირველესი და უწმინდესი ეროვნული სალოცავი?

აკად. გ. ჩუბინაშვილს გამორკვეული აქვს, რომ მცხეთის ჯვრის დიდი ტაძრის მშენებლობა VI ს-ის 90-იან წლებში იწყება. ყველა ნაშნის მიხედვით, ჯვრის გამოსახულებიანი მონეტების ემისია და ტაძრის მშენებლობის დაწყება-დამთავრება სინქრონულია. თავისი პოლიტიკური მნიშვნელობით (სხვა ასპექტებს ჩვენ, ცხადია, არ ვეხებით) ეს ორი მომენტი (მონეტის მოჭრა და ტაძრის მშენებლობა) ტოლფასოვანი ღონისძიებანია. ორივე მათგანს, მინიატურულ მონეტას და გრანდიოზულ ტაძარს ერთი და იგივე პოლიტიკური — იდეოლოგიური ფუნქცია აკისრიათ: საქვეყნოდ განცხადება მაზდეანოზმის აღსასრულისა ქართლში და ქრისტიანული რელიგიის (მაშასადამე ეროვნულ-განმათავისუფლებელი პოლიტიკის) აპოთეოზი. და ეს არ შეიძლება განხორციელებულიყო ორ სხვადასხვა ისტორიულ მონაკვეთში, ორი სხვადასხვა პიროვნების მიერ.

მცხეთის ჯვრის დიდი ტაძრის მშენებლობისათვის ხელი შეეძლო მოეკიდა მხოლოდ იმას, ვინც გაბედა მონეტაზე ირანის მეფის ბიუსტის გვერდით თავისი სახელი ამთავრება, ვინც გაბედა ზოროასტრიზმის ემბლემა წმინდა ცეცხლი, მისი ანტიპოდით, ქრისტიანული რელიგიის სიმბოლოთი — ჯვრით — შეეცვალა. და გაბედა იმიტომ, რომ ისტორიული პირობები იძლეოდა ამის საშუალებას. გაბედა იმიტომ, რომ „ნელაღრე შეერბა ქართლი“, იმიტომ, რომ 591 წლის ხელშეკრულების თანახმად ქართლი ბიზანტიის გავლენის სფეროში მოექცა, იმიტომ, რომ ირანის ახალი მბრძანებლის კონფესიონალური პოლიტიკაც იძლეოდა ამის საშუალებას. სხვა ისტორიულ მონაკვეთში ამ ორი, ჭეშმარიტად რევოლუციური ღონისძიების (სამონეტო ემისია და ტაძრის მშენებლობა) გატარება, ან მათი ურთიერთიზოლირება ძნელი წარმოსადგენია. ამისათვის სათანადო პირობები არ არსებობდა 591 წლამდე, ამისათვის სათანადო პირობები არ არსებობდა VII ს-ის პირველი წლების შემდეგ.

როგორც ცნობილია, status quo ბიზანტიასა და ირანს შორის გაგრძელდა 602 წლამდე. 602 წ. იმპერატორი მავრიკე ტახტიდან ჩამოაგდეს. ხოსრო II, რომელიც შესაფერისს დროს ელოდა, დაუყოვნებლივ ჩაერია ბიზანტიის შინაურ საქმეებში. მან რამდენსამეგზოს სასტიკად დაამარცხა მოწინააღმდეგე, აღადგინა თავისი პოზიციები სომხეთსა და ქართლში და კონსტანტინეპოლამდე მიაღწია²³. მეტად სიმპტომატური ფაქტია, რომ ჩვენამდე არ მრულწევია ადარნასესა და ვარსამუსეს მონეტებს, რომლებმაც სტეფანოს I შემდეგ ეკავათ ქართლის ერისმთავართა ტახტი²⁴.

²³ История Византии, 1967, т. I, гл. 362, შმდ.

²⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 276—279.

ამ საკითხებზე ჩვენ შეგვეძლო არც შევიჩერებულყავით, რომ არ ყოფილიყო ცდები მცხეთის ჯვრის ტაძრის VII ს-ის შუა ხანებით დათარიღებისა²⁵.

ერთ-ერთი „არაპირდაპირი“ არგუმენტი ამ მოსაზრების ავტორებისა სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტებიც იყო, რომლებიც ზოგადად ჰქმნიდნენ შთაბეჭდილებას საქართველოში ისტორიული ვითარების შესახებ VI ს-ის დასასრულში, VII ს-ის დასაწყისსა და VII ს-ის შუა ხანებში. ვინაიდან სრულ ქართულ წარწერიანი მონეტა, რომელსაც შეცდომით სტეფანოს II აკუთვნებდნენ, ქართლის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის აშკარა მაჩვენებელია, ამიტომაც VII ს-ის შუა ხანები იქნა მიჩნეული ტაძრის მშენებლობისათვის შესაფერის ეპოქად.

ცხადია, ამ არასწორი მოსაზრების მომხრენი არ დარჩენილან კრიტიკული პასუხების გარეშე²⁶, მაგრამ ნუმისმატიკური მასალა იქ არ იყო ისე ფართოდ მოხმობილი, როგორც ჩვენ გამოკვლევაში ვფიქრობთ, სტეფანოსის სახელით მოჭრილი მონეტების რეატრიბუციით ასეთ გაუგებრობას ადგილი აღარ ექნება.

შემდეგ საბუთად სტეფანოს II ხანაში მცხეთის ჯვრის ტაძრის აგების სასარგებლოდ, მოჰყავთ ქართული წყაროების ერთსულოვანი (იმდენად ერთსულოვანი, რომ ერთი-მეორისაგან გადაწერის, ან ერთი საერთო სათავის არსებობის შთაბეჭდილება იქმნება) ჩვენება სტეფანოს I „ურწმუნოების“ შესახებ. აი, ისინიც:

ჯუანშერი: „...ხოლო ესე სტეფანოზ იყო ურწმუნო და უშიში-ღმრთისა, არა ჰმსახურა ღმერთსა, არც ჰმატა სჯულს და ეკლესიათა“²⁷.

„შიოს სასწაულები“. „...იყო კაცი ამპარტავეანი და ბოროტა შურითა აღსაესე და ეკლესიათა ფრიად ძვრსა უყოფდა“²⁸.

ვახუშტი: „...ხოლო იყო ესე სტეფანოზ ურწმუნო და უშიში ღვთისა“²⁹.

ამაზე დიდი ისტორიული უსამართლობა ძნელი წარმოსადგენია. როგორ შეიძლება ანტიქრისტიანული გამოაცხადო ადამიანი, რომელმაც მცხეთის ჯვარი ააშენა, რომელმაც თავის მონეტაზე, მაზდეანური წმინდა ცეცხლის ნაცვლად, ჯვარი აღმართა, ე. ი. ქრისტიანული რელიგიის აღმით აწარმოა ანტიირანული ბრძოლა?³⁰

ისტორიკოსის ამოცანა იმაში კი არ მდგომარეობს, რომ ჩაეჭიდოს ქართული წყაროების ვერსიას სტეფანოს I ერეტიკოსობის შესახებ და შეუძლო-

²⁵ С. Toumanoff, *Iberia on the Eve of Bagratid Rule*, Le Muséon, LXV, 1952, pp. 205; П. М. Мурадян, *Армянская надпись храма Джвари*, „Вестник Обществених наук Армянской ССР“, 1968, pp. 56—79.

²⁶ იხ. მეგ. W. Djobadze, დასახ. ნაშრომი; И. В. Абуладзе, *Замечания по поводу статьи П. М. Мурадяна: „Армянская надпись храма Джвари“*, მეცნ., № 4, 1968, pp. 171—189; М. Д. Лордкипანიძე, *К вопросу о надписях храма Джвари в Мцхета*, იქვე, pp. 190—200.

²⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 222.

²⁸ ილ. აბულაძე, ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, თბ., 1955, გვ. 204—205.

²⁹ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 121.

³⁰ შტრ. ვ. ჯობაძისა და მ. ლორთქიფანიძის ზემოთ დასახელებულ ნაშრომებს, გვ. 118, 195—196.

ბელი ამტკიცოს³¹ (ამ ცნობების გასაბათილებლად მარტო ჯვრის გამოსახულებიანი მონეტებიც კმარა), არამედ გამოარკვეოს ამ ვერსიის შექმნის მიზეზები.

შესაძლებელია, ახლოს იყოს ქეშმარიტებასთან ზ. ალექსიდის აზრი, რომელსაც ასეთი კვალიფიკაციის მიზეზად სტეფანოს I მონოფიზიტობა მიაჩნია. გვიანდელი ქართული წყაროების ქალკედონური რწმენის ავტორებმა, ჩანს, უბრალოდ არ დაინდგეს მონოფიზიტი სტეფანოსი (მაგრამ ამისათვის ეჭვი მიუტანლად უნდა დავამტკიცოთ სტეფანოსის მონოფიზიტობა).

შესაძლებელია, ასეთი ვერსიის სათავე გახდა სტეფანოს I ცდა საეკლესიო მიწების სეკულარიზაციისა. როგორც ცნობილია, სტეფანოს I შიო მღვიმის მონასტერს ფარსმან მეფისაგან მიწიჭებული ორი ავარაკი „მისტაცა“³², მაგრამ შიოს მეფე მოხდენილი სასწაულების შედეგად ბრძოლა წააგო. და მოხდა საოცარი ნეტამორფოზა: „ამიერიდანა იწყო სტეფანოზ კეთილის ყოფად ეკლესიათა და პატივისა პყრობად ეპისკოპოზთა, მღვდელთა და მონაზონთა და ამანცა ფრიადი აშენა ეკლესიასა ზედა ჭუარისასა“³³. განა შეიძლება საერთოდ ვილაპარაკოთ ამ ცნობაზე დაყრდნობით სტეფანოს I რწმენისა, თუ ურწმუნოების შესახებ?

შესაძლებელია, მიზეზები კიდევ უფრო ღრმაა. გავისწავლოთ ბრძოლა საერო ხელისუფლებასა და ეკლესიას შორის ვახტანგ გორგასლის ეპოქაში³⁴. იმავე „შიოს სასწაულებში“ სტეფანოსი ასე მიმართავს ბერებს: „მე მეფეთა საყდართა ვზი „და თქვენ კი“ არარაჲ მთავრობისა პატივი წინა-მიყავთ“³⁵. იქნებ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში არეკლილი იყოს საერო და საეკლესიო ხელისუფალთა ღრმა კონფლიქტი?

ერთი სიტყვით, საჭიროა ამ საკითხის სპეციალური შესწავლა. თუმცა, როგორც არ უნდა გადაწყდეს იგი, ამთავითვე ცხადია, რომ მას ქვეყნის შიგნით მოქმედი დაჯგუფებების კოლიზიები უდევს საფუძვლად და სტეფანოს I „ურწმუნოდ“ გამოცხადება ოპოზიციის ბრძოლის გამოძახილია.

მაგრამ თანამედროვე ისტორიოგრაფიამ ერთხელ და სამუდამოდ უნდა მოაცილოს ამ დიდ ბიროვნებას ეს დაუმსახურებელი ეპითეტი.

Г. Ф. ДУНДУА

ПРОБЛЕМА ТАК НАЗЫВАЕМЫХ ГРУЗИНСКО-САСАНИДСКИХ МОНЕТ И ВОПРОСЫ ИСТОРИИ РАННЕФЕОДАЛЬНОЙ ГРУЗИИ

Резюме

Проблема так называемых грузинско-сасанидских монет является одной из сложнейших в грузинской историографии. Научная атрибуция этой группы монет тесно связана с процессом интеграции раннефеодальной Картли и датировкой классического памятника грузинской архитектуры — мхетского Джвари.

³¹ პროფ. მ. ლორთქიფანიძე სწავლიდან წინწახვ: „...Христианство государственной религией было объявлено в Картли в нач. IV века. Как можно предполагать, что в конце VI века верховный правитель Картли, ზრისმთავარ (фактически царь), мог быть „неверным“ в буквальном смысле этого слова?“ (М. Д. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 196).

³² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, გვ. 274.

³³ ილ. აბულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 204—205.

³⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 95—99.

³⁵ ილ. აბულაძე, დასახ. ნაშრომი, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, გვ. 274.

К сожалению, до сих пор грузинско-сасанидские монеты не являлись предметом монографического исследования. Изучение конкретного материала и сравнение так называемых грузинско-сасанидских и оригинальных сасанидских драхм показало, что утвердившееся в специальной литературе мнение проф. Е. А. Пахомова требует кардинального пересмотра. Это, в первую очередь, относится к атрибуции монет чеканенных от имени Стефаноса.

1. Согласно Е. А. Пахомову, эмиссию монет с именем Стефаноса осуществляли картлийские эрисмтавары — Стефанос I (по его же хронологии 600—626 гг.) и Стефанос II (639—663 гг.). К первой группе он относит уникальную монету Берлинского музея с неполной грузинской надписью, ко второй — драхмы с полной грузинской легендой. Основным аргументом в пользу этого предположения автор считает то, что монета первой группы в точности повторяет тип монеты Хормизда IV (579—590), а монеты второй группы являются имитацией драхмы Хосрова II (590/91—628). Мнение Е. А. Пахомова является бесспорным, но, несмотря на это, и оно требует корректива. Дело в том, что монета с полной грузинской надписью повторяет только тот тип драхмы Хосрова II, эмиссия которой производилась в первые два года его правления (590/91—592). В то же время эти монеты, за исключением количества ободков и соответствующей надписи, идентичны драхам Хормизда IV. Стефанос II не мог чеканить монету по образцу сасанидской драхмы, эмиссия которой производилась за 50 лет до его правления. Таким образом, монеты чеканенные с именем Стефаноса, без сомнения принадлежат одному лицу и хронологически следуют друг за другом. Датировка одной части этих монет серединой VII века совершенно неоправдана.

2. На оборотной стороне монет с именем Стефаноса, помещен крест на пьедестале. Идентичный мотив изображен также на одной анонимной группе серии грузинско-сасанидских монет. Эта важная политическая акция (замена эмблемы зороастризма — священного огня — его антиподом, символом христианской религии — крестом) могла быть осуществлена лишь в одной конкретной исторической эпохе, энергичным и крайне радикально настроенным эрисмтаваром. Таким выглядит только Стефанос I. В пользу этого говорит идентичность композиции и стиля. Поэтому, анонимную эмиссию мы приписываем также Стефаносу I.

3. В результате проведенных исследований, монеты с именем Стефаноса нами датированы 591/93—600/2 гг. Вместе с тем, начало VII в. является поздним рубежом для всей группы грузинско-сасанидских монет.

4. На основании датировки монет, требуют пересмотра даты правления Стефаноса I, предложенные историком Вахушти Багратиони. Без сомнения его деятельность приходится на 591—603/4 годы.

5. Эмиссия ранних грузинско-сасанидских драхм производилась в 589—591 гг. от имени Гургена и Джонбер-Джуншера. Таким образом, вся серия датируется в пределах 10—12 лет.

6. Чекан грузинско-сасанидских монет был обусловлен начавшимся в 70—80-х гг. VI века процессом интеграции Картли и политической ситуацией в самом сасанидском Иране: поражение сасанидов в 589 г. у Нисибиса, восстание Бахрама Чубина, свержение с престола Хормизда IV, бегство Хосрова II к византийскому императору Маврикию и возвращение престола с его помощью, мирное соглашение 591 г., в силу которого Иран уступил Византии большую часть Армении и Карт-

ლი დო Тбилиси. И, наконец, те большие привилегии, которые завоевали христиане проживающие в сасанидском Иране при Хосрове II. Эмиссия грузинских монет с изображением креста на пьедестале могла быть осуществлена лишь в эту благоприятную историческую эпоху.

В дальнейшем их чекан исключен. Дело в том, что в 602 г. император Маврикий был свергнут с престола. Поджидающий подходящего момента, Хосров II, немедленно вмешался во внутренние дела Византии, несколько раз разбил противника, восстановил свои позиции в Армении и Картли. Симптоматично, что мы не имеем монет Адарнаса и Варсамуса, занявших престол Эрисмтавара вслед за Стефаносом I.

7. По мнению акад. Г. Н. Чубинашвили, постройка большого храма мцхетского Джвари начинается в 90-х гг. VI века. По всем признакам эмиссия монет с изображением креста на пьедестале синхронна с постройкой храма. По своей политической значимости, эти два события эквивалентны. На каждое из них — миниатюрную монету и грандиозный храм — возложена одна и та же политико-идеологическая функция: возведение конца маздеизма в Картли и апофеоз христианской религии. Все это не могло быть осуществленно в двух различных исторических отрезках времени и двумя разными лицами. Взяться за постройку большого храма мцхетского Джвари мог тот, кто вместо пехлевийской надписи рядом с бюстом иранского царя осмелился поместить свое имя шрифтом мтаврული и этим подчеркнуть свою полную политическую независимость.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ანტიკური ხანის არქეოლოგიის განყოფილებაში.

2

პლაღიჲერ სიჰიენაჲ

პორტო-ფრანკოს როლი რუსეთ-საქართველოს ვაჭრობის განვითარებაში

(ოდესა-ბათუმის მაგალითზე)

რუსეთი დასავლეთ ევროპის რიგ ქვეყნებთან შედარებით გვიან დაადგა კაპიტალისტური განვითარების გზას, მაგრამ XIX საუკუნის პირველი მეთხედვიდან მისი ეკონომიური განვითარება ჩქარი ტემპით წაედა წინ, რამაც ვარკვეული ვავლენა მოახდინა ცარიზმის საშინაო და საგარეო პოლიტიკაზე.

საგარეო და საშინაო ბაზრების ზრდა და კაპიტალიზმის შემდგომი განვითარების შედეგად ბატონყმური მეურნეობის ზრწნა, რაც თავს იჩენდა კლასობრივ ურთიერთობაში, სულ უფრო და უფრო მწვავე ხასიათს ღებულობდა.

რუსეთის საექსპორტო და საიმპორტო ვაჭრობის ანალოზი წარმოგვიდგენს მას როგორც სახელმწიფოთა შორის გამართულ „მართონულ“ სარბოლას პირველობისათვის, სადაც საბრძოლო ასპარეზი პორტო-ფრანკოს გარშემო გაიმართა.

მოუხედავად რუსეთის ეკონომიური სისუსტისა, ჳირ კიდეც XIX ს-ის დასაწყისშივე აღმოჩნდნენ ადამიანები, რომლებიც სერაოზულად ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ პორტო-ფრანკოს დაწესების აუცილებლობა რუსეთისათვის. თვით იმპერატორ პავლე I ჰქონია „ბრძნული იდეა“ ყირიმში პორტო-ფრანკოს დაწესების შესახებ, მაგრამ მთავრობა იძულებული გამხდარა სხვადასხვა მიზეზების გამო გადაედო მისი განხორციელება¹.

XIX ს-ის დასაწყისში ზოგი ეკონომისტი და საზოგადო მოღვაწე ცდილობდა რუსეთში ისეთი ვაჭრობის დაწესებას, რომელიც პორტო-ფრანკოს საშუალებით შავიზღვისპირეთში ადებ-მიცემობის რეგულირებას ოდესას დაეკისრებდა. ამასთან გამოითქვა მოსაზრება, რომ ოდესის ჰეგემონიით წარმოებულ ვაჭრობაში თვალსაჩინო ადგილი ბათუმსა და ანაკლიას უნდა დაეჭირათ². ზოგიერთმა ვავლენიანმა პირმა იმპერატორი ალექსანდრე I დაარწმუნა პორტო-ფრანკოს დაწესების საჭიროებაში და 1817 წლის 16 აპრილის მანიფესტით ოდესა „თავისუფალ“ ნავსადგურად გამოცხადდა.

ორმოცი წელიწადი იარსება ოდესაში პორტო-ფრანკომ. ამ ხნის განმავლობაში რუსეთის ინტერესების დამცველი ძალები შეუწელებლად იბრძოდნენ პორტო-ფრანკოს წინააღმდეგ. ეს ბრძოლა თითქმის მისი გამოცხადების დღიდანვე დაიწყო.

ოდესაში პორტო-ფრანკოს გამოცხადებასთან დაკავშირებით ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე გრაფ პავლე კისელიოვი პირად მეგობარს არსენ ანდრიას ძე ზაქროვისკის წერდა: „როგორც კი ადგილობრივმა ელემენტებმა იგე-

¹ Архив графов Мордвиновых, т. VI. 1902, გვ. 184—185, 227.

² იქვე, გვ. 230.

მეს ოდესაში პორტო-ფრანკოსაგან გამოწვეული შევიწროება, დაუყოვნებლივ აღძრეს საქმე უმაღლესი მთავრობის წინაშე და მოითხოვეს პორტო-ფრანკოს ლიკვიდაცია³. გრაფ პავლე კისელიოვს დავალებული ჰქონდა შეესწავლა, თუ რას წარმოადგენდა ოდესის პორტო-ფრანკო — სასარგებლო იყო თუ არა იგი რუსეთისათვის. ადგილზე მდგომარეობის გაცნობას გრაფი დაურწმუნებია იმაში, რომ პორტო-ფრანკო მეტად მძიმე მდგომარეობას ქმნიდა მკვიდრი ოდესელებსათვის, რის გამოც მრავალ ოდესელ მოქალაქეს დაუტოვებია მშობლიური ქალაქი და გაქცეულა. პ. კისელიოვს მეფის შეცდომად მიაჩნდა ოდესაში პორტო-ფრანკოს დწესება. ამასთან დაკავშირებით პ. კისელიოვი ფულახდილად წერდა: „Я был против вольности Одесского порта, но колы скоро царское слово было дано, то не следовало изменять его“⁴.

გრაფი კისელიოვის პოზიციამ პორტო-ფრანკოს ლიკვიდაციის შესახებ აღელვა „თავისუფალი“ ვაჭრობის მომხრენი. პორტო-ფრანკოს დასაცავად ბრძოლაში ჩაებნენ ისეთი გავლენიანი პირები, როგორც იყვნენ ნესელროდე და რობოიერი. ოდესაში პორტო-ფრანკოს ლიკვიდაციის საფრთხემ ფეხზე დააყენა კაპიტალისტურა ევროპა. ევროპის თითქმის ყველა სახელმწიფომ მიიღო ცხოველი მონაწილეობა ამ საქმეში⁵.

პორტო-ფრანკოს არსებობის საკითხის შესასწავლად მეფის წარგზავნილი, დიდი მოხელე (წარმომოხით უცხოელი) რობოიერი წერდა: „ნეგოციანტები ფიქრობდნენ, რომ მე დავხურავდი პორტო-ფრანკოს, მაგრამ როცა გაიგეს, რომ განზრახული პორტს დაიცვა იგი, მათ სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა. მე დავატოვებინე პორტო-ფრანკო, მაგრამ საჭიროდ ჩავთვალე მისი საზღვრების შეშვირება. სახელმწიფო საბჭომ დამტკიცა ჩემი მოხსენება“⁶. ეს იყო პორტო-ფრანკოს ერთგვარი შეზღუდვა. იყო სხვა შეზღუდვებიც, მაგ., კანონით იკრძალებოდა მარილის, რკინის, ფოლადის, თუჯის ნაწარმისა და სპირტიანი სასმელების შემოტანა⁷. ასევე რუსეთის სამამულო ეკონომიკის ინტერესებით იყო ნაკარანხევი ზოვიერთ საქონელზე ვაჭრობის მონაპოლის დაწესება. ეს შეზღუდვები დააკანონეს იმპერატორის მიერ 1822 წლის 9 ივნისს დამტკიცებული წესდებით⁸.

1849 წლის 15 აგვისტოს ბრძანებულებით ოდესაში პორტო-ფრანკოს ვადა გააგრძელეს, მაგრამ კვლავ რიგი შეზღუდვები დააწესეს⁹. მიუხედავად ამისა, ევროპული კაპიტალი მაინც აღწევდა თავის ძირითად მიზანს, რითაც იგი რუსეთის მთელ ეკონომიკას საგრძნობ ზარალს აყენებდა¹⁰.

³ Сборник императорского русского исторического общества, т. 78, под ред. Н. Е. Дубровина, СПб, 1897, гл. 92.

⁴ Сборник императорского русского исторического общества, гл. 92.

⁵ «Русский архив», 1917, Кн. II. гл. 8.

⁶ «Русский архив», гл. 9.

⁷ И. В. Уманский, Руководство по таможенным делам Одесского порто-франко, Одесса, 1851, гл. 1.

⁸ В. А. Золотов, Внешняя торговля южной России в первой половине XIX века, Ростов, 1963, гл. 142.

⁹ И. В. Уманский, Руководство по таможенным делам Одесского порто-франко, гл. 2.

¹⁰ Ф. Антонов, Несколько мыслей о порто-франко в Одессе и заметки о товарных делах в Тифлисе, Одессе и Варшаве, М., 1848, гл. 23—24.

თვალსაჩინოებისათვის შეიძლება მოვიყვანოთ სტატისტიკური მაჩვენებელი ოდესიდან ქვეყნის შიგნით შეტანილი საქონლის ღირებულებაზე. ცნობა აგრეთვე გვიჩვენებს ოდესელების მიერ მოხმარებული საქონლის ღირებულების დინამიკას მანეთებით, საიდანაც ჩანს, რომ 1847 წელს ოდესაში შემოუტანიათ 4392115 მან. ღირებული საქონელი, აქედან ქვეყნის შიგნით შეუტანიათ 1508746 მან, ხოლო ოდესის მოსახლეობას გამოუყენებია 2885369 მან. საქონელი. ამრიგად, ოდესის პორტო-ფრანკოდ გამოცხადება იყო რუსეთის ვაჭრობის მიმართ მფარველობითი კანონების საწინააღმდეგო მოვლენა და გამოხატავდა პროტექციონისტული პოლიტიკის მოწინააღმდეგეთა ინტერესებს¹¹.

სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე ნაჩვენებია, რომ პორტო-ფრანკო იყო შედეგი მრავალი ფაქტორისა, რომელთა შორის მემამულეთა კლასობრივ ინტერესებს ჰქონდა გადამწყვეტი მნიშვნელობა¹².

მსგავსად ა. ცაგალოვისა, ო. ოგლობლინი ჯერ კიდევ 1931 წელს აღნიშნავდა პორტო-ფრანკოს შესახებ აზრთა მნიშვნელოვან სხვადასხვაობას, რაც გამოხატავდა სხვადასხვა კლასების საჭიროებასა და თვალსაზრისს¹³.

ო. ოგლობლინის მოსაზრებას არსებითად იზიარებს ვ. ზოლოტოვი, რომელიც არსებული მასალების საფუძველზე დაასკვნის რომ: „Одесское порто-франко... оказало серьезное влияние на экономическое развитие Южной Украины. Больше того оно причинило ощутительный ущерб промышленности России. Вот почему с самого начала существования в Одессе порто, развернулась острая борьба, не прекращающаяся вплоть до его упразднения“¹⁴.

პირველი პირდაპირი შედეგი, რაც მოჰყვა ოდესის პორტო-ფრანკოს, ეს იყო შევიწროება არა მარტო ოდესის, არამედ მთელი უკრაინის სამამულო მრეწველობისა, რომლის ნაწარმსაც არ შეეძლო გაეძლია დასავლეთ ევროპის იაფი, უბაჟოდ შემოტანილი საქონლის კონკურენციისათვის. ოდესაში იაფი საქონლის მოზღვაება მძლიერი ღარტყმა ავემა რუსეთის მრეწველობასა და ვაჭრობას.

ოდესის პორტო-ფრანკოს ექსპორტში დიდი როლი არ შეუსრულებია მავალითად, პურის ექსპორტი დონის როსტოვიდან, რომელსაც არ ჰქონია პორტო-ფრანკო 20 წლის განმავლობაში, 1837 წლიდან 1856 წლისათვის გაიზარდა 20-ჯერ. საინტერესოა აგრეთვე ის, რომ თუ კი 1825—1829 წწ. ოდესის წილი სამხრეთ რუსეთის ექსპორტში შეადგენდა 72,3 პროცენტს, უკვე პორტო-ფრანკოს 25-წლიანი არსებობის შემდეგ—1840—1844 წწ. იგი შემცირდა 60,4 პროცენტამდე.

ზარალი, რომელიც მოსდიოდა რუსეთს პორტო-ფრანკოთი, არ შეიძლება თავად მთავრობისათვის არ ყოფილიყო ამაღლევბელი. ოდესის ოკრუგის საზაჟოს უფროსი ფინანსთა მინისტრს კანკრინს მოახსენებდა — საზღვარგარეთის საქონელი, რომელიც გაიყიდა ოდესაში 1822—1832 წწ., მფარველობით

¹¹ Н. А. Чаголов, Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права, 1956, гл. 114.

¹² В. А. Золотов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140.

¹³ А. Оглобин, Нариси зе Капитализму на Украіне, вып. I, Пер. С., Гуревича, Харьків, 1931, გვ. 126.

¹⁴ იქვე, გვ. 140.

სისტემის პირობებში, ბანკს შეეძლო მიეღო 17634622 მან. ასიგნაციით. პორტო-ფრანკოს არსებობის მთელ პერიოდში. ოდესაში უზაბოდ შემოიტანეს საქონელი 140—150 მილ. მან. ვერცხლით. ეს იმას ნიშნავს, რომ ქ. ოდესამ ბაჟის სახით დაკარგა კოლოსალური თანხა.

ოდესის მაღაზიებში და ბაზარზე ძალზე მცირე იყო რუსული საქონელი — მას ავიწროებდა, დევნიდა უცხოეთის ნაწარმი. თავისთავად ცხადია, საბაჟო ტარიფის ერთი მეხუთედის გადახდას არ შეეძლო მნიშვნელოვნად გაედიდებინა საზღვარგარეთული საქონლის ფასები, რადგან იგი გაცილებით უფრო იაფი იყო, ვიდრე რუსული. ამგვარად, პორტო-ფრანკოს შეზღუდვამ 1822 წელს წესდებით ვერ მიაღწია მიზანს.

1831 წელს ფინანსთა მინისტრმა კანკრინმა ახალი წერილობითი მოსყენება შეადგინა პორტო-ფრანკოზე. ამ პროექტით შეზღუდვები იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ იგი ფაქტიურად ნიშნავდა პორტო-ფრანკოს გაუქმებას, მაგრამ მას განხორციელება არ ეღირსა, რადგან სამხრეთ რუსეთის მემამულეთა ინტერესებს მომხრეები აღმოაჩნდა უმაღლესი მთავრობის ზედაფენებში.

მოტიანილი მასალების საფუძველზე, ბუნებრივია, დასკვნა, რომ: „При существовании в Одессе порто-франко промышленность в городе не имела базы для развития в самой Одессе, ее товары не могли конкурировать с пошлинными иностранными изделиями. Поэтому не случайно, что в первой половине XIX в. в Одессе и в целом на юге Украины промышленность развивалась очень слабо“¹⁵.

დასავლეთ ევროპის კაპიტალისტური სახელმწიფოების ოცნება იყო სხვა აღმოსავლეთის ქვეყნების მსგავსად რუსეთი სრულიად დამონებულ ქვეყნად გადაქცევა. რუსეთი კი პირიქით, ცდილობდა ევროპული ტექნიკა და ნაწარმი თავისი ინტერესებისათვის გამოეყენებინა, თუნდაც იგი ძვირად ღირებული და სარისკო ყოფილიყო. რუსეთის ამ ახალი საგარეო ეკონომიური პოლიტიკის ფუძემდებელი ჯერ კიდევ იმპერატორი პეტრე I იყო, მაგრამ არც ისე ადვილი აღმოჩნდა პეტრეს გეგმის შესრულება. რუსეთის საგარეო პოლიტიკაში შემუშავებული ახალი კურსის შესახებ თავის დროზე თურმე თვით პეტრე პირველს განუცხადებია: „Нам нужно несколько десятков лет, а потом к ней должны повернуться задом“¹⁶.

რუსული გეგმის საწინააღმდეგოდ ევროპელებმა შეიმუშავეს კონტრაგეგმა, რომელიც, პირიქით, გულისხმობდა რუსეთის გადაქცევას დასავლეთ ევროპის სასოფლო-სამეურნეო დანამატად. ევროპელთა ამ გეგმის განხორციელება გულისხმობდა რუსეთში პორტო-ფრანკოს დაწესებას. იგი გააუაღლის-წინებული ჰქონდათ საამაოდ ისეთ მოზარებულ ადგილებში, როგორცაა, ოდესა, ბათუმი და სხვ. ჩვენი აზრით, არც ის შეიძლება იყოს შემთხვევითი, რომ ოდესაში პორტო-ფრანკოს შექმნის იდეა პირველად წამოუყენებია არა სხვა ვინმეს, არამედ ევროპელ კაპიტალისტებთან ფრიად დაკავშირებულ ფრანგ ემიგრანტს პერცივას რიშელიეს, რომელიც თავისი ვირტუოზული მოხერხებულობით „აჯადოვებდა“ ოდესელებს.

1821—1831 წლებში ოდესის პორტო-ფრანკოს „მიბაძვით“ დიდძალი საქონელი დაიძრა საქართველოსაკენ ტექნიკურად მოუწყობელ რედუტ-კალეს

15 В. Золотов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147.

16 См. «Русский архив», год двенадцатый, 1874, книга первая, зз. 1579.

ნავსადგურის მეშვეობით. რედუტ-კალეს ნავსადგურიდან შედგავთიანი ბაჟებით შემოტანილმა საქონელმა დაიპყრო არა მარტო საქართველო, არამედ მთელი ამიერკავკასია, სპარსეთი და რუსეთის ერთი ნაწილი, რამაც საფრთხის წინაშე დააყენა რუსეთის მრეწველობა¹⁷. რედუტ-კალეს შედგავთიანი ვაჭრობის წინააღმდეგ ერთხმად აღდგა მთელი რუსეთის ბურჟუაზია და იგი მალე გააუქმეს.

პორტო-ფრანკოს მავნე გავლენა ყველაზე უფრო ცნობილი იყო ფინანსთა სამინისტროსათვის. ამიტომ იყო, რომ ზოგჯერ მემამულეთა ვიწრო კლასობრივი ინტერესების საწინააღმდეგოდ, რუსეთის მზარდი ეროვნული ინტერესების დასაცავად, იგი მთელი მონდონებით იბრძოდა მისი არსებობის წინააღმდეგ. ორმოცი წელიწადი იარსება ოდესის პორტო-ფრანკომ (1819—1858) და ამ ხნის განმავლობაში მის წინააღმდეგ ბრძოლა არასოდეს არ შეუწყვეტიათ რუსეთის ეკონომიკის ინტერესებისათვის მებრძოლ ადამიანებს.

დიდი ბრძოლის შემდეგ რუსეთის ეროვნული ბურჟუაზიის ინტერესების დამცველებმა მიაღწიეს ოდესის პორტო-ფრანკოს გაუქმებას და, უმეპვილია, ამით მათ ნაწილობრივ იხსნეს თავიანთი ქვეყანა სრული სამრეწველო ჩამორჩენისაგან, ეროვნული ეკონომიკა — გაკოტრებისაგან.

არსებული მასალების შესწავლამ ჩვენ დაგვარწმუნა იმ მოსაზრების სისწორეში რომ: „Ликвидация порто-франко в Одессе находилось в непосредственной связи с настоящими требованиями Русской буржуазии, не прекращавшимися на протяжении всего сорокалетнего его существования“¹⁸.

1878 წელს ბერლინის კონგრესზე კაპიტალისტურმა სახელმწიფოებმა ინგლისის მეთაურობით რუსეთი აიძულეს ბათუმი პორტო-ფრანკოდ გამოეცხადებინა. პორტო-ფრანკოს დაწესება ბათუმში ამიერკავკასიისა და, საერთოდ, მთელი რუსეთის ეკონომიური განვითარების მხოლოდ შემაფერხებელი მოვლენა იყო.

ოდესის მსგავსად ბათუმში ერთხანს (1878—1886 წ. 23 ივლისი) არსებობდა პორტო-ფრანკო. ბათუმის პორტო-ფრანკოს დღეგრძელობა არ ეწერა. იგი განაპირობა იმან, რომ რუსეთის სახელმწიფოს პოლიტიკური და ეკონომიური პოტენციალი, მისი საერთაშორისო ხვედრითი წონა და განვითარების დონე გაცილებით მაღალი იყო XIX საუკუნის 80-იან წლებში, ვიდრე კაპიტალიზმის განვითარების გარეუბრეზე. ამიტომ რუსეთის ეკონომიური დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლმა ძალებმა შედარებით ადრე და ადვილად შეძლეს პორტო-ფრანკოს წინააღმდეგ ბრძოლის გაჩაღება და მისი ლიკვიდაცია.

პორტო-ფრანკოს მავნე როლი იმთავითვე აშკარა იყო და მის შედეგებს კარგად ხედავდნენ თანამედროვე პოლიტიკური მოღვაწეები, რომლებიც მას დაარსების დღიდანვე დაუხდობლად ებრძოდნენ. როგორც კი ბათუმში გამოცხადდა პორტო-ფრანკო, ქართულმა პერიოდულმა პრესამ, კერძოდ „დროებამ“ და „ივერიამ“ სასტიკად ამხილა „თავისუფალი“ ქალაქის შექმნის ნიღაბით, დასავლეთ ევროპის კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა პოლიტიკური და ეკონომიური ხასიათის ეს დივერსიული გეგმები. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძ-

17 А. Оглобин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 138.

18 В. Золотов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 149—150.

რაობის ქართველი მოღვაწეები: ი. ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი, ი. გოგებაშვილი და სხვ. თავიანთ წერილებში სასტიკად ილაშქრებდნენ ბათუმში პორტო-ფრანკოს დაწესების წინააღმდეგ.

პორტო-ფრანკოს წინააღმდეგ ბრძოლაში მალე ჩაება რუსული პერიოდული პრესა, გაზეთ „კავკაზში“ 1881 წელს ზედიზედ სამი ვრცელი წერილი მოათავსეს. წერილების ავტორი იყო ცნობილი რუსი ინჟინერ-ეკონომისტი ნ. შაგროვი. 1884 წელს პორტო-ფრანკოს წინააღმდეგ კვლავ გამოვიდა ნ. შაგროვი. ახლა უკვე საგანგებოდ შედგენილ წერილში იგი ამტკიცებდა, რომ ბათუმის განვითარებისა და მთელი ქვეყნის ეკონომიური დაწინაურებისათვის, უპირველეს ყოვლისა, აუცილებელი და გადაუდებელი იყო მისი განთავისუფლება ინგლისელთა ტყვეობისაგან, ეკონომიური ბლოკადისაგან¹⁹.

რუსეთის ეროვნული ეკონომიკის ინტერესებს იცავდნენ და ბათუმის პორტო-ფრანკოს გაუქმებას მოითხოვდნენ გაზეთები: „მოსკოვსკიე ვედომოსტი“, „რუსკი ვესტნიკი“, „ნოვოროსიისკი ტელეგრაფი“, „გოლოს“ და სხვ.

ოდესის მსგავსად პორტო-ფრანკო ბათუმში საფრთხეს უქმნიდა ამიერკავკასიისა და თვით რუსეთის მრეწველობის განვითარებას. იგი აბრკოლებდა ბათუმის ეკონომიურ წინასვლას, ხელს უშლიდა ბათუმში ნავთობ-გადამამუშავებელი ქარხნების გახსნას. პორტო-ფრანკო რომ არ ყოფილიყო, როგორც ფაქტობრივი მასალებით ადასტურებს მაშინდელი ცნობილი რუსი ეკონომისტი პოკოტილო, — ბათუმს ექნებოდა ნავთობის გადაამუშავებელი ქარხნები და იგი ამ მხრივ, თუ მეტს არა, ბაქოს მსგავსს როლს მაინც შეასრულებდა.

პორტო-ფრანკოს წყალობით კონტრაბანდულ ვაჭრობას დიდი გასაქანი ეძლეოდა. ეს კი რუსეთის მრეწველობას აზიანებდა — რადგან მისი წარმოებულ საქონელი არ საღებოდა. „მოსკოვსკიე ვედომოსტი“ მოითხოვდა პორტო-ფრანკოს გაუქმებას. იგი შენიშნავდა, რომ პორტო-ფრანკოს პირობებში ბათუმში სავაჭრო კონტრაბანდის ცენტრი იყო და წარმოადგენდა სავაჭრო საწყობს ყველა ევროპელი სახელმწიფოსათვის, რომლებიც რუსული მარკით ავზავნიდნენ რუსეთში ევროპულ საქონელს; ეს იყო აშკარა კონტრაბანდა; ასეთი გზით ევროპული საქონელი უბაჟოდ გადიოდა რუსეთის ბაზარზე. მაგალითად, ბათუმმა 1883 წელს მიიღო 600 ათასი ფუთი „ქართული“ ხილი. თუ ამ რაოდენობას ბათუმის ყოველ მცხოვრებზე (3 500 სულზე) გავანაწილებთ, მაშინ გამოდის, რომ ყოველ ბათუმელზე წელიწადში 150 ფუთი ხილი მოდიოდა. ცხადია, ეს ასე არ იყო. ბათუმში ქართულის ნაცვლად თურქული ხილი შემოზიდეს, ბათუმიდან კი ის რუსული მარკით გაიყიდა ყოველგვარი ბაჟის ცარიშე²⁰.

ბათუმის პორტო-ფრანკოდ გამოცხადებასთან დაკავშირებით ცარიზმის მიერ შექმნილმა საბაჟო რეჟიმმა მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენა ოლქის მოსახლეობა. ისინი ქ. ბათუმს მოწყვეტილები აღმოჩნდნენ. პორტო-ფრანკომ, ხსნა მრავალ შემავიწროებელ მოვლენებთან ერთად, განსაკუთრებით შეუწყობდა ე. წ. მუჰაჯირობას — ილაჭაწყვეტილი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი თურქეთში გადაიხვეწა.

¹⁹ Н. А. Шаров. О сравнительном значении Черного и Каспийского морей, вып. XVII, М., 1884, зб. 34.

²⁰ «Русский вестник», зб. 668—783.

პორტო-ფრანკოს წინააღმდეგ აჭარაში, ართვინში და იმერხეში დიდი სახალხო მოძრაობა წარმოიშვა, თითქოს მთა და ბარის მოსახლეობა გაერთიანდა, მთელი ხალხი ფეხზე დადგა, ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორის სახელზე დაწერილ საჩივარ-განცხადებას ოლქის სრულწლოვანი მოსახლეობის უმრავლესობა აწერდა ხელს, უმადლეს მთავრობას თხოვდნენ უბედურების პომტანი პორტო-ფრანკოს გაუქმებას. განცხადებაში გადმოცემული იყო ოლქის მცხოვრებთა მძიმე მდგომარეობის საკმაოდ ნათელი სურათი, რაც პორტო-ფრანკომ მოუტანა მათ.

მეფესთან წარსადგენად ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორის სახელზე განცხადება შეიტანა ბათუმის ოლქის ართვინის, გონიოს, ზემო აჭარის, კინტრისის, ქვემო აჭარის, არტანუჯის, შავშეთ-იმერხევის უბნების მოსახლეობამ. ხელის მომწერნი (ზოგ განცხადებაში 400—500 ხელის მოწერაა), თავიანთ თხოვნას ამთავრებენ ასე: „В силу изложенных обстоятельств осмеливаемся просить милостливого ходатайства Вашего перед благочестивейшим Государем нашим об уничтожении существующего порто-франко в городе Батуми и тем предоставлении нам свободного приобретения всех необходимых в домашней жизни предметов, каковым благам пользуется многомиллионные подданные его Величества“²¹.

მართლაც, შემადრწუნებელი იყო ბათუმში პორტო-ფრანკოს გამო შექმნილი მდგომარეობა. ბათუმში ჩამოსული მოქალაქენი შეურაცხყოფილნი, წყევლა-კრულვით ტოვებდნენ ამ ახლად შემოერთებულ ქალაქს. მაგალითისათვის საემპარისია დედასახელოთ ცნობილი რუსი კლასიკოსი მწერლის გლებ უსპენსკის შთაბეჭდილებანი ბათუმზე და მის პორტო-ფრანკოზე. იგი 1882 წელს ჩამოსულა ბათუმში, დაწვრილებით ვაცნობია შექმნილ ვითარებას და საშინლად აღელვებულა იქ დაწესებული პორტო-ფრანკოს მძიმე შედეგებით. გლებ უსპენსკი თავის ცნობილ „მგზავრის შენიშვნებში“ სვამს კითხვას, რა არის ბათუმში? და იქვე პასუხობს: „Порто-франко, русское порто-франко. Что же такое означает порто-франко и при том русское? Вот этого-то именно никто не знает и не понимает“.

გლებ უსპენსკის ფრიად ამაღლვებელი და მძიმე შთაბეჭდილება დარჩა საბაჟოს მოხელეთა განუკითხავი მოქმედებით²². მეფის ერთგული ჩინოვნიკები უმადლესი მთავრობის მიერ ბათუმის პორტო-ფრანკოსათვის შედგენილ წესდების საფუძველზე მოქმედებდნენ, ქალაქის ფარგლებში ადამიანებს ყოველ ნაბიჯზე ჩხრეკდნენ, არავის არ ენდობოდნენ. ასეთ პირობებში, გლებ უსპენსკის აზრით, ბათუმში ადამიანი თავს გრძნობდა ისე, როგორც ქურდი დამნაშავე სახელმწიფოს წინაშე. ვ. უსპენსკი განმარტავდა: „Батум превращен в порто-франко, благодаря Берлинскому конгрессу. Это не подарок нам русским, а неприятность. Европа, делая здесь порто-франко, хочет силою трактата сделать брешь в нашей границе для своих товаров, она назло нам хочет нанести вред нашей промышленности вред людям с своими товарами. Так поступает Европа. А Россия, для которой порто-франко сос-

²¹ АВПР, ф. Турецкий стол (новый), д. 2541 л.л. 34, 35, 36, 39, 53—54, 55, 59, 62, 59, 62.

²² Г. И. Успенский, Полное собрание сочинений, т. VIII, М., 1949, гл. 237.

твляет вред, хоть и подчиняется трактату, но мысль, которая ею руководит, состоит все таки в том, чтобы порто-франко на деле не существовало“...²³

პორტო-ფრანკოს დაწესებამ ახლად შემოერთებულ მხარეში ერთიორად გააშფავა ისედაც საერთოდ შექმნილი მძიმე პირობები. ფრიად კრიტიკული მდგომარეობის გამო კავკასიის სამოქალაქო საქმეთა მთავარმმართველი თავადი დონდუკოვ-კორსაკოვი იძულებული გახდა, სპეციალური მოხსენებით წარმდგარიყო მეფისა და ფინანსთა მინისტრის წინაშე. დონდუკოვ-კორსაკოვის მოხსენებაში ნაჩვენებია ბათუმის პორტო-ფრანკოს დამლუპველი როლი ქვეყნის ეკონომიური განვითარებისათვის. დონდუკოვ-კორსაკოვი დარწმუნდა, რომ ბოლოს და ბოლოს „Батумское порто-франко является главным тормозом дальнейшего роста города, развития в нем заводской промышленности“.

კავკასიის სამოქალაქო საქმეთა მთავარმმართველმა თავის ამ დასახელებულ ოფიციალურ წარდგინება-მოხსენებაში აუცილებელ საჭიროდ მიიჩნია ბათუმის პორტო-ფრანკოს გაუქმება, მით უფრო, რომ, დონდუკოვ-კორსაკოვის მოხსენებას მეფემ საკლთარი ხელით გვერდზე მიაწერა „Вполне разделяю это мнение“²⁴. ამის გამო საქმე მხოლოდ განხორციელებას უცდიდა, მიუხედავად ამისა, პორტო-ფრანკოს საკითხი ამის შემდეგაც უმაღლეს ინსტანციებში ერთხანს კიდევ ირჩეოდა.

1886 წლის 23 ივლისს ალექსანდრე III-ის ბრძანებულებით, ბათუმის პორტო-ფრანკომ არსებობა შეწყვიტა.

პორტო-ფრანკოს გაუქმებამ იმავეთვე კეთილსმყოფელი გავლენა იქონია ბათუმისა და მთელი ქვეყნის ეკონომიურ განვითარებაზე.

В. Н. СИЧИНАВА

РОЛЬ ПОРТО-ФРАНКО В РАЗВИТИИ РУССКО-ГРУЗИНСКОЙ ТОРГОВЛИ

(на примере Одессы—Батуми)

Резюме

Установление режима порто-франко в России было обусловлено развитием товарно-торгового хозяйства. По развитию капитализма Россия была второстепенной страной и в своей неравной конкурентной борьбе она использовала протекционистско-таможенную систему. Учитывая свои внешние и внутренние условия и интересы, Россия была вынуждена установить в некоторых портовых городах режим порто-франко.

Порто-франко Одессы и Батуми нанесли ущерб национальному доходу России. Из Одессы и Батуми в глубь России поступало много контрабандных товаров, что затрудняло сбыт русских товаров и тормозило дальнейшее развитие промышленности.

²³ Г. И. Успенский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 143

²⁴ АВПР, Турецкий стол (новый), л. 254, л. 5, 21.

По Берлинскому трактату (1878 г.) режим «свободной торговли», установленный в присоединенном к родине Батуми, поставил население области в безвыходное положение. В широком распространении в Аджарии мухаджирства значительную роль сыграло объявление в Батуми порто-франко.

Интересы промышленно-экономического развития России вынудили правительство ликвидировать в Одессе и Батуми порто-франко, что явилось совершенно необходимым и закономерным для страны явлением.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ფ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საბჭოთა საქართველოს ისტორიის განყოფილებამ.

თამაზ ბარაკი

ლენხუმის ისტორიული გეოგრაფიიდან

(ვახუშტი ბაგრატიონი ლენხუმის შესახებ)

ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებაში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ ერთი ქვეთავი ლენხუმის აღწერილობას უკავია. აქ დატული ცნობების კრიტიკული ანალიზი ამ პროვინციის ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლის აუცილებელ პირობას წარმოადგენს.

ლენხუმს ვახუშტი ორი სახელით მოახსენიებს: ლენხუმა და თაკუერი და გვამდევს ამ სახელწოდებათა ეტიმოლოგიას: „არს ჳეობა ლენხუმისა, რომელს უწოდებენ თაკუერად. არამედ მოიგო სახელი ესე გარემოსთა მითათაგან, კუერსავით მდებარისა — იხილე ესე მთა კუერი, — ანუ ციხისაგან ფრიად მაგრისა მუნვე თაკუერისა. ზოლო ლენხუმი ეწოდა ხომლის კლდის გამო — ესე არს ლენხომი“¹.

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ ვახუშტისეული „ლენხუმი“ და „ლენხომი“ თანაბარნიშვნელოვანი სახელწოდებანი ჩანს. „ლენხომი“ მეგრულში არის დადასტურებული². რაც შეეხება ამ ტოპონიმის ავტორისეულ ეტიმოლოგიას, იგი სამეცნიერო ლიტერატურაში არაა გაზიარებული: ზოგა მკვლევარი ლენხუმს მეგრულ ჩხომს (თეფსს) უკავშირებს, ზოგიც კი — სვანურ ცხვიმს (რცხილას)³.

მართალია, დღეისათვის ლენხუმის ვახუშტისეული ეტიმოლოგია არაა გაზიარებული, მაგრამ თუ ამ სახელის ხომლითან დაკავშირებაში დავინახავთ იმ ფაქტის გამოძახილს, რომ გარკვეულ ხანაში ხომლის (ხვამლის) მთა დ მისი მომიჯნავე ტერიტორია ლენხუმის ცენტრალურ ნაწილს წარმოადგენდა, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ შემთხვევაში ვახუშტი ბაგრატიონი სწორი უნდა იყოს.

ხვამლის მთის მწვერვალის ახლოს ზღვის დონიდან 1950 მ-ის სიმაღლეზე შემორჩენილია ერთნაირი ეკლესიის ნანგრევები, რომელოც 1910 წელს აუცილთ ძველი ეკლესიის ადგილას და ამ უკანასკნელის ტუფის ქვებიც ახალი ეკლესიის მშენებლობის დროს გამოიყენებიათ. თავდაპირველი ეკლესია XI საუკუნეში მაინც უნდა იყოს აგებული. ამას მოწმობს წარწერაიანი ქვა, რო-

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 748.

² И. Кишидзе, Грамматика Менгрельского (Иверского) языка, Тб., 1914, გვ. 358.

³ ზ. ი. ნ. გ. ო. ყ. ვ. გ., გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 147; მ. ა. ლ. ა. ე. მ., ლენხუმური ტოპონიმიკური სახელწოდებანი, ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ქუთაისი, XVIII, 1958, გვ. 151; მ. ბ. ჩ. ო. ვ. ა. ნ., ტოპონიმიკურ სახელთა წარმოება ლენხუმური მასალების მიხედვით, თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VIII, თბ., 1959, გვ. 239; ქ. მ. უ. შ. კ. უ. დ. ი. ა. ნ., ლენხუმის სახელწოდებისათვის, „მნათობი“, 1972, № 1.

⁴ ე. ქ. ვ. თ. თ. ა. ყ. ა. ი. შ. ვ. ი. ლ., არქეოლოგიური ექსპედიცია ლენხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, გვ. 84.

მელიც მას თავის დროზე ამკობდა. შემდეგში ეს ქვა ახალი ეკლესიის საძირკველში დაუტანიათ.

ხვამლის ეკლესია მთელი ლეჩხუმის ერთგვარ რელიგიურ ცენტრს წარმოადგენდა. იგი ერთადერთ საეკლესიო ნაგებობას წარმოადგენდა, რომლის ფლეობაზე, 20 ივლისს, მთელი ლეჩხუმი იყრიდა თავს. ამ ეკლესიიდან სანახრეთით, რვა კილომეტრის მანძილზე სოფელ ნაყურალეშიდან, ეკლესიისაკენ მიმავალი გზის ასიოდ მეტრის დაშორებით, დგას ციხე, რომელსაც უწევამის ციხეს უწოდებენ. იგი აგებულია მაღალ მთაზე და მშენებლებს ძოლიანად გამოუყენებიათ მისი შედარებით სწორი რელიეფი. ციხე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ არის გადაჭიმული. აღმოსავლეთ მხარეს დგას კოშკი, რომელიც დედა ციხე უნდა იყოს. მისი ზომებია 7 მ × 8 მ. მას ოთხივე მხრიდან ბურჯი ამარებს. კოშკს შესასვლელი დასავლეთის მხრიდან აქვს. მისი პირველი სართული ყრუა. კოშკი ნაგებია კარგად დამუშავებული ქვით, წყობა თარაზულია. კოშკის დასავლეთით ციხის ეზოა, რომლის გალავანი აგებულია კარგად დამუშავებული ქვის უზარმაზარი კვადრებით. კოშკის ჩრდილოეთითაც ციხის ტერიტორიაა, რომლის კედლები უშუალოდ მთის ვერტიკალურ კედლებამდე აღწევს. გალავანი აქ აგებულია შედარებით მცირე ზომის კვადრებით.

უწვეამის ციხე გრანდიოზულ ნაგებობას წარმოადგენს. იგი დგას იმ გზაზე, რომელიც რიონის ხეობიდან მოემართებოდა ღვირიშის დღეს ხეობით და უცხერის და დეხვირის გავლით ცაგრაძემდე აღწევდა. ციხე ადრეფეოდალური ხანისაა. ჩვენი აზრით ამ ხანაში იგი ლეჩხუმის ცენტრს წარმოადგენდა (ამ პერიოდის ლეჩხუმი ჩვენ განსხვავებულად გვესმის, ვიდრე ეს დღესაა მიღებული. ამაზე ქვემოთ).

უწვეამის ციხის სტრატეგიულმა მნიშვნელობამ გვიანფეოდალურ ხანაშიც იჩინა თავი, როდესაც მის მეზობლად მდებარე სოფლებში დამკვიდრებულმა ჩიქოვანებმა მთელ ლეჩხუმს დაადეს ხელი.

ჩვენი აზრით სწორია ვახუტში, როდესაც ქვეყნის სახელი თავვერი თავვერის მთის სახელიდან გამოყავს. ჭერ იქნებოდა მთა თავვერი, შემდეგ თავვერის ციხე და ბოლოს ქვეყანა თავვერი. მთის მსგავსმა სახელმა საყვერია დღემდე მოადწია. არაა გამორიცხული, რომ ამ მთას სახელი განსაკუთრებული მოყვანილობის გამო მიეღო. მხოლოდ ჩვენ ვერ დავეთანხმებით ვახუტის მოსაზრებას თავვერის (ქვეყანის) ლოკალიზაციის ირგვლივ: „პირველად თავვერს უწოდებდნენ რაჭას ბაგრატიონთამდე, ვითარცა აჩენს ცხოვრება, რამეთუ „გარდამოვლეს ოვსთა გზა თავვერისათა“; ვინაიდან არს გზა ოსეთისა რაჭა და არა ლეჩხუმი“. კვალად ვითარცა მოწმობს სვინაქსარი მაქსიმე აღმსაარებლისა, სახელდობრ ციხეთა მას შანათა. ხოლო შემდგომად ამას უწოდეს რაჭა და მას თავვერი ციხისათვის მუნ მყოფის“⁵.

ვახუტისეულ „ცხოვრებაში“ ლეონტი მროველის თხზულება იფლესხმება, სადაც აღნიშნულია, რომ მეფე ამაზასპის წინააღმდეგ შეთქმულებაში მონაწილეობა მიიღეს ოსებმაც, რომლებმაც „გარდამოვლეს გზა თავვერისა და მოვიდეს ერისთავთა თანა ეგრისათა“⁶.

ქართლის ცხოვრების ეს ადგილი რაჭისა და თავვერის თავდაპირველი იგივეობის დამამტკიცებლად ვერ გამოდგება. ეს უქანასკნელი ლეონტი მრო-

⁵ ვახუტე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 748, სქოლიო 1.

⁶ ქართლის ცხოვრება. I, თბ., 1955, გვ. 57.

ველის თხზულებაში აღარ გვხვდება. ჯღანშერი თავკერს ორჯერ მოიხსენიებს დღევანდელი რაჭა-ლეჩხუმის მნიშვნელობით⁷. ამავე დროს ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ოსებს ცენტრალური კავკასიონის დიდი ნაწილი ეკავათ და დასავლეთით აფხაზებს და ჩერქეზებს ესაზღვრებოდნენ. ასეთ შემთხვევაში „გზა თაკურისა“ ყველაზე მოსახერხებელი გზაა, რომელიც ჩრდილოეთ კავკასიის დღევანდელი რაჭა-ლეჩხუმის გავლით დასავლეთ საქართველოსთან დააკავშირებდა. ყველაზე მოსახერხებელი ეგარისში გადმოვიდა ცხენისწყლის ხეობით იქნებოდა, რომლის სათავეში არის მაჩხაფარის ანუ შავრიცყის უღელტეხილი, რომელიც „ზამთრის გარეშე წლის ყოველ პერიოდში მისაწვდომია, გადასავალი სრულიად უვნებელია, რადგან მასზე შესაძლებელია ცხენოსანი ჯარის გადაყვანაც კი“⁸. უღელტეხილის გადალახვის შემდეგ გზა ქვემო სვანეთის უკიდურეს თემში ლაშხეთში ეშვება. აქ იგი იტოვება. ერთი გზა კვლინდებურად ცხენისწყალს მიუყვებოდა და მურის ციხის გავლით ცაგერამდე აღწევდა. მეორე გზა ლაშხეთიდან უშუალოდ სამხრეთით ეშვებოდა. იგი გადალახავდა ლეჩხუმის ქედს ჯვარის უღელტეხილით და ლაჩანურას ხეობაში სოფელ ორბელთან ეშვებოდა, გაივლიდა რა აქ მდგარი ადრეფეოდალური ციხის გვერდით. აი როგორ აღწერს ამ უკანასკნელ გზას ვ. შავესკი: „მიუხედავად იმისა, რომ იგი არასოდეს შეუყვებიათ, მისი მდგომარეობა ყოველთვის იმდენად დამაკმაყოფილებელია, რომ მასზე თავისუფლად დადიან მძიმედ დატვირთული ცხენები. ამას გარდა უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ბილიკი წარმოადგენს უმოკლეს გზას ცაგერსა და ლაშხეთის თემს შორის. გზა უშუალოდ ცხენისწყლის გაყოლებით უფრო გრძელია, თანაც მიუხედავად იმისა, რომ მასზე ყოველწლიურად უამრავი თანხა იხარჯება, ეს გზა იშვიათად არის დამაკმაყოფილებელ მდგომარეობაში“⁹.

ამ ძირითადი გზის გარდა ლაშხეთიდან ლეჩხუმის ქედს გადალახვით რამდენიმე გზა მოემართება. ორი მათგანი ლაჩანურას ხეობის სოფლებში ლაილაშსა და ლეშქაშში ეშვება. ერთი გზა კი სოფელ ჭყვიშში მიემართება.

ამრიგად, ძველი ოსეთიდან ეგარისში მიმავალი ყველაზე მოსახერხებელი გზა მიუყვებოდა ცხენისწყლის ხეობას: მაჩხაფარის უღელტეხილი — ლაშხეთი — ჯვარის უღელტეხილი — ორბელი — ცაგერი — დკედი — გორდი მათხოჯი — ხონი. რადგანაც ამ გზის უმეტესი ნაწილი თავკერის (ვიწრო მნიშვნელობით) ტერიტორიაზე მიემართებოდა ამიტომ მისი სახელიც „გზა თაკურის“ სახელით კანონზომიერია.

მატერიალურ დადასტურებად ამ გზის არსებობისა გამოდგება ის ადრეფეოდალური ხანის ციხეები, რომლებიც ამ გზის ყოველ მონაკვეთზე გვხვდება.

რაც შეეხება მაქსიმე აღმსარებელის სვინაჭასარის მოშველიებას თავდაპირველად რაჭისა და თავკერის იგივეობის შესახებ, ვახუშტი ბაგრატიონს აქ მხედველობაში აქვს ამ წმინდანი ცხოვრების XI ს-ის ქართული რედაქცია, სადაც აღნიშნულია, რომ „ანასტასი დიაკვანი წარიყვანეს ციხესა თაკურისა კვარას“¹⁰. ჩვენი აზრით, ვერც ეს საბუთია დამაჯერებელი. ადრეფეოდალურ ხანაში თაკვერი დღევანდელ რაჭა-ლეჩხუმსაც მოიცავდა (ფართო მნიშვნე-

⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 185 და 241.

⁸ ი. ა. ს. ლ. ა. ნ. ი. ვ. ი. ლ. ი. რაჭის კავკასიონი, „ბროლეთარული ტურისტის“. 1932, № 4.

⁹ В. М а в с к и й, Кутаисская губерния, военно-статистическое описание, Тифлис, 1896, გვ. 194.

¹⁰ საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ., AD—9733.

5. „მ ა ც ე ნ ე“, ისტორიის სერია, 1976, № 3.

ლობით), ამიტომ კვარას ციხეს თავვერში ლოკალიზება სრულეობითაც არაა მოულოდნელი და ახალს ვერაფერს გვმატებს რაჭისა და თავვერის (ვიწრო მნაშენელობით) ურთიერთმიმართების გარკვევის საქმეში.

ქართულ წერილობით წყაროებში ლეჩხუმი პირველად XIV ს-ის დასასრულს, ჰაფარიძეთა და ბალზემო სვანეთის სისხლის ზღვევის სიგელშია მოხსენიებული. შეიძლება დაგვეშვა, რომ ქვეყნის თვდაპირველი სახელი თავვერი (ვიწრო მნიშვნელობით) მოგვიანო ხანებში ლეჩხუმი შეიცვალა. უცხო საისტორიო წყაროების გამოყენება მთლიანად არღვევს ამ სურათს.

ბიზანტიურ ადრეოდალური ხანის წყაროებში რამდენჯერმე მოხსენიებულია სკვმნა||სკვმია, რომელიც, როგორც დადგენილია, ქართული ლეჩხუმის თუ ჩხუმის ბერძნულ ფონეტიკურ შესატყვისობას წარმოადგენს¹¹.

ლეონტი მროველი და ჭუანშერი XI ს-ის ისტორიკოსები არიან. შეიძლება დაგვეშვა, რომ მათ თავისი დროის სინამდვილე მექანიკურად გადააქვთ ძველი ამბების გადმოცემის დროს: მათ დროს რეალურად არსებული პროვინცია თავვერი უფრო ადრე ხანაში გაიზარეს. ჯერ ერთი ასეთ შემთხვევაში, ჭუანშერი თავვერს რაჭა-ლეჩხუმის მნიშვნელობით ვერ იხმარდა, რადგან ამ ხანაში რაჭა უკვე ცალკე საერისთავოს წარმოადგენს, რომელსაც კახაბერიძეთა საგვარეულო განაგებს. ამ დროისათვის თავვერი უმეკველად მხოლოდ ცხენისწყლის აუზის შუაწელს გამოხატავდა და რაც მთავარია VII ს-ის სომხურ გეოგრაფიაში ლეჩხუმი თუ ჩხუმი (სკვმია) და თავვერი ორივე მოხსენიებულია¹². ასე რომ ორი ქვეყნის თავვერისა და ლეჩხუმის თუ ჩხუმის ერთდროული არსებობა ეჭვგარეშეა.

თავუერის (ქვეყნის) შემოსახზავად აღიცილებელია თავვერის ციხის ლოკალიზაცია.

ეს ციხე მოხსენიებულია ანასტასი აპოაკირის წერილში თეოდოსი განგარელის სახელზე (VII ს.), რომელიც საფუძვლად დაედო მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრების რედაქციებს, სადაც თავუერის ციხე აგრეთვე მოხსენიებულია. წერილის ავტორს ორი თვე გაუტარებია ამ ციხეში. რაიმე ცნობას, რომელიც თავვერის ციხის ლოკალიზაციას გაადვილებდა ანასტასი აპოაკირის წერილში ვერ ვხვდებით.

როგორც აღვნიშნეთ, თავვერის ციხის ლოკალიზაცია XI საუკუნეში სცადა მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრების ქართული რედაქციის ავტორმა, რომელმაც იგი კვარას ციხესთან გაიგივა.

თავვერის ციხის ლოკალიზაცია მოცემულია ვახუშტისთან: „ცხენისწყალს მოერთვის, გორდს ზეით, ჩდილოდამ, კაკასის გამომდინარე კევი, და ამ კევზედ არს ციხე თავუერი, მაღალს კლდესა ზედა, დიდშენი და ფრიად მავარი“¹³.

ვახუშტი ბაგრატიონის შემდეგ რამდენიმე მკვლევარი შეეცადა თავვერის (ციხის) ლოკალიზაციას. იოანე ბატონიშვილი მას მურის ციხესთან ათანაბრებს, ს. ყაუხჩიშვილი — ცავერთან. ზოგი მკვლევარი თავვერის ციხეს ზუბის ან კიდეც დეხვირის ციხეში აიგივებს¹⁴.

¹¹ ს. ჯანაშია, უძველესი ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 100; ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფია, II, თბ., 1963, გვ. 126.

¹² И. Патканов, Армянская география, VII века, СПб, 1877, гв. 37.

¹³ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 748—749.

¹⁴ იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტ. II, თბ., 1948, გვ. 53; К. Кекелидзе, Сведения Грузинских источников о Максиме исповеднике, ეტიუდები ძველი ქართული

დავუბრუნდეთ ვახუშტის ლოკალიზაციას. როგორც აღვნიშნეთ მისთვის ცნობილი იყო XI ს-ის მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრების ქართული რედაქცია, რომელიც კვარას ციხეს თავვერის ციხეში აფეხავებს. ვახუშტი, მიუხედავად ამისა, თავვერის ციხეს ცხენისწყლის ხეობაში ათავსებს, თუმცა ამის საშუალებას არც ამოაკარის შემონახსენები წერილი და არც მის საფუძველზე შედგენილი მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრება არ იძლევა. უნდა ვთვითქროთ, რომ ვახუშტი სარგებლობდა, რომელიმე ინფორმატორის მოწოდებული ცნობით. ეს ციხე, რომ ამ დროისათვის მოქმედი ყოფილიყო სხვა სახელით, ინფორმატორი მკვლევარს იმასაც აცნობებდა, თუ რა ეწოდებოდა ამ ციხეს. ამიტომ ჩვენ გამოირიცხვალდ გვეჩვენება, რომ ვახუშტისეულ თავვერში დეზიერის ან კიდევ ზუბის ციხე ვივულისხმობთ. საფიქრებელია, რომ ვახუშტისეული თავვერის ციხე გორდის სიახლოვეს, რომელიმე სხვა ციხე უნდა იყოს.

სოფელ გორდის ზემოთ, მდინარე ცხენისწყალს მარჯვენა მხრიდან ერთვის მდინარე, რომელსაც ოკაცე ეწოდება. ამ მდინარის შესართავიდან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით, სოფელ კინჩხაში, არის ადგილი „კიბულა“, რომელსაც ვრცელი ფართობი უკავია მდინარე ოკაცესა და მის შენაკად დალდას შორის. ამ ადგილის დათვალიერებამ ცხადი გახადა, რომ „კიბულა“ წარმოადგენს უზარმაზარ ციხეს, რომლის აგების დროს მშენებელს კარგად გამოუყენებია ბუნებრივი ვარემო. აღმოსავლეთით იგი გადაპყურებს მაღალ კლდეებს, რომელიც მდინარე დალდას მარჯვენა ნაპირზეა. მდინარიდან ამ კლდის სიმაღლე 100 მეტრამდეა. ამ მხარეს მშენებლებს გაუმავრებიათ მხოლოდ ის ადგილები, საიდანაც დალდას ხეობიდან ბილიკები ამოდის. ასე რომ ამ მხარეს კედელი მთლიანი არაა. იგი ნაგებია დიდი ლოდებით კირზე. წყობა თარაზულია.

დასავლეთ მხარეს კინჩხას ციხეს კედელი, როგორც ჩანს არ ქონდა. აქ იგრ უშუალოდ ემიჯნება მაღალ კლდეებს, რომელიც მდინარე ოკაცეს მარჯვენა ნაპირს გაუყვება. ციხეს სამხრეთ მხრიდანაც შევეული კედლები ემიჯნება. ამ მხარეს სამანქანო გზის გაყვანამდე ციხეზე ამოდოდა ერთი ბილიკი, რომელიც მოადგებოდა ხელოვნურ კლდეკარს. მას „ციხის კარი“ ეწოდებოდა, სადაც უკანასკნელ ხანებამდე კარის ნაშთები შეიმჩნეოდა. არაა გამორიცხული, რომ კედელი ციხეს, ნაწილობრივ მაინც სამხრეთ მხარესაც ჰქონოდა, მაგრამ დღეისათვის რაიმეს თქმა ჭირს. კლდეები ძალზე ეროზირებულია და ნაწილობრივ გადაქცეულია.

კინჩხის ციხე ადვილად მისაღვომია ჩრდილოეთის მხრიდან. ამიტომ აქ აუცილებლად დაახლოებით სამასი მეტრის სიგრძის კედელი. დღეს სამანქანო გზის აღმოსავლეთით კედელი კარგადაა შემორჩენილი. მისი დღემდე მოღწეული სიმაღლე 5 მეტრია. იგი ნაგებია კირზე კარგად დამუშავებული ადგილზე მოპოვებული ქვით. ლოდები სხვადასხვა ზომისაა, თთხეუთხა. წყობა თარაზულია, მაგრამ სხვადასხვა ზომის ქვები წყობაში სხვადასხვა სიმაღლეზეა. კედლის მეორე ნაწილი სამანქანო გზის დასავლეთით მდინარე ოკაცემდე ძალზე დანგრეულია.

ლიტერატურის ისტორიიდან, VII, თბ., 1968; გვ. 31. ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, IV, ნაკ. I, თბ., 1941, გვ. 53 მ. ჩიქოვანი, მაქსიმე აღმსარებელი VII საუკუნის ქართულ ლეგენდებში, ბერძნული და ქართული პოეზიოლოგის საკითხები, თბ., 1971, გვ. 88; А. Бриллиантов, О месте кончины и погребения св. Максима исповедника, Христианский Восток, т. VI, Петроград, 1917, გვ. 34; Д. Мухелишвили, Основные вопросы исторической географии Грузии, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, V, თბ., 1975, გვ. 20.

კინჩხას ციხეს დაახლოებით 15 ჰა ფართობი უყავია, რომელიც დღეს ყანებს და ეზოებს უჭირავს ძირითადად. ყანებში აქა იქ შეიმჩნევა შენობათა კვალი. აქვე, უშუალოდ მდ. ოკაცეს მარცხენა ნაპირას არის ადგილი, რომელსაც „ნადარბაზევს“ უწოდებენ. აქ რომელიღაც შენობის ნაშთებია შემორჩენილი.

ციხის ჩრდილოეთით, კედლიდან ასიოდე მეტრის დაშორებით, არის წყარო, რომელსაც „ცივ წყალს“ უწოდებენ. აქ თხრის დროს თანხს მიღები უნახავთ. მსგავსი მიღები ციხის ტერიტორიაზეცაა ნაპოვნი, რაც წყალსადენის არსებობას მიგვიჩივებს.

კინჩხას ციხეს დასტკერის მთა, რომელსაც საკვერთას მთა ეწოდება. ამ უკანასკნელი სახელის დაკავშირება თავკერთან კი სულ ადვილად ხერხდება. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ კინჩხას ციხე თავისი მდებარეობით ზუსტად შეესაბამება ვახუშტისეულ თავკერის ციხეს მივალთ დასკვნამდე, რომ ანასტასი ამაოქსარის წერილში მოხსენიებული თავკერის ციხე და კინჩხას ციხე ერთიდაიგივეა.

ჩვენი აზრით ადრეფეოდალურ ხანაში დასავლეთ საქართველოს მთიანეთი სვანეთის აღმოსავლეთით სამი, შედარებით მცირე, ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნისაგან შედგებოდა: თავკერი, ლეჩხუმი თუ ჩხუმნი (ბაზანტიური წყაროების სკიზმნი//სკიზმია) და რაჭა.

თავკერის ცენტრს თავკერის ციხე წარმოადგენდა. იგი მოიცავდა ცხენისწყლის ხეობის შუაწელს (ლაჯანურას ხეობით), აგრეთვე კინჩხას, გორდს და მის მიდამოებს.

ლეჩხუმში ადრეფეოდალურ ხანაში შედიოდა რიონისა და ცხენისწყლის წყალგამყოფ ქედზე მდებარე სოფლების გარდა, ტერიტორია ზვამლის მთის ჩრდილოეთითა და სამხრეთით. საკუთრივ დღევანდელი კლდედამბარტი ლეჩხუმის გარდა (რიონის ხეობის ერთი მონაკვეთი, რომელიც მოქცეულია სოფლების ტოლასა და ნამახვანს შორის, აგრეთვე რიონის შენაკადის ლვირის ხეობა), ლეჩხუმში შედიოდა რიონის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე ტერიტორია, ზვამლის მთის სამხრეთით, რომელიც ვახუშტის ოკრიბაში შეყავს, ხოლო გვიანფეოდალურ ხანაში სალორთქვიფანიძის ან კიდევ „ფიცის კაცის“ სახელითაა ცნობილი.

ადრეფეოდალური რაჭა მოიცავდა დღევანდელი რაჭის ტერიტორიას იმ მონაკვეთების გამოკლებით, რომელიც ამ დროს სვანეთში შედიოდა.

ტერიტორიულ ადმინისტრაციულად სამივე ეს ქვეყანა ერთ ერთეულს წარმოადგენდა, რომელსაც ქართველები თავკერს უწოდებდნენ, ხოლო ბიზანტიელები ლეჩხუმის თუ ჩხუმნის მიხედვით სკვიმინას.

შუაფეოდალურ ხანაში ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყანა ლეჩხუმი მოიშალა. მისი ერთი ნაწილი ოკრიბაში შევიდა, მეორე თავკერში. ლეჩხუმის ერთი ნაწილი კი რაჭის სავრისთავოს შემადგენლობაშია.

გვიანფეოდალურ ხანაში ჩამოყალიბდა ახალი ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეული ლეჩხუმის სახელწოდებით, რომელმაც ძველი ლეჩხუმისა და თავკერის დიდი ნაწილი გააერთიანა. ამის შემდეგ თავკერმა, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიულმა ტერმინმა თავისი მნიშვნელობა დაკარგა. ამ სახელწოდებას ვხვდებით, მხოლოდ XVIII საუკუნეში, ოდიშის მთავართა ტიტულატურაში, სადაც ლიტერატურული გზით უნდა მოხვედრილიყო.

ვახუშტი ბაგრატიონი ლექსუმს შემდეგ საზღვრებში იძლევა: „გარნა ლეჩხუმსა და რაჭას განჰყოფს: გუელის თავის მცირე მთა აღმოსავლიდამ; ჩდილოთ მთა კავკასი, ლეჩხუმსა და სვანეთს შორისი (ამ ქედს დღეს ლეჩხუმის ქედო ეწოდება. — თ. ბ.); დასავლით მთა კავკასივე და კავკასიდან ჩამოსული სამჯრეთად მთა გორდამდე (ასხის მასივი. — თ. ბ.); სამჯრით რიონი და მთა ხომლის კლდიდამ წარსრული დასავლეთად გორდამდე, ამას და ოკრიბას შორისი“¹⁵.

გადავხედოთ წყაროებს რამდენად შეესაბამება ვახუშტიანული ლექსუმის საზღვრები სინამდვილეს.

თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, ვახუშტი ზუსტად გვაძლევს საზღვარს სვანეთსა და ლეჩხუმს შორის, აგრეთვე ამ უკანასკნელის დასავლეთ მიჯნას — ასხის მთათა მასივს.

საზღვრად რაჭასა და ლეჩხუმს შორის ვახუშტი „გუელის თავის“ მთას მიიჩნევს. ტექსტში მეორე ადგილას იგი აღნიშნავს „ჭყვისის სამჯრით რიონზედ, არპანს, ძევს კიდი, და ამ ვიდს ზეით და ჭყვისის აღმოსავლეთ კავკასის მთიდამ (ლეჩხუმის ქედიდან. — თ. ბ.), ტოლის დასავლეთად ჩამოვალს მთა მცირე სამჯრითასაკენ რიონამდე, და ესე არს გუელისთავად წოდებული. ამ მთის აღმოსავლეთის კერძო არის რაჭა და დასავლის კერძო ლეჩხუმი“¹⁶.

მთა „გუელისთავი“ ეს იგივე ლაბეჭინას სერია, რომელიც მდინარეების ლაჯანურასა და ასკისწყალის წყალგამყოფს წარმოადგენს. ადგილობრივი მოსახლეობა ამ სერს დღესაც გველისთავს უწოდებს. იგი ჭყვიშის ჩრდილო დასავლეთით და დასავლეთით მიემართება და არა აღმოსავლეთით. თანაც გვიანფეოდალურ ხანაში საზღვარი რაჭასა და ლეჩხუმს შორის ჭყვიშის აღმოსავლეთით მდ. ასკის წყალზე გადიოდა. ასე რომ ვახუშტი ერთი შეხედვით უხეშ შეცდომას ჩადის.

საკითხის ასე მარტივად გადაჭრა არ იქნებოდა მართებული. გველისთავის ქედი მართლაც იყო საზღვარი, მაგრამ არა გვიანფეოდალურ ხანაში, არამედ შუაფეოდალურ ხანაში. იგი მიჯნავდა რაჭასა და თავკერს¹⁷.

ვახუშტიმ კარგად იცის თუ სად გადიოდა საზღვარი რაჭასა და ლეჩხუმს შორის მისი დროისათვის: წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი ჭყვიშს ლეჩხუმში არ შეიყვანდა და რაჭის უკიდურეს დასავლეთ პუნქტად ტოლას არ დაასახელებდა. ამავე დროს მას სცოდნია თავკერისა და რაჭის საზღვარი შუაფეოდალურ ხანაში და რადგანაც ვახუშტის ლეჩხუმი და თავკერი იდენტურ ცნებებად მიაჩნდა იგი შეეცადა მისი დროისათვის არსებული ვითარება შუაფეოდალური ხანის ვითარებისათვის დაემთხვიო. ამან გამოიწვია ის, რომ ვახუშტიმ გველითავეის მცირე მთა ჭყვიშის აღმოსავლეთით გამოსახა და არა დასავლეთით და რაჭისა და ლეჩხუმის საზღვრად ასკისწყალის ნაცვლად ეს მთა მიიჩნია.

ვახუშტის მიხედვით არპანას მიდამოებში (დღეს ამ სოფელს ალპანა ეწოდება, თუმცა ირკვევა, რომ უძველესი ფორმა არპანა) ლეჩხუმის ტერიტორია რიონის მარცხენა ნაპირზე არ გადადიოდა. სინამდვილეში, სოფელი ზოგიში, რომელიც რიონის მარცხნივ მდებარეობს (ვახუშტის რუკებზე მასაც არპანა ეწოდება) გვიანფეოდალურ ხანაში ლეჩხუმში შედიოდა.

¹⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 748.

¹⁶ იქვე, გვ. 749.

¹⁷ თ. ბერაძე, რაჭა ფეოდალურ ხანაში, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, V, თბ., 1975.

არბანასთან დღეს ძველი ხიდი აღარაა. ამ სოფლიდან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით, რაჭისაკენ მიმავალი გზის პირას, რიონზე შემორჩენილია ხიდის ნაშთი, რომელიც ჩვენი საუკუნის დასაწყისში აუგიათ. მდინარის კალაპოტი აქ ძალზე მოსახერხებელია ხიდისათვის და ვახუშტის დროინდელი ხიდიც აქ უნდა მდგარიყო.

ლექსუმის სამხრეთ მიჯნად ვახუშტი მდინარე რიონსა და ხევამლის მთის მასივს მიიჩნევს. საერთოდ, ჩვენ ისტორიკოსს ბუნდოვანი წარმოდგენა აქვს ალბანას ქვევით მდებარე რიონის ხეობაზე. მის რუკებზე ამ სოფლის ქვემოთ, რიონის მარცხენა ნაპირზე პირველად დღნორისაა აღნიშნული, ხოლო მარჯვენა ნაპირზე კი — გუმათი. სინამდვილეში კი, აქ ათზე მეტი სოფელია მოთავსებული. რაც მთავარია, გვიანფორდალურ ხანაში ლექსუმში ხომლის მასივის სამხრეთითაც ვრცელდებოდა და დღნორისა, რომელიც ვახუშტის ოკრიბაში შეყავს, ლექსუმში მდებარეობდა: XVI საუკუნეში შედგენილ ბიჭვინტის იადგარში ლექსუმში მოხსენიებულია საჩხეური და წუგნა, რომლებიც მდებარეობენ ლეხიდარის მარჯვენა ნაპირზე, დღნორისას სამხრეთით¹⁸.

ეს „შეცდომა“ ვახუშტის დიდ „ცოდვად“ არ ჩათვლება. XVIII ს-ის 70-იან წლებშიც კი რაიონის ხეობის ეს ნაწილი ალბანას ქვემოთ, ოკრიბის ფარგლებში ითვლებოდა, რომელიც ოდიშისა და ლექსუმის მფლობელებს, დადიანებს ძალით აქვთ მიტაცებული¹⁹.

ჩვენი აზრით ამ შემთხვევაში ვახუშტი გამოდის შუაფორდალური ვითარებიდან, როდესაც ოკრიბას შემადგენლობაში იყო ხევამლის მასივის სამხრეთით მდებარე ტერიტორია, მდინარე რიონის ორივე ნაპირზე.

დასასრულს, გორდი და მისი მიდამოები ვახუშტის ლექსუმში შეყავს. მისი დროისათვის ეს ასე არ უნდა ყოფილიყო. ამ შემთხვევაში ვახუშტი გამოდის უფრო ადრე ვითარებიდან, როდესაც თავვერი მოიცავდა ტერიტორიას თავვერის ციხის სამხრეთითაც.

ვახუშტისიეულ ლექსუმის აღწერილობაში ძალზე ცოტა პუნქტებია დასახელებული. თავვერის ციხის შემდეგ იგი ასახელებს ორბეთის ციხეს: „...მოერთვის ცხენისწყალს სხუა ჳევი აღმოსავლიდამ; გამოსდის ამასა და ლექსუმს შორის მთას. ამ ჳევეზდ არს ციხე ორბეთისა, კლდესა შენი ფრიად მაგარი“²⁰.

ლექსუმში არის სოფელი ორბელი და არა ორბეთი. იგი ცხენისწყლის აღმოსავლეთ შენაკადზე კი არ დგას, არამედ ლაჯანთრაზე, რიონის მარჯვენა შენაკადზე. ამ სოფელში ორი ციხეა. ერთი დგას მდინარის პირას, მეორე ზომისაა და ადრეფორდალური ხანის უნდა იყოს. მეორე ციხე ლაჯანურიდან საკმაოდ მოშორებულია და დგას ამ მდინარისა და ცხენისწყლის წყალგამყოფ სერის აღმოსავლეთ მხარეს. ციხე სამ კოშკიანია, თავისი ეკლესიით. სპეციალური წყალსადენი, რომლის სათავე ციხიდან 1200 მ.-ის დაშორებით „ფარელში“ იყო, ამ ციხეს წყალს აწვდიდა. ვახუშტისიეული „ორბეთის ციხე“ ორბელის ეს ციხე უნდა იყოს.

ორბეთის ზემოთ ვახუშტი დეხვირს ასახელებს: „ამ ჳევეს ზეით, ლექსუმის საშუალს, ცხენის წყლის კიდეზედ, არს ციხე კლდესა ზედა შენი, დეხვირი,

18 ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, II, თბ., 1965, გვ. 178.

19 გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 297, 325—326.

20 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 749.

თავი თაყუერისა, რამეთუ რომელსა უპყრავს იგი მორჩილებასა მისსა შინა არიან სრულიად²¹.

წერილობით წყაროებში დეხვირი პირველად რუსი ელჩების იევლევისა და ტოლოჩანოვის მუხლობრივ ანგარიშებშია მოხსენიებული (1650—1652 წწ.).

„დეხვირის ციხე და საყდარი“ დატანილია 1737 წელს შედგენილ დასავლეთ საქართველოს რუკაზე. ვიულდენშტედტს მოხსენიებული აქვს „დეხვირის ციხე და განთქმული ეკლესია“.

XIX ს-ის დასაწყისში სოლომონ II ოდიშის მთავარს დეხვირის ციხე წაართვა და შიგ 17 აკაციანი გარნიზონი ჩააყენა. 1804 წ. რუსეთის მთავრობამ ეს ციხე დადიანს გადასცა, რაც იმერეთის მეფის უკმაყოფილების ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი გახდა: „გვაქუნდა ციხე ერთი დეხვირი“ — წერდა სოლომონ II ტორმასოვს „საშუალო ლენხუმის, რომელსა შინა მოგვიკვლეს მეციხოვნე მუნ მყოფთა მოსახლეთა. ვითხოვეთ მის ზედა სამართალი და ნაცვლად სამართლის მოცემისა წაგვართვეს იგი“²².

„დეხვირის განთქმული ეკლესია“ ეს ცხეთის ეკლესია უნდა იყოს. ამ ეკლესიიდან სამასიოდე მეტრის დაშორებით, დასავლეთით, ლაჩანურას და ცხენისწყლის წყალგამყოფ ქედზე შემორჩენილია ოთხი კოშკის საფუძველი. აქედან ერთი კოშკი, რომელსაც თავისი გალავანი გააჩნდა, ოცდაათი წლის წინათ ჰერ კიდევ დაუნგრეველი ყოფილა. კოშკების ეს კომპლექსი უნდა ყოფილიყო დეხვირის ციხე, რომელიც შეიძლება არც იყო საერთო გალავნით გაერთიანებული.

დეხვირის ციხეს ძალზე სტრატეგიული მდგომარეობა ეკავა, ჰერ ერთი ის გადაპყურებს და კონტროლს უწევს ცხენისწყლის და ლაჩანურას ხეობებს. მის ძირში გადიოდა გზა, რომელიც ცაგერს უცხერის გადასასვლელით და ღვირიშის ხეობით რიონის აუზთან აკავშირებდა. ვინც ამ ციხეს ფლობდა, იგი კონტროლს უწევდა ლენხუმის იმ ნაწილს, რომელიც ძველი თავკერის დიდ ნაწილს მოიცავდა. ვახუშტი შემთხვევით არ ხმარობს დეხვირის ციხის მიმართ გამოთქმას „თავი თაყუერისა“ და არა ლენხუმისა: ამ ციხის დაკავებით მთელი გვიანდელი ლენხუმის კონტროლი ვერ ხერხდებოდა. რჩებოდა კლდედადმართი ანუ მთის გადაღმა ლენხუმში, სადაც ამ ციხის გავლენა არ ვრცელდებოდა.

დეხვირის შემდეგ ვახუშტი ცაგერსა და მის მიდამოებს აღწერს:

„ამის (დეხვირის ციხის. — თ. ბ.) სამკრით და ცხენისწყლის აღმოსავლით არს ცაგერს ეკლესია დიდშენი, გუმბათიანი. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ლენხუმისა და სუანეთისა. ამას ზეთ არს მონასტერი, წოდებული მაქსიმე აღმსაარებელისა, და მუნ არს მაქსიმე აღმსაარებელი დღესულა. არს შეენიერ-შენი, კეთილს ადგილს და აწ ხუცის ამარად. მას ზეთ, ცხენისწყალზედ, არს კავკასის ძირის მურის ციხე, არვისგან შემუსვრილ-ადებული. მუნიდან გარდავალს სუანეთს გზა“²³.

ცაგერის საეპისკოპოსო კათედრალი საფუძვლიანად გადაკეთდა. თავის დროზე კი იგი ბაზილიკური ტიპის ნაგებობა იყო და არა გუმბათოვანი²⁴. ასე რომ ამ შემთხვევაში ვახუშტი ცდება. უნებლიე შეცდომა მოდის მას აგრეთვე,

²¹ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 749.

²² Акты собранные Кавказской археологической комиссией, т. IV, 1870. გვ. 215.

²³ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 749.

²⁴ ექვთ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური..., გვ. 48.

როდესაც ცაგერს დეხვირის სამხრეთით მიიხვეს, ცხენისწყლის აღმოსავლეთით (მარცხენა ნაპირზე). სინამდვილეში ცაგერი დეხვირი ჩრდილო დასავლეთითაა, ცხენისწყლის მარჯვენა ნაპირზე. თანაც ცაგერის ეპისკოპოსი ლეჩხუმთან ერთად მთელი სვანეთის მწყემსთავარი კი არ იყო, არამედ მის საეპისკოპოსოში ზემო სვანეთის ერთი ნაწილი ბალს ქვემო სვანეთი არ შემოდიოდა. ეს უკანასკნელი ეკლესიურად ცაიმელს ექვემდებარებოდა.

„კავკასად“ ამ შემთხვევაში, როგორც აღვნიშნეთ, ლეჩხუმის ქედი იგულისხმება. ამ ქედის სამხრეთ კალთაზე, ცხენისწყლის მარცხენა ნაპირზე დგას მურის ციხე, რომლის ძირში სვანეთისაკენ მიმავალი ერთ-ერთი გზა გადიოდა. ეს ციხე ადრეფეოდალურ ხანაში უნდა იყოს აგებული (მაქსიმე აღმსარებლის, ზემოხსენებულ XI ს-ის ქართულ რედაქციაში იგი მოხსენიებულია.), რომელიც XIX ს-ის პირველ ნახევარში მოქმედებდა. დღეისათვის მურის ციხის წყობაში ადრეფეოდალური ხანის ფენები თითქმის არ შემორჩენილა. ეს ციხე სამი ერთმანეთისაგან განმარტოებული კოშკისაგან შედგება, რომელთაგანც ცენტრალურ კოშკს თავისი გალავანი აქვს.

ძნელი დასადგენია, თუ სად მდებარეობდა „მონასტერი მაქსიმე აღმსარებლისა“, სადაც „არს მაქსიმე აღმსარებელი დაფლული“. ეს უკანასკნელი მისი ცხოვრების მიხედვით სქიმაში (ქართული ვერსიით ჰიმაარში) გარდაიცვალა. XII ს-ის ერთ ქართულ სვინაქსარს, მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრების ტექსტზე, არშიაზე მიწაწერი აქვს „წმიდისა მაქსიმეს ნაწილინი... მახლობლად ცაგერისა“. ასე რომ ვახუშტის ცნობა იმის შესახებ, რომ მაქსიმე აღმსარებელი ცაგერის მახლობლად არის დაკრძალული შუაფეოდალური ხანის ტრადიციას უნდა ეყრდნობოდეს. 1737 წლის დასავლეთ საქართველოს რუკაზე ცაგერის მახლობლად დატანილია „წმინდის მაქსიმეს საყდარი აღმსარებლისა და საფლავი“. კალმასობაში აღნიშნულია, რომ იოანე ხელაშვილს, რომელიც ეწვიო „სასახლესა და ციხეს მურს... აჩვენეს ბუნებრივი ადგილი და მდებარეობა და საფლავი მცირე ეკლესიისა შინა მაქსიმე აღმსარებლისა“²⁵.

ცხენისწყლის მარცხენა ნაპირზე, მურის ციხის ძირში, მდებარე მოაღწია მცირე ზომის ეკლესიის ნანგრევებმა, რომელსაც მოსახლეობა მაქსიმე აღმსარებლის სახელს უკავშირებს და მის სახელობაზე ძველად დღეობასაც იხდიდა „მურობას“. ეს უნდა იყოს კალმასობაში მოხსენიებული „მცირე ეკლესია“. იგი ჩვენი საუკუნის დასაწყისში მაქსიმე აღმსარებლის სახელთან დაკავშირებით ნ. მარის ყურადღების ცენტრში მოექცა, რომლის ხელმძღვანელობით აქ სპეციალური არქეოლოგიური გათხრებიც კი მოეწყო²⁶.

ამავე დროს ვახუშტისეული „მონასტერი“ და 1737 წლის რუკის „მაქსიმეს საყდარი“ არ შეესაბამება ამ მცირე ეკლესიას. ჩვენი აზრით აქ უნდა იგულისხმებოდეს ადრეფეოდალური ხანის კომპლექსი, რომელიც დგას სოფელ ვევისოში, ცაგერიდან ორიოდ კილომეტრის დაშორებით. აქ, მაღალ მთაზე, დგას ადრეფეოდალური ხანის ციხე, თავის სამეფოსიანი ბაზილიკით. შეიძლება ეს იყო სქიპარის ციხე, სადაც სიცოცხლე დაასრულა მაქსიმე აღმსარებელმა. ყოველ შემთხვევაში ესაა შუა და გვიანფეოდალურ ხანაში მაქსიმე აღმსარებლის სახელობის მონასტერი, ხოლო ცხენისწყლის მარცხენა ნაპირზე მდგარი მცირე ეკლესია მისი მეტოქე იქნებოდა. ბოლოს (XVIII ს-ის დასასრულისათვის) კი აღმსარებლის სახელი მასღა შემორჩა.

²⁵ იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, II, გვ. 31.

²⁶ ნ. ჩიქოვანი, მაქსიმე აღმსარებელი..., გვ. 67—68.

მურის „აღმოსავლით, მთას იქით“ ვახუშტის აღნიშნული აქვს „სხვა „კეობა სხუა ლენხუმისა, რომლისა წყალი გამოდის მასვე კავკასის მთასა... მოგრთვის ხომლის კლდესთან რიონს ჩდილოდამ... ამ კევის აღმოსავლით არს, მთას იქით, ჭყვისი, მინდორსა კლდე ამოსულსა ზედა, ციხე დიდშენი, მაგარი“²⁷.

ამ „კეობაში“ ვახუშტი მდ. ლაჯანურას გულისხმობს, რომლის აღწერილობაც მას ზუსტად აქვს მოცემული. რაც შეეხება ჭყვისის ციხეს ეს ის ციხეა, რომელიც დღესაც დგას სოფელ ზემო ჭყვიშში.

ჭყვიშის ციხე გასული საუკუნის დასაწყისშიც განაგრძობდა მოქმედებას. 1810 წლის ამბების შემდეგ იგი დანგრეულ იქნა რუსეთის ხელისუფლების მიერ. ასე რომ მასზე სრული წარმოდგენის შექმნა ჭირს, მით უფრო, რომ ციხის ნანგრევები ეკალ-ბარდითაა დაფარული.

ჭყვიშის ციხე დგას დიდ მინდორზე, ატყორცნილ გორაკზე, რომლის სიმაღლე ძირიდან 40 მეტრზე მეტია. ვახუშტისეული აღწერილობა ამ შემთხვევაში ზუსტია. მთავარი ციხიდან აღმოსავლეთით, ასიოდე მეტრის დაშორებით განმარტოებული კოშკი მდგარა, რომლის ნანგრევებიღა შემორჩენილი. საკუთრივ ციხეში, ჩრდილო-აღმოსავლეთით დგას კოშკი, რომელსაც მომრგვალებული ბურჯები აქვს. მეორე კოშკი, ასევე მრგვალი ბურჯებით დგას ციხის დასავლეთ მხარეზე. ჭყვიშის ციხე ნაგებია კლდის წვრილი კვით კირზე, ხოლო მოპირკეთებულია კარგად დამუშავებული დიდი ქვებით. წყობა თარაზულია. ჩვენი აზრით ჭყვიშის ციხე ადრეფეოდალურ ხანაში უნდა იყოს აგებული. აღსანიშნავია, რომ ციხის გორაკის დასავლეთის ფერდზე ჩვენ ავკრიფეთ კერამიკის ფრაგმენტები, რომელიც არქეოლოგმა გ. ლორთქიფანიძემ ელინისტური ხანით დაათარიდა.

ვახუშტის ლენხუმის აღწერილობაში არაა მოცემული, მაგრამ შესაბამის რუკებზე დატანილია სოფლები ოყურეში და გორდი. ამ უკანასკნელში დატანილია აზნაურის ციხე. ეს უნდა იყოს „ველის ციხე“ რომლის ნანგრევები შემორჩენილია სოფ. გორდის უბან ველში. იგი თავის დროზე წარმოადგენდა კოშკს თავისი გალავნით. ამ უკანასკნელის მხოლოდ საფუძველია შემორჩენილი. საკუთრივ კოშკი ოთხკუთხაა. პირველი სართული ყრუ ყოფილა. წყობაში ორი ფენა შეიმჩნევა. ქვედა ფენა წარმოადგენილია კარგად გათლილი ლოდებით, თარაზული წყობით, ხოლო ზემოთა წყობა არეულია. კოშკი ჩრდილოეთ მხარეს ბურჯით იყო გამაგრებული. ჩვენი აზრით, გორდის ციხე ადრეფეოდალურ ხანაში უნდა იყოს აგებული, რომელიც შეკეთდა გვიანფეოდალურ ხანაში.

იმისათვის, რომ შევადგასთ ვახუშტის ცნობები ლენხუმის შესახებ ვნახოთ რას წარმოადგენდა ეს ქვეყანა მისი დროისათვის.

ლენხუმი ვახუშტი ბაგრატიონის დროს ოდიშის სამთავროს შემადგენლობაში შედიოდა და ემორჩილებოდა „ჩიქოვანს, რომელიც არს დადიანი“. XVIII ს-ის მეორე ნახევარში იგი სამოურაოს წარმოადგენდა, რომელსაც სარდალ-მოურავი განაგებდა გელოვანთა გვარეულობიდან.

გვიანფეოდალურ ხანაში ლენხუმი შემდეგ საზღვრებში იყო მოქცეული. ჩრდილოეთით იგი ლენხუმის ქედს ემიჯნებოდა; აღმოსავლეთით ლენხუმს რაჭიდან ჭერ ასკის წყალი გამოყოფდა, რიონის მარცხენა ნაპირზე კი თავშავის ქედის სამხრეთი კალთები; რომელიც რაჭის ქედის გაგრძელებას წარმოადგენს. სამხრეთით საზღვარი ჭერ მდინარე ლეხიარის მარცხენა ნაპირზე მდებარე მცირე მთას მიჰყვებოდა, ხოლო რიონის ვადალახვის შემდეგ ზეამლის მთის

მასივს, რომლის ერთ გავრძელებას უშუალოდ რიონის პირას „საზღვარას“ უწოდებდნენ. ეს უკანასკნელი ლეჩხუმის სოფელს მექვენას ნამახვანიდან გამოყოფდა.

XVIII საუკუნეში ლეჩხუმი მჭიდროდ დასახლებულ ქვეყანას წარმოადგენდა. გვიანფეოდალური ხანის წყაროებში დამოწმებული ლეჩხუმის ყველა დღევანდელი სოფელია მოხსენიებული. თავადების გელოვანების, ახვლედიანებისა და ჩიქოვანების გვერდით (ვახუშტის ლეჩხუმის მოსახლედ დასახლებული ჰყავს მხოლოდ „აზნაურნი“ და „გლეხნი“) თავისი ციხე-დარბაზები ჰქონდათ აზნაურებს ასათიანებს, დადეშქელიანებს, ნემსაძეებს, ქვარიანებს, წერეთლებს. თავადაზნაურთა ციხე-დარბაზებმა ჩვენამდე მოაღწიეს სოფლებში: ლეშქაშში, ღვირიშში, დეხვირსა, დღნორისში, მალში, ზოგიშში, ორხვაშში, ქვედა უსახლოში, მექვენაში, დერჩში... ცენტრალური ხელისუფლების (ამ შემთხვევაში ოდიშის მთავრების) ციხე-დარბაზებს წარმოადგენდნენ: მურის (თავისი სასახლით), ორბელის, დეხვირის, ისუნდერის, ზუბისა და ჭყვიშის ციხეები. ციხის ნანგრევებია შემორჩენილი ზოშხაში, ქვიშარში, მახურაში...

საკულტო ნაგებობებიდან აღსანიშნავია ცაგერის საყდარი; ეკლესიები — ნაყურალეშში, ლაბეჭინაში, ორხვასა და დერჩში, აგრეთვე ხვამლის წმ. გიორგის ეკლესია. 1767 წელს ჩამოყალიბდა საირმის, ხოლო XVIII ს-ის დასასრულს ნამარნევის მონასტერი.

თუ ჩვენ ვახუშტის ცნობებს იმდროინდელ ლეჩხუმს შევუდარებთ (იხ. რუკა) აღმოჩნდება, რომ ვახუშტის ძალზე ზოგადი წარმოდგენა აქვს ლეჩხუმის შესახებ. ამის მიზეზი ჩვენი აზრით არის ის, რომ ჩვენი ისტორიკოსი სარგებლობს თითქმის მხოლოდ წერილობითი წყაროებით და რუკაზე დააქვს მხოლოდ მათი მონაცემები. ვახუშტის იდენტური პგონია ლეჩხუმი და თავკერი (ვიწრო მნიშვნელობით) და ამ ორი ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის შესახებ ცნობები ერთად აქვს მოცემული ქრონოლოგიური ჰრილის გარეშე.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნო-
 გრაფიის ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილებამ

აღმასანღრე აბლაღამე

XV საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორიიდან

XV ს-ის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორია ჯეროვნად არ არის შესწავლილი მასალათა სიმწირისა თუ ხელმიუწვდომლობის გამო. აღნიშნული ხანის საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხის საკვლევად საყურადღებო ცნობები მოიპოვება სომხურ ხელნაწერთა ანდერძებში (ჰიშატაკარანებში), რომელთაგან დღემდე მხოლოდ ერთია ცნობილი ქართული ისტორიოგრაფიისათვის¹, მაშინ, როდესაც საქართველოს შესახებ ცნობები XV ს-ის პირველი ნახევრის ჩვენამდე შემორჩენილი დაახლოებით 900 ჰიშატაკარანიდან ორმოცდაათში მოიპოვება. მათი შედარებითი სიმრავლე რამდენიმე მიზეზზეა განაპირობა:

1. XV ს-ის პირველ ნახევარში, განსაკუთრებით მეორე მეოთხედში, სომხური მოსახლეობის ახალმა, საკმაოდ დიდმა ნაკადმა მოაშურა საქართველოს, სომხეთში შექმნილი მეტად მძიმე პოლიტიკურ-ეკონომიური პირობების გამო. ლორეს გარდა, მოსული სომხური მოსახლეობა, როგორც ჰიშატაკარანების მონაცემებით ირკვევა, დამკვიდრებულა სამშვილდეში, თბილისში, თბილისის მახლობლად სოფელ კრწანისში, გორში, უფლისციხეში, სოფელ ვარდისუბანში (მუხრანის მახლობლად), თოვგეში, სოფ. ოთაში და სხვაგანაც. ეტყობა, თემურ ლენგის ლაშქრობების შედეგად გავრანებული ქვეყნის მოსაშენებლად საქართველოს სამეფო ხელისუფლებას აწყობდა აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა ადგილებში სომხური მოსახლეობის ცალკეულ ჯგუფებად დაფუძნება². საქართველოში დამკვიდრებულ სომხებს შორის საკმაოდ იყვნენ „სამღვდელონიც“, მათ შორის ხელნაწერთა გადამწერები. ზოგჯერ ისეც ხდება, რომ ისინი საქართველოში ასრულებენ სომხეთში დაწყებული წიგნის გადაწერას. გარდა ამისა, ახლად გადმოსული სომხური მოსახლეობა, თუ მათი სულიერი „მწყემსნი“, პირველ ხანებში მაინც, ეტყობა განიცდიან საეკლესიო ლიტერატურის ნაკლებობას და ყოველივე ამის შედეგად XV ს-ის პირველი ნახევრიდან შემოგვრჩა საქართველოში გადაწერილი 14 სომხური ხელნაწერი, აზბატ-სანაინის ხელნაწერების გარდა. ნიშანდობლივია, რომ თითხმეტიდან თორმეტი ხელნა-

¹ ი. ა. ბ. უ. ლ. ა. ძე, მათთვის განძისარელის ცნობა ქართველთა მეფის კონსტანტინეს შესახებ, ენიშნის მოამბე, V—VI, თბ., 1940, გვ. 47—55.

² როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოში, მეტადრე ქვემო ქართლში, გადმოსულან დასავლეთ საქართველოდანაც. 1441 წ. აზბატის სახარების ანდერძის ცნობით, საქართველოში ყარა-ყოიუნლუს თურქმანთა მბრძანებლის ჯაჰან-შაჰის შემოჭრისას (1440 წ.) „ქართველთა ლტოლვილი ნათესავი შევიდა აფხაზეთში, ხოლო საქართველოში მოსული და დამკვიდრებული სომეხთა ტომი დარჩა ურჯულთა ხელთ“ (ძხ. იაყიჩ ნაყიხინ მხაყაყიხიჩი ჩუაოთსაჲ-ძინხიჩი, I, კადიხე L. U. ხაჯიქიანი, ხეცხან, 1955, გვ. 514—15. შემდგომში: ძხ. II). მოსალოდნელია, რომ ეს ქართველები „აფხაზეთიდან“ ახლად მოსულნი არიან, თორემ ასე უცებ დასავლეთ საქართველოში მასიურად გადახვეწა არ უნდა ყოფილიყო ადვილი. ასე რომ არა, ალბათ, მტერთან პირისპირ დარჩენას იქ წასვლას აპოზინებდნენ სომხებიც.

წერი XV ს-ის მეორე მეოთხედისაა. გასაგებია, ამ ხელნაწერთა ანდერძები ჩვენთვის მრავალმხრივ საყურადღებოა.

2. XV ს-ის პირველ ნახევარში, განსაკუთრებით მეორე მეოთხედში, ლორეში სომხური მოსახლეობის, მათ შორის „სამღვდელოთა“, დიდი რაოდენობით გადმოსვლის³ შედეგად აღორძინდნენ ახპატ-სანაინის მონასტრები, ვითარცა სომხური მწერლობის კერები. რახან საქართველოს სამეფო ხელისუფლება იბრძვის ლორეს დასაბრუნებლად და მიზანსაც აღწევს, ახპატ-სანაინის ხელნაწერთა ანდერძებშიც მრავალი საყურადღებო ცნობა ჩნდება საქართველოს ისტორიის რიგი საკითხების შესასწავლად.

3. XV ს-ის პირველ ნახევარში სივნიეთის მონასტრები სომხური კულტურის მძლავრ კერებად რჩებიან. რაკი ამ დროს სივნიეთის სამთავრო კარი მჰიდრო კავშირ-ურთიერთობას ამყარებს საქართველოსთან, რადგან საქართველო არაერთხელ გახდა მტერთაგან ლტოლვილი სივნიელი მთავრების, ორბელიანების თავშესაფარი, ამის გამო სივნიეთში მრავლად გადაწერილ ხელნაწერთა ანდერძებში არცთუ იშვიათად გვხვდება ჩვენთვის საჭირო მასალა.

4. XV ს-ის პირველ ნახევარში ქართველ ხელისუფალთა მიერ სამხრეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით ჯერ კიდევ აქტიური საგარეო პოლიტიკის გატარება, საქართველოში სომხეთის სხვადასხვა კუთხიდან ჩამოსახლება, აგრეთვე XV ს-ის პირველ მეოთხედში საქართველოდან წასული მრავალი სომხის მოღვაწეობა სომხეთის კულტურის კერებში, იწვევს საქართველოს შესახებ ცნობების გაჩენას იმ ჰიშატაკარანებშიც, რომლებიც საქართველოსთან უშუალოდ კავშირის არმქონე სომხურ პროვინციებში გადაწერილ ხელნაწერებს ერთვინან.

ქვემოთ XV ს-ის პირველი ნახევრის ჰიშატაკარანთა ცნობების უქუხე რამდენიმე საკითხის განხილვას შევეცდებით.

კინკლოსური ცნობებით, 1431 წ. მეფე ალექსანდრე I-ს ლორე აუღია⁴. აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მცდარია ვახუშტის ცნობა⁵ „სარკინოზების“ მიერ ციხე-ქალაქ ლორეს 1430 წელს დაპყრობის შესახებ. 1433 თუ 1435 წ. სიგელის⁶ მონაცემების საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი ასკვნის, რომ ლორე 1430 წელზე გაცილებით ადრე უნდა ეგდო ხელთ მტერს. „ალექსანდრე მეფის დროს ამ ამბის მომსწრე აღარავინ ყოფილა და სად, ვის და რა მამული ეკუთვნოდა, ამის გადაწყვეტა შესაძლებელი ყოფილა ან სიგელების საშუალებით, ან ისეთ პირთა მოწმობით, რომელთაც მამებისა და პაპებისაგან ჰქონდათ გავონილი. ცხადია, ეს ამბავი სულ ცოტა ერთი-ორი თაობის წინათ მომხდარა“⁷.

3 თომა მეწოფეცის ცნობით, ბეშქენ ორბელიანთან ერთად ლორესათვის მართო სივნიეთიდან მოღუშურება 6000 ოჯახს. მართალია, თ. მეწოფეცის „ისტორიის“ გამოცემაში აღნიშნულია 60 000 ოჯახი (იხ. თომა მეწოფეცი, თბ., 1937, გვ. 24), მაგრამ ლ. ხაჩიკიანის სიტყვით ვრევენის მატენადარანის ყველა ხელნაწერი უჩვენებს 6000 ოჯახს (იხ. ლაი ძივიძიქიყიყაონიჩიანი, IV, სრ., 1972, გვ. 38, შენ. 76. იხ. აგრეთვე ლ. მ. ქიქია ნ, შიხასანი, ძისნოსიქ, 1893, გვ. 96).

4 თ. ყორღანი ა, ქრონიკები, II, გვ. 236.

5 ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 280.

6 ქრონიკები, II, გვ. 242—243.

7 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, თბ., 1967, გვ. 30—32.

ციხე-ქალაქი ლორე და საზოგადოდ „ლორეს ქვეყანა“, მართლაც, ხანგრძლივად უნდა ყოფილიყო მტრის ხელთ⁸, მაგრამ, როგორც ჩანს, ქართველებს ეს მხარე ჯერ კიდევ XV ს-ის 20-იან წლებში დაუბრუნებით, ხოლო 1431 წელს ხელახლა მოხდომიათ ლორეს განთავისუფლება.

სომხურ ხელნაწერთა ანდერძებში ალექსანდრე I მხოლოდ 1419 წლიდან იხსენიება. 1414 წელს ოშაკანში მოღვაწე სარგის თმოქეციც (წარმოშობით თმოგველი) საკმაოდ ვრცელ ანდერძში⁹ არ ახსენებს ალექსანდრეს, თუმცა ყარა-იუსუფის მეფობას აღნიშნავს. 1419 წლიდან ჰიშატაყარანებში ალექსანდრეს ხშირი მოხსენიება მისი საგარეო პოლიტიკის გააქტიურებაზე უნდა მიუთითებდეს, მანამდე კი იგი, ეტყობა, მემკვიდრეობით მიღებული გაუდაბურებულ ქვეყნის აღშენებაზე ზრუნავდა მხოლოდ.

1420 წლის სანაინის სახარება, როგორც მის ანდერძშია აღნიშნული, დაწერილია იუსუფ მძლავრის დროს, ქართველებზე ალექსანდრეს ნეფობისას¹⁰, 1424 წ. სანაინის სახარება კი — ქართველებზე ალექსანდრეს მეფობისას, „სომეხთა სახლის“ თურქმან ისქანდერის მიერ პყრობისას, „ღმრთივდაცულ ლორეს გავარში“¹¹. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ამ ორ ანდერძში ყარა-იუსულუს მბრძანებლისა და ქართველთა მეფის ადგილების შენაცვლება, რაც იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ თუ 1420 წელს „ლორეს გავარის“ უზენაესი ხელისუფალი ყარა-იუსუფია, 1424 წლისათვის ასეთად ალექსანდრე I იგულისხმება. ამ დროისათვის ლორეში ყარა-იუსუფის მემკვიდრის ყარა-ისქანდერის ხელისუფლება რომ არ ვრცელდებოდა, ამაზე, ეტყობა, მიგვანიშნებს ისიც, რომ ახმატ-სანაინს და, საზოგადოდ, ლორეს გავარს „სომეხთა სახლში“ შემავალად არ თვლიან იმდროინდელი სომეხი ავტორები, იგი მათ საქართველოს ნაწილად მიაჩნიათ¹².

1420 წელს დაიღუპა ყარა-იუსუფი. მოსალოდნელია, რომ ალექსანდრე I-მა ისარგებლა ყარა-იუსულუს სახელმწიფოს 1420—1422 წლების გართულებებით და დაიჭირა ლორე. საკითხის შესასწავლად საყურადღებო უნდა იყოს 1422 წ. ტათევიში გადაწერილი ერთი ხელნაწერის ანდერძი. მისი ავტორის თუმას ცნობით, ამ, თუ წინა, წელიწადს ტათევის წინამძღოლი, სივნიეთის არქიეპისკოპოსი, ე. ი. სივნიეთის ეკლესიის მეთაური, სივნიეთის მთავრის ბეშქენის ძმა, სტეფანოს სუმბატის ძე ორბელიანი მოსულა საქართველოში, თითქოსდა დღის მოსანახულებლად¹³.

⁸ ძ. ბ. ფაჩხ ნაყსხნ მხაყცხნხ ნიჯათასყარანხნ, ლაყმნე ლ. მ. სოტქქანს, ნქსან, 1950, გვ. 619.

⁹ ძხ, I, გვ. 162—163.

¹⁰ ძხ, I, გვ. 240.

¹¹ ძხ, I, გვ. 315.

¹² ძხ, I, გვ. 485

¹³ სივნიეთის მთავარი სუმბატ ორბელიანი ყარა-იუსულუსა და აჰმად ჯალიირს შორის გამართულ ბრძოლაში მონაწილეობდა როგორც აჰმად ჯალიირის მოკავშირე და ბრძოლის წაგების შემდეგ (1410 წ. აგვისტო), როგორც ჩანს, იძულებულად დამხდარა გასცლოდა სივნიეთს, თავი შეეფარებინა საქართველოსათვის. 1412 წ. უფლისციხის სომხური ხელნაწერის ანდერძის მიხედვით, ამ „დაბაქალაქის“ მიდამოებში მთავრობენ სუმბატ ორბელიანი და მისი ვაჟი ბეშქენი (ძხ, I, გვ. 133, იხ. აგრეთვე ი. ა. ბულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50, 54). შესაძლოა, სივნიეთი მთავრები საქართველოს დახმარებით იმედოვნებდნენ თავისი სამთავროს დაბრუნებას, მაგრამ ყარა-იუსულუს მიერ შირვანში მოკავშირეების დამარცხებისა (1412 წ.) და მეფე კონსტანტინე I მოკვლის შემდეგ ბეშქენ ორბელიანს გადაუწყვეტია დამორჩილებოდა მას.

სიენეისის ეკლესიის მეთაურის ამოდენა მანძილზე გამგზავრება ესოდენ რთულ პოლიტიკურ ვითარებაში (ყარა-იუსუფის მემკვიდრეებს შორის ბრძოლა ტახტისათვის, ჩალათაელთა მბრძანებლის შაჰროხის ბრძოლა ყარა-ისქანდერის წინააღმდეგ, სომხეთის გადაქცევა ამ ბრძოლების ასპარეზად) დედის მონახულების მიზნით, ცოტა არ იყოს, დაუჭრებელი ჩანს. თუ გავითვალისწინებთ ალექსანდრე I-ისა და ბეშქენ ორბელიანის მჭიდრო კავშირ-ურთიერთობას (ბეშქენის დედის საქართველოში დარჩენაც ხომ ამის დადასტურებაა), მოსალოდნელია, რომ არქივიპისკოპოს სტეფანოსს რაღაც საგანგებო მისია ეკისრებოდა. იქნებ, ამ მისიასთან რაღაცნაირად იყოს დაკავშირებული ალექსანდრეს ლაშქრობა ყარაბაღში, რომელსაც აღნიშნავს და 1423 წლით ათარიღებს, როგორც ჩანს, XV ს-ის (არა უგვიანეს XVI საუკუნისა) ერთი სომხური ქრონიკა¹⁴. რაკი საქართველოს სამეფო აქტიურ საგარეო პოლიტიკას ატარებს 1423 წლისათვის სამხრეთისა თუ სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, მოსალოდნელია, რომ ამავე ხანებში ქართველებს გაეთავისუფლებინათ ლორე, რაზედაც, როგორც აღვნიშნეთ, 1424 წ. ანდერძიც მიგვანიშნებს.

ლორე ყარა-ისქანდერის სამფლობელოს ნაწილი რომ არ უნდა ყოფილიყო, ამაზე სამხრეთ სომხეთის ქალაქ არწყესთან ახლოს მდებარე კოლუც ვანქის 1428 წ. ხელწაწერის ანდერძის მონაცემებიც მიუთითებს. ანდერძის თანახმად, ისქანდერი „ბატონობდა სპარსეთსა და ბაბილონზე, სომხეთსა და შუამდინარეთის ასურეთზე, სომხეთსა არარატის სახლზე, ეზნკამდე, მერდინისა, ბაღდატს, სოლთანისა, განძაკს, სატახტო თავრეზს და დიდ მდინარე მტკვრამდე“¹⁵. როგორც ითქვა, იმდროინდელი სომეხი ავტორები ლორეს მხარეს საქართველოდ თვლიან და თუ იქ ყარა-ისქანდერის ხელისუფლება ვრცელდებოდა, მოსალოდნელია, რომ ანდერძის ავტორი „ქართველთა გავარს“ მაინც დაასახელებდა ყარა-ყოიუნლუს სახელმწიფოში შემავალად, თუ საქართველოს არა.

მოტანილი ცნობიდან უნდა ირკვევოდეს ისიც, რომ საქართველო ყარაყოიუნლუს სახელმწიფოს მოხარკე არ ყოფილა. სხვაგვარად ძნელია ახსნა, თუ რატომ არ ავრცელებს ყარა-ისქანდერის ბატონობას ანდერძის ავტორი საქართველოზეც. მოხარკეობის ვარაუდს ეწინააღმდეგება ისიც, რომ ისქანდერის დაღუპვისა და ტახტზე ჯაჰან-შაჰის განმტკიცების დროისათვის (1437 წ.), როდესაც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, საქართველოს სამეფოს მდგომარეობა არასახარბიელოა, ალექსანდრე ვერ წავიდოდა ჯაჰან-შაჰთან ურთიერთობის აშკარა გამწვავებაზე, ამ დროს არ იყო პირობები არსებულ მოხარკეობაზე უარის თქმისა. რაკი, მეორე მხრით, ჯაჰან-შაჰი ძველებურად ხარკის გადახდას დაბეჭითებით თხოვს ალექსანდრეს და მისგან უარის მიღების საბაბით თავს ესხმის საქართველოს 1440 წელს¹⁶, საფიქრებელია, რომ საქართველო ხარკს უხდიდა ყარა-იუსუფს, დაახლოებით 1413—1420 წლებში.

ქართველებს ლორე 1431 წელზე ადრეც რომ გაუთავისუფლებიათ მტრი-საგან, ამას უნდა ადასტურებდეს 1430 წ. სახარების ანდერძიც, რომლის ცნო-

ბუშქენი სიენეთით ჩანს, უკვე 1415 წ. (ძნ. I, გვ. 653). მაამისი სუმბატი კი — საქართველოში გარდაივალა 1417 წელზე ადრე (იხ. ი. აბლაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50). სიენეთში არ დაბრუნებულა არც ბეშქენის დედა, როგორც 1422 წლის ანდერძის მოტანილი ცნობიდან ჩანს.

¹⁴ შანერ ძაძანანსაკაფიოკონსერ, სკაფინე ლ. ჯაკიქან, სქან. II, 1956, გვ. 515.

¹⁵ ძნ. I, გვ. 380—381.

¹⁶ იხ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37, ძნ. I, გვ. 507—508, 514—515.

ბით, ამ წილს „წმ. სახარება დაატყვევა ჯაჰან-შაჰმა, რომელსაც ლორეს ციხე გარემოცვა“¹⁷. თუ არ ვცდებით, 1430 წლისათვის ყარა-ისქანდერსა და ჯაჰან-შაჰს შორის დამოკიდებულების შესახებ ცნობები არ მოაოკება. ნაგრამ რახან 1420—1422 და 1435—1437 წლებში ჯაჰან-შაჰი შაჰროხის ბანაკშია და ისქანდერის წინააღმდეგ იბრძვის¹⁸, ალბათ, ამ დროსაც მისივე დავალებით ან დასტურით უნდა მოქმედებდეს. შაჰროხის კავკასიაში მეორედ მოსვლიდან (1429 წ.) მალე ისქანდერი გაეცალა თავის საბრძანებელს და არაა მოსალოდნელი, რომ მისი მეციხოვნეები ჯაჰან-შაჰის ალყისაგან იცავდნენ ლორეს. ამაზე ისიც მოუთითებს, რომ ისქანდერმა ტახტის დაბრუნების შემდეგ ლალატისათვის სიკვდილით დასაჯა სხვა ძმა, აბუ-საიდი და არა ჯაჰან-შაჰი. ეტყობა, 1430 წლისათვის ლორეს ციხე საქართველოს ეკუთვნოდა¹⁹. 1433 თუ 1435 წწ. სიველის ცნობა ქართველს იღივებულებსადაში ლორეში მამულების დაბრუნების შესახებ²⁰, შესაძლოა, ისეც ვავივოთ, რომ ლორეს ხელახლა შემოერთების შემდეგ (1431 წ.) ახლად მოსაგვარებელი გახდა ადგილ-მამულის გამიჯვნის, იქნებ 1430 წლისათვის ჯერ კიდევ საბოლოოდ მოუგვარებელი საკითხები. მოსალოდნელია, რომ 1420-იან წლებში ერთხანს არც არავის გამოეჩინა სურვილი ლორეში მამულის დაბრუნებისა, რადგან, როგორც ეს 1424 წ. სანაინის სახარების ანდერძშია აღნიშნული, ამ დროისათვის იქ, თურმე, მძვინვარებდა სასტიკი უამიანობა²¹.

¹⁷ ძხ, III, გვ. 369.

¹⁸ И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке, ССИА, I, Баку, 1949, გვ. 162, 165.

¹⁹ შაჰროხის მხრივ საქართველოს წინააღმდეგ მოქმედება საეკლესიო მოსალოდნელია (თომა მეფე უელი, თბ., 1937, გვ. 24). მართალია, კავკასიაში მოსულ, ყარაბაღში დაბანაკებულ შაჰროხს 1420 წ. დეკემბერში შირვანშაჰსა და შაჰის მფლობელთან ერთად ალექსანდრე I-ის მოციქულებიც ეახლნენ (И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 163), მაგრამ არსაიდან არ ჩანს, რომ საერთოდ ალექსანდრე I შაჰროხის უზენაესობას სცნობდა. საწინააღმდეგო მონაცემები კი, ვფიქრობთ გვაქვს; შესაძლოა ისეთთა რიცხვს ეკუთვნოდეს მეფე ალექსანდრეს ზემოხსენებული ლაშქრობა ყარაბაღში. ვარდა ამისა, ამ მხრივ, აღსანიშნავია შემდეგი: შაჰროხის წინააღმდეგ ბრძოლაში ისქანდერი ცდილობდა დაეარსებოდა არა მარტო მეომარ მომთაბარე ტომებს, არამედ სომხურ მოსახლეობასაც. შაჰროხთან მეორე ბრძოლაში (1429 წ.) მის ჯარში სომხები საკმაოდ იყვნენ. სომხების გულის მოსაგებად იწოდა ისქანდერი „შაჰ-არმანად“ (სომეხთა მეფე). ზოგიერთი სომხური წყარო მას სომხური წარმომავლობისად მიიჩნევს (Հ. Փ ա ի ա գ յ ու Ն, Մի էջ Արևիկյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունը, „Ջեղիկ“, 1955, № 8, გვ. 84) და „ჩვენს ხელმწიფეს“ ეძახის (ძხ, I, გვ. 469). 1429—1430 თუ 1431 წლიდან 1437 წლამდე ისქანდერის დიდგზობრივ და სახელმწიფო მჩვევლი იყო სენეტიის მთავრის ბეჰშენ ორბელიანის ძე ამირი რუსტამი (Հ. Փ ա ի ա գ յ ու Ն, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88, 95). საუბარდება, რომ ისქანდერის დადგენისას (1429—30, 1435—1437 წწ.) დარბეული სომხური მოსახლეობა, მათ შორის ისქანდერის უშუალო დასაყრდენი ამ მოსახლეობის ზღაფენები, კერძოდ, ამირი რუსტამივ საქართველოს აფარდენ თავს (თ. მჭყოფციის სითანალო ერთ ცნობაზე ჩვენ ზემოთ მითითეთ. იხ. აგრეთვე ძხ, I, გვ. 421, 469; 485, თომა მეფე უელი, გვ. 24) და ეს ხდება ისეთ ვითარებაში, როდესაც შაჰროხმა რუსტამის დასჯის მიზნით დაიარბა სენეტი (Հ. Փ ա ի ա գ յ ու Ն, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95—96). შაჰროხის უზენაესობას რომ არ სცნობდა ალექსანდრე I, ეს იქიდანაც უნდა ჩანდეს, რომ ყარა-ისქანდერი არც ერთხელ არ დასხმია თავს საქართველოს, მაშინ, როდესაც მან სამჯერ დალაშქრა შაჰროხის ეგიტის ქვეშ ზღოვი შირვანი (Дж. Ибрагимов, Феодальные государства на территории Азербайджана XV в. Баку, 1962, გვ. 31). აგრეთვე 1434 წ. დაღესტანზე (Հայ ძიողությունი պատմություն, IV, გვ. 37) და სასტიკოდ დაიარბა ეს ქვეყნები.

²⁰ ქრონიკები, II, გვ. 242—243, ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 30—32.

²¹ ძხ, I, გვ. 315.

სამცხის ათაბაგის მორჩილება საქართველოს მეფისადმი კოხტას თავს ბრძოლის (1414 ან 1415 წ.)²² შემდეგ მხოლოდ ნომინალური უნდა ყოფილიყო. ამის შესახებ ორიადე მითითება თითქოს ქართულ წყაროებშიც მოიპოვება. ვარძიის ერთ უთაროდო წარწერაში არაა მოხსენიებული საქართველოს მეფე, მაშინ, როდესაც იხსენიება პატრონი ივანე, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, სხვა არავინ შეიძლება იყოს, თუ არა ივანე ათაბაგი (1391—1444)²³. ვ. ცისკარიშვილის სიტყვით, „მეფის მოუხსენებლობა, ცხადია იმიტომ გამოწვეული, რომ სამცხე-საათაბაგო გამოყოფილია საქართველოდან და ამ დროისათვის ეს გამოყოფა თითქმის დასრულებულია. ათაბაგი არ ცნობს მეფის უზენაესობას; მეფეს ვარძიაზე, ერთ დროს სამეფო მონასტერზე, ხელი აღარ მიუწვდება“²⁴. ასევე, ეტყობა, ივანე ათაბაგი იბრძვის სამცხის ეკლესიის გამოყოფისათვის მცხეთის საკათალიკოსოდან. ამ ბრძოლაში, სხვებთან ერთად, მას მხარს უჭერს „ზოგიერთი (უმნიშვნელოვანესი) საეპისკოპოსო კათედრის მეთაური: იშხნელი, ანჩელი“²⁵. გასათვალისწინებელია, რომ ეს ფაქტები, შესაძლოა, მიეკუთვნებოდეს არა ივანეს ათაბაგობის (1391—1444) ნებისმიერ დროს, კერძოდ, 1403—1444 წლებს²⁶, არამედ 1403—1414 წლებს, როდესაც ათაბაგი საქართველოს მეფისაგან აშკარად დამოუკიდებელია. 1419 წ. პერმონის მონასტრის (ვაიოც ძორი) ხელნაწერის ანდერძში, გარდა იმისა, რომ მოხსენიებულია საქართველოს მეფე, აღნიშნულია ივანე აბღულას ძის ათაბაგობაც. ეს ამბავი არ უნდა იყოს გამოწვეული მხოლოდ იმით, რომ „მწერალი“ გრიგორი „ახალციხეცა“, „ახალციხელია“²⁷. მას რომ „ხელმწიფედ“, აქტიური საგარეო პოლიტიკის გამტარებლად არ ესახებოდეს ივანე, „ახალციხელობის“ გამო ხელნაწერის ანდერძში შეიძლება იმოხსენებინა მხოლოდ საქართველოს მეფე, მით უმეტეს, „მწერლისაგან“ ივანეს ხსენება არც უნდა ყოფილიყო მაინცდამაინც მიზანშეწონილი. საქმე ისაა, რომ გრიგორ ახალციხეის მონასტრის ძმობა დევნის, ვითარცა ყარაიბს. „ღვთის ეკლესიისათვის“, წერს იგი, „ვიხსნა ყარაიბობა არ უგემნია, დაე ნურც იგემებს“²⁸. საზოგადოდ, საქართველოში დამკვიდრებული სომხები იმედოვნებდნენ, რომ ხელსაყრელი პირობების შექმნისთანავე დაუბრუნდებოდნენ მშობლიურ მიწა-წყალს; ბევრი მაგალითიც გვაქვს იმისა, რომ XV ს-ის პირველ ნახევარში, მეტადრე პირველ მეოთხედში, სომხური კულტურის კერებში მოღვაწეობენ საქართველოდან წასული სომხები. ამის გამო გრიგორის დევნა ყარაიბობის მიზეზით უცნაური ჩანს. სავსებით შესაძლებელია, გრიგორს დევნიან იმისათვის, რომ იგი მოსულაა სამ-

²² ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28—29.

²³ ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959, გვ. 116.

²⁴ იქვე.

²⁵ სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVI სს.), ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და სპიგებულები ქ. შარაშიძისა, თბ., 1961, გვ. 87.

²⁶ XIV ს-ის დასასრულისათვის სამცხე რომ არ იყო გამოყოფილი საქართველოს სამეფოდან, ამაზე ახალციხეში 1396 წ. გადაწერილი სომხური ხელნაწერის ანდერძიც მიუთითებს. ანდერძში ჭერ აღნიშნულია გიორგის მეფობა, ხოლო შემდეგ ივანეს ათაბაგობა (იხ. ძ.ი. ვაჩიშვილის ბეაგოგის ნიუთოსისაგან, გვ. 614. Colophons of armenian manuscripts 1301—1480; edited by A. K. Sanjian Cambridge, Massachusetts, 1969, გვ. 114—115).

²⁷ გრიგორის „ახალციხელობა“, როგორც ქვემოთ უნახავთ, შესაძლოა, მიუთითებდეს მის წარმოშობაზე, საზოგადოდ, სამცხიდან და არა მაინცდამაინც ქ. ახალციხიდან.

²⁸ ძ.ი. I, გვ. 658.

ცხიდან, იმ ქვეყნიდან, რომლის სამხურ მოსახლეობაში, ათაბაგისადმი დაქვემდებარებულ სამხურ ოლქებში ქალკედონიანობა, „ქართული აჯული“, ფართოდ ვრცელდება და რომლის საეკლესიო და საერო ხელისუფლება ქმედით ღონისძიებებს ატარებს ამ მიმართულებით²⁹, რაც სხვათა შორის, შესაძლოა იყოს ერთ-ერთი საფუძველი სამცხის ეკლესიის პრეტენზიისა ციციების საკათალიკოსოდან გამაყოფის შესახებ. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ გრიგორი 1415 წლამდე ჩანს წასული სამცხიდან და, იქნებ ხელნაწერის ანდერძში ათაბაგის ხსენება გამოწვეულია იმით, რომ „მწერლის“ სამცხეში ცხოვრების წლებში, ერთ ხანს მაინც, ივანე ჯაყელი დაბოუყიდებელი, ძლიერი ხელისუფალი იყო.

XV ს-ის პირველ ნახევარში, 1414—1415 წწ. შემდეგაც თანამედროვეებს სამცხე თავისთავად ქვეყნად რომ მიაჩნდათ, ამის შესახებ მითითებები სხვა პირობაქარანებშიც გვაქვს. დაახლოებით 1429 წ. სამხური ხელნაწერის ანდერძში მისი მომგებლის ამირ-ფაშას სადაურობის შესახებ ნათქვამია, რომ იგი იყო „სახელგანთქმული ქვეყნიდან და სახელოვან, გამოჩენილ ქალაქ ახალციხიდან“³⁰. როგორც ჩანს, სახელგანთქმულ ქვეყნად ნაგულისხმევია სამცხე, რომელიც აქ ახალციხის ქვეყნად უნდა იყოს წოდებული. ქვეყნის თუ მხარის შესატყვისია ანდერძის „ნაწანაჲ“ („ნაპანგ“), რაც საქართველოს ალსანიშნავად არ იხმარება. საამისოდ სამხურ წყაროებში უფრო დიდი ტერიტორიული ერთეულების აღმნიშვნელი ტერმინები, „**აკჰაარჲ**“ („ახარაჲ“) „**სერქერ**“ („ერკერ“) გვხვდება. სამხური წყაროები ამ ხანებისა, ეტყობა, სამცხეს, საზოგადოდ ახალციხის ქვეყანას ეძახიან³¹. სამხურ გეოგრაფიაშიც, რომელსაც ვაჩდან არეველცის (XIII ს.) მიაწერენ, თუმცა ზოგიერთი მკვლევრის აზრით იგი XIV ან XV ს-ის ძეგლია, ვკითხულობთ: „სამცხე — ახალციხეა“ ეს ცნობა დატულია გეოგრაფიის როგორც მოკლე, ასევე ვრცელ რედაქციაში³².

საქართველოს ხსენების გარეშე ანდერძში „სახელგანთქმული ახალციხის ქვეყნისა“ და მისი „სახელოვანი, გამოჩენილი ქალაქ ახალციხის“ მოხსენიება უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ ანდერძის ავტორს სამცხე-საათაბაგო ცალკე პოლიტიკურ ერთეულად მიაჩნია.

1438 წ. სამცხეში, პარონ ჰაკობის მონასტერში³³ გადაწერილი სახარების ანდერძში „მწერალი“ ახალციხის ქვეყანას აღნიშნავს ტერმინით „**სერქერ**“ („ერკერ“): „დაიწერა წმ. სახარება... ახალციხის ქვეყანაში (**სერქერს** **საყვესი**)“³⁴. „**სერქერ**“ იხმარება ვრცელი, რომელიმე მთელი ქვეყნის ალსანიშნავად³⁵ და, ამდენად, „მწერალი“ სამცხეს ცალკე სახელმწიფოდ უნდა გულისხმობდეს. მას შემდეგ, რაც 1446 წ. ჯაჰან-შაჰმა დაარბია აღმოსავლეთ

²⁹ ალბათ ამ მოვლენამ გააღვიძა თომა მეწოფეცი, რის შედეგადაც მის მიერ ქართველების, კერძოდ, ივანე აბულას ძის აუგად ხსენება; თომა მეწოფელი, თარგმანი, შესავალი წერილი და კომენტარები პროფ. ლ. მელიქიეთ-ბეგისა, თბ., 1937, გვ. 22—23, 26, 29).

³⁰ **ქს**, I, გვ. 518.

³¹ **ქს**, I, გვ. 486.

³² **აკჰაარაიციე ქარყანაჲ ქარყაყსოჲ, ჩარქვ**, 1960, გვ. 17, 37.

³³ ამ მონასტრის ადგილმდებარეობა ჩვენთვის უცნობია.

³⁴ **ქს** I, გვ. 486.

³⁵ **И. Джавахов, Государственный строй древней Грузии и древней Армении**, I, С-Петербург, 1905, гв. 91.

საქართველო, მის მიერ 1444 წ.²⁶ სამცხის საგანგებო დალაშქვრა უნდა მიუთითებდეს, რომ მას სამცხე-საათაბაგო ცალკე სახელმწიფოდ მიაჩნია, რადგან მისი მიზანი ქვეყნის დამორჩილება იყო და არა რბევა. სომხური წყაროების მოწმობით ჭაპან-შაჰის დროს, საზოგადოდ, თურმე, მშვიდობიანობა სუფევდა.

საქართველოს სამეფოსგან სამცხე-საათაბაგოს გამოყოფისათვის ბრძოლა მიმდინარებდა სამცხის ეკლესიის მცხეთის საკათალიკოსოდან ჩამოშორებისათვის ბრძოლის ფორმითაც. ეტყობა, სამცხის ეკლესიის გამოყოფის ცდები 1414—1415 წწ. შემდეგაც იყო XV ს-ის პირველ ნახევარში²⁷. 1438 წ. თბილისის სომხური ხელნაწერის ანდერძში ვკითხულობთ: (დაიწერა) „ქართველთა ღვთისმოყვარე, ღვთისმოსავი მეფის ალექსანდრეს მეფობისას, რომელიც უფლმა ღმერთმა დიაცვას მშვიდობიანი ცხოვრებით და დღეგრძელ ყოს მისი მხედრობითა და შვილებით, (შეაძლებინოს) უსჯულოთა ხროვების უკუგდება, განდევნა და წმ. ეკლესიის სიმტკიცე“²⁸. საყურადღებოა, რომ მონოფიზიტი „მწერალი“²⁹ ქართლში ეკლესიის სიმტკიცეს ნატრობს. ეტყობა, ეს იმიტოა გამოწვეული, რომ საქართველოში, კერძოდ, თბილისში ჩამოსახლებული სომხები მეფის ხელისუფლების ძლიერების მომხრენი არიან, ეკლესიის სიმტკიცის დარღვევა კი სამეფო ხელისუფლების დასუსტების მაჩვენებელიცაა. როგორც ჩანს, ანდერძში სამცხის ეკლესიის გამოყოფის ცდებია ნავულისხმები. ეტყობა, ეს საკითხი, ისევე როგორც უსჯულოთა ხროვების წინააღმდეგ ბრძოლა და მათი განდევნა, მეტად მწვავედ დგას, რადგან არც თუ ვრცელი მოცულობის ანდერძში „მწერალი“ მეფე ალექსანდრე I-ს ამ მიმართულებით წარმატებით ბრძოლას უსურვებს. საზოგადოდ, თვით ვრცელ ანდერძებშიც კი თანადროული პოლიტიკური ვითარების შესახებ საუბრისას მხოლოდ მომხდარი ამბების აღწერისთვის კმაყოფილდებიან და ძალზე იშვიათად უსწრებენ მოვლენებს, ეტყობა, მხოლოდ მაშინ, როდესაც ესა თუ ის ამბავი საზოგადოებას ძლიერ აღუფრთხვლებს. მოტანილ ანდერძში აღნიშნულ „უსჯულოთა ხროვებში“, შესაძლოა, ლეკთა მარბიელი რაზმები იგულისხმებოდეს. ამას გვაფიქრებინებს ის, რომ როდესაც ჭაპან-შაჰი თავს დაესხა საქართველოს (1440 წ.), მის მხედრობაში ლეკებიც ყოფილან. 1442 წ. სოფელ სერკეველის („არარატის ქვეყანა, არავაწოტის გავარი“) ხელნაწერის ანდერძში წარმოშობით თმოგველი „მწერალი“ გვაუწყებს, რომ სამშვილდელი 9000-ზე მეტი ტყვე ჭაპან-შაჰის მეთორბემა გაიწვილეს. ტყვეთაგან ზოგი წაიყვანეს ხორასანში, ზოგი დასავლეთში — ჰორმასტანში, აგრეთვე არაბსტანსა და ლაქისტანში³⁰. ანდერძის „ლაქისტანი“ შეიძლება გულისხმობდეს საზოგადოდ დაღესტანს ან ყოფილ ლაქის გაერთიანებას, ამდროინდელ ყაზი-ყუმუხის საშამხლოს, რომელ-

²⁶ ძხ. I, გვ. 584; შანი ქაძანოხკაყიოქიონსნი, II, გვ. 515, შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41—42; ლ. მეღვიჟეთი, გვ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.—14. სომხურ წყაროებში მკაფიო და უხვი ცნობები მოიპოვება საქართველოზე ჭაპან-შაჰის როგორც 1440, ისე 1444 წ. თავდასხმის შესახებ; ამის გამო, ვარაუდი ჭაპან-შაჰის საქართველოში ერთი დაშქრობის შესახებ არ მართლდება.

²⁷ შდრ. ქ. შარაშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 86—87.

²⁸ ძხ. I, გვ. 488

²⁹ „მწერალი“ რომ მონოფიზიტია ჩანს იქიდანაც, რომ იგი იხსენიებს სომეხთა კათალიკოსს.

³⁰ ძხ. I, გვ. 532.

შიც ლაყებს გარდა, სხვა ხალხებიც შედიოდნენ და რომელთანაც საქართველოს, დაღესტნის პოლიტიკურ გაერთიანებათა შორის, ყველაზე ხშირი კონტაქტი ჰქონდა⁴¹. იმდროინდელ პოლიტიკურ ვითარებაში დაღესტნის კავშირი ყარა-ყოიუნლუს სახელმწიფოსთან სავსებით დასაშვებია.

თუ ჩვენი ვარაუდი მისაღებია, მაშინ უკან უნდა გადაიწიოს ლეკთა თარეშების დასაწყისი საქართველოში⁴². შესაძლოა, 1438 წლისათვის ლეკთა მარბიელი რაზმები ჯაჰან-შაჰის წაქეზებითა და დახმარებით შემოიჭრნენ. როგორც ჩანს, მათმა თარეშმა და მათ წინააღმდეგ ბრძოლამ საქართველო საკმაოდ დაასუსტა და ალბათ, ამის შედეგად, რომ აღეჭრნენ I-მა ვერმოახერხა სერიოზული წინააღმდეგობა გაეწია ჯაჰან-შაჰისათვის 1440 წელს. ამავდროულად შეგვის მიერ „სათათრო მალის“ ამოკვეთის მიზეზიც ეტყობა, ქვეყნის დასუსტება და ყარა-ყოიუნლუს სახელმწიფოსთან მოსალოდნელი შეტაკება უნდა ყოფილიყო.

ფიქრობთ, ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ნათელია, რომ XV ს-ის პირველი ნახევრის პიშტაკარანებში საქართველოს ისტორიის საკითხების შესასწავლად საყურადღებო ცნობები მოიპოვება. ჩვენ აქ მათი ერთი ნაწილი მოვიტანეთ მხოლოდ. სხვა მასალის მეტისმეტი სიმჭირის პირობებში პიშტაკარანთა ცნობების ამომწურავი შესწავლა სასარგებლო იქნება.

А. П. АБДАЛАДЗЕ

ИЗ ИСТОРИИ ГРУЗИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XV В.

Резюме

Грузинские первоисточники первой половины XV в. в малом количестве дошли до нас. Их данные в некоторой степени пополняются сведениями памятных записей (ишатакаранов) армянских рукописей. В результате изучения этих сведений с другими источниками в статье рассматриваются некоторые вопросы истории Грузии означенного периода, а именно: борьба Грузии за Лоре, децентралистические тенденции светских и духовных правителей Самцхе и начало лезгинских набегов на Грузию.

41 ზ. ანჩაბაძე, თ. ბოცვაძე, გ. თოგოშვილი, მ. ცინცაძე, ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1969, გვ. 177; თ. ბოცვაძე, საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1968, გვ. 21—24.

42 იხ. ზ. ანჩაბაძე, თ. ბოცვაძე, გ. თოგოშვილი, მ. ცინცაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 121.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ძველი და შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილებამ

პირა ჯავარიძე

ოქროს მონეტის ტარმინოლოგია XI—XIII საუკუნეების
საქართველოში

XI—XIII სს. საქართველოში ვერცხლისა და სპილენძის მონეტებთან ერთად ტრიალებდა ოქროს მონეტაც. ეს იყო უცხოური ოქროს საფასე, რომლის მიმოქცევა დასტურდება სამონეტო აღმოჩენებითა და წერილობითი წყაროების ცნობებით.

XI—XIII სს. ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროები ხშირად ასახელებენ ოქროს მონეტას საქართველოში გადახდის საშუალებად. წყაროებმა შემოგვინახეს ოქროს მონეტის აღმნიშვნელი მრავალი ტერმინი¹, რომელთა ანალიზი, ნუმისმატიკური მასალების შესწავლასთან ერთად საშუალებას მოგვცემს ვიმსჯელოთ საქართველოში ოქროს მონეტის მიმოქცევის საერთო სურათის შესახებ.

XI—XII საუკუნეებში მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების ფულის მიმოქცევაში შეინიშნება ვერცხლის მონეტის თანდათანობითი და შემდგომ სრული გაქრობა. ასეთ პირობებში, საერთაშორისო მიმოქცევის სფეროში იზრდება ოქროს მონეტის როლი და მნიშვნელობა.

XI—XIII საუკუნეებში მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებში ბევრი მუსლიმი გამგებელი (დიდი სელჩუკები², აბასელი ხალიფები ერაყში³, ფატიმიანები⁴ და აიუბიანები⁵ ეგვიპტესა და სირიაში, ჩრდ. მესოპოტამიის ათა-

¹ ფულისა და კონკრეტულად XI—XIII სს. საქართველოში ოქროს მონეტის აღმნიშვნელი ტერმინები პირველად მეცნიერულად შეისწავლა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა — ქართული საფას-საზომთამცოდნობა, ანუ ნუმისმატიკა მეტროლოგია. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, წიგნი III, ნაკვეთი მესამე, ტფ., 1925, გვ. 8—14; ამავე საკითხებზე იხ. ავრეთვე, ს. კაკაბაძე, საფასის ისტორიისათვის საქართველოში, „საისტორიო მოამბე“, წ. II, ტფ., 1925, გვ. 5; თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, ტფ., 1938, გვ. 295—297, 300—301; ნ. ქოივაძე, ფულის ტრიალი რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, ენიმკის მოამბე, ტ. III, ტფ., 1938, გვ. 104—105.

² Т. Ходжаниязов, К вопросу о начале монетного чекана в государстве Великих Сельджуков, НЭ, т. X, М., 1972, гв. 155—159; Т. Ходжаниязов, Денежное обращение в государстве Великих Сельджуков (по данным нумизматики), Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М., 1971; E. Zambaur, Die Münzprägung des Islams, bd. I, Wiesbaden, 1968, ცხრ. 8 და შშდ.

³ E. Zambaur, დასახ. ნაშრომი, ცხრ. 12; N. Nakshabandi, The Islamic Dinar in the Iraq Museum, vol. I, Baghdad, 1963, გვ. 147—193.

⁴ G. Miles, Fatimid Coins in the Collections of the University Museum Philadelphia and the American Numismatic Society, New-York, 1951; E. Zambaur, დასახ. ნაშრომი, ცხრ. 7—11. ფატიმიანთა დინარის იმიჯები იქრებოდა, ავრეთვე, ჯვაროსანთა სამფლობელოებში — სირია-პალესტინაში XII—XIII სს. 50-იან წლებში; A. S. Ehrenkreutz, Arabic Dinar struck by the Crusaders, JESHO, vol. VII, pt. II, 1964, გვ. 167—182; P. Balog, J. I von, Monnaies a légendes de l'Orient Latin, RN. t. XII, 1958, გვ. 136.

⁵ E. Zambaur, დასახ. ნაშრომი, ცხრ. 8—12; A. S. Ehrenkreutz, The Crisis of Dinar in the Egypt of Saladin, JAOS, vol. 76, NO. 3, 1956, გვ. 178—184.

ბაგები⁶ და სხვ.) ჰქონდა ოქროს მონეტას — დინარს. ოქროს მონეტა — ნომისმა იჭრებოდა ბიზანტიის იმპერიაში⁷. ოქროს როლი მიმოქცევაში ყველაზე და ყოველთვის არ იყო ერთნაირი⁸; მაგრამ ის წარმოადგენდა გადახდის უმნიშვნელოვანეს საშუალებას საერთაშორისო მასშტაბით. მსოფლიო ფულის როლში, ერთი მხრივ, მუსლიმური დინარი, ხოლო, მეორე მხრივ, ბიზანტიური ნომისმა გამოდიოდა.

საქართველოს საერთაშორისო კონტაქტებს უნდა განვიხილობინა ადგილობრივ სამონეტო ბაზარზე საკუთარ საფასესთან ერთად მუსლიმური დინარისა და ბიზანტიური ნომისმას თანაარსებობაც. მაგრამ საქართველოს სამონეტო განქმბში XI—XIII სს. ოქროს ფულიდან მხოლოდ ბიზანტიური ნომისმა არის წარმოდგენილი⁹. მუსლიმური დინარი ჯერჯერობით არა გვხვდება.

შესაძლებელია, რომ ქვეყნის საშინაო ბაზარზე დინარის მიმოქცევა შეზღუდული იყო, მაგრამ ძნელი იგვეს დაშვება საგარეო ურთიერთობათა სფეროში. საქართველოს ფართო სავაჭრო ურთიერთობანი მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებთან¹⁰ ძნელი წარმოსადგენია მუსლიმური დინარის მონაწილეობის გარეშე.

ძლევამოსილი ომები (განსაკუთრებით XII საუკუნეში), სამხედრო ნაღველი, ხარკი და ტყვეების გამოსასყიდი ასევე წარმოადგენდნენ ამ ოქროს მონეტის მიღების წყაროს. სამხედრო მარცხის შემთხვევაში იგივე ფაქტორები, რასაც ემატებოდა უცხოეთში ქართული ეკლესია-მონასტრებისადმი გავზავნილი ფულადი შეწირულობანი, განაპირობებდნენ დინარის უკუდინებას ქვეყნიდან.

ზემოთქმულის საილუსტრაციოდ გარკვეულ ცნობებს გვაწვდიან არაბული წერილობითი წყაროები.

⁶ ალ-ჰუსაინი, ალ-უღლით ალ-ისლამშია ზნ 'ად ალ-ათაბაქი, ბაღდადი, 1968.

⁷ Ph. Grierson, *Coinage and Money in the Byzantine Empire* 4th—c. 1090, "Moneta e scambi nell'alto medioevo in Spoleto", 1961, გვ. 411—453. Ph. Grierson, *From Solidus to Hyperperon. The Names of Byzantine Gold Coins*, NCirc. vol. LXXIV. No. 15, 1966, გვ. 123—124; A. Hendy, *Coinage and Money in Byzantine Empire 1081—1261*, Washington, 1967.

⁸ ოქროს მონეტას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ფატიმიანთა ეგვიპტის (969—1171) ეკონომიკაში, მაგრამ ამ დინასტიის ბატონობის უკანასკნელ წლებში აღინაშნა ოქროს სამონეტო კრიზისი. მართალია, დინარის ემისია გრძელდებოდა აიუბიანთა (1171—1250) დროსაც, მაგრამ კრიზისული მოვლენები არ ვამჩქარა. ოქროს მონეტას უპირისპირდება დაბალხარისხიანი ვერცხლის საფასე. ბაბრელ მამლუქთა (1250—1382) დროს კი ეგვიპტეში დასრულდა ოქროს სამონეტო სტანდარტიდან ვერცხლზე გადასვლა — A. S. Ehrerkreutz, *The Crisis of Dinar*, გვ. 167—182; H. Rabie, *The Fiharsial System of Egypt* A. H. 564—741/AD 1169—1341, Oxford University Press, 1972, გვ. 162—184. ირანში აკად. ვ. ბარტოლდის შენიშვნით XI საუკუნეში მოხდა გადასვლა ოქროს სამონეტო სისტემაზე — В. В. Бартольд, *Историко-географический обзор Ирана*, Сочинения, т. VII, М., 1971, гл. 254. შუა აზიასა და წინა აზიის ქვეყნებში XI—XIII საუკუნეებში ოქროს როლის შესახებ იხ. Е. А. Давидович, *Из области денежного обращения в Средней Азии X—XII вв.* НЭ, т. II, М., 1900, гл. 110—114; Р. А. Гусенинов, *Из истории денежного обращения в Передней Азии в XI—XII вв.* НЭ, т. X, М., 1971, гл. 103—114.

⁹ საქართველოში აღმოჩენილი ბიზანტიური მონეტები შესწავლილი აქვს თ. აბრამიშვილს სხვადასხვა სტატიასა და მონოგრაფიაში „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები“, თბ., 1959.

¹⁰ ვ. გაბაშვილი, საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XI საუკუნეში, თსუ შრომები, ტ. 121, თბ., 1967, გვ. 201—224.

დავით აღმაშენებლისა და დემეტრე I-ის დროს დინარი არაერთხელ აქვს მოხსენიებული გადახდის საშუალებად საქართველოში XII ს. არაბ ისტორიკოსს იბნ ალ-აზრაყ ალ-ფარიკის¹¹. ამავე ავტორის თანახმად, 1154 წ. დემეტრე I-მა ტყვედ იგდო არზან არ-რუმის გამგებელი 'იზზ ად-დინ სალთუკი, რომელიც ჩრდ. მესოპოტამიისა და სირიის მუსლიმმა გამგებლებმა 100 000 დინარად (აქ და ქვემოთ დაყოფა ჩვენია. — გ. ჯ.) გამოისყიდეს. შემდეგ მან, თავის მხრივ, სხვა ტყვეებიც დაიხსნა, რაც დიდი ფული დაუჯდა¹².

იბნ ალ-ასირის ცნობით, ტყვეების დახსნაზე ზრუნავდა მოსულის ათაბეგის ვეზირი ცნობილი ქველმოქმედი ჯამალ ად-დინ ალ-ისფაჰანი. ის ყოველწლიურად სირიასა და საქართველოში ყიდულობდა და ათავისუფლებდა 10 000 დინარის ღირებულების ტყვეს¹³.

ბაჰა ად-დინის თანახმად, 1192 წ. ქართველებმა 200 000 დინარი შესთავაზეს სალაჰ ად-დინს (1171—1193) იმ ჯვართა-ჯვარში, რომელიც სულტანმა იერუსალიმში იგდო ხელთ, მაგრამ მან უარი განაცხადა¹⁴.

1210 წ. ხლათში დატყვევებულ ივანე მხარგრძელს თავის გათავისუფლება სხვა პირობებთან ერთად 100 00 დინარი დაუჯდა¹⁵ და სხვ.

წერილობით წყაროებში ყურადღებას იპყრობს ტერმინები: წითელი დინარი, წითელი ოქრო, წითელი.

საქართველოსთან დაკავშირებით წითელ დინარებს პირველად იხსენიებს ალ-ფარიკი. ის ვადმოგვეცემს საკუთარი თვლით ნანახს, თუ როგორ შეწირა თბილისის მეჩეთს დემეტრე მეფემ 200 წითელი დინარი (დინარ ჰამრან¹⁶).

ქართული წერილობითი ძეგლებიდან წითელი ფულთან დაკავშირებით პირველად გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“ („ასი ათასი წითელი შენ ქრთამად შეიწირეო“, 743.1)¹⁷. გარდა ამისა, პოემაში წითელი ოქროს ხარისხსაც განსაზღვრავს („დაუდგეს ტახტი ოქროსი, წითლისა მადრიბულისა“ 1182. 2).

1258 წ. მონღოლ-ქართველთა ლაშქრის მიერ ბაღდადის აღებასთან დაკავშირებით წითელს იხსენიებს ეამთაღმწერელი (XIV ს.). ქართველებმა ამ დროს ნადავლის სახით დიდალი წითელი ოქრო იგდეს ხელთ¹⁸. ეს ფული რომ საქართველოშიც შემოიტანეს, დასტურდება 1260 წ. ძაგან აბულეთის ძის

¹¹ გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომატია, თბ., 1949, გვ. 68, 71, 72; V. Minorsky, *Caucasia in the History of Mayyafariqin*, BSOAS, vol. XIII, pt. I, 1949, გვ. 32, 34.

¹² V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, 1953, გვ. 87.

¹³ Ibn el-Athiri, *Cairoica qadim perfectissima inscribitur*, ed. C. J. Tornberg, t. XI, *Luzdu ij-Batavorum*, 1851, გვ. 204.

¹⁴ Beha ad-Din, *The Life of Sa'adin*, London, 1897, გვ. 335.

¹⁵ Ibn Wasil, *Mufarrij al-Kurub fi Akhbar Bani Ayyub*, vol. III, ed. by Gamal el-Din el-Shayyal, Cairo, 1360, გვ. 201.

¹⁶ გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომატია, გვ. 72.

¹⁷ შოთარულსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, ტექსტი ძირითადი ვარიანტებით, კომენტარებით და ლექსიკონითურთ ორ ტომად, ა. შანიძისა და ა. ბარამიძის რედაქციით, ტ. I, ტექსტი და ვარიანტები, თბ., 1966.

¹⁸ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი და დავიანილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1958, გვ. 233.

დაწერილში, სადაც მოხსენიებულია „სოფელი ანგროინი... ნაყიდი... ბაღდადს ნაშობებითა ოქროითა“¹⁹.

ივ. ჯავახიშვილი და ნ. ქოიავა მართებულად აიგივებდნენ ამ ტერმინს ბაჯაღლო ოქროს ფულთან²⁰. მოწივთალო ელფერი, მართალია, დაჰკრავს სპილენძნარევ ოქროს, მაგრამ სიტყვათა შეთანხმება წითელი ოქრო მხოლოდ ბაჯაღლო ოქროს აღნიშნავდა. ამ მნიშვნელობით გვხვდება ის მრავალ ევროპულ და აღმოსავლურ ენებში.

XI—XIII სს. მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნების სამონეტო ტერმინოლოგიაში წითელი ოქრო, წითელი დინარები ფართოდ იყო გავრცელებული. ამ ტერმინებით აღინიშნებოდა მაღალხარისხიანი ოქროს მონეტები. მათი გამოყენება ფიქსირებულია შუა აზიაში²¹, ირანში²², სირიაში²³, ეგვიპტეში²⁴. ისინი უპირისპირდებიან დაბალხარისხიან დინარებს, რომელთა მიმოქცევის ასევე ჰქონდა ადგილი და რომელთა აღსანიშნავად გამოიყენებოდა სხვადასხვა ზედსახელი: მაგ., თეთრი დინარები²⁵ — ეგვიპტეში ფატიმიანთა ბატონობის დასაწყისში, ანდა რუქნი²⁶ ირანში დიდ სელჩუკთა ბატონობის ხანაში.

ქართული წერილობითი წყაროების წითელი, წითელი ოქრო, ვფიქრობთ, მუსლიმური დინასტიების მაღალხარისხიანი ოქროს მონეტებია. უამთაადმწერლის ცნობაში შეიძლება მათი იდენტიფიკაცია აბასელთა დინარებთან.

აბასელთა დინარები იგულისხმება „ისტორიათა და აზმათა შარავანდედთანის“ ერთ ცნობაში. ქართული წყარო მოგვითხრობს, რომ შამქორის ომში მუსლიმთა კოალიციას ბაღდადის ხალიფამ 1.000 „ოქრო ხალიფური“ გაუგზავნა²⁷.

აბასელმა ხალიფებმა ოქროს მონეტის ემისია ერაყში XII ს. 50-იანი წლებიდან განაახლეს. მათი დინარები ვრცელდებოდა მეზობელ ქვეყნებში. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ირანსა და რუმის სელჩუკთა სახელმწიფოში მათ

¹⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, საერო-საქანონმდებლო ძეგლები (X—XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1965, გვ. 70.

²⁰ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 14; ნ. ქოიავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104.

²¹ Е. Давидович, დასახ. ნაშრომი, გვ. 12.

²² Т. Ходжаниязов, Денежное обращение, გვ. 12.

²³ E. Ashtor, Histoire des Prix et des Salaries dans l'Orient Médiéval, Paris, 1969, გვ. 239.

²⁴ ალ-მაკრისი, იათ'ინჰ ალ-ქუნაჰა' ბი-ახზარ ალ-ფატიჰინ ალ-ხულაჰა', კაირო, 1972, გვ. 164. A. S. Ehrenkreutz, The Crisis of Dinar, გვ. 173.

²⁵ ალ-მაკრისი, გვ. 164. თეთრი დინარები ალბათ ელექტრუმის დინარებია. მათგან განსხვავებით, ფატიმიანთა დინარები უაღრესად მაღალი სინჯადობით ხასიათდება. საკმაოდ ბევრია ისეთი დინარები, რომელთა სინჯი 98%—100%-ია. A. S. Ehrenkreutz, Studies in the Monetary History of the Near East in the Middle Ages, II, JESHO, vol. VI, pt. III, 1963, გვ. 259, 260, 262.

²⁶ Т. Ходжаниязов, Денежное обращение, გვ. 12. რუქნი ელექტრუმის დინარია. სინჯი სელჩუკთა იმ დინარებისა, რომელთა გაიგივებაც ჩვენ შევეძლია წითელი ოქროს (ხარე სორხ) მონეტებთან—90%—95% და უფრო მაღალია. A. S. Ehrenkreutz, Studies, გვ. 262, 263.

²⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 67.

იციანობდნენ, როგორც ხალიფურს (خليفة)²⁸, ხალიფურ ოქროს (خليفة التونلي)²⁹, სწორედ იმ ზედსახელით, რაც ქართულ წყაროშიც არის დამოწმებული.

XI—XIII სს. ქართული წყაროები არ იცნობენ ტერმინ დინარს. რიგ შემთხვევაში მას ცვლის ოქრო (მაგ. ოქრო ხალიფური...), ანდა ტრადიციული, ძველიდან დამკვიდრებული დრაპკანი. მაგ., „ვისრამიანის“ ქართულ თარგმანში სპარსული ორიგინალის დინარს დრაპკანი შეესატყვისება³⁰.

ამავე დროს, XI—XIII საუკუნეებში დრაპკანი ბიზანტიურ ნომისმსაც შეესაბამებოდა და როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, ის იყო „ზოგადი ტერმინი ოქროს საფრის ძირითადი ერთეულის აღსანიშნავად“³¹.

ბიზანტიური ნომისმა საქართველოს სამონეტო განეხებში ხანგრძლივი შესვენების შემდეგ³² ხელახლა XI საუკუნიდან ჩნდება. მიზეზი ამის იყო საერთოდ ნომისმას გააქტიურება საშინაო და საგარეო ბაზარზე, რაც თავის მხრივ იმპერიის საშინაო ცხოვრებაში მომხდარ ცვლილებებს—საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა-აღორძინებას³³ და ბიზანტიის აქტიურ საგარეო პოლიტიკას უკავშირდებოდა.

X ს-ის II ნახევარში ფატიმიანებთან და ადგილობრივ ამირებთან ბრძოლაში ბიზანტიამ ვანაპტიკა თავის პოზიციები ჩრდ. სირიის ნაწილში (ანტიოქია), ხელთ იგდო ჩრდ. მესოპოტამიაში თეოდოსიოპოლის რაიონი, სადაც თეოდოსიოპოლის თემა შექმნა. ამიერკავკასიაში ბიზანტია უშუალოდ დემუქტრა საქართველოსა და სომხეთის სამეფო-სამთავროების პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას. ბასილ II-ის (976—1025) მმართველობის დასასრულს იმპერიამ შეიერთა ვასპურაქანის სამეფო და დავით კურაპალატის სამფლობელოები ტაოში. შეიქმნა ვასპურაქანის და ივერიის თემები. მოგვიანებით, ბიზანტიამ გააუქმა და შეიერთა ანისის სამეფო.

ხელსაყრელ პოლიტიკურ და ეკონომიურ პირობებში ბიზანტიური ნომისმა სწრაფად გავრცელდა დაპყრობილ ტერიტორიებზე და მათ გარეთ საეკონომიურ თრთიერებასთან შედეგად. ამით აიხსნება ბიზანტიური ოქროს მონეტის ფართო გავრცელება ამიერკავკასიაში XI საუკუნეში. XI ს-ის ბიზანტიური ნომისმას აღმოჩენის მრავალი შემთხვევაა ფიქსირებული საქართველოში, სომხეთსა და აზერბაიჯანში³⁴.

²⁸ Рашид ад-Дин, Сборник летописей, т. III, Перевод с персидского А. К. Арндса, М., 1946, гл. 277, М., 1956, гл. 280, 492.

²⁹ В. А. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, «Избранные сочинения», т. I, М., 1960, гл. 151.

³⁰ ვისრამიანი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთეს ა. გვახარიაშვილმა და მ. თოდუაშვილმა, თბ., 1962, გვ. 71, 96, 736.

³¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14.

³² ბიზანტიური სოლიდი, იგივე ნომისმა, ითვლებოდა მთავარ საერთაშორისო ვალუტად ხმელთაშუა ზღვის აუზის ქვეყნებში VIII ს-მდე. ვრცელდებოდა ის რუსეთსა და ამიერკავკასიაში, კერძოდ, საქართველოშიც. არაბთა დაპყრობითი ომების შემდეგ ნომისმას პრესტიჟი დაეკარგა, მისი ემისია შეიკვეცა და მიმოქცევის არეალი შეიზღუდა. ნომისმას ადგილი მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ვაჭრობაში დაიკავა არაბულმა დინარმა და დირჰამმა. ეს უკანასკნელი იყო ძირითადი გაბატონებული VIII—X სს. საქართველოს ფულის მიმოქცევაში.

³³ А. П. Каждан, Экономическое развитие империи в XI—XII вв., История Византии, т. III, М., 1967, гл. 250.

³⁴ თ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131—134; В. В. Крпюткин, Клады византийских монет на территории СССР, М., 1962, гл. 41—42, 184.

ბიზანტიური ნომისმას ფართოდ გავრცელების პერიოდში ცვლილებები ხდება მის წონით სტანდარტსა და სინჯში. ნიკიფორე ფოკას (963—968) დროიდან პირველად ბიზანტიის სამონეტო საქმის ისტორიაში, იჭრება ორი განსხვავებული წონითი სტანდარტის მქონე მონეტა: სრულწონიანი — ჰისტიამენონ ნომისმა (4,40 გ)³⁵ და შემსუბუქებული წონის (3,81—4,08 გ)³⁶. — ტეტარტერონ ნომისმა³⁷.

მიხეილ IV-ის (1034—1041) დროიდან ჰისტამენონს ეძლევა ჩაღრმავებული ფორმა და მისი განსხვავება ტეტარტერონისაგან, რომლის ფორმაც ტრადიციულად ბრტყელი დარჩა, ძნელი აღარ არის³⁸.

მიხეილ IV-ის დროიდანვე, XI ს-ის 30-იანი წლებიდან, იწყება ნომისმას სინჯის დაცემა, რაც არნახული მოვლენა იყო ბიზანტიის სამონეტო საქმის ისტორიაში. მომდევნო იმპერატორები თანამიმდევრულად აუარესებდნენ ნომისმას ხარისხს და თეორიულად 24 კარატიდან ჰისტამენონის სინჯი XI ს-ის 70-იან წლებში 8 კარატამდე (33%), ხოლო ტეტარტერონის — 9 კარატამდე (38%) დაეცა³⁹. ამის შემდეგ უკანასკნელის ემისია შეწყდა კიდევ⁴⁰.

XI ს-ის საქართველოში, სამონეტო აღმოჩენების თანახმად, ძირითადად ტრიალებდა ჰისტამენონ ნომისმა. ტეტარტერონთან იდენტიფიკაციის საშუალებას იძლევა მხოლოდ კონსტანტინე IX მონომახის (1042—1055) ერთი ნომისმა⁴¹. საფიქრებელია, რომ საქართველოს სამონეტო ბაზარზე ტეტარტერონი უაღრესად იშვიათი იყო⁴². ამიტომ ნომისმას დიფერენციაცია წონითი სტანდარტის მიხედვით საქართველოში შექმნილ წერილობით ძეგლებში არ აისახა. მაგრამ ათონის ივერიის მონასტრის აღაპებში ჰისტამენონი და ტეტარტერონი ფიქსირებულია სტამენონისა და ტარტარონის ფორმით⁴³.

³⁵ M. Hendy, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5.

³⁶ C. Morrison, Catalogue des monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale, t. II, Paris, 1970, გვ. 616.

³⁷ ნომისმას დაყოფა ტეტარტერონად და ჰისტამენონად სამეცნიერო ლიტერატურაში, შედარებით ახალი ამბავია. ბიზანტიურ დოკუმენტებში მოხსენიებული ტეტარტერონი შემსუბუქებული წონის ნომისმას პირველად გაუვიცა R. S. Lopez-მა. La Crise du Byzant au Xe siècle et la date du Préfect, Mélanges Henri Grégoire, III, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'histoire Orientales et Slaves, X, 1950, გვ. 403—418; შტრ. Ph. Grierson, From Solidus to Hyperperon, გვ. 123—124. ნომისმას დიფერენციაცია წონითი სტანდარტის მიხედვით, ამ სახელწოდებების შესაბამისად, ასახულია მ. ჰენდის, ს. მორისონის და სხვ. თანამედროვე ნაშრომებში ბიზანტიური ნუმისმატიკის შესახებ.

³⁸ Ph. Grierson, From Solidus to Hyperperon, გვ. 123; M. Hendy, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6.

³⁹ ნომისმას სინჯის დაცემის პროცესი XI საუკუნეში დაწერილებით შეისწავლა ფ. გრიონმა. Ph. Grierson, The Debasement of Byzant in the Eleventh Century, BZ, Bd. 47, eft H2, 1954, გვ. 379—393. მისივე, Notes on the Fineness of the Byzantine Solidus, BZ, Bd. 54, Heft 1, 1961, გვ. 91—97.

⁴⁰ ტეტარტერონის, როგორც სპილენძის მონეტის, ემისია განახლდა XII საუკუნეში.

⁴¹ აღმოჩენილია აველაში 1956 წ. ივ. თ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 98 № 380, გვ. 132 № 154.

⁴² ვარაუდობენ, რომ ტეტარტერონის ემისია უკავშირდებოდა ბიზანტიის ტერიტორიულ მონაპოვრებს სირიაში და გამოწვეული იყო მისი მოსახლეობისათვის, რომელიც ადრე იყენებდა ანალოგიური წონითი სტანდარტის მქონე ტულუნისათა დინარებს A. S. Ehrenkreutz, Byzantine Tatarra and Islamic Dinar, JESHO, vol. III, pt. II, 1964, გვ. 183—190.

⁴³ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით, თფილისი, 1901, გვ. 222 № 30, გვ. 226 № 43.

სინჯადობის თვალსაზრისით XI ს-ის საქართველოში ტრიალებდა სრულიად სხვადასხვა ხარისხის ნომისმები. გვხვდება კონსტანტინე VIII-ის (1025—1028) ნომისმები, რომელთა ხარისხი, საერთოდ, ფ. გრიგორის თანახმად, მალაღია—22—23 1/2 კარატი⁴⁴ და კონსტანტინე X-ის (1059—1067), რომანოზ IV-ისა (1067—1071) და ნიკიფორე III ბოტანიატის (1078—1081) ოქროს მონეტები⁴⁵, რომელთა ხარისხი დაბალია⁴⁶.

სხვადასხვა ხარისხის ნომისმების ემისიამ (XI ს-ში) და მიმოქცევამ იმპერიაში და მის ფარგლებს გარეთ განაპირობა ნომისმების მთელი რიგი ზედსახელების გაჩენა. ეს ზედსახელები მონეტის მომჭრელ რომელიმე იმპერატორს, ანდა მონეტის გარეგნულ სახეს უკავშირდებოდა და სხვადასხვა ღირებულების ნომისმებს აღნიშნავდა. XI ს-ის ბიზანტიურ დოკუმენტებში ხშირად არის მითითებული, თუ რომელი ნომისმებით წარმოებს ფულადი თანხების გადახდა⁴⁷.

ქართულ წერილობით წყაროებში დამოწმებულია ბევრი ასეთი ზედსახელი: კოსტანტინატი, მიხაილატი, დუკატი, რომანატი, ექუსთავი, დუკატ-მიხაილატი, ბოტინატი და სხვ. მათი ნაწილი გვხვდება მხოლოდ საქართველოს ფარგლებს გარეთ (ათონის ივერიის და პეტრიწონის მონასტრებში) შექმნილ წერილობით ძეგლებში და საინტერესოა მხოლოდ ბიზანტიური ნუმისმატიკისათვის. ამ თვალსაზრისით შეისწავლა სწორედ ბიზანტიური ოქროს საფასეს ტერმინები ცნობილმა ამერიკელმა მეცლევარმა რ. ბლეიქმა⁴⁸. ჩვენ ამჯერად შევეხებით რამდენიმე მათგანს, რომლებიც ქართულ წყაროებში დამოწმებულია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (მთიან რაიონებშიც კი) გადახდის საშუალებად და ღირებულების საზომად. ესენია: კოსტანტინატი, დუკატი და ბოტინატი.

ბოტინატი (ბოტანიტი, პოტინატი, ვოტანიტი) ათონის ივერიის მონასტრის აღაპებს გარდა გვხვდება დავით აღმაშენებლის 1125 წ. ანდერძში, 1204—1234 წწ. ვაჰანის ქუბთა განგებში⁴⁹ და სხვ.

მეცლევართა მართებული განსაზღვრით, ბოტინატი ნიკიფორე III ბოტანიატის (1078—1081) ნომისმაა⁵⁰. საერთოდ, ამ იმპერატორის ნომისმების სინჯი 8 კარატი (33%—34%)⁵¹. მათ ელექტუმის კვალი ფიციკისადაც აღლევ⁵².

⁴⁴ Ph. Grierson, The Debasement, გვ. 392.

⁴⁵ თ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131—134.

⁴⁶ Ph. Grierson, The Debasement, გვ. 392—393.

⁴⁷ А. П. Каждан, Из экономической жизни Византии XI—XII вв. Натуральное и денежное хозяйство, წიგნში, Византийские очерки, М., 1971, გვ. 195.

⁴⁸ R. Blake, Some Byzantine Accounting Practices illustrated from Georgian Sources, Harvard Studies in Classical Philology, vol. L 1, Cambridge, 1940, გვ. 11—33.

⁴⁹ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი, გვ. 222, № 30, გვ. 265, № 159. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 20. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, საეკლესიო-საკანონმდებლო ძეგლები (XI—XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1970, გვ. 140.

⁵⁰ ივ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 16; თ. ლომოური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 296; R. Blake, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26.

⁵¹ Ph. Grierson, The Debasement, გვ. 386, 393 (№ 81, 82, 84.).

⁵² თ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108—109. ზოგჯერ სამეცნიერო ლიტერატურაში (რ. ფასმერი, ე. პახომოვი, ვ. კროპოტკინი) საქართველოში აღმოჩენილი ნიკიფორე III-ის ნომისმები ვერცხლის მონეტებად იხსენიება (იხ. თ. აბრამი-

საქართველოს სამონეტო ვანძებში ყველაზე ხშირად დაბალხარისხიანი ბოტინატები გვხვდება.

დუკატი (დოკატი, დრაჰკანი დუკატი) დამოწმებულია XI ს. მიწურულის ნიკორწმინდის დაწერილში, დავით აღმაშენებლის 1125 წ. ანდერძში, ვაჰანის ქუაბთა განგებაში, 1245—1250 წწ. გრიგოლ სურამელის დაწერილში⁵³ და სხვ.

ივ. ჯავახიშვილისა და თ. ლომოურის აზრით დუკატი მიხეილ VII დუკას (1071—1078) ოქროს მონეტაა⁵⁴. ს. კაკაბაძე ამ ზედსახელს კონსტანტინე X დუკასა (1059—1067) და მიხეილ VII დუკას უკავშირდება⁵⁵. უფრო მართებული უნდა იყოს რ. ბლეიკი, რომელიც უპირატესობას ანიჭებდა კონსტანტინე X დუკას⁵⁶, რადგანაც მიხეილ VII დუკას ნომისმები დუკატ-მიხეილ ატად იხსენიებიან.

რ. ბლეიკს დუკატი სრულწონიან და მაღალხარისხიან ოქროს მონეტად მიაჩნდა⁵⁷. მაგრამ მის დროს ნომისმას სინჯი ჯერ კიდევ არ იყო საფუძვლიანად შესწავლილი. ფ. გრიხონის თანახმად, კონსტანტინე X დუკას ნომისმების სინჯი საშუალოდ 18 კარატია (75%)⁵⁸.

კოსტანტინატი (კოსტანატი, კუსტანატი, დრაჰკანი კოსტანტინატი) დამოწმებულია ნიკორწმინდის დაწერილში, დავით აღმაშენებლის 1123 და 1125 წწ. ანდერძებში⁵⁹, ფანენულთა დაწერილში, რომელიც უმართებულოდ არის დათარიღებული IX საუკუნით⁶⁰ და სხვ.

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში კოსტანტინატი დაკავშირებულია კონსტანტინე X დუკას სახელთან⁶¹. მაგრამ, როგორც აღინიშნა, ამ იმპერატორის ნომისმების ზედსახელი უნდა იყოს დუკატი. კოსტანტინატი უფრო კონსტანტინე IX მონომახის (1042—1055) ნომისმებს გულისხმობს⁶². ამ იმპერატორის ზეობის წლებში იჭრებოდა 4 ტიპის ჰისტამენონ ნომისმა⁶³, რომელ-

შვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 134). ბოტინატს ვერცხლის ფულად მიიჩნევდა ს. კაკაბაძეც (საფასის ისტორიისათვის, გვ. 134). შესაძლებელია, რომ ის გამოდიოდა იმ სასისხლო სიველებიდან, რომლებიც იხსენიებენ „ბოტინატურ თეთრს“ (ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიველების შესახებ, „საისტორიო მოამბე“, II, 1924, გვ. 64).

⁵³ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 20, 43, ტ. III, გვ. 33—34, 140—141; შდრ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი, გვ. 253 № 141, გვ. 258, № 163.

⁵⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 16; თ. ლომოური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 296.

⁵⁵ ს. კაკაბაძე, საფასის ისტორიისათვის, გვ. 5.

⁵⁶ R. Blake, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25—26, შენ. 7.

⁵⁷ იქვე.

⁵⁸ Ph. Grierson, The Debasement, გვ. 393. საქართველოში კონსტანტინე X-ის ნომისმების აღმოჩენების შესახებ იხ. თ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101—103 № 408—428.

⁵⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 13, 19. ტ. III, გვ. 31.

⁶⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 3. დათარიღების უსაფუძვლობას ვეხებით ქვემოთ, შენ. 71.

⁶¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 16; თ. ლომოური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 296.

⁶² ეს შეხედულება გავრცელებულია ბიზანტიური ნუმიზმატიკის შესახებ არსებულ უცხოურ გამოკვლევებშიც. იხ. C. Morrison, დასახ. ნაშრომი, გვ. 616.

⁶³ Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. II, part 2. ed. by Ph. Grierson, Washington, 1973; გვ. 734.

თაც განსხვავებული სინჯადობა ახასიათებდათ. ყველაზე გავრცელებული ტიპების სინჯი 20—22 1/2 კარატი (83%—94,5%)⁶⁴.

დაბალხარისხიანი ნომისმების სისტემატური ემისია ბიზანტიაში XI ს-ის 80—90-იან წლებში შეწყდა. მაგრამ ამ მონეტების მიმოქცევა როგორც იმპერიაში, ისე მის ფარგლებს გარეთ კიდევ დიდ ხანს გრძელდებოდა. ქართულ წყაროებში ეს მონეტები, როგორც ვნახეთ, დამოწმებულია XII და XIII საუკუნეებშიც.

ამავე საუკუნეებში ქართულ წყაროებში გვხვდება ახალი სამონეტო ტერმინიც — პერპერა (დრაკანი პერპერა, პერპერატი, პელპელი). ეს არის ბიზანტიური ოქროს მონეტა ჰიპერპერონი, ჩაღრმავებული ფორმისა, რომლის მოჭრაც უკავშირდება ალექსი I კომნენის (1081—1118) სამონეტო რეფორმას დაახლოებით 1092 წ.

ჰიპერპერონი მკვლევართა მიერ განმარტებულია, როგორც *საქრ+პინგ*, რაც უაღრესად გავარვარებულს ნიშნავს და გაწმენდილ ოქროს (ლათ. *aurum coctum*) შეესაბამება⁶⁵. მისი სინჯი—20—21 კარატი, მართალია, უფრო დაბალი იყო, ვიდრე კლასიკური სოლიდისა (24 კარატი), მაგრამ საკმაოდ მაღალი და წმინდა — ალექსი I კომნენის უშუალო წინამორბედების ნომისმებთან შედარებით⁶⁶.

ფ. გრიროსონის თანახმად, ჰიპერპერონი არის ბიზანტიური ოქროს მონეტის ერთადერთი სახელწოდება — ნომისმას ნაცვლად — XII—XIII და XIV ს. I ნახევარში⁶⁷.

ჰიპერპერონი ორიგინალურ ბიზანტიურ წყაროებში სისტემატურად 1093 წლიდან გვხვდება⁶⁸. მართალია, ტერმინი დამოწმებულია 1017, 1018/19 და 1081 წწ. რიგ დოკუმენტებშიც, მაგრამ ისინი გვიანდელ ნუსხებში არიან შემონახულნი. მ. ჰენდის კატეგორიული განცხადებით, არ არსებობს არავითარი დამაჯერებელი საბუთი იმისა, რომ ამ ტერმინის შემოღება წინ უსწრებდა ალექსი I კომნენის მმართველობას და კერძოდ კი, რეფორმისეული ოქროს მონეტის გამოშვებას⁶⁹.

ამ მონაცემების გათვალისწინებით შეიძლება კორექტივი შევიტანოთ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებულ მოსაზრებაში⁷⁰, რომ

⁶⁴ Ph. Grierson, *The Debasement*, გვ. 384, 392—393, ძალზე იშვიათია კონსტანტინე XI-ის ის ნომისმები (IV ტიპი), რომელთა რვეერსზე ვარსკვლავებია ვაქოსახული და რომელთაც ამის გამო სტელატი ეწოდებოდა. მათი სინჯადობა 18—19 კარატი. იხ. Ph. Grierson, *The Debasement*, გვ. 384.

⁶⁵ Ph. Grierson, *From Solidus to Hyperperon*, გვ. 124. M. Hendy, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.

⁶⁶ Ph. Grierson, *From Solidus to Hyperperon*, გვ. 124. დაწვრილებით ჰიპერპერონის სინჯის შესახებ იხ. M. Hendy, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10—12.

⁶⁷ Ph. Grierson, *From Solidus to Hyperperon*, გვ. 124.

⁶⁸ M. Hendy, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 16; ნ. ქოიავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104. მართალია, თ. ლომოურმა აღნიშნა (დასახ. ნაშრომი, გვ. 296), რომ პერპერა იხსენიება მხოლოდ XI—XIII სს-ის ქართულ წყაროებში, მაგრამ ეს მითითება შემდეგ არ იქნა გათვალისწინებული. იხ. დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1969, გვ. 173, Д. Капанадзе, *Грузинская нумизматика*, М., 1955, გვ. 140.

პერპერა საქართველოში X ს-დან ვრცელდება. ეს მხოლოდ XI ს. 80—90-იანი წლების შემდეგ არის მოსალოდნელი⁷¹.

სამონეტო განძებში XII ს. პერპერები შედარებით იშვიათად, მაგრამ მანც გვხვდება საქართველოში. ესენია კერძოდ, გურჯაანში აღმოჩენილი⁷² ალექსი I-ისა და იოანე II კომნენის (1118—1143) ოქროს მონეტები.

წერილობითი ძეგლებიდან ეს ტერმინი დამოწმებულია ათონის ივერიის მონასტრის აღაპებში⁷³, დავით აღმაშენებლის 1123 წ. ანდერძში, „ვეფხისტყაოსანში“⁷⁴ და სხვ.

უტხოური წერილობითი წყაროების თანახმად პერპერა ფართოდ იყო გავრცელებული XIII ს. ამიერკავკასიის ქვეყნებში, მათ შორის საქართველოშიც. ჭუვეინის ასახვებს პერპერას (დინარ ბარბარ) დიდ თანხებს, რომლებიც აზერბაიჯანის გამგებელი უზბეგი 1213/14 წ. მასთან სტუმრად მყოფ ისმაილიტა წინამძღოლის ჯალალ ად-დინის მხლებლებს ასაჩუქრებდა⁷⁵.

ნესევი ჯალალ ად-დინის ლაშქრობის აღწერის დროს რამდენჯერმე იხსენიებს პერპერას გადახდის საშუალებად შირვანსა⁷⁶ და სომხეთში — ხაჩენისა⁷⁷ და სურმარის⁷⁸ გამგებლების მიერ.

პლანო კარპინის ცნობით კი ქართველები 1246 წლისათვის მონღოლებს 40—50 000 პერპერას უხდიდნენ ხარკად⁷⁹.

აღსანიშნავია, რომ 1204 წლიდან, როცა კონსტანტინოპოლი გვაროსნებმა აიღეს და ბიზანტიის ტერიტორიაზე ლათინთა, ტრაპიზონის და ნიკეის იმპერიები ჩამოყალიბდა, ოქროს მონეტის ემისია წარმოება მხოლოდ ნიკეაში. სხვა ერთეულებში იჭრებოდა მხოლოდ ვერცხლისა და ბილონის მონეტები⁸⁰.

⁷¹ ამის გამო შეუძლებელია IX ს-ით დავათარილოთ შიო-მღვიმისადმი ფავნელთა დაწერილი, სადაც მოხსენიებულია პ ე ლ პ ე ლ ი (პერპერა). ეს საბუთი კი ითვლება „ჩვენამდე მოღწეულ პირველ ქართულ წერილობით საბუთად, რომელშიც აისახა ვალდებულებითი სამართლის უმნიშვნელოვანესი ისტიტუტები“ (ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 589).

⁷² თ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 135. Т. Я. А брамишвили, Находка византийских золотых монет в Гурджаани, ВВ. т. XIII, 1958 გვ. 282—284.

⁷³ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი, გვ. 219 № 14, გვ. 221 № 22, გვ. 223 № 32, გვ. 224 № 33, გვ. 225 № 39, გვ. 227 № 45, გვ. 231, № 57 და სხვ, არცერთი მათგანი არ შედის იმ 21 აღაპის რიცხვში, რომლებიც ჩაწერილია კრებულის პირველი რედაქტორის მიქელ დალაისონელის ხელით 1074 წ. (ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, „ათონის კრებულის“ რედაქცია, „საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IV, თბ., 1967, გვ. 201—202). საერთოდ, ხელნაწერის დათარიღება 1074 წლით პირობითია. მან რამდენიმე რედაქცია განიცადა, მათ შორის XI ს. 80-იანი წლების ბოლოს და XII ს. 40-იან წლებში. აღაპების უმრავლესობა ჩაწერილია სხვადასხვა რედაქტორთა მიერ. გარდა ამისა, ხელნაწერში არის უფრო გვიანდელი ხანის ჩანაშატებიც. დაწერილებით ხელნაწერის რედაქციებისა და აღაპთა კუთვნილების შესახებ იხ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 196—216.

⁷⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გვ. 13. შოთარუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, 1436. 4.

⁷⁵ Juvaini, The History of the World Conqueror, tr. by J. A. Boyle, vol. II, Manchester, 1858, გვ. 701.

⁷⁶ Ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, пер. с арабского, комментарии, примечания и указатели З. М. Буниятова, Баку, 1973. стр. 222.

⁷⁷ იქვე, გვ. 211.

⁷⁸ იქვე, გვ. 252.

⁷⁹ ПIANO Карпини, История Монголов, редакция, вступительная статья и примечания Н. П. Шастиной, М., 1957, გვ. 57.

⁸⁰ M. Hendy, დასახ. ნაშრომი, გვ. 320.

ნიკეის იმპერატორთა პერპერები საქართველოში აღმოჩენილი არ არის. მაგრამ ის დიდი ფულადი თანხები, რომელთა გადახდა დამოწმებულია წყაროებში XIII ს-ის I ნახევრისათვის, შეუძლებელია მხოლოდ XII ს-ის მარაგის საფუძველზე მომხდარიყო. XIII ს-ის I ნახევარში მისი შევსების წყარო კი იყო მხოლოდ ნიკეის იმპერია.

1261 წლიდან, ბიზანტიის იმპერიის მთლიანობის მეტ-ნაკლებად აღდგენის შემდეგ ჰიპერპერონის ემისია ბიზანტიაში კვლავ განახლდა. ბიზანტიური ოქროს მონეტის გავრცელება საქართველოში არც ამის შემდეგ წყდება. აღმ. საქართველოში აღმოჩენილია ანდრონიკე II-ის (1282—1328) ერთი ოქროს მონეტა⁸¹ — პერპერა.

საქართველოს სამონეტო ბაზარზე პერპერას ფართოდ გავრცელებამ შეიყვანა ალბათ შეცდომაში ზაქარია ალ-კაზვინი. 1275 წ. შედგენილ „კოსმოგრაფიაში“ მან პერპერა „უბახაზთა ქვეყნის ფულად“ მიიჩნია, რომელსაც „ამ ქვეყნის მეფეები ჭრიდნენ“. პერპერას მისეული აღწერა... („პერპერა“) არის კარგი დინარი, ჩამოსხმული, ჩადრმავებული... თითოეული დინარი ერთი მისკალი კარგი ოქროა“⁸² შეესაბამება ბიზანტიური ჰიპერპერონის გარეგნულ სახესა და მის მეტროლოგიურ შინაარსს⁸³.

ამრიგად, საქართველოში XI—XIII საუკუნეებში გავრცელებული ოქროს მონეტის ტერმინოლოგია მრავალფეროვანია.

ტერმინების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ საქართველოს სამონეტო ბაზარზე ტრიალებდა სხვადასხვა ხარისხისა და ღირებულების ოქროს მონეტები (წითელი ოქრო, კოსტანტინატი, დუკატი, ბოტინატი, პერპერა...).

სავარაუდოა, რომ დიდი თანხების დასაფარავად ოქროს ზოდებიც — „უქედელი ოქროც“⁸⁴ გამოიყენებოდა. საგულისხმოა, რომ სწორედ საკვლევ პერიოდში „ოქრო“ გადაიქცა ფულის აღმნიშვნელ საზოგადო ტერმინად, რასაც თავის დროზე ყურადღება მიაქცია ივ. ჯავახიშვილმა⁸⁵. ეს ფაქტი, მიუხედავად იმისა, რომ ადგილობრივი ოქროს მონეტა, არსებული მასალით, არ იჭრებოდა, მოწმობს, რომ ოქროს როლი ამ ხანებში მიმოქცევაში არ იყო უმნიშვნელო.

⁸¹ თ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 135.

⁸² Zakarija el-Kazwini's Kosmographie, Zweiter Theil, Hrsg. von F. Wüstenfeld. Göttingen, 1848, გვ. 348.

⁸³ ზაქარია ალ-კაზვინის პერპერა ბიზანტიურ ოქროს მონეტას ჯერ კიდევ XIX ს-ში გაუთიფავ ვ. ლანგლოამ. M. L. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, Paris, 1860, გვ. 48—49. უდრ. А. Комаров, Чеканилась ли в Грузии золотая монета? Известия Кавказского общества истории и археологии, т. I, в. II, Тифлис, 1884, გვ. 6.

⁸⁴ ამ ტერმინის შესახებ იხ. თ. ლომოური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 295. დამატებით იხ. გ. ჯაფარიძე, მადრიბული ოქრო XII—XIII სს. ქართულ წყაროებში, მაცნე, ეკონომიკის, ფილოსოფიის და ფსიქოლოგიის სერია, № 4, 1975, გვ. 146—151.

⁸⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

უიზმოდებათა სია

- BB — Византийский временник
 НЭ — Нумизматика и эпиграфика
 BZ — Byzantinische Zeitschrift
 BSOAS — Bulletin of the School of Asian (and African) Studies
 JAOS — Journal of the American Oriental Society
 JESHO — Journal of the Economic and Social History of the Orient
 NC — Numismatic Chronicle
 NCirc — Numismatic Circular
 RN — Revue Numismatique

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 წევრ-კორესპონდენტმა პროფ. ვ. გაბაშვილმა

ლაზარა სახაროვა

ლენულის 1970—71 წწ არქეოლოგიური ექსპედიციის
შედეგების შედეგები

1970—1971 წლებში სადაზვერვო-არქეოლოგიურ სამუშაოებს ლეჩხუმში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექპედიცია აწარმოებდა¹.

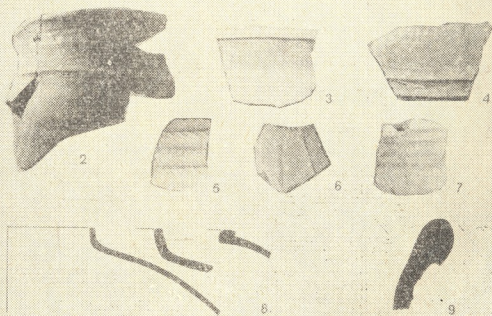
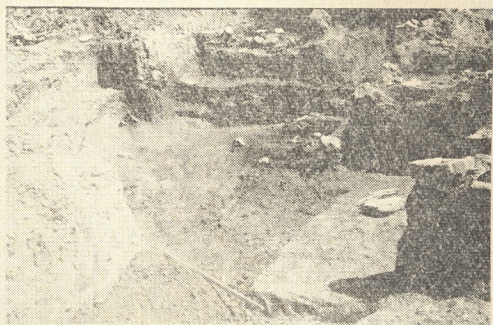
ძირითადი სამუშაოები ექსპედიციამ სოფელ ცხეთის მიდამოებში გაშალა. სოფელი ცხეთა ცაგერის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს, დაახლოებით 15 კმ-ზე. სოფლის უმადლესი ადგილი ყვავიქედაა, რომელიც ქედისებურად გაბნული რამოდენიმე ბორცვისაგან შედგება. ყვავიქედას ფერდობზე ჯერ კიდევ 1962 წელს დადასტურდა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურული ნაშთები. სწორედ ამიტომ, ექსპედიციამ ერთ-ერთი ბორცვის (რომელიც უშუალოდ სოფელს ემიჯნება) ფერდობზე რამოდენიმე საცდელი თხრილი გაჭრა. ფერდობის ძირში გაჭრილმა თხრილმა (№ 2) უამრავი კერამიკული ნატეხები მოგვცა, მაგრამ ეს არ იყო in situ ფენის მასალა, რადგან თხრილი დამეწყვილ ზონაში მოხვდა. ცხადი გახდა, რომ საქმე გვქონდა მეწყურისა და მიწის სამუშაოებისაგან ნაწილობრივ დაზიანებულ, საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე ვავრცელებულ ნასახლართან.

1971 წელს არქეოლოგიური სამუშაოები ისევ დაზვერვებითა და მცირე გათხრებით შემოიფარგლა. აღნიშნულ წელს ექსპედიციის მიზანი იყო ცხეთის უძველესი ნამოსახლარის ერთი პატარა in situ უბნის გამოვლენა-შესწავლა და სამაროვნის პოვნა, სადაც ბორცვის მცხოვრებნი იმარჩებოდნენ. მიუხედავად მრავალი საძიებო შურფებისა, რომლებიც ცხეთის მიდამოებში გაიჭრა, ექსპედიციამ სამაროვანს ჯერჯერობით ვერ მიაკვლია; მაგრამ ნამოსახლარის ერთი პატარა სათავსი კი გამოავლინა და შეისწავლა.

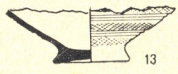
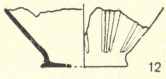
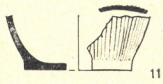
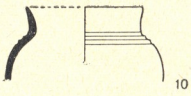
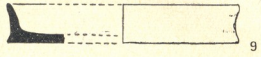
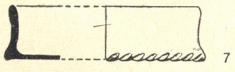
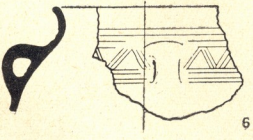
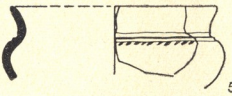
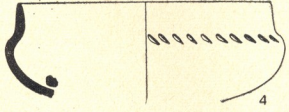
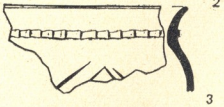
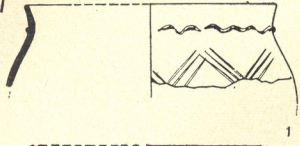
თხრილი № 6, რომელშიც სათავსი გამოვლინდა ყვავიქედას ჩრდილო-დასავლეთ ფერდობზე გაიჭრა (2×5 მმ). თხრილი დამხრობილი იყო სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისაკენ.

ზედა ფენა წარმოადგენდა ჰუმუსოვან, ალაგ-ალაგ კორდმოკიდებულ ფხვიერ ფენას (დაახლოებით 50—70 სმ-ზე), რომელიც უამრავ კერამიკულ ფრაგმენტებს მოიცავდა. ეს ფენა ძლიერ იყო დაზიანებული ყოველწლიური მიწის სამუშაოების გამო (სიმინდს თესენ) და ამიტომაც მასში ერთად გვხვდებოდა, როგორც წინარეანტიკური, ასევე ადრეანტიკური ხანის კერამიკული ფრაგმენტები. შემდეგ დაფენებას წარმოადგენდა მოშავო-მონაცრისფრო, ნაცრის ხშირი მინარევებიანი შრე, რომელიც ძირისაკენ სულ უფრო და უფრო წითლდებოდა (განსაკუთრებით აღმოსავლეთ ნაწილში). ამკარა იყო, რომ საქმე გვქონდა დიდ ნახანძრულთან. სწორედ ამ მოწითალო-მოშავო შრეში გამოიკვეთა სათავსი.

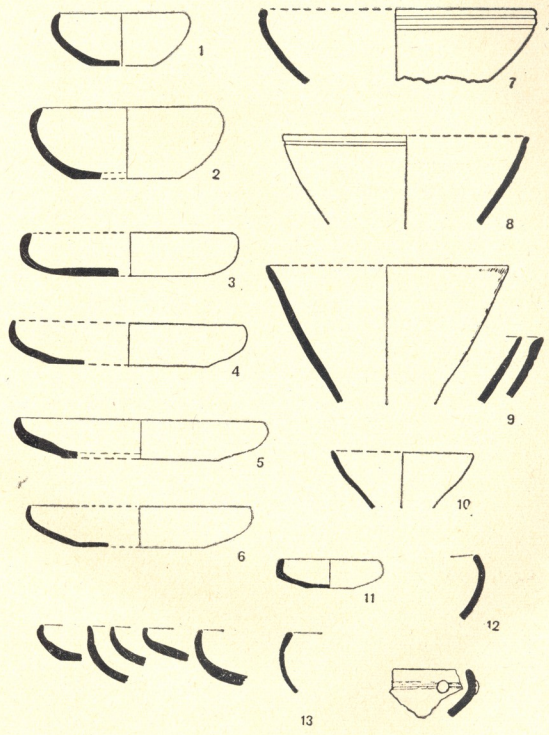
¹ ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: ისტორიის მეცნ. კანდიდატი ა. რამიშვილი, უმცროსი მეცნიერი თანამშრომელი ლ. კობახიძე და ექსპედიციის ხელმძღვანელი ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი ლ. სახაროვა.

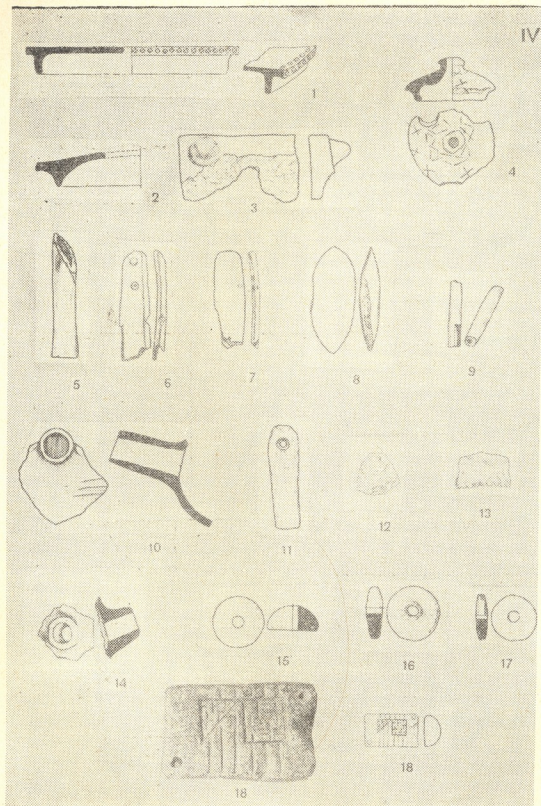

11

III

V

1

2

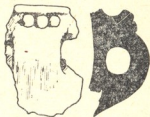
3

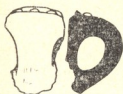
4

5

6

7

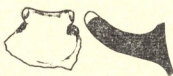
8

9

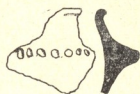
10

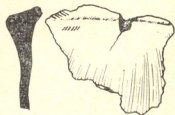
11

12

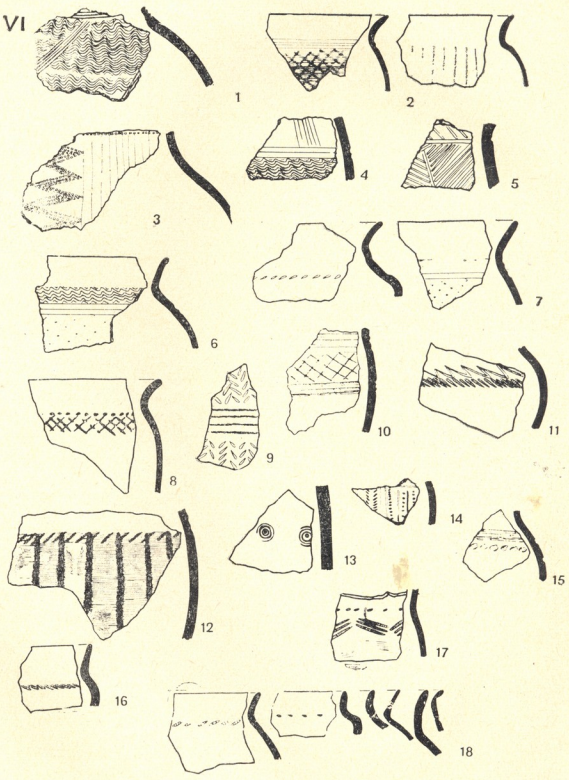

13

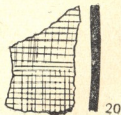
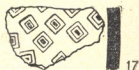
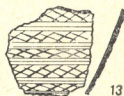
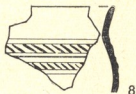
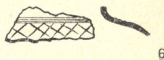
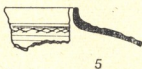
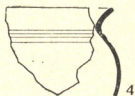
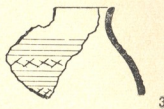
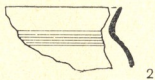
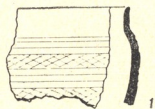

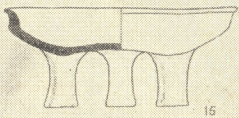
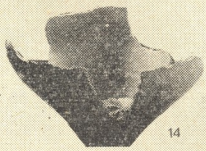
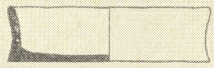
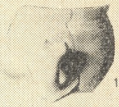
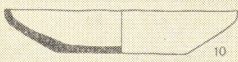
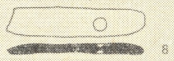
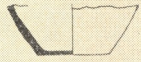
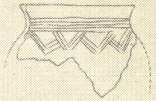
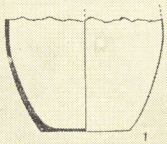
14

VI

VII

შეიძლება ითქვას, რომ კულტურული ფენა აქ მიწის ზედაპირიდანვე იწყება და მისი სიმაღლე ზოგჯერ 1,5 მეტრს აღემატება (თხრილის დასავლეთ ნაწილში). ეს მძლავრი კულტურული ფენა ნიადაგისეულ თიხნარზეა წარმოშობილი, რომელსაც ზოგ შემთხვევაში ჭაობნარევი თიხნარი მოსდევს, რაც იწყებს კიდევაც დამეწყვას.

როგორც ზემოთ აღნიშნეთ, სათავსი თხრილის აღმოსავლეთ ნაწილში გამოიკვეთა. მას თიხატეკნილი იატაკი ჰქონია, რომლის პრეპარაციის შემდეგ, დაახლოებით 6 კვ. მეტრის ფართობი შემოიხაზა. მაგრამ როგორც ჩანს სათავსი უფრო დიდი იყო, რადგან იატაკის დამრეცი მხრისაკენ, დაახლოებით 50—70 სმ დაშორებით კიდევ გამოჩნდა თიხატეკნილი იატაკის ნაწილი, რომელიც დენუდაციის შედეგად უნდა იყოს მოწყვეტილი ძირითად ნაწილს. სათავსის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კედელი ჩაჭრილ თიხაზე ყოფილა პირდაპირ მიბჯენილი. კედლები კი, როგორც ჩანს, მოწნული და შელესილი იყო, რაზედაც წნულის ანაბეჭდებიანი ბათქაშები, დანახშირებული წვნილები და ძელეთის ნაშთები მიგვანიშნებენ. საღმშენებლო მასალად გამოყენებული ყოფილა თიხის ნატეხი „ქვებიც“. სავარაუდოა, რომ გადახურვა ბანური იყო (ტაბ. I).

სათავსის სამხრეთ კუთხეში აღმოჩნდა ღუმელი, რომლის სიგრძე დაახლოებით 80 სმ., ხოლო სიგანე 70 სმ. იყო. ღუმელი დეფორმირებულია, მაგრამ ჩანს, რომ ორი პარალელური განყოფილებისაგან შედგებოდა. გამყოფი და უკანა ე. ი. სამხრეთ-აღმოსავლეთის კედელი შელესილი იყო. იატაკად დაგებული ჰქონია თიხის ნატეხი „ფილები“. ერთი განყოფილება საცეცხლე უნდა ყოფილიყო, ხოლო მეორე — საცხობი. ივლისსმება, რომ ორივე გადახურული იყო. ღუმელის წინ ორი პატარა დანახშირებული წრე იყო, რომელიც დამწვარი მარცვლებისაგან შედგებოდა. სამწუხაროდ, მარცვლები ისეა დამწვარი, რომ მისი განსაზღვრა შეუძლებელი გახდა.

ყვავიქდას ფერდობზე გაჭრილ თხრილებში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა წარმოდგენილია კერამიკით, ლითონის, ძვლის და ქვის ნივთებით.

კერამიკული ნაწარმი საკმაოდ მრავალრიცხოვანია და ამავე დროს მრავალფეროვანიც. სამწუხაროდ, იგი ფრაგმენტებადაა წარმოდგენილი. მაგრამ ცალკეული ნატეხი (პირის, ყელ-ყურის, გვერდისა და სხვ.) ხშირ შემთხვევაში საკმარისია, რათა წარმოვიდგინოთ ჭურჭლის ფორმა და ზომაც. აქედან გამოდინარე ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მოპოვებული კერამიკა ე. წ. საოჯახო-სამზარეულო ჭურჭელს განეკუთვნება და მასში საშუალო და პატარა ზომის ჭურჭელი ჭარბობს.

სახეობის მიხედვით გამოიყოფა: პითოსები (კოლხური ქვევრები), დერგები, ქოთნები, ქვაბ-ქოთნები, ჯამ-ფიალები, თეფშები, სასმისები და სხვ.

დიდი ჭურჭელი წარმოდგენილია რამოდენიმე ათეული ნატეხით, რომელთა დამახასიათებელი ორნამენტია სივრცითი რელიეფური ზოლები (კანელურები), რომლებიც ზოგ ნატეხზე კუთხეებს ქმნიან. ასეთი ჭურჭელი სქელკედლიანია (2 სმ.), დაბალყელიანი და პირზე მომრგვალებული ქობა დაუყვება.

ამავე ჯგუფს ვაკუთვნებთ სხვადასხვა ზომის დერგის ფრაგმენტებს, რომელთა გამოწვის დამახასიათებელი ფერია, მონაცრისფრო შავი, იშვიათად მოწითალო. ზოგი დერგი შემკული ყოფილა სხივისებურად განლაგებული რელიეფური ზოლებით, რომლებიც მხრებიდან იწყებოდა. განივი რელიეფური ზოლებით უპირატესად შემკული ყოფილა ჭურჭლის ყელი და მხარი. ზოგ შემთხვევაში რელიეფური ზოლი გრების იმიტაციას წარმოადგენს. ერთ-ერთი 7. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1976, № 3.

მოზრდილი დერგი (რომლის ზედა ნაწილის აღდგენა მოხერხდა) შავად არის გამომწვარი და ნაპრიალები; მას რელიეფურ ზოლებს გარდა ამკობს კოპები. დერგი ფართო და მაღალყელიანი ყოფილა. საფიქრებელია, რომ ასეთი მოზრდილი ქილისებური დერგი მარცვლეულის შესანახად იხმარებოდა (ტაბ. I₂).

ცალკე უნდა აღინიშნოს ათიოდე ფრაგმენტი საშუალო ზომის დერგებისა, რომელთაც დაბალი, თითქმის გადაჭრილი ყელი აქვთ. ერთ მათგანს ყელის მაგივრად ქობა აქვს. ასეთ ჭურჭელთა კორპუსი, როგორც ჩანს, მკვეთრად გამოხერხებული ყოფილა.

შედარებით ვიწრო და მაღალყელიანი დერგი ერთადერთი ფრაგმენტი-თაა წარმოდგენილი. ეს არის მაღალი პირგადაშლილი და პირშემსხვილებული ყელი, რომელსაც ხუთი კონცენტრული, კონტად გამოყვანილი ღარი და მის შესაბამისად რელიეფური ზოლები ამკობდა (№ 168—170).

საშუალო ზომის ჭურჭელი უპირატესად წარმოდგენილია მეტ-ნაკლები ზომის ქოთნებისა და ქვაბ-ქოთნების უამრავი ფრაგმენტით, რომელთა უმრავლესობა გამომწვარია მონაცრისფრო შავად და მოწითალო ყავისფრად. ფორმა ძირითადად იმეორებს ბრინჯაოს ბრტყელძირა ე. წ. სიტულების ფორმას. უმეტესობა ქოთნებისა, როგორც ჩანს, სადა იყო. დამახასიათებელი ორნამენტია — ოდნავ რელიეფური ზოლები, რომლითაც ამკობდნენ ყელსა და ნაწილობრივ მხარს. რაოდენობრივი უპირატესობა და სისადავე ქოთნებისა მის სამზარეულო დანიშნულებაზე მიგვანიშნებენ.

წარმოდგენილ მასალაში არის ათიოდე ფრაგმენტი ქოთნისებური ჭურჭლისა, რომელიც შავად არის გამომწვარი და ამავე დროს ნაპრიალები. სხვა ქოთნებისაგან ისინი გამოირჩევიან შემკულობით. ყველა მათგანს ყელზე ზედდებული სარტყელი ამკობს, რომელიც სამ ვარიანტად იხატება. ერთ შემთხვევაში ზედდებული სარტყელი ტალღურ ხაზს აქნის, მეორე შემთხვევაში იგი თანაბარ მანძილზე ოდნავ ნაკეცებით შედგენილ სარტყელს წარმოადგენს; ხოლო მესამე შემთხვევაში ზედდებული სარტყელი დაკეცილია ერთმანეთზე მიჯრილი პატარა რელიეფური სწორკუთხედებით. აღწერილ დეკორატიული სარტყლის ქვემოთ ასეთ ჭურჭელთა მხარს (შეიღება მთელ სხეულსაც კი) ამშვენებდა ორი ან სამი რიგი ტეხილი ნაჭდევი ხაზების ზიგზაგური სარტყელი (ტაბ. II₁-₄).

განსაკუთრებით საინტერესოა საშუალო ზომის ჭურჭელთა ერთი სახეობა, რომლის დანიშნულება ჯერჯერობით მთლად ნათლად ვერა გვაქვს წარმოდგენილი. საქმე ეხება ბრტყელძირა, სწორკვერდიან (3—6 სმ სიმაღლის), 15—18 სმ დიამეტრის მქონე თევზისებურ ჭურჭელს. ზოგ შემთხვევაში ასეთ ჭურჭლებს გვერდი ოდნავ გამოყვანილი აქვს, გვერდისა და ძირის გადაკვეთის წრიული ხაზი გრძილ ორნამენტს წარმოადგენს (ტაბ. II₇-₉).

აღნიშნული ჭურჭელი, ალბათ, თევზის (და არა კეცის) დანიშნულებას ასრულებდა. იგი საგულდაგულოდ არის დამუშავებული და ცეცხლზე ხმარების კვალიც არ ეტყობა.

ჯამებისათვის დამახასიათებელია მხრებთან მკვეთრი სფერული გამოზიდულობა და ძირისაკენ დახრილობა. ზოგ შემთხვევაში პირი ზომიერად გადაშლილია, ზოგჯერ კიდევ სწორი. დამახასიათებელი ორნამენტია — ირიბი ნაჭდევის სარტყელი და რელიეფური ზოლი მხართან. გამომწვარია უმეტე-

სად შავად და ამავე დროს ნაპრიალები. სიმაღლე 7—9 სმ., ხოლო დიამეტრი 16—20 სმ. (ტაბ. II₄₋₅).

ტოლჩები წარმოდგენილია ნაირი ზომითა და შემკულობით. გაბატონებული ფორმა ჩანს ე. წ. სიტულისებური. ძირი ზოგს ბრტყელი აქვს, ზოგს გამოყვანილი. უმეტესობას ამკობს მხრიდან დაწყებული ოდნავ რელიეფური კანელურები, ან კიდევ წნეხვით დატანილი პრიალა ზოლებით გამოყვანილი ორნამენტი. სახელურები ტოლჩებისა უმეტესად ბრტყელ განიკვეთიანია და თითქმის ყოველთვის ამკობს ზოომორფული ყურები (ტაბ. II₆, 11-14).

ჯამფიალები უმრავლესობა გამომწვარია შავად და ამავე დროს ნაპრიალები. გვაქვს როგორც სწორპირიანი და ასევე პირმოყრილი ჯამფის ფრაგმენტები. უმეტესობა სადაა, ზოგ შემთხვევაში კი შემკულია კონცენტრული ღარებით ან მრგვალი კოპებით. ყველა ჯამფიალა ძირბრტყელია. სიმაღლე — 2,5 სმ—6,9 სმ. (ტაბ. III₂₋₈ 12-14).

სამარილები ოთხოდენ ფრაგმენტიანა წარმოდგენილი. ეს არის შავად ან მოწითალოდ გამომწვარი, დაბალი (2,5 სმ.), ოდნავ პირმოყრილი ჭურჭელი, რომლის პირის დიამეტრი 8—9 სმ., ხოლო ძირისა 4—5 სმ. (ტაბ. III₁, 11).

თასებად მივიჩნით პირისაკენ მკვეთრად გაშლილი და შესაბამისად ძირისაკენ მოვიწროვებული ძაბრისებური კონტურის ჭურჭლები. ყველაზე პატარა დაახლოებით 5 სმ. სიმაღლისა უნდა ყოფილიყო (პირის დიამეტრი 12 სმ.), ხოლო დიდი დაახლოებით 10,5 სმ სიმაღლისა (პირის დიამეტრი—18 სმ). თასები გამომწვარია შავად ან მოყავისფროდ. ერთ-ერთი მოყავისფროდ გამომწვარი თასის ფრაგმენტი თხელკედლიანია და დაფარულია შემდეგი ორნამენტით—სამ-სამი წვრილი ტარის კონცენტრული სარტყლები, რომელთა შორის მანძილი შევსებულია სავარცხლის კბილით დატანილი ირიბი ურთიერთგადამკვეთი ხაზებით (ტაბ. III₉₋₁₀).

ლანგარი წარმოდგენილ მასალაში მხოლოდ ორია. ერთი მათგანი წარმოადგენს ოვალურძირიან, ოდნავ კიდევამოყვანილ და ოდნავ პირგადაშლილ ლანგარს, რომელსაც სამი დაბალი, სწორი, მრგვალ განიკვეთიანი ფეხები აქვს. სიმაღლე ლანგარსა 9 სმ., ხოლო პირის დიამეტრი 19 სმ. (ტაბ. VIII₁₅).

მეორე ლანგარი გადაშლილი თეფშია, ძირბრტყელი (დიამეტრი 10 სმ), თითქმის სწორი პირით. ორივე ლანგარი ღია ავურისფერია, რაც ხანძრის შედეგი უნდა იყოს. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველი ფერი მოწითალო-ყავისფერი იყო (ტაბ. VIII₁₀).

ხუფები ოთხოდენ ფრაგმენტიანა წარმოდგენილი. ერთი მათგანი თანამედროვე ჩაიდნების ხუფსა ჰგავს. ხელის მოსაკიდი შევრილი გამჭოლია, ალბათ ჰაერისათვის. ხუფი კიდევამოყვანილია და შემკულია ტეხილი ხაზების ნაქლებებით (ტაბ. IV₄).

მეორე ხუფი კარგად გამომწვარი, შავპრიალა თიხისა ყოფილა. ბრტყელი, კიდევამოყვანილი, კიდეს ერთმანეთზე მიჯრილი ორი ურთიერთგადამკვეთი მოკლე ხაზების სარტყელი ჰქონია (ტაბ. IV₁).

მესამე ხუფი შავპრიალა, კარგად გამომწვარი თიხისა ყოფილა. იგი სადაა და ცენტრისაკენ შემალლებულია (ტაბ. IV₂).

ხუფის ფრაგმენტი უნდა იყოს აგრეთვე ბრტყელი, საკმაოდ სქელი ცუდად გამომწვარი თიხის ნატეხი. ორი მხარე, რომლებიც სწორ კუთხეს ქმნიან,

დასრულებულ კიდევს წარმოდგენენ. კუთხეში მოზრდილი, ოდნავ წაგრძელებული კოზი აქვს, ალბათ ხელის მოსაკიდი (ტაბ. IV₉).

ცხეთის ნამოსახლარიდან გვაქვს თიხის ორი მილი, რომლებიც გადასაწერი ჭურჭლებისა უნდა იყოს. მსგავსი მილებიანი ჭურჭელი დადასტურებულია ნახვამუს ძირა ფენაში² (ტაბ. IV₁₀, 14).

სახელურები (ყურები) — თიხის ჭურჭლისა წარმოდგენილია რამოდენიმე ვარიანტად. პირველი და გაბატონებული ვარიანტია ე. წ. ზომნორფულ-ყურებიანი სახელურები. ყურების შთაბეჭდილებას ქმნის სახელურის ზედა მხარეს გამოყვანილი ბოლოებწაკვეთილი, შუაში ჩახნექილი ცილინდრული ლილვი. ლილვი წაკვეთილია ირიბად და სწორედ ეს ქმნის დაცქვეტილი ყურების სრულ შთაბეჭდილებას. ზოგჯერ ეს ყურები მკვეთრად არის გამოვლენილი სახელურის ხარჯზე და რქისებურ შვერილსა ქმნის, ზოგი კიდევ ზუსტად კოჭისებურს. ამ უკანასკნელისადნა მიდრეკილებას იჩენს მხოლოდ ერთი ფრაგმენტი, რომელიც უშუალოდ სათავისის იატაკზე იქნა აღმოჩენილი (ტაბ. V₂).

ამ მოტივის უძველესი ნიმუშები საქართველოში თავს იჩენს ადრებრინჯაოს ხანის მასალებში თრიალეთში, ილტოს ნამოსახლარზე, მეტეხის სამაროვანზე, დიხა-გუძუბასა და ნახვამუს ქვედა ფენებში. განსაკუთრებით ფართოდ ვრცელდება იგი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში.

დასავლურ-ქართულ გარემოში და განსაკუთრებით მთიანეთში ზოლში მას თავისებური იერი აქვს — უფრო ცხოველის ყურებსა ჰგავს, ვიდრე რქებსა თუ ნახევარ მთვარეს. ბრინჯაოს ე. წ. სიტულთა ყურები კიდევ უფრო დაცქვეტილია და კონტა.

ამ ჯგუფის სახელურები, ჩვენ მიერ წარმოდგენილ მასალებში, უპირატესად ტოლჩემსა და სიტულისებური ფორმის ქოთნებსა ჰქონდათ (ტაბ. V).

სახელურების მეორე ჯგუფს შეადგენს ნახევარსფერული მოყვანილობის ბრტყელგანიკვეთიანი სახელურები, რომელთაც ზოგჯერ ორი ან სამი კოზი აზით თავზე (ტაბ. V₇₋₈).

სახელურების მესამე სახეობას ქმნის მრგვალგანიკვეთიანი მარყუქისებური ფორმის სახელურები (ტაბ. V₈).

ერთეული შემთხვევითაა წარმოდგენილი სახელური, რომლის ზედა ნაწილი სამკუთხა სიბრტყეს ქმნის ჭურჭელთან მიერთებისას (ტაბ. V₁₀). ცალკე ჯგუფს ქმნიან სახელური-შვერილები, ე. ი. სახელურები, რომლებიც ჭურჭლის კორპუსს მხოლოდ ერთი ბოლოთი ემაგრებიან. ორ შემთხვევაში სახელური-შვერილი ოდნავ მორკალულია და ბოლოვდება იმიტირებული ყურებით; მესამე შემთხვევაში სახელური-შვერილი მრგვალგანიკვეთიანია, თავდაბრტყელებული, თავთან ოდნავ შევიწროებული და მოხრილი; შავად გამომწვარი და ნაპრიალები; შვერილს სიგრძეზე ოდნავ რელიეფური ზოლები დაუყვება. მეოთხე ვარიანტს ქმნის სამკუთხა ფორმის ფუძე-გამსხვილებული ჰორიზონტულად დაყენებული შვერილი, რომლის კიდეს მრგვალი ნაჭდევები ამკობს (ტაბ. V₁₁₋₁₄).

თიხის ნაწარმს ეკუთვნის აგრეთვე ოდნავ დაბრტყელებული სამი კვირისტავი (ტაბ. V₁₅₋₁₇).

ცხეთის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი ჩარხზეა ნაკეთები უმეტესად კარგად განლექილი თიხისაგან. ზოგჯერ კი თიხაში კარგად ჩანს ქარ-

² Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, 1950, рис. 48.

სისა და კვარცის მინარევები. გამოწვეა უმეტესწილად კარვია, მაგრამ ზოგჯერ არათანაბარია და ამიტომ ლაქებიანი. გამოწვეის წინ ჭურჭელთა უმეტესობა საპრიალებელი ქვითაა დამუშავებული. დამახასიათებელი ფერია შავი და ოდნავ მოწითალო ყაყისფერი, იშვიათია ნაცრისფერი და მოწითალო ვარდისფერი.

ორნამენტი მრავალფეროვანია — კანელურები, წნეხვით დატანილი პრიალა ზოლები და გეომეტრიული ორნამენტი; ნაჭდევი (მოკლე ხაზები, რგოლები), სავარცხლის კბილით დატანილი ორნამენტი, კოპები, სარტყელი გრუნლის იმიტაციით, ერთმანეთზე მიჯრილი ტალღური ხაზები და სხვ. მაგრამ ძირითადი მაინც კანელურების ვარიაციებია და პრიალა ზოლების კომბინაციები (ტაბ. VI, VII, VIII).

ლითონი — ცხეთის ნამოსახლარის სადაზვერვო თბრლებიდან წარმოდგენილია შემდეგი ნივთები: ბრინჯაოს მოხრილი ღერო (რომლის დანიშნულება გაურკვეველია), ბრინჯაოს ფირფიტის ორი ფრაგმენტი და ბოლოს ბრინჯაოს თავხვია, თხნწახნაგა, ნაკლული საკინძი, რომელიც ტიპურია გვიანბრინჯაოს ხანის აღმოსავლურ-ქართული კულტურისათვის, განსაკუთრებით მისი ადრეული ეტაპისათვის³.

მეორე, ასევე აღმოსავლურ-ქართული გვიანბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი საკინძი, 1962 წელს აღმოჩნდა ცხეთის ნასახლარ ბორცვის ჩრდილო-დასავლეთით ყანაში. ეს არის გრძელი, კონუსის ფორმის, წიწვისებური ორნამენტით შემკული საკინძი. რ. აბრამიშვილის აზრით, მსგავსი საკინძები დამახასიათებელია ძვ. წ. XIII—XII ს-ის ძეგლებისათვის⁴.

ძვლის — ნივთების ჯგუფში შედის ერთი ფრაგმენტი ანკისისა; სამი ბრტყელი, გაპრიალებული ძვლის ფრაგმენტი, რომელთაგან ორს თითო ნახვრეტი აქვს, ერთს მრგვალი ნაჭდევი, ხოლო ერთს დაკბილული კიდე. ამავე ჯგუფს ეკუთვნის 5 სმ სიგრძის ძვლის ლილევი, რომელსაც 2,5 სმ სიგრძის ღრმული აქვს, მასში იარაღის დასამაგრებლად (ტაბ. IV⁵, 7, ა).

სავარაუდოა, რომ ძვლის ეს ნივთები, კერძოდვე წარმოებდასთანა დაკვეშირებულნი, როგორც ორნამენტის დასატანი თუ საპრიალებელი საშუალებანი.

ქვის — იარაღთა ჯგუფს განეკუთვნება მოვარდისფრო-წითელი და ჩალისფერი თეთრხალეებიანი, კარგად დამუშავებული ოციოდე ჩასართი ნამგლისა, კაყისავე რამდენიმე ანატეკი, ნახვრად დამუშავებული ნაკლული ისრისპირი, ორი ბრტყელი სალესი და ოვალური, შუაში შემსხვილებული საპრიალებელი (ტაბ. IV⁶, 11-13).

დაბოლოს უნდა აღინიშნოს ერთი მეტად უნიკალური ნივთის აღმოჩენა (ტაბ. IV¹⁸). ეს არის ქვის ყალიბის. ცალი საგდული, რომლის ბრტყელ მხარეზე რელიეფურად გამოკვეთილია რთული სევსტიკა. როგორც ჩანს ყალიბში ჩამოისხმებოდა თხელი ფირფიტა, რომელსაც აღნიშნული ორნამენტი ამკობდა. საფიქრებელია, რომ ეს ფირფიტა გამოიყენებოდა როგორც ორნამენტის დასატანი საშუალება, ან თავად გამოიყენებოდა როგორც ორნამენტი-ინკრუსტაცია.

საქართველოში სევსტიკის, როგორც ორნამენტის გამოყენება დადასტურებულია თრიალეთის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკაზე, შემდგომ

³ რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სსრ შოაზე, XXII—B, 1961, გვ. 308.

⁴ იქვე, გვ. 321.

ხანაში იგი ფართოდ ვრცელდება და გვხვდება როგორც კერამიკაზე, ასევე ლითონზეც. ეთნოგრაფიულ ყოფაში კი იგი დადასტურებულია ხეზეც და ქვაზეც. სვასტიკა რომ სიმბოლური ხასიათის გამოსახულებაა და წარმოშობილია ძველ აღმოსავლურ ქვეყნებში, ამაზე თითქოს ორი აზრი არ არსებობს. მაგრამ შინაარსობრივად რას უნდა გამოხატავდეს იგი— ამაზე აზრთა სხვადასხვაობაა. იგი მიაჩნიათ მზის, ბედნიერების, ცეცხლის, ნაყოფიერების, წყლის და სხვა მსგავსი მოვლენების სიმბოლოდ. რამდენადაც ეს მოვლენები უძველესი დროიდანვე შესაბამის ღვთაებებთან იყო დაკავშირებული, ამდენად სვასტიკის კაეშირი რელიგიურ სამყაროსთან უდავოდ არის მიჩნეული. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სვასტიკა, როგორც სიმბოლო აღმოცენდა უძველეს მიწათმოქმედ ხალხთა კოსმოგონიურ შეხედულებათა ბაზაზე და გამოხატავს განუწყვეტელი მოძრაობის იდეას, რომ იგი უკავშირდება სხვადასხვა ციურ და მიწიურ ძალებს ქვეყნიერების ოთხ მხარესთან მიმართებაში, მის გარშემო ბრუნვაში. აღნიშნული მოსაზრება მეტად საინტერესოა, მაგრამ როგორც ჩანს სიმბოლურ ნიშანთა შინაარსი დროსა და სივრცეში ცვლილებას განიცდის, მას სპეციალური კვლევა სჭირდება და ამიტომ ყალიბზე გამოსახული სვასტიკის მნიშვნელობა ჩვენთვის ჭერჭერობით ნათელი არ არის.

ცხეთის ნამოსახლარზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა, ჩვენი აზრით ძვ. წ. VIII—V საუკუნეებში უნდა განისაზღვროს, ძირითადად ტიპოლოგიური და სხვა ძეგლებთან შედარებითი მეთოდის საფუძველზე. როგორც ჩანს, აღნიშნულ პერიოდში ცხოვრება არ შეწყვეტილა, არ შექმნილა რაიმე სტერილური ფენა, რომელიც მკვეთრი ქრონოლოგიური ზღვარის გავლების საშუალებას მოგვცემდა. ე. წ. წინარეანტიკური ხანის დაფენების უშუალოდ მოსდევს აღრეანტიკური ხანის ფენა, რომელიც ძლიერ დაზიანებულია და შერეულია წინარეანტიკურ ფენაში მიწის სამუშაოთა და ნიადაგის დენუდაციის გამო.

ქვედა ქრონოლოგიური საზღვრის საფუძვლად უშუალოდ სათავსის იატაკზე ფიქსირებული მასალა ავიდეთ, რადგანაც იატაკს ქვემოთ კულტურული ფენა არ ვრცელდებოდა და იგი უშუალოდ გრუნტზე იჯდა. იატაკზე კი შემდეგი ნივთები იყო ფიქსირებული: უმეტესწილად სიტულის ფორმის მეტნაკლები ზომის კოჭები, ზოომორფულ ყურებიანი სახელურები, თევზები; აქვე იყო სამფეხა ლანგარი, თევზი-ლანგარი, ნკვეთად გამოზერილი მუცლიანი პატარა დერგის ქვედა ნაწილი, ნამგლის ჩასართები კაეისა და სხვა (ტაბ. VIII), აღნიშნული ჭურჭელი ძირითადად თხელკედლიანია, გამოიწვარია არათანაბრად. უმეტესად მოწითალო-ყავისფრად. ორნამენტად გამოყენებულია ოდნავ რელიეფური განივი ზოლები (ყელთან), ტეხილხაზოვანი ან ნაჭდევებით შედგენილი სარტყელი, პრიმიტიულად დატანილი ნაჭდევი შევრონები.

ანალოგიური მასალის შემცველი ფენები დასავლეთ საქართველოს სხვა ცნობილ ნასახლარებზე დათარიღებულია წინარეანტიკური ხანით. პირველ რიგში უნდა დავასახლოთ დებლაგომის ნაციხარის შუა ფენის, ზრინჯაოდან რკინაზე გარდამავალი პერიოდის კერამიკა, რომელსაც იქვე აღმოჩენილი ბრინჯაოს ორფრთიანი ოსრისპირი ათარიღებს⁵. საინტერესოა ამ თვალსაზრისით

⁵ ი. სურგულაძე, ასტრალური სიმბოლიკა ქართულ ხალხურ ორნამენტში, ხელნაწერი, 1966, გვ. 40—45.

⁶ Б. А. Купфин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122, 186.

აგრეთვე ნაოხვამუს შუა და დიხა-გუძებსა ზედა ფენები. ცხეთის ნამოსახლარზე მოპოვებული კერამიკისათვის დამახასიათებელი ორნამენტი გვხვდება ორნამირის, სუხუმის მთისა და ურეკის ზღვისპირა ნამოსახლარების წინარეანტიკური ხანის კერამიკაში⁷. მსგავსება აღინიშნება აგრეთვე ქობულეთ-ფიჭვნარის ზღვისპირა ნამოსახლარებზე მოპოვებულ კერამიკასთან, რომელსაც ა. რამიშვილი ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეებით ათარიღებს⁸.

ასევე იჩენს თავს მსგავსება ცხეთის ნამოსახლარისა და ქუთაისის მიდამოებში (ფარნალის, ნსაჯვარებისა და დათუშძეების გორებზე) აღმოჩენილი კერამიკის შედარებისას. ეს უკანასკნელი კი სოფ. ბანოჯაში მიცვლული ბრინჯაოს ყუნწიანი ისრისპირი ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეებით თარიღდება⁹.

ზოგი ფორმისა და ორნამენტის სიმულალებით ცხეთის სათავის იატაკის დონის კერამიკა ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეებით დათარიღებულ „კრასნი-მაიკის“ კერამიკას უახლოვდება¹⁰.

აღნიშნულმა შესადარებელმა არქეოლოგიურმა ძეგლებმა უფლება მოგვცა იატაკის დონე ძვ. წ. VIII—VII სს დაგვეთარიღებინა. ერთგვარ ექვს იწვევს სამფეხა ლანგარი და ლანგარი-თეფში. ასეთი ჭურჭელი უფრო გვიანდელ ძეგლებს ახასიათებს, განსაკუთრებით ლანგარი-თეფში. ამიტომ მისი მოხვედრა აქ ზედა ფენიდან არ არის გამორიცხული.

რაც შეეხება სამფეხა ლანგარს (ტაბ. VIII₁₅), მართალია იგი გარკვეულ ასოციაციას იწვევს კამარახვისა და ალაზნის ველის სამფეხა ლანგარებისა, მაგრამ ესენი გაცილებით უფრო დახვეწილი არიან და თითქმის ყველა მათგანს აქვს ყური. თუ გავითვალისწინებთ აგრეთვე იმას, რომ სამფეხა ლანგარის ფრაგმენტი მსგავსი ფეხით აღმოჩნდა ნაოხვამუს ქვედა ფენაში¹¹ და რომ სამფეხა ლანგარებს, როგორც ფორმის უძველესი ტრადიცია აქვს (მაგ. თრიალეთის ხის სამფეხა ლანგარი), მაშინ აღნიშნული ჭურჭლის აღმოჩენა იატაკის დონეზე სრულიადაც არ არის გასაკვირი.

რაც შეეხება ზედა ქრონოლოგიური საზღვრის დათარიღებას ძვ. წ. VI—V საუკუნეებით (შეიღება VI-მდეც კი ჩამოვიდეს); ამის საფუძველი მოგვცა შემდეგმა მასალამ; პირმოყრილმა ჯამ-ფიალებმა, ხელადის ფრაგმენტებმა, რომლებიც შემკული ყოფილა მიჯრალი ტალღური ორნამენტით, პითონისა და ძაბრისებური ფორმის სასმისის ფრაგმენტებმა და სხვ.¹²

ცხეთის სამოსახლო რთული, რამდენიმე ფენიანი ძეგლია, რომელიც საქმიოდ დიდ ფართობზეა გაშლილი. თავისი ხასიათით იგი ყველაზე ახლო დაბალავომის ნაციხვართან დგას. ცალკეული ფორმებითა და ორნამენტით კი ბევრი რამა აქვს საერთო დასავლურ-ქართულ სინქრონულ სამოსახლო ბორცვებთან და სხვა არქეოლოგიურ ძეგლებთან. ასე მაგალითად, ბევრი აქვს

7 აღ. კალანდაძე, სუხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, სუხუმი, 1954, ტაბ. VI, XV; М. М. Трапш, Труды, т. I, გვ. 103.

8 ა. რამიშვილი, ზღვისპირა ზოლის ძველი ნამოსახლარები ჩაქვის რაიონში; ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის შრომები, ტ. 14, 1964, გვ. 138—139.

9 თ. ლორთქიფანიძე, ქუთაისის და მისი მიდამოების არქეოლოგიური რუკა, საანგარიშო მოხსენება მოსმენილი 1964 წ. 10. X, გ. 17; ლ. სახაროვა, გვიანბრინჯაო — ადრერკინის ხანის კერამიკა ქუთაისის მიდამოებიდან, „პაცენა“, 1970, № 4, გვ. 91.

10 М. М. Трапш, Труды, т. II, 1969, таб. XVIII—XIX.

11 Б. А. Куптин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 233, ტაბ. 48

12 შტრ. Б. А. Куптин, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 31, 33, ნახ. 22, 24, ვანი I, 1972, გვ. 237, სურ. 223.

საერთო ნოხვამუს, დიხა-გუძუბას, სოხუმის მთის, საქორჭიოს „სიმაგრის“, „პალურის საძვალის“, ნოსირის და სხვა ძველთა შესაბამის მასალებთან¹³. მაგრამ ამათგან განსხვავებით მას გარკვეული თავისებურებაც ახასიათებს. პირველ რიგში თვალში საცემია ჭურჭლის საოცარი მრავალფეროვნება, მით უმეტეს თუ გავითვალისწინებთ, რომ ეს მხოლოდ ორიოდ თხრილის მასალაა. თავისებურების თვალსაზრისით საინტერესოა თიხის თევშები, რომელთა ანალოგია ჩვენ ჯერჯერობით არსად გვგვუღებია. საინტერესოა ამავე თვალსაზრისით ორნამენტი, განსაკუთრებით კი პრიალა ზოლების კომბინაციები. მიუხედავად ზოგი ამ რიგის თავისებურებისა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ცხეთის ნამოსახლარი მჭიდროდაა დაკავშირებული დსავლეთ-ქართულ თანადროულ მასალებთან. გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს იგი აგრეთვე აღმოსავლურ-ქართულ თანადროულ ძეგლებთანაც. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა მსგავსება ნაცარგორის კერამიკასთან (ტოლჩები, ზოომორფული ყურები და სხვ.), ხოლო თევშეკეცების ძირ-კიდზე დატანილი გრებილი ორნამენტით ნაცარგორის, დიღმისა და კახეთის კერამიკასთან. საინტერესოა ამავე თვალსაზრისით ცხეთისა და დიღმის ნამოსახლართა სათავსებისა და ღუმელის მსგავსება, და ბოლოს ნიშნდობლივია აგრეთვე აღმოსავლეთ-ქართული კულტურისათვის ტიპური თავხვია და კონუსურთავიანი საკინძების აღმოჩენა ცხეთის ნამოსახლარზე. ყველა ეს ახალი მასალები ალბათ საინტერესო იქნება ქართველურ ტომთა მოძრაობის შემდგომ შესწავლისათვის.

წარმოდგენილი მასალის მიხედვით ცხეთის ბორცვზე დამჯდარი მიწათმოქმედი — მესაქონლე მოსახლეობაა. განვითარებულ მიწათმოქმედებაზე მიგვანიშნებს კაეის ნამვლის ჩასართები, ხელსაფქვავის ფრაგმენტები, მარცვლიულის შესანახი ჭურჭელი და თვით მარცვლეულის ნაშთები.

მესაქონლეობის განვითარებაზე მიგვანიშნებს ოსტეოლოგიური მასალა, რომლითაც ირკვევა, რომ აქ მისდევდნენ როგორც მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის (ძროხა), ასევე წვრილფეხა საქონლის (ცხვარი, ღორი) მოშენებას.

ხელოვნობის — დაწინაურებული დარგი ჩანს მეთუნეობა, რაზედაც მეტყველებს მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი კერამიკული ნაწარმი და ამავე დროს თიხის საპრაილებელი და შემკულობის დასატანი ძვლის იარაღები.

ჩვენ მიერ ყურადღების გამახვილება ასეთ საკითხებზე, რა თქმა უნდა, წინასწარულია. მსგავსი და აგრეთვე სხვა საინტერესო საკითხების დასმა და გადაჭრა ძველის შემდგომ შესწავლაზე დამოკიდებულია.

¹³ შტრ. Б. А. Купфин, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 27—36, 55; აღ. კალანდაძე, სუხუმის მთის არქ. ძეგლები, 1954, გვ. 57; თ. მიქელაძე, მ. ბარამიძე... კოლხეთის არქ. ექსპედიციის საველე კვლევა-ძიების შედეგები, 1973; Г. Грингола, М. Барамидзе, ..Итоги работ энгурской археологической экспедиции 1969—1970 г.г. გვ. 60; დ. ქორიძე, ე. გოგაძე.... ნოსირის არქ. ექსპედიციის ანგარიშები, საქართველოს სახ. მუზეუმის არქ. ექსპედიციები II, III.

წარმოდგენა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის გვიანბრინჯაოსა და ადრეკინის ხანის არქეოლოგიის განყოფილებაში

გურამ ლუღუშაური

ათონის მთის ქართველთა მონასტრის დაარსების
 თარიღისათვის
 (976—1976)

ათონის მთის ქართველთა მონასტერს მეტად საინტერესო წარსული აქვს. თავისი არსებობის თითქმის ათასწლოვან მანძილზე, მან მრავალი აოხრება, თავდასხმა, შფოთი და უბედურება გადაიტანა. ამიტომაც, ოდესღაც ჩვენი სავანის, ისევე როგორც საერთოდ ათონის მთის წარსული, მკვლევართა დიდ ინტერესს იწვევს და მათ შესახებ მრავალი ნაშრომი დაწერილი¹. მაგრამ, სამწუხაროდ, დღემდე არ არსებობს ნაშრომი ქართულ ენაზე, სადაც დაწვრილებით იქნებოდა წარმოდგენილი „ივერთა“ მონასტრის ისტორია. საკმაო რაოდენობის ნარატიული წყაროები (ქართულ, ბერძნულ, ლათინურ, რუსულ და სხვა ენებზე), მრავალრიცხოვანი საექტო მასალები, სამონასტრო სიგელ-გუჯრები და ხელნაწერები კი ამის საშუალებას იძლევა. უპირველეს ყოვლისა, დაზუსტებას მოითხოვს ქართველთა მონასტრის დაარსების თარიღი.

ათონის მთის ქართველთა მონასტერი, რომელსაც ახლაც ბერძნულად 'Ιβήρησ ანუ „ივერთა“ ეწოდება, ერთ დროს წარმოადგენდა ქართული მწერლობისა და განათლების ყველაზე დიდ და მნიშვნელოვან კერას ჩვენი ქვეყნის ფარგლებს გარეთ, სადაც, ივ. ჯავახიშვილის თქმით, „მოღვაწეობდნენ სამშობლოსადმი ღრმა და გულწრფელი სიყვარულით ადფრთოვანებულნი საქართველოს მნათობნი, გამოჩენილი მეცნიერი ბერები“². აქ, ათონზე, ისევე როგორც სხვა დანარჩენ საზღვარგარეთულ საღვთისმეტყველო განათლების ცენტრებში (პალესტინა, შავი მთა ანტიოქიის მახლობლად, სინას მთა, ბითონის ოლიმპი მცირე აზიაში და მოგვიანებით პეტრიწონის სავანე თრა-

¹ მათგან უმთავრეს ნაშრომებს ვასახელებთ: *Γ. Σμυρνάις, Τὸ 'Αγιον' Ὄρος, 'Εν Ἀθήναις*, 1903; *Ἀλέξανδρος [Λαζαρίδης], 'Ὁδὴ εἰς 'Αγιον' Ὄρος 'Αθῶν, 'Εν Ἀθήναις*, 1957; *Γ. Σωτηρίου, Τὸ 'Αγιον' Ὄρος. Ἱστορία καὶ τέχνη, 'Εν Ἀθήναις*, 1927; *Α. Ταξιδῆς, Τὸ Γεωργιανικὸν ζήτημα (1868—1918), 'Εταιρία Μακεδονικῶν, Σπυαδῶν 54, 'Εν Θεσσαλονίκῃ* 1962; *R. M. Dewkins, The Monks of Athos, London, 1936; F. Hasluk Athos and its Monasteries, London-New-York; F. Dölger, Mönchslard Athos, München, 1943; S. Loch Athos, the Holy Mountain, London, 1957; F. Perilla, Le Mont-Athos, Paris, 1927; A. Rilay, Athos or the Mountain of the Monks, London, 1887; Le Millénaire du Mont Athos 963—1963, Etudes 'ei mélanges, I—II, Venezia-Chevetogne, 1965; F. Spunda, Der Heilige Berg Athos-Leipzig, 1928; E. Amand de Mendieta, Mount Athos, Berlin-Amsterdam, 1972; Π. Успенский. История Афона, Киев, 1877; М. Джанашивили, Грузинские обители вне Грузии, Тифлис, 1879; А. Натроев, Иверский монастырь на Афоне, Тифлис, 1909; „ივერთა“ მონასტრის ისტორიის საკითხებს განიხილავდნენ: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 169—192; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 98—101; მისივე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბ., 1945, უკანასკნელ ხანს ათონის მთის წარსულს მიეძღვნა ს. ყაუხჩიშვილის „გეორგიას“ მე-8 ტომი, თბ., 1970.*

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 176.

კიპში), ქართველი სწავლული ბერები თავიანთი მრავალმხრივი მოღვაწეობით დამაკავშირებელნი იყვნენ მშობლიური ქართული კულტურისა მეტად მდიდარ და ღიდი ტრადიციების მქონე ბიზანტიურ ცივილიზაციასთან. ამასთანავე, არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ შუა საუკუნეების ეპოქაში სწავლა-განათლების მონაპოლოს სწორედ მრავალრიცხოვანი მონასტრები ფლობდნენ. და ბოლოს, გარდა რელიგიური და სწავლა-განათლების ცენტრისა, ჩვენს ქართულ მონასტერს სხვა დანიშნულებაც ჰქონდა: ჩვენი კულტურის, ასე ვთქვათ, ეს ერთ-ერთი საზღვარგარეთული საელჩო, მნიშვნელოვან პოლიტიკურ და დიპლომატიურ მისიასაც აღასრულებდა. ამის შესანიშნავი დამადასტურებელია თვით ამ მონასტრის ბრწყინვალე წარსული.

X ს-ის მეორე ნახევარში საბერძნეთში, ათონის მთაზე, რომელიც მანამდეც კარგად იყო ცნობილი როგორც სამონასტრო დასახლებს შედარებით უსაფრთხო და მყუდრო სამყოფელი, შეიქმნა ახალი მსხვილი მონასტრების მთელი კომპლექსი. ათონის მთა უკვე აღარ წარმოადგენდა მხოლოდ კელიოტთა, მეუღბანოეთა და დაყუდებულთა თავშესაფარს. ამიერიდან აქ იქმნებოდა უმთავრესად სამეფო ანუ დამოუკიდებელი მონასტრების გაერთიანება, რომელთა შორის ქართველთა ლავრამ თავიდანვე საპატიო ადგილი დაისაკუთრა. როგორც ცნობილია, პირველი სამეფო ანუ დამოუკიდებელი (თვითმმართველი, ბერძ. *Μεγαλομνασ*) მონასტერი დააარსა სახელგანთქმულმა ბერძენმა საეკლესიო მოღვაწემ ათანასე დიდმა. იგი დაიბადა 920 წ. ქ. ტრაპიზონში, განათლება მიიღო კონსტანტინოპოლში და ვიღრდ ათონზე დამკვიდრებოდა ოლიმპოს მთის (მცირე აზია) მონასტერში მოღვაწეობდა. X ს-ის 60-იანი წლების დასაწყისში ათანასე ათონის მთაზეა, სადაც გაცხოველებულ საქმიანობას ეწევა ახალი, საკუთარი მონასტრის დასაარსებლად. მიუხედავად იმისა, რომ ბიზანტიის იმპერიის მთელი ტერიტორია მრავალრიცხოვან ეკლესია-მონასტრებით იყო დაფარული (რამაც, ზოგიერთი ისტორიკოსის აზრით, საბედისწერო როლი შეასრულა ამ იმპერიის საბოლოო დაკნინების საქმეში), ახალი საგანის ქტიტორს მრავალი სიძნელე ელობებოდა წინ. იგი, უპირველეს ყოვლისა, მეტად მდიდარი, სახელოვანი და თანაც სამეფო კართან დაახლოებული პიროვნება უნდა ყოფილიყო. ამასთანავე, არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ ათონზე უკვე კარგა ხანია არსებობდა სხვა ღიდი თუ მცირე ეკლესია-მონასტრები, რომელთა მკვიდრი ბერ-მონაზვნები მხოლოდ თავიანთი შრომის მონაგებით ცხოვრობდნენ. მათთვის ყველაფერი საერთო იყო: საქმელიც, ტანსაცმელიც და ნაშრომიც. ყველა ეს მონასტერი, განსაკუთრებით კი დაყუდებულთა და მეუღბანოეთა. სასტიკი წინააღმდეგი იყო კეისრის ოქრო-ბეჭდით დამტკიცებული, თვითმმართველი, მრავალი მამულის მქონე (სადაც აუცილებლად დაქირავებული შრომა იქნებოდა გამოყენებული) ახალი მონასტრის დაარსებისა, რომელიც ათონის პირვანდელი ასკეტური ცხოვრების რიტმს დაარღვევდა. ყველა ერთხმად აღსდგა ათანასეს წინააღმდეგ და, როდესაც ახალი ლავრის დამაარსებელმა თანაც მამულებისა და წისქვილების შესყიდვა დაიწყო, ამან საბოლოოდ მოთმინების ფილაც აუფსო „ძველებს“. ათანასეს სიკვდილითაც კი დაემუქრნენ, მაგრამ მან ბიზანტიის კეისრის ნიკიფორე ფოკას (963—969 წწ.) შემწეობითა და ატეხილ დაეაში პირადი ჩარევით, მაინც მოახერხა მიზნის განხორციელება. 963 წ. ზაფხულში ათანასემ აკურთხა თავისი ახალი ლავრა, რომელიც შემდგომ „ღიდი ლავრის“ (Μεγάλης Λαύρας) სახელწოდებით გახდა ცნობილი და დღესაც პირველია მნიშვნელობითა და სიმდიდ-

რით ათონის მონასტრებს შორის. ათანასე დიდს მალე მიმბაძველებიც გაუჩნდნენ და მომდევნო ხანაში ათონის მთაზე ოცი ახალი მონასტერი დააარსდა. ბერძნებს გარდა, ათონზე მონასტრები დააფუძნეს ქართველებმა, ბულგარელებმა, სერბებმა და მოგვიანებით რუსებმა. ამ ოც დიდ მონასტერს შორის ქართულმა *Ἱεράων* —მა თავიდანვე საპატიო მესამე ადგილი დაისაკუთრა.

ახლა განვიხილოთ ათონზე ქართველთა მოსვლისა და დასახლების საკითხი. ისინი „მთაწმინდაზე“ X ს-ის მეორე ნახევარში არ მოსულან. მას ქართველები უძველესი დროიდან იცნობდნენ, ისევე, როგორც სხვა დანარჩენ სახელგანთქმულ სამონასტრო დასახლების პუნქტებს. ქრისტიანული ლეგენდებისა და გადმოცემათა მიხედვით ივერთა, ვატოპედისა და კასტამონიტის მონასტრები ათონზე თითქოს უკვე კონსტანტინე დიდის (323—337 წწ.) ეპოქაში არსებობდნენ³. სინამდვილეში კი, ქართველებმა თავიანთი მონასტერი ათონზე ვაცილებით გვიან, 780 წ. შემდგომ დააარსეს⁴. მას ეწოდებოდა *μνη΄ Ἁθων ἱεραων* *Ἱεράων* და ბიზანტიაში IX საუკუნეში ატეხილი ცნობილი მოძრაობის, „ხატმებრძოლეობის“ დროს დიდად გაითქვა სახელი, როგორც მართლმადიდებლური პრინციპების თავგამოდებულმა დამცველმა და მისმა დიდმა ბასტიონმა (ქართული სავანის მკვიდრნი „ხატმებრძოლ“ იმპერატორთა მტრები იყვნენ). ათონის მთის ამ პირველი ქართული ცენტრის წარსული თითქმის შეუსწავლელია.

ტრადიციულად მიღებულია, რომ „ივერთა“ ახალი მონასტერი ათონის მთაზე დააარსეს დიდმა მთაწმიდელებმა იოანემ, შვილმა მისმა ექვთიმემ, მათივე „თვისის“. ჯერ სახელოვანი სარდლისა და შემდგომ მონახუნის თორნიკე ერისთავის შემწეობითა და დახმარებით 980—985 წლებში. ამის შესახებ კ. კეკელიძე წერდა: „ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არაა ჯერჯერობით ვსაკვეთული, თუ როდის მოხდა ყველაფერი ეს, 980 წელზე ადრე „ივერიის“ შენების დაწყება საკულეხბელი არაა, რადგანაც თორნიკეს მიერ ბარდა სკლიაროსის დამარცხება, რამაც ათონის ქართველებს ხელში ჩაუგდო განძი „უფროსის ათორმეტისა კენდინარისა“ და მატერიალური რესურსები მისცა განზრახული საქმის დაწყებისათვის, მოხდა 979 წლის 24 მარტს. იოანეს ბიოგრაფიაში შემონახულია ერთი ცნობა, რომელიც უნდა გვაძლევდეს ამ საკითხის გასაღებს. აქ ნათქვამია: „ინდიქტიონსა რვასა, „ე. ი. 980 წელს, ათონის ქართველებმა მისცეს „სამოალსა“ განძი ათორმეტი გასაყოფელად. ყოველთა და კუალად ათორმეტსა ინდიქტიონსა (ე. ი. 983 წელს) გაუყვეს სხუაი ათორმეტი ლიტრაი“ და შემდგომ: „..... ის ვარემოება, რომ ქართველებს ორჯერ გაუღიათ განძი „სამოალისათვის“, 980 და 983 წლებში, მაჩვენებელი უნდა იყოს იმისა, რომ 980 წელს მათ აუღიათ ნებართვა და ხელი მიუყვიათ შენებისათვის, ხოლო 983 წელს დაუმთავრებიათ და დამოუკიდებელ ერთეულად დაუწყიათ ათონზე ცხოვრება“⁵. ათონის მთის ისტორიის სხვა დანარჩენი მკვლევარნიც ამ აზრისანი არიან. ბერძენი გ. სმირნაკი „ივერთა“ მონასტრის დაარსების თარიღად 980 წელს მიიჩნევს⁶. ბ. უსპენსკი შემდეგს იუწყება ქართველთა სავანის დაარსების თარიღის შესახებ: „ივერთა ახალი ლავრა, ღვთისმშობლის ტა-

³ E. Amand de Mendieta, *Moumt Athos*, 23, 55.

⁴ П. Успенский, *История Афона*, ч. III, 23, 9.

⁵ კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. II, თბ., 1945, გვ. 224—225.

⁶ Γ. Σμυρνάκις, *Ἁγιον Ὄρος, Ση Ἀθῶνας*, 1903, σελ., 463.

ძირითურთ შენდებოდა ხუთი წლის განმავლობაში 980 წლიდან 985 წლამდე⁷. მ. ჯანაშვილი⁸ და ა. ნატროშვილი⁹ ამასვე იმეორებენ. თანამედროვე ფრანგი მეცნიერი ე. ამან დე მენდიეტა კი უფრო აზუსტებს მონასტრის დაარსების თარიღს. მისი ვარაუდით ეს მომხდარა 979—985 წლებში¹⁰.

ახლა ქართულ პირველწყაროს მივმართოთ — გიორგი მთაწმინდელის ცნობილ თხზულებას „ცხოვრება იოვანესი და ეფთვიმესი“, რომელიც, ჩვენი აზრით, ქართველთა მონასტრის დაარსების თარიღის შედარებით ზუსტად განსაზღვრის საშუალებას გვაძლევს. ამ თხზულებიდან ვგებულობთ, რომ იოანე ივერიელი ათონზე მოვიდა 963 წლის შემდგომ ხანაში, როდესაც „დიდი ლავრა“ უკვე არსებობდა. მანამდე იოანე „უღუმბოს მთაზე“ იყო, სადაც „დიდი ლავრის“ მომავალ კტიტორს ათანასეს დაუახლოვდა. მათ შორის დიდი მეგობრობა დამყარდა, რასაც ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ ათანასე დედით ქართველი (ლაზი) იყო. ბითონიის ოლიმპის მთაზე არსებულ მონასტერში იოანე დიდხანს არ გაჩერებულა, სადაც, ტრადიციისამებრ, ჯერ „ჯორთა მსახურებისა ღუაწლი ახოვნად თავს იდგა და სხუანი უნდონი მსახურებანი და შეურაცხნი სინდობლით აღასრულნა“¹¹. მრავალრიცხოვანი მოწაფეებითა და თაყვანისმცემლებით შეწუხებულმა იოანემ მალე მიატოვა ბითონიის ოლიმპი¹² და ათონს მიამურა: „ხოლო შემდგომად რაოდენსამე ყამისა, ვინითვან-განითქა სახელი მისი, და პატივისა უყოფდეს ბერძენნი და ქართველნი, შუძნდა საქმე ესა, და ამის პირისათჳს კულად უცხოებასავე მიჰმართა. რამეთუ აღილო ძე თჳსი და რაოდენნიმე მოწაფენი და მთაწმინდას მოვიდა, ლავრასა დიდსა ათანასესა, და მუნ შეეწყნარა“¹³. აქაც იოანე ორ წლებს მეტ ხანს „შეურაცხ“ საქმეებს ასრულებდა და მიუხედავად იმისა, რომ იგი აქ ფაურულად იმყოფებოდა, მისმა თავგამოდებულმა მიმდევრებმა მაინც გაიგეს საყარელი წინამძღვრის ადგილსამყოფელი. ისინი მიაწყენდნენ „დიდ ლავრას“ და სულ მალე მათმა რიცხვმა ძალიან იმატა. ამან აიძულა იოანე ეფიქრა ცალკე ქართული ახალი მონასტრის დაარსებაზე. ქართველი ბერ-მონაზვნები გამოეყენენ ბერძენებს და პირველად იოანე მახარობლის მცირე ეკლესიაში მოიყარეს თავი, „დიდი ლავრის“ მახლობლად¹⁴. ეს უნდა მომხდარიყო 976 წლამდე, რადგანაც გიორგი მთაწმი-

⁷ П. Успенский, История Афона, ч. III, гл. 10—110.

⁸ М. Джанашвили, Грузинские обители вне Грузии, Тифлис, 1899, гл. 21.

⁹ А. Натроев, Иверский монастырь на Афоне, гл. 47.

¹⁰ E. Amand de Mendieta, Mount Athos, гл. 72.

¹¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, თბ., 1967, გვ. 43.

¹² ეს მთა, რომელსაც ამჟამად „უღუმბო“ ანუ „დიდი მთა“ ჰქვია (გასულ საუკუნეში თურქნი მას „ქეშოშ დილ“-ს ანუ „მღვდლის მთა“-ს უწოდებდნენ), თანამედროვე თურქეთის ქალაქ ბურსას მახლობლად არის და ამ ქვეყნის ერთ-ერთ ულამაზეს საკურორტო ადგილად ითვლება. „უღუმბოს მთა“ ანუ „ბითონიის ოლიმპი“ (საბერძნეთის სახელგანთქმულ ოლიმპოს მთისაგან განსახლებულად), როგორც მას ქართული ისტორიული პირველწყაროები ხშირად იხსენიებენ, უკვე X საუკუნისათვის კარგად იყო ცნობილი ქართველთათვის, როგორც სამონასტრო დასახლების ცნობილი ცენტრი. და ისინიც აქ მოვიდნენ, აიშენეს ეკლესია-მონასტერი და თავისი კოლონია შექმნეს. VII—X საუკუნეებში, ბითონიის ოლიმპი, ისევე როგორც მოგვიანებით ათონის მთა და პეტრიწონის მონასტერი, ქართველ ბერ-მონაზონთა და პილიგრიმთა ღვთაების საწუგარად ადგილად იქცა, რადგანაც აღმოსავლეთის ცნობილი ცენტრები „ურწუმნოთა“ მიერ მრავალჯერ იყო წაღეილი. იქ თანაც მეტად საშიში იყო ცხოვრება და მოღვაწეობა და ქართველებმაც, სხვებთან ერთად დასავლეთისავე იბრუნეს პირი.

¹³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 44.

¹⁴ იქვე, გვ. 45.

დელის თხზულებაში ქართველთა „დიდი ლავრიდან“ გამოყოფის ამბის თბრობას მაშინვე მოსდევს ბარდა სკლიაროსის აჯანყების (976 წ.) დაწყების გადმოცემა. ამ დიდი ამბოხის დამთავრების შემდეგ, როგორც გიორგი მთაწმიდელი გვამცნობს, ქართველ ბერ-მონაზვნებს თავიანთი მონასტრისათვის ახალი ადგილი შეურჩევიათ: „პოვეს ადგილი მშენიერი შუა მთაწმიდასა და აღაშენეს მონასტერი და ეკლესიანი წმიდისა იოვანე ნათლისმცემლისა ფრიადთა ოფლითა და ღუაწლითა. და ადგილნი მრავალნი მონასტერნი და სადაყუდებულონი გარემოს დიდისა მონასტრისა ვიდრე იმიერად ზღუამდე თვისისა საფასითა იყიდეს“¹⁵. ამრიგად, გიორგი მთაწმიდელი ორჯერ აღნიშნავს ქართველთა მონასტრის აშენების ფაქტს: პირველად ბარდა სკლიაროსის აჯანყების წინ და მეორედ მისი ჩახშობის შემდეგ, როდესაც ფაქტიურად მოხდა ახლადდაარსებული ქართული მონასტრის ადგილსამყოფელის გამოცვლა, მამულებისა და მცირე ეკლესია-მონასტრების შესყიდვა. ამიტომაც, ჩვენი აზრით, ათონის მთის „ივერთა“ მონასტრის დაარსების თარიღად უნდა მივიჩნიოთ 976 წელი და არა 980 წლის შემდგომი წლები. ამას კიდევ ერთხელ ნათლად ადასტურებს გიორგი მთაწმიდელი თავის თხზულებაში: „ვინაჲთგან მადლითა და წყალობითა ღმრთისათითა აღიძრნეს წმინდანი მამანი ჩუენნი იოვანე და იოვანე და ეფთვი და ამას წმიდასა მთასა მოიწინეს ნავთსაყუდელად სულთა მრავალთა და განმამრავლებლად ნათესვისა ჩუენისა და დიდითა ღუაწლითა და ფრიადითა წარსაგებლითა აღაშენეს დიდებული ესე ლავრაი სამკვიდრებლად ქართველთა და მერმე ღმრთის-მსახურთა ბერძენთა მეფეთა მსახურებითა და მომადლებითა, ჟამთა განდგომილისა სკლიაროსითათა, განაგრცეს და განამიდრეს და მოუგნეს დაბანი და მონასტერნი და ოქრობეკედნი, ვითარცა ზემოდწერილ არს და კეთილთა აღსასრულითა დაიძინეს და წარვიდეს ცხოვრებად საუკუნოდ“¹⁶. ჩვენ უნდა ვენდოთ გიორგი მთაწმიდელის თხზულებას, რომელიც უძვირფასესი პირველწყაროა არა მარტო „ივერთა“ მონასტრის წარსულისათვის, არამედ ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიისათვისაც.

¹⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 49.

¹⁶ იქვე.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ბიზანტინოლოგიის განყოფილებაში

წიგნის ტიტული

**მირზა თაჰი-ხან ამირი ნუზამის სახელმწიფო რეფორმა
და მისი შედეგები**

XIX ს-ის პირველ მესამედში ირანის მიერ წარმოებულმა საგარეო ომებმა და მეზობელი თურქმანი ტომების წინააღმდეგ გაუთავებელმა დამსჯელმა ექსპედიციებმა დაასუსტეს ქვეყანა როგორც ეკონომიურად, ისე სამხედრო თვალსაზრისით. ირანისათვის უაზრო და დამლუბველი აღმოჩნდა პერათზე 1837 წლის ლაშქრობა, რომელმაც რეგულარული ჯარის უდიდესი ნაწილი იმსხვერპლა და დიდი ზარალი მიაყენა სახელმწიფო ხაზინას.

უკვე 30-იანი წლების მიწურულში აშკარა გახდა ირანის ფინანსური გაკოტრება, რაც თავისებურად გამოიხატა საბარათო¹ სისტემის შემოღებაში². ასეთ ვითარებაში, როდესაც ქვეყნის ინტერესები მოითხოვდა მკაცრი კონტროლის დაწესებას სახელმწიფო ბიუჯეტზე, მოჰამად-შაჰ ყაჯარის პირველი მინისტრი — ჰაჯი მირზა აყასი გულუხვად არიგებდა თიულებსა და სოიულალებს³. მისი დიდგვრიობის დროს ირანის წლიური ხარჯი 2 ქორუტი⁴ ოუმნით აღემატებოდა შემოსავალს⁵. ამასთან, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ფაქტსაც, რომ იმხანად ირანი თურქმანჩაის საზავო ხელშეკრულების მე-6 მუხლის თანახმად მასზე დაკისრებულ კონტრიბუციას — 10 ქორუტი თუმანს (20 მილიონ რუსულ მანეთს ვერცხლით) იხდიდა, ნათელი გახდება თუ რაოდენ მძიმე ფინანსურ მდგომარეობაში აღმოჩნდა ირანი მოჰამად-შაჰის მმართველობის ხანაში.

XIX ს-ის 40-იანი წლების შუა ხანებში, იგრძნო თუ არა შაჰის ხელი-სუფლების დაცაბუნება, ჯერ ხორასანში, ხოლო მოგვიანებით სისთანში, ბელუჯისთანში, სპარსეთის ყურის სანაპირო ზოლში და ირანის სხვა რაიონში, თავი წამოიყობა ადგილობრივმა რეაქციამ. რამდენიმე წელიწადს მძვინვარებდა აჯანყება ხორასანში, სადაც სეპარატისტებს სათავეში ედგა ფათჰ ალი-შაჰის ყოფილი პრემიერის ალიაირ-ხან ასაფ ოდ-დოვლეს ვაჟი — მოჰამად ჰასან-ხან

¹ ბარათი (برات) გზავნილს წარმოადგენდა. სახელმწიფო ხაზინაში ფულის უკმარისობის შემთხვევაში ირანელ მოხელეებს ჯამაგირის ნაცვლად ხშირად ბარათები ეძლეოდათ. ბარათის პატრონს, ანუ ბარათდარს, უფლება ჰქონდა ბარათი მასში აღნიშნულ ადგილზე წარედგინა და იქიდან კუთვნილი ჯამაგირი მიეღო ფულით ან ნატურით. ბარათების დაკვიდრებამ უფრო მეტად გააუარესა ქვეყნის ფინანსური მდგომარეობა. ფართოდ გავრცელდა ყალბი ბარათების შედგენა.

² იხ. М. С. И в а н о в, Бегбидские восстания в Иране (1848—1852), Москва-Ленинград, 1939 г., გვ. 45.

³ میرزا محمد تقی لسان الملک سپهر، ناسخ اتواربخ، دورہ کامل تاریخ، تہران، ۱۳۳۷ ش. 26.

⁴ ქორუტი — ხუთასი ათასი.

⁵ „ნასეხ ოთ-თავარის“, იქვე.

ნი, სალარად წოდებული. არანაკლებ სახიფათო იყო ბაბის სექტის მიმდევართა აჯანყებები, რომლებმაც ირანის ბევრი ოლქი მოიცვა.

1848 წლის სექტემბერში მოჰამად-შაჰის გარდაცვალებამ ირანი ანარქიის საფრთხის წინაშე დააყენა, რადგანაც აზერბაიჯანში მყოფ ტახტის კანონიერ მემკვიდრეს, 18 წლის უფლისწულს — ნასერ ედ-დინ-მირზას არ გააჩნდა რაიმე რეალური ძალა, რომ უბრძოლველად დაპატრონებოდა სამეფო ტახტს. რუსეთის გენერალურმა კონსულმა თავრიზში ანიჩკოვმა შემდეგნაირად აღწერა ნასერ ედ-დინ-მირზას მდგომარეობა: „მისი მმართველობა იმდენად არამყარი და ძალუფლება იმდენად უმნიშვნელოა, რომ იგი ძლივს განაგებს თავრიზს. სასულიერო წოდება მას ვერ ეგუება; ჯარში სულ რამდენიმე ასეული ჯარისკაცია. ისინი უპირველესნი მონაწილეობენ ძარცვაში“⁶. იმდენად სუსტი იყო მისი მმართველობა აზერბაიჯანში, რომ ბევრს არც კი ჰქონდა ნასერ ედ-დინის ოდესმე ტახტზე ასვლის იმედი⁷. მოჰამად-შაჰის გარდაცვალების ამბის შეტყობის შემდეგ ქ. თავრიზში შაჰად აკურთხა ნასერ ედ-დინ-მირზა. ახალგაზრდა შაჰი დედაქალაქში ჩასვლას უჯაროდ ვერ ბედავდა, რადგანაც გზებზე შეიარაღებული ბრბოები დაძრწოდნენ, ხოლო ქ. ყაზვინი, რომელიც თეირანისაკენ მიმავალ გზაზე მდებარეობდა, ამბოხებული უფლისწულის — ალიშაჰ-მირზას ხელში იმყოფებოდა. ჯარის შეგროვება და შაჰის გამგზავრების საშუალების აზერბაიჯანის ვაზირე ნეზამმა⁸ მირზა თაყი-ხანმა ითავა. მან ერთ კვირაში თავი მოუყარა არტილერიით გაძლიერებულ 14-ათასიან ქვეით და ირეგულარულ ცხენოსან ჯარს⁹. გაწეული სამსახურის ჯილდოდ შაჰმა მირზა თაყი-ხანს ამირე ნეზამობა¹⁰ უბოძა, ხოლო თეირანში ჩასვლის შემდეგ იგი სადრახამის თანამდებობაზე დანიშნა და მას ათაბაგ აზამისა და ამირე ქაბირის საპატიო წოდებები მიანიჭა¹¹. 1849 წლის თებერვალში, განსაკუთრებული კეთილგანწყობის ნიშნად, შაჰმა უგვარო სადრ აზამს¹² თავისი დიდი და ენათ ოდ-დოვლე მიათხოვა.

მირზა მოჰამად თაყი-ხან ფარაჰანი ანუ მირზა თაყი-ხანი წარმოშობით სულთანბადის¹³ ფარაჰანიდან იყო. იგი აზერბაიჯანის ყაემ-მაყამის მირზა აბულყასემის რეფორმისტული ტრადიციებით ცნობილ ოჯახში იზრდებოდა. ჯერ კიდევ ახალგაზრდა მირზა თაყი-ხანმა სამხედრო უწყებაში

⁶ საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო-საისტორიო არქივი, ფ. 11, ან. I, ს. 1761, ფურც. 7 (შემდეგში: სცსა).

⁷ იქვე, ფურც. 20.

⁸ ვაზირე ნეზამი (وزیر نظام) სამხედრო მინისტრია. იმხანად ეს თანამდებობა მხოლოდ აზერბაიჯანში არსებობდა.

⁹ (შემდეგში: „თარიხე ნოუ“) გვ. 326. جهانگیر میرزا، تاریخ نو، تهران، ۱۳۲۷ ه. ش. ჯარის შესაგროვებლად საჭირო თანხის ნაწილი (10 ათასი თუმანი) თავრიზში რუსეთის გენერალურმა საკონსულომ გაიღო, რომელმაც იგი ირანში მოგვრე რუსეთის ქვეშევრდომ პეტრე სოვდაგრებს გამოართვა და შაჰს გადასცა; დანარჩენი თანხა ირანელ ვაჭრებს შორის შეაგროვეს. იხ. სცსა, ფ. 11, ან. I, ს. 1761, ფურც. 70.

¹⁰ ამირე ნეზამი (امیر نظام) აზერბაიჯანის ჯარების მთავარსარდალი იყო.

¹¹ „თარიხე ნოუ“, გვ. 328, 329.

¹² მირზა თაყი-ხანის მამა მირზა აბულყასემ ყაემ-მაყამის ჯერ მზარეული, შემდეგ კი მისი სახლის მმართველი, მოურავი იყო. P. M. Sykes, A History of Persia, vol. 2, London, 1915, გვ. 441, 442.

¹³ მხედველობაშია დღევანდელი არაქი.

დაიწყო ლაშქარ-ნევისად¹⁴ და მალე ნეზამის მუსტოფის¹⁴ თანამდებობას მიიღწია. 1829 წელს მან უფლისწულ ხოსროუ-მირზასთან ერთად რუსეთში იმოგზაურა, ხოლო იქიდან დაბრუნების შემდეგ აზერბაიჯანის ვაზირე ნეზამად დაინიშნა. 1837 წელს მას ხელმეორედ მოუხდა რუსეთის იმპერიაში ყოფნა; ამჯერად იგი უფლისწულ ნასერ ედ-დინ-მირზას ახლდა ქ. ერევანში, სადაც ისინი რუსეთის იმპერატორმა — ნიკოლოზ I მიიღო. მოგვიანებით, კერძოდ, 1843 წელს, ირანის სამეფო კარმა უკვე საკმაოდ გამოცდილი ვაზირე ნეზამი თურქეთთან იმხანად წარმოშობილი სასაზღვრო კონფლიქტის მოსაგვარებლად ქ. არზრუმში განაწესა მირზა ჯადარ-ხან მოშირ ოდ-დოვლეს ნაცვლად. იქ მან 4 წელზე მეტ ხანს დაჰყო. 1847 წელს ქ. არზრუმში მირზა თაყი-ხანმა ხელი მოაწერა ირან-თურქეთის ხელშეკრულებას. ვალმოხდილი მირზა თაყი-ხანი თეირანში ჩასვლის შემდეგ აზერბაიჯანში, ნასერ ედ-დინ-მირზას კარზე განაწესეს. 1848 წლის შემოდგომიდან კი იგი უკვე ირანის პრემიერი და ჯარების მთავარსარდალია.

ხელისუფლების სათავეში ჩამდგარ მირზა თაყი-ხანს ირანი ეკონომიურად გაჩანაგებული დახვდა. სახელმწიფო აპარატის მნიშვნელოვანი უწყებები, როგორც იყო საფინანსო და სამხედრო, სრულიად აშლილი იყო. აშკარა იყო ირანის ფეოდალური საზოგადოების კრიზისი. ქვეყანაში წესრიგის დამყარებით დაინტერესებული გაბატონებული კლასის ერთი ნაწილი (მიწის კერძო მესაკუთრენი — მემამულე-მულქადარები და ვაჭრები) შექმნილი მდგომარეობიდან გამოსავალს რეფორმებში ხედავდა. ფეოდალური არისტოკრატია (ხანები, ბეგები, შეიხები და მისთანანი) კი ძლიერი ხელისუფლების მოწინააღმდეგე იყო. მას დიდი გავლენა ჰქონდა შაჰის კარზე. სწორედ ამიტომ, მირზა თაყი-ხანმა დაიწყო სახელმწიფო აპარატის წმენდა გავლენიანი ფეოდალებისაგან და მათ ადგილზე ნდობით აღჭურვილი პირები დანიშნა. ირანელი მთავარსარდლის ეს მოქმედება შემდეგნაირად აისახა იმ ხანის ცნობილი კარის ისტორიოგრაფის რეზა ყოლი-ხან ჰედაიათის „როუზათ ოს-საფაიე ნასერიში“; ავტორის სატყვიით, მირზა თაყი-ხანი „ყველა საქმეში ჩაერია და დიდ საფრთხეში ჩაივდო თავი. თავისი სურვილისამებრ მაღალნი და დაბალნი და დაბალნი აამილა“¹⁵. მაგრამ მისი მოქმედება ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქოს იგი ფეოდალური საზოგადოების ძირეულად შეცვლას აპირებდა. მის მიერ დასახული ირანის საზოგადოების გამაჯანსაღებელი ღონისძიებები უპირველეს ყოვლისა ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებას, ე. ი. ირანის ფეოდალურ მონარქიას ემსახურებოდა.

ქვეყნის ეკონომიური მდგომარეობის განსამტკიცებლად, რაც აუცილებელი წინაპირობა იყო რეფორმების ჩასატარებლად, მირზა თაყი-ხანმა დაიწყო საფინანსო საქმის მოწესრიგება. მან ირანის ბიუჯეტში არსებული დეფიციტის დასაფარად შემდეგ ზომებს მიმართა: გააუქმა ადრე ჯამაგირის

¹⁴ ლაშქარ-ნევისი და ნეზამის მუსტოფი სამხედრო უწყების მოხელეები იყვნენ. პირველს ჯარის რაოდენობის აღწერა ევალებოდა, მეორეს კი ჯარის საფინანსო საქმეები ებარა.

¹⁵ „...در امور ت کلیه دخل کرد و در مخاطرات عظیمه قدم نهاد بهوای خاطر خود بزرگانرا خورد داشت و خوردان را بزرگ ...“ رضا قلی خان هدایت، تاریخ روضه الصفاى ناصرى، جلد دهم، تهران، ۱۳۳۹ ه. ش. 499 გვ. (შემდეგში: „როუზათ ოს-საფაიე ნასერი“, ტ. X).

ნაცვლად გაცემული ბარათების დიდი ნაწილი, მრავალრიცხოვან უფლისწულებსა და კარისკაცებს პენსიები შეუმცირა, ხოლო შაჰს მტკიცე ჯამაგირი დაუნეშნა, მოაწესრიგა საბაჟო საქმე. საბაჟოები უშუალოდ სახელმწიფოს დაუქვემდებარა¹⁶.

ირანის სამეფო კარზე ყველას როდი ეჭაშნიკა ამირე ნეზამის მიერ წამოწყებული რეფორმები. ჯერ კიდევ 1849 წლის მარტში თეირანში ამირის ახალი საშინაო და საგარეო კურსისადმი ოპოზიციურად განწყობილმა, ფეოდალური არისტოკრატის სამეფო კართან დაახლოებულმა წარმომადგენლებმა პროვოკაცია მოუწყვეს მირზა თაყი-ხანს. ოპოზიციამ გამოიყენა თეირანში განლაგებული 3 აზერბაიჯანული ლეგიონი. ამოხეხულები დაიხეხებით მოითხოვდნენ ამირის გადაყენებას¹⁷. შექმნილ ვითარებაში მირზა თაყი-ხანმა გადადგომა არჩია. ამოხეხების დაცხრომის შემდეგ შაჰმა სამეფო კარზე დააბრუნა იგი. ამირმა აჯანყების ბევრი ინიციატორი სხვადასხვა მხარეს გადაასახლა და შაჰის კარის ადმინისტრაციაში თავისათვის სასურველი ცვლილებანი შეიტანა¹⁸.

საფინანსო რეფორმის წარმატებით გატარებამ ამირს საშუალება მისცა დაეწყო სამხედრო რეფორმის განხორციელება. მირზა თაყი-ხანს, შეიძლება ითქვას, ხელახლა მოუხდა რეგულარული ქვეითი ჯარის — ფაიდე ნეზამის (پایه آداب) ჩამოყალიბება. აზერბაიჯანში, სადაც ტრადიციულად ირანის არმიის უდიდესი ნაწილი კომპლექტდებოდა, 1848 წელს ამირმა ძლივს შეაგროვა რამდენიმე რეგულარული ლეგიონი. გავიდა ხანი და მირზა თაყი-ხანის გაწეული მუშაობის შედეგად 1850 წელს აზერბაიჯანში უკვე 18 ლეგიონი ითვლებოდა¹⁹. გაიზარდა ლეგიონების რაოდენობა სხვა პროვინციებშიც. დედაქალაქში და პროვინციების მსხვილ ცენტრებში დაიწყეს სამხედრო ნაწილების ჩაყენება გარნიზონებად²⁰. ამირმა მოკლე ხანში მრავალი ლეგიონი გააგზავნა წირაანის ფრონტზე. იმდენად ძლიერი იყო სარასხელი სეპარატისტების წინააღმდეგობა, რომ მათ გასანადგურებლად სპეცარისი არ აღმოჩნდა სულთან მურად-მირზას ხელქვეით გავაზნილი 6 ათასი კაცისაგან შემდგარი ჯარი. მაშინ ამირის ბრძანებით დაიწყო ახალი სამხედრო ნაწილების ფორმირება. 1848 წლის ოქტომბრიდან 1849 წლის ნოემბრამდე ხორასანში 15 ახლად შექმნილი ლეგიონი გაიგზავნა. 1849 წლის

¹⁶ მოჰამად-შაჰის მმართველობის ხანაში საბაჟოები კერძო პირებს ჰქონდათ იჯარით აღებული. იხ. გვ. 115. فریدون آدمیت، امیر کبیر ایران، تهران، ۱۳۳۳ ه. ش. (შემდეგში: ფარიდუნ ადამიათი, დასახ. ნაშრომი). ირანის საბაჟოებიდან მიღებული შემოსავალი ზნორად ირანის ზოგიერთი დიდი პროვინციის წლიურ შემოსავალზე მეტი იყო. ასე მაგალითად, მარტო თაერისის საბაჟოს შემოსავალი პიჯრის 1267 წელს (1850/1851 წ. წ.) 110 ათას თუმანს უდრიდა, რაც აღემატებოდა ცალ-ცალკე აღებული ისეთი ვრცელი პროვინციების წლიურ შემოსავალს, როგორც იყო მანანდარანი, ქერმანი, ასთარაბადი, ჰამადანი და სხვ. იხ. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. X, Тифлис, 1885 г., გვ. 731. (შემდეგში: AKAK, т. X), და Lady Sheil, Glimpses of life and manners in Persia, London, 1856, გვ. 390 (შემდეგში: Lady Sheil, დასახ. ნაშრომი).

¹⁷ სცსსა, ფ. 11, ან. I, ს, 1978, ფურც. 20.

¹⁸ „როუზთონ ოს-საფაიე ნასერი“, ტ. X, გვ. 402, 403.

¹⁹ AKAK, т. X, გვ. 730.

²⁰ გვ. 69. محمد حسن خان اعتماد السلطنه، میرات البلدان نصری، جلد دوم، ۱۳۴۴ ه. ق.

შემდეგში: „მირათ აღ-ბულდანე ნასერი“, ტ. 11).

8. „მაიენი“, ისტორიის სერია, 1976, № 3.

პირველ ნახევარში მიმდინარეობდა ახალი ნაწილების დაკომპლექტება და წერთა მახანდარაწმი გამაგრებული ბაბელების წინააღმდეგ საბრძოლველად. რამდენიმე ლეგიონის საშუალებით ჩახშობილ იქნა ფარსის ამბოხება²¹.

თუ ზემოაღნიშნულს გავითვალისწინებთ, შეიძლება დავასკვნაო, რომ ირანის არმიის ქვეითი ლეგიონების რაოდენობა რამდენიმე ათეულს შეადგენდა. ირანელი მკვლევარი ჯაჰანგირ ყაემ-მაყამი ირანის არმიის შემადგენლობაში 50 ქვეით ლეგიონს ითვლის²². პოლკოვნიკ შეილის ცნობით კი, ირანის რეგულარული ქვეითი ჯარის რაოდენობა არ აღემატებოდა 70 ათას კაცს, თუმცა, იმდროინდელი ოფიციალური მონაცემებით, მასში 100 ათასი ჯარისკაცი უნდა ყოფილიყო²³. ამირის მზრუნველი ხელი დაეტყო არტილერიასაც, რომელშიც იმხანად 6 ათასი არტილერისტი მსახურობდა. ჯარის ეს ორი სახეობა იყო ირანის არმიის ბირთვი. მირზა თაყი-ხანმა შექმნა ჯარის ახალი სახეობა — აქლემებზე ამხედრებული მეომრების (ჯომანზე სავარაირამდენიმე ლეგიონი. ვითვალისწინა რა ქერმანის, ბელუჯისთანისა და სისთანის მხარის გეოგრაფიული თავისებურებანი (აუტანელი სიცხე, ქვიშრობები, უწყლობა), იმ მხარეში წესრიგის დასაცავად მან მიზანშეწონილად მიიჩნია ამ ლეგიონების გაგზავნა. მათი შემწეობით ქერმანისა და ბელუჯისთანის გუბერნატორმა უფლისწულმა თაჰმასბ-მირზა მოაიყვანა ოდ-დოვლემ აიძულა მოჰამად ალი-ხან სისთანელი და დოსტ მოჰამად-ხან ბელუჯელი მორჩილების არზა გაეგზავნათ ამირისათვის²⁴.

ამბოხებული ოლქების დაშოშმინების შემდეგ მირზა თაყი-ხან ამირე ნეზამმა არმიის რეკრუტებით დაკომპლექტების ახალი, მთელი ირანისათვის ერთიანი სისტემა შემოიღო. მანამდე რეგულარული ჯარი მოხალისეების დაქირავების ანდა გლეხური მოსახლეობიდან წლისსურის საფუძველზე რეკრუტების ძალდატანებითი გაწვევის გზით იქმნებოდა. 1851 წელს დაკანონდა ჯარში „ბონიჩეს“²⁵ წესით გაწვევა. თითოეულ „ბონიჩეს“, რომელიც ახალი

²¹ იხ. А. Г. Подольский, Реформы Амир-Низама (1848—1851 гг.), кандидатская диссертация, М., 1949 г., гл. 106 (შემდეგში: А. Г. Подольский, დასახ. ნაშრომი).

²² გვ. 68. جهانگیر قائم مقام، تاریخ تحولات سیاسی نظامی ایران، تهران، ۱۳۲۶ ه. ش. (შემდეგში: ჯაჰანგირ ყაემ-მაყამი, დასახ. ნაშრომი).

²³ Lady Sheil, დასახ. ნაშრომი, გვ. 384.

²⁴ ფარიდუნ ადამიათი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 90.

²⁵ ირანში სეფიანთა ბატონობის ხანაში „ბონიჩე“ იყო საწარმოო პროცესთან დაკავშირებული სახელოსნო ვადასახადი, რომელიც მთელს აქმარზე ნაწილდებოდა. (იხ. კ. კუციია, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება, თბ., 1966., გვ. 73). დროთა განმავლობაში „ბონიჩე“ მნიშვნელობა შეიცვალა და ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში იგი ნულქის მიწებზე მყოფ რამდენიმე გლეხური ოჯახისაგან შემდგარ ჯგუფს — ერთ საჯალასახადო ერთეულს აღნიშნავდა. მულქადარის კუთვნილი სოფელი რამდენიმე „ბონიჩედ“ იყოფოდა, ხოლო თითოეული „ბონიჩე“ თავის მხრივ რამდენიმე გლეხურ ოჯახად. „სოფლის მოსახლეობის დაყოფა „ბონიჩეებად“ — როგორც აღნიშნავს საბჭოთა ორიენტალისტი-ისტორიკოსი ა. პოლოლსკი — დამახასიათებელია ძირითადად მულქის მიწებისათვის, რაც ცხადყოფს სრულიად ჩამოყალიბებული და განვითარებული კერძომემამულური მიწათმფლობელობის არსებობას“. (იხ. А. Г. Подольский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126). მულქადარობა და, ჰქედან გამომდინარე, სოფლის მოსახლეობის „ბონიჩეებად“ დაყოფა განსაკუთრებით ფართოდ იყო გავრცელებული აზერბაიჯანში, სადაც ჯარის დაკომპლექტება სწორედ „ბონიჩეების“ რაოდენობის მიხედვით წარმოებდა. თითოეულ „ბონიჩეს“, იმისდა მი-

სამხედრო წესდების თანახმად 10 მოზრდილი მამაკაცისაგან შედგებოდა, ჯარისათვის თითო მამაკაცი უნდა მიეცა. „ბონიჩეში“ დარჩენილი 9 მამაკაცი ან სოფლის პატრონი ვალდებული იყო „ბონიჩედან“ გასული რეკრუტის ან მისი ოჯახის სასარგებლოდ წელიწადში 1 ხარეარის²⁶ ოდენობის გადასახადი გაეღო ნატურით. ვარდა ამისა, „ბონიჩეს“ დანარჩენ 9 მამაკაცს მისთვის წელიწადში ერთი ხარეარი ხორბალი უნდა მიეცა. რაც შეეხება სახელმწიფოს, რომელმაც ჯარისკაცის (სარბაზის) შენახვა, ნაწილობრივ, თანასოფლებს დააკისრა, რეკრუტს წლიურ ჯამაგირად 6 თუმანი განუსაზღვრა, ხოლო ულუფის საზღაურად 7,5 რიალი გამოუყო.

ახალი სამხედრო წესდება ითვალისწინებდა შემდეგს: „ბონიჩედან“ გაწვეული ჯარისკაცი 12 წელიწადს ნამდვილ სამსახურში ირიცხებოდა. აქედან პირველ ორ წელიწადს იგი სამხედრო ნაწილში იმსახურებდა, რის შემდეგაც ეძლეოდა შევებულება 4 წლით, მომდევნო 2 წელიწადს კვლავ იმავე ნაწილში ატარებდა. მეორე ორწლიანი სამსახურის დამთავრების შემდეგ მშობლიურ სოფელს უბრუნდებოდა და 4 წელიწადი შევებულებაში იმყოფებოდა²⁷. შევებულებაში ყოფნის დროს სარბაზს სამხედრო უწყების ხელმძღვანელთა მოთხოვნით სამხედრო სწავლების კურსი უნდა გაეცლო. სწავლების ვადა უხსტად არ იყო განსაზღვრული (რამდენიმე დღიდან 2—3 თვემდე)²⁸.

მირზა თაყი-ხანმა მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეიტანა არმიის ორგანიზაციაში. მისი სამხედრო წესდების თანახმად, უმცირეს ტაქტიკურ ერთეულს ქმნიდა 500 კაცისაგან შემდგარი ლეგიონი, ანუ ფოუჯი, რომელსაც სარბანჯი განაგებდა. 2 ფოუჯი ერთ თიფს (ბრიგადას) შეადგენდა. თიფის სათავეში სართიფი ან სარბანჯი უნდა მდგარიყო. ზუთი თიფი მირფანჯის²⁹ ხელქვეით იმყოფებოდა, 10 მირფანჯი კი ერთ ამირე თუმანს³⁰ ემორჩილებოდა. თუმანი ირანის ჯარში ყველაზე მსხვილი სამხედრო ერთეული იყო. არმიის თუმენებად დაყოფის ფაქტი დასტურდება „მირათ ალ-ბულდანე ნასერიში“, სადაც შემდეგს ვკითხულობთ: „გადაწყდა ყველა დამპყრობი ფოუჯი თუმენებად დაეყო, ხოლო დროშებზე ლეგიონისა და თუმენის რიგითი ნომრები

ხედვით, თუ რამდენად ძლიერი და მრავალჯახიანი იყო იგი, რეკრუტების გარკვეული რაოდენობა უნდა გამოეყვანა. ამგვარად, სოფლის მოსახლეობა არმიის დაკომპლექტების მთავარ წყაროს წარმოადგენდა.

²⁶ ხარეარი სიტყვისიტყვით „სახედრის ტვირთს“ ნიშნავს. იგი დაახლოებით 300 კვ უდრიდა და ძირითადად მარცვლეულის წონის საწყევო იყო.

²⁷ جميل قوزانلو، تاريخ نظامی ايران، جلد دوم، تهران، ۱۳۱۵ ه. ش. გვ. 1057, 1058 (შემდეგში: ჯამილ ყუზანლუ, დასახ. ნაშრომი, ტ. II).

²⁸ А. Г. Подольский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.

²⁹ მირფანჯი (უფრო სრულად იქნებოდა ამირე ფანჯ) ნომინალურად ზუთი ათასეულის მეთაური იყო.

³⁰ მონღოლურ ენაზე თუმანი (تومان) 10 000 აღნიშნავდა. ათი ათასიანი ლაშქრის სარდალს მონღოლები თუმანბეგს უწოდებდნენ. ირანში მონღოლი ილხანების (კულაგუიანების) ბატონობის ხანაში ჩნდება ამირე თუმანის (თუმანბეგის იდენტური) სამხედრო წოდება. იხ. Л. З. Будагов, Сравнительный словарь турско-татарских наречий, т. I, СПб., 1896 г., გვ. 406. ამირე თუმანის ხარისხი ირანის არმიაში მოჰამად-შაჰმა დაამკვიდრა იხ. И. Ф. Бларамберг, Статистическое обозрение Персии, составленное в 1841 г., Записки императорского русского географического общества, кн. VII, СПб., 1853, გვ. 50.

აღენიშნათ³¹. ირანის ჯარი, რომელიც ნომინალურად 100 ათასი კაცისაგან შედგებოდა, ორ არმიას შეიცავდა: ყოშუნე თორქს (قشون ترک) და ყოშუნე ერაყს (قشون عراق). ყოშუნე თორქის ანუ აზერბაიჯანის არმიის უფროსად მოჰამად-ხან ამირე თუმანი დაინიშნა. ყოშუნე ერაყი (ერაყში დაკომპლექტებული არმია) კი აბას ყოლი-ხან ბიქლუს ჩააბარეს³².

ირანის არმიას, რომელიც მუსლიმანი მოსახლეობის ხარჯზე ივსებოდა, 1851 წელს ურუმეელი და სალმასელი ქრისტიანებისაგან (ნესტორიანელები და სომხები) შემდგარი რეგულარული ქვეითი ლეგიონი შეემატა. ეს იყო ერთადერთი ქრისტიანული ლეგიონი ირანის არმიაში³³. იგი მოხსენიებულია „მირათ აღ-ბულდანე ნასერიში“ „ფოუჟე ჯალიდე ნასარაიე ურუმი ვა სალმასის“ სახელწოდებით³⁴.

მირზა თაყი-ხანის მიერ ირანის დროშის ქვეშ თავმოყრილი არმია, თავისთავად ცხადია, მნიშვნელოვან მატერიალურ სახსრებს მოითხოვდა. არმიის შენახვაზე იხარჯებოდა ქვეყნის ბიუჯეტის უდიდესი ნაწილი. ასე მაგალითად, ხელისუფლების სათავეში ამირის ყოფნის უკანასკნელ წელს სამხედრო ხარჯებმა 1 222 764 თუმანი შეადგინა, რაც ქვეყნის ფულადი შემოსავლის (2 677 000 თუმანი) თითქმის ნახევარს უდრიდა³⁵. აზერბაიჯანის 1850 წლის ბიუჯეტით ამ პროვინციაში განლაგებულ ჯარს ჯამაგირის სახით 221 674 თუმანი მიეცა, რამაც აზერბაიჯანის ხარჯის (415 828 თუმანი) ნახევარზე მეტი შეადგინა. ჯამაგირის გარდა აზერბაიჯანის ჯარმა მიიღო: 7947 ხარვარი და 57 ბათმანი³⁶ მარცვლეული, 93 ხარვარი და 71 მანი თევა, 65 ხარვარი და 50 ბათმანი ბრინჯი³⁷. ჯარისკაცის ჯამაგირით, ალაფითა და ულუფით უზრუნველყოფა არ ნიშნავდა იმას, რომ იგი მზად იყო სამხედრო სამსახურის მოსახდელად; საჭირო იყო აგრეთვე მისი ფორმაში გამოწყობა და ცეცხლმსროლი თუ ცივი იარაღით აღჭურვა. მთავრობის მიერ ამ საქმისათვის გაღებულ იქნა გარკვეული ნაწილი იმ თანხისა (52 ათასი თუმანი), რომელიც ბიუჯეტით გათვალისწინებული იყო საგანგებო ხარჯების დასაფინანსებლად³⁸.

ამირის სამხედრო ღონისძიებათა რიგში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია შეიარაღებთა და ფორმით ჯარის რეგულარულად მომარაგების საკითხს. მირზა თაყი-ხანის მითითებით მთელს ირანში დაიწყო ძველი სამხედრო საწარმოების აღდგენა და ახლების მშენებლობა. თეირანის ჯაბახანის (იარაღ-საჭურვლის ქარხანა) მოსაწყვსრიგებლად ამირმა საგანგებოდ მიიწვია ფარსის პროვინციის ჯაბადარბაში ჰაჯი მოჰამად ჰოსეინი, რომლის ხელმძღვანელობი-

31 „მირათ აღ-ბულდანე ნასერი“, ტ. II, გვ. 117.

32 ჯამილ ყუზანლუ, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, გვ. 1053, 1054.

33 ერთგვარ გამოცემის, დიდი ხნით ადრე, XIX ს-ის 10-იანი წლების მიწურულში, აბას-მირზას მიერ რუსი სამხედრო ტყვეებისა და დეზერტირებისაგან შედგენილი ე. წ. „ბაჰადორების“ ლეგიონი წარმოადგენდა. ჰერათზე ლაშქრობის დამთავრებისთანავე რუსეთის მთავრობის მოთხოვნით 1838 წელს „ბაჰადორების“ ლეგიონი დაშალეს და რუსი ჯარისკაცები სამშობლოში დააბრუნეს.

34 „მირათ აღ-ბულდანე ნასერი“, ტ. II, გვ. 64.

35 Lady Sheil, დასახ. ნაშრომი, გვ. 388, 389.

36 ბათმანი და მანი წონის მეტრული სისტემით შესაბამისად დაახლოებით 6 და 3 კგ უდრიდა.

37 AKAK, т. X, гв. 731.

38 იქვე.

თავ თეირანის ჯაბახანამ თვეში 1 000 ცალი თოფის გამოშვება დაიწყო³⁹. ისფაჰანში საჭურვლის წარმოებას მოჰამად ქაზემ ნამ ჯაბადარბაში უძღვებოდა. ისფაჰანის ჯაბახანა ყოველთვიურად 300 ცალ თოფს, 100 ცალ ფალასკას, კაყს, ხიშტებსა და სხვა სამხედრო საჭურველს აწარმოებდა⁴⁰. თეირანისა და ისფაჰანის ჯაბახანები, როგორც ჩანს, არასაკმარისი აღმოჩნდა არმიის იარაღ-საჭურვლით მომარაგების საქმეში და ამიტომაც სათანადო ყურადღება მიექცა ირანის განაპირა ვილაიეთებში სამხედრო საწარმოების დაარსებას. ხორასანში თოფის საწარმოებლად უზენაესი ბრძანებით ვაიგზაფნა ოსტატი აღი აქბარ თოფანგსაზი (თოფის ოსტატი⁴¹). ხელახლა ამოქმედდა თეირანის თოფისა და დენთის ქარხნები, ზარბაზნების ჩამომსხმელი საწარმო. ამავე ხანებში დაიწყო პროდუქციის გამოშვება შირაზის ჯაბახანამ. ამრიგად, ამირმა ირანის ყველაზე მნიშვნელოვან პროვინციებში იარაღ-საჭურვლის წარმოების ადგილობრივი ცენტრები შექმნა. ეს ცენტრები იყო აზერბაიჯანში—თეირანი, ირანის ცენტრალურ რაიონში—თეირანი და ისფაჰანი, ფარსში— შირაზი, ხორასანში—მეშჰედი. სარბაზის ფორმის დასამზადებლად ირანში ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. ქვეყანაში საკმაო რაოდენობით იყო ტანსაცმლის წარმოებისათვის საჭირო ნედლეული: მატყლი, ბამბა და აბრეშუმი, ასევე ქალაქებში მრავლად არსებობდა კუსტარული საფეიქრო საწარმოები. სამხედრო ტანსაცმლის შეკერვა დაეკისრა ირანის საფეიქრო მრეწველობის ისეთ ტრადიციულ ცენტრს, როგორც იყო ისფაჰანი. ისფაჰანს არმიისათვის 50 ათასი ხელი სამხედრო ტანსაცმელი უნდა დაემზადებინა⁴². ირანის ხელისუფლება ყოველმხრივ ახალისებდა ცალკეული პირების კერძო ინიციატივას ჯარის ტანსაცმლით მომარაგების საქმეში. მაგალითად, ვინმე ჰაჯი მოჰამად ქაშანამ კარგი ხარისხის ქსოვილის წარმოებისათვის (მისი ქსოვილი მათუდის სისქისა იყო, ოღონდ გამძლეობით მასზე უკეთესი აღმოჩნდა) ქვეყნის მესვეურების მოწონება დაიმსახურა და მას 2 ათასი ხელი სამხედრო მუნდირი შეუკეთეს⁴³. სამხედრო ტანსაცმლის ნიმუშად აღებულ იქნა ავსტრიული მუნდირი და ვიწრო შარვალი⁴⁴.

სამხედრო რეფორმის დატარების პერიოდში ყურადღება მიექცა ჯარში სამედიცინო სამსახურის განვრცავას. ექიმბაში (მთავარი ექიმი) ვალდებული იყო თავად შეერჩია მცოდნე ექიმები და ისინი ლეგიონებში გაენაწილებინა⁴⁵.

მირზა თაყი-ხანის დიდ ვეზირად ყოფნის დროს დაიწყო ირანის მსხვილ ადმინისტრაციულ თუ მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პუნქტებში ჯარისკაცებისათვის ყაზარმების (სარბაზხანების) მასობრივი მშენებლობა. კარის ისტორიოგრაფის რეზა ყოლი-ხან ჰედაიათის ცნობით, „როდესაც დაცხრა... ხორასნის, მაზანდარანის, ზენჯანის, ფარსისა და ისფაჰანის ამოხებები, უზენაესი ბრძანებულებით გადაწყდა, რომ ირანის ყოველ ქალაქში უზნების (მაჰალების) შესაყარ ადგილებზე აეშენებინათ რამდენიმე ოთახიანი ყაზარმები, რათა ლეგიონები (ფოუჯები) ქალაქის შენობებში არ გაბნეულიყო და

39 იხ. ფარიდუნი აღამიათი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122, 123.

40 იქვე, გვ. 122.

41 „მირათ აღ-ბულდანე ნასერი“, ტ. II, გვ. 105.

42 „მირათ აღ-ბულდანე ნასერი“, ტ. II, გვ. 70.

43 იქვე, გვ. 68.

44 ფარიდუნი აღამიათი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122.

45 იხ. „მირათ აღ-ბულდანე ნასერი“, ტ. II, გვ. 76.

ამით არ შეეწუხებინათ ქალაქელები. ისინი დღედაღამ უბნებში წესრიგის სადარაჯოზე უნდა მდგარიყვნენ⁴⁶. მაგრამ სინამდვილეში ყაზარმების მშენებლობის ინიციატორი შაჰი კი არ იყო, როგორც ჰედაიათი აცხადებს, არამედ მისი ენერგიული პირველი მინისტრი მირზა თაყი-ხანი⁴⁷.

ამირის მიერ ჩატარებულმა ღონისძიებებმა მნიშვნელოვნად აამაღლა ირანის ჯარის ბრძოლისუნარიანობა. თუმცა წარმატებით იქნა გადაჭრილი რიგითი შემადგენლობით არმიის უზრუნველყოფის საკითხი, მაგრამ ჯერ კიდევ მოუწესრიგებელი რჩებოდა ოფიცერთა მოზადების საქმე. ირანში არ არსებობდა სამხედრო სკოლები, ურომლისოდაც შეუძლებელი იყო ოფიცერთა კადრების აღზრდა. სამხედრო საქმეში არსებული ამ დიდი ნაკლის გამო-სწორებას ისახავდა მიზნად ამირი, როდესაც მისი ინიციატივით თეირანში დაიწყო უმაღლესი სასწავლებლის მშენებლობა. სასწავლებლის შენობის პროექტი შეადგინა მირზა რეზა მოჰანდესმა, ხოლო მის მშენებლობას ხელმძღვანელობდა მოჰამად თაყი-ხან მემარბაში (ხუროთმოძღვართა უფროსი). მშენებლობა 1850 წლის დამდეგს დაიწყო და 1851 წლის ივნის-ივლისში დასრულდა. ირანში არ იყვნენ კვალიფიციური სამხედრო სპეციალისტები, ამიტომ გადაწყვიტეს მათი მოწვევა საზღვარგარეთიდან. მათ ჩამოსაყვანად მირზა თაყი-ხანმა ავსტრიაში იმპერატორის კარზე განაწესა ირანის პირველი თარჯიმანი ჯან დაუდ-ხანი, იგივე „მესიუ“ ჯან დაუდ-ხან არმანი, როგორც მას ირანელი ისტორიოგრაფები იხსენიებენ. სამხედრო სპეციალისტების ჩამოყვანა ავსტრიიდან ნაჰარნახევი იყო იმ მოსაზრებით, რომ, რადგან ავსტრიას იმხანად არ გააჩნდა არავითარი ეკონომიური და პოლიტიკური ინტერესები ირანში, ამდენად, ავსტრიელი მასწავლებლები პატიოსნად შეასრულებდნენ თავიანთ საქმეს, ე. ი. არ იხელმძღვანელებდნენ რაიმე ანგარიშით.

ირანის პირველი მინისტრი დიდ დანტერესებას იჩენდა თავისი წარგზავნილის მისიისადმი. ჯან დაუდ-ხანისადმი გაგზავნილ წერილებში, რომლებსაც ხშირად ინსტრუქციის ხასიათი ჰქონდა, იგი მიუთითებდა, თუ რამდენი მასწავლებელი უნდა ჩამოეყვანა, ჩამოსვლის შემთხვევაში მათ რა ჯამაგირს დაუნიშნავდნენ და ა. შ. ერთ-ერთ წერილში, რომელიც 1266 წლის შავალის თვეში (1850 წლის აგვისტო-სექტემბერი) გაეგზავნა ჯან დაუდ-ხანს, იგი წერდა: „საზრიანობისა და შეგნების თანამგზავრს, ქრისტიანებში გამორჩეულს, მაღალადგილოვან მესიუ ჯან დაუდს, ირანის მაღალი სახელმწიფოს პირველ თარჯიმანს, როგორც მისდამი გაგზავნილ წერილში მიეწერა, ეცხოვება, რომ საჭიროა საქმის მცოდნე 6 მასწავლებელი ფადიშაჰის სასწავლებლისათვის⁴⁸, რომელიც დარ ულ-ხულაფა (დედაქალაქი. — ნ. ტ. -ო) თეირანში დაარსდა. ამიტომაც იმ მაღალადგილოვანს [ე. ი. მას] უფლება აქვს გაემგზავროს ავსტრიისა და პრუსიისა და ფადიშაჰის სასწავლებლისათვის 6 გამოცდილი მასწავლებელი დაქირავოს. მათ ჯამაგირი დაუნიშნოს 4 ათას თუმნამდე, ხოლო თითოეული მათგანის მგზავრობისათვის (წასვლა-მოსვლისათვის) საჭირო ფული 400 თუმნით განსაზღვროს, იანგარიშოს და მოაკვა-

⁴⁶ „როუზათ ოს-საფაიე ნასერი“, ტ. X, გვ. 465, 466.

⁴⁷ იხ. ვახუთი „Кавказ“, Тифлис, 1851 г., № 13, გვ. 52.

⁴⁸ برای مکتبخانه پادشاهی

როს. ამ სახით მისაღები და ხელმოსაწერია მაღალი სახელმწიფოსათვის⁴⁹. დადიშაპის სასწავლებელი, როგორც ზემოთ მოყვანილი წერილიდან ჩანს, 1850 წლის აგვისტოსათვის (1266 წლის შავალი) აუშენებიათ. იმავე წლის შავალის თვით დათარიღებულ მეორე წერილში, რომელშიც განმეორდა მოთხოვნა 6 მასწავლებლის ჩამოყვანის შესახებ, მირზა თაყი-ბანი უკვე ასახელებს იმ დარგებს, რომელთა სპეციალისტები სჭირდებოდა ახლად დაარსებულ სასწავლებელს: 1. ქვეითი ჯარის, 2. არტილერიის, 3. საინჟინრო საქმის, 4. მინერალოგიის, 5. მედიცინის, ქირურგიის და ანატომიის და 6. ცენოსანი ჯარის. როგორც ვხედავთ, ზემოთ ჩამოთვლილი დარგებიდან 4 სამხედრო დისციპლინას განეკუთვნება.

„ფადიშაჰის“ სასწავლებლის მშენებლობის დამთავრებიდან რამდენიმე თვის შემდეგ იქვე სამხედრო სასწავლებელი ააშენეს. ჯან დავუდ-ხანისადმი 1267 წლის რამაზანის თვეში (1851 წლის ივლისი) გაგზავნილ მირზა თაყი-ხანის კორესპონდენციებში არაერთხელ არის ნახსენები სამხედრო სასწავლებელი. ქვემოთ მოგვყავს ფრაგმენტი კიდევ ერთი წერილიდან, რომელშიც ამჯერად აღნიშნულია მისი დაარსების ფაქტი: „...მშვენიერ დარ ულ-ხულაფაში აშენებულ და დასრულებულ იქნა სამხედრო სასწავლებელი...⁵⁰ [ჯან დავუდ-ხანი] ძალიან სწრაფად წარსდგეს მასწავლებლებთან ერთად მისი უდიდებულესობის სამეფო კარზე“⁵¹.

ზემოთ მოტანილი ნაწყვეტები წერილებიდან გვაძლევენ იმის საშუალებას, რომ დავაკენათ: 1850—1851 წლებში თეირანში ორი სასწავლებელი ააშენეს — ერთი სამოქალაქო, მეორე კი სამხედრო. ორი სასწავლებლის მშენებლობის ფაქტი დასტურდება „როუზათ ოს-საფაიე ნასერი“ ავტორთანაც, რომელიც ამ საკითხთან დაკავშირებით წერს: „...მასწავლებლების ჩამოსვლამდე ირანის შაჰის მითითებით ინჟინრებმა და ევკლიდეს აზრის მქონე ხუროთმოძღვრებმა დალოცვილი არქის (თეირანის ციტადელი. — ნ. ტ.-ო.) ერთ-ერთ კუთხეში ერთ წელიწადს ორი სასწავლებელი (ხაზი ჩვენია — ნ. ტ.-ო.) აღაშენეს, რომელთა ფართობი (სიგრძე-სიგანე) დაახლოებით 8 ათასი ზერა⁵² იყო და საფუძველი ჩაუყარეს მეფურ შენობას“⁵³. ერთ შენობაში მოქცეულ ორ სასწავლებელს დარ ოლ-ფონუნ⁵⁴ უწოდეს. დარ ოლ-ფონუნის განხანსთან დაკავშირებით მისმა პირველმა დირექტორმა (რაისმა) რეზა ყოლი-

⁴⁹ იხ. გვ. 157, 158. عباس اقبال، امير كبير ميرزا تقی خان، تهران، ۱۳۴۰ ه. ش. (შემდეგში: აბას ეყბალი, დასახ. ნაშრომი).

⁵⁰ مدرسه نظامیه

⁵¹ იხ. აბას ეყბალი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 159.

⁵² ذراع — სიგრძის ერთეულია, ერთ ილაცეს უდრის.

⁵³ „როუზათ ოს-საფაიე ნასერი“, ტ. X, გვ. 632.

⁵⁴ დარ ოლ-ფონუნ მეცნიერებათა სახლს ნიშნავს.

ხან ჰედაიათმა შეთხზა ყასიდა, რომლის ერთ-ერთ სტრიქონში ვკითხულობთ: „როდესაც დაიწყო სასწავლებელში მეცნიერების ყველა დარგის სწავლება, ხალხმა მას დარ ოლ-ფონუნი უწოდა“⁵⁵.

დარ ოლ-ფონუნი მოუთმენლად ელოდა ავსტრიელ მასწავლებლებს, თუმცა მათ ჩამოსვლამდე უკვე დაწყებული იყო მეცადინეობა. ზემოთქმულს ადასტურებს ირანელი მკვლევრის ხან მალექ სასანის მიერ ირანის სამეფო ბიბლიოთეკაში მიკვლეული მირზა თაყი-ხანის წერილი ნასერ ელ-დინ-შაჰისადმი. მასში წერია: „წარმატებით დამთავრდა სასწავლებლის 6 თვის გამოცდები, გადაწყვეტილია ომის საჭიროებისათვის შესანგრეთა რამდენიმე ლეგიონის მომზადება. ომისათვის ყველაზე კარგად იმ ოფიცერთან მოემზადებიან, რომელიც ხვალ ჩამოდის. მასთან სიმავრეების აგების ხელოვნებას, სანგრების თხრასა და ხიდების გადაებას ისწავლიან. მალე ირანში კარგი ოფიცრები აღიზრდებიან“⁵⁶. ამ ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ სწავლება დარ ოლ-ფონუნში მის ოფიციალურ გახსნამდე (1268 წლის 5 რაბი ოლ-ავალი ანუ 1851 წლის 30 დეკემბერი) დიდი ხნით ადრე დაწყებულა.

იმ ხანებში, როდესაც ჯან დავუდ-ხანი უცხოეთში იმყოფებოდა, ირანში სამეფო კარზე მნიშვნელოვნად შეიცვალა ძალთა თანაფარდობა ამირის მოწინააღმდეგე დაჯგუფების სასარგებლოდ. ფეოდალურმა ოპოზიციამ, რომელსაც შაჰის დედა მაჰდი ოლია და ანგლოფილი ალა-ხან ნური ეთემად ოდ-დოვლე ედგათ სათავეში, მირზა თაყი-ხანთან ბრძოლაში საბოლოოდ გადასძლია. მათ მიადღწიეს იმას, რომ 1851 წლის 20 ნოემბერს (1268 წლის 25 მოჰარამს) შაჰის ბრძანებით მირზა თაყი-ხანი გადაყენებულ იქნა პრემიერის პოსტიდან და მას ყველა საპატიო ტიტული ჩამოერთვა. იმავე დღეს გამოქვეყნებულ შაჰის დასთიხათში აღნიშნული იყო, რომ მირზა თაყი-ხანს რჩებოდა მხოლოდ ამირე ნეზამის ტიტული⁵⁷. მისდამი გამოჩენილი „ლმობიერების“ საპასუხოდ მირზა თაყი-ხანმა წერილობითი ვალდებულება იკისრა, რომ მომავალში იგი არავითარ შემთხვევაში არ ჩაერეოდა სხვა მოხელეების საქმეებში. იგი ამირე ნეზამის პოსტზე დარჩა სულ მცირე 1851 წლის 2 დეკემბრამდე მიინც (1267 წლის 6 საფარი). ამ მოსაზრების გამოთქმის საშუალებას გვაძლევს მირზა თაყი-ხანის წერილი შაჰისადმი. ამ წერილში მოხსენიებულია შაჰის დაბადების დღის აღსანიშნავად მოწყობილი ოფიციალური მიღება (სალამი), რომელსაც მირზა თაყი-ხანიც დაესწრო. სალამი 1267

⁵⁵ „چو شد بمدرسه تدریس هر فنی ز علوم بنام دار فنون شهره گشت در افواه“
 „როდესაც ოს-საფაიე ნასერი“, ტ. X, გვ. 633.

⁵⁶ გვ. 43. **خان ملك ساسان، سياست گران دوره قاجار، تهران، ۱۳۳۸ ه. ش.**
 (შემდეგში: ხან მალექ სასანი, დასახ. ნაშრომი).

⁵⁷ იქვე, გვ. 2.

⁵⁸ ხან მალექ სასანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 3.

წლის 6 საფარს შედგა⁵⁸. ე. ი. მირზა თაყი-ხანი 1851 წლის 2 დეკემბრის ჩათვლით თეირანში იმყოფებოდა. თუ ეს ასეა, მაშინ გამოდის, რომ მთავარსარდალი ავსტრიელი მასწავლებლების ჩამოსვლის მომსწრეც იქნებოდა⁵⁹. იგი მათი ჩამოსვლის დროს რომ ნამდვილად იმყოფებოდა თეირანში, ნათელი ხდება მისი ერთ-ერთი წერილიდან: „ხალხლის (ადგილის სახელწოდებაა. — **ნ. ტ.-ო.**) ლეგიონი კარგად ვარჯიშობს. ბარონ საჰების თხოვნაც იმაში მდგომარეობს, რომ შაჰისათვის ცხადი გახდეს — სასწავლებლის საქმეში დიდი დროა საჭირო...“⁶⁰. მოხსენიებული ბარონ საჰები კი სწორედ ის პიროვნება უნდა იყოს, რომელსაც ვხვდებით „როუზათ ოს-საფაიე ნასერი-ში“ მოტანილ დარ ოლ-ფონუნში მოღვაწე უცხოელი სპეციალისტების სიაში. იქ ნათქვამია: „ბარუნ საჰები ქვეითი ჯარის მასწავლებელი იყო. ცუდი ჯანმრთელობის გამო იგი გაათავისუფლეს და სამშობლოში დაბრუნდა“⁶¹. ამ ბარონის შესახებ ცნობას გვაწვდის კარის ისტორიოგრაფი მოჰამად ჰასან-ხანიც, რომელიც მას ბარონ ქუმენსს ან ქუმენსს⁶² უწოდებს. იგი ჰიჯრის 1269 წელს მომხდარი ამბების აღწერისას აღნიშნავს: „...ავსტრიელმა ოფიცერმა ბარონმა ქუმენსმა, რომელიც 2 წელია, რაც ამ ქვეყნის (ირანის. — **ნ. ტ.-ო.**) სამსახურში იყო, ვადის გასვლამდე დაბრუნება ითხოვა“⁶³.

ზემოაღნიშნული გვაძლევს იმის საშუალებას, რომ გამოვთქვათ შემდეგი მოსაზრება: 1. მირზა თაყი-ხანი დიდ ვეზირის თანამდებობიდან გადაყენების შემდეგაც ინარჩუნებდა მთავარსარდლის პოსტს. 2. იგი შეესწრო ავსტრიული მისიის ჩასვლას თეირანში.

დარ ოლ-ფონუნი მოწოდებული იყო აღეზარდა უმაღლესი რანგის როგორც სამხედრო, ისე სამოქალაქო მოხელეები. სასწავლებელში ძირითადი ყურადღება გამახვილებული იყო სამხედრო კადრების მომზადებაზე. პირველ სასწავლო წელს დარ ოლ-ფონუნში 105 მოსწავლე ირიცხებოდა, მათგან 73 სამხედრო სპეციალობებს ეუფლებოდა⁶⁴. სასწავლებელში მიღებულ მოსწავლეებზე ზედამხედველობის დაწესება ისურვეს ირანის საგარეო საქმეთა მინისტრმა მოჰამად ალი-ხანმა და გენერალ-ადიუტანტმა (აჯუღანბაში) აზიზ-ხანმა. სასწავლებელში მათ თავიანთი მოადგილეები განაწესეს. ასეთ ორხელისუფლებიანობას მალე მოეღო ბოლო. ხორეზმის ელჩობიდან ირანს

⁵⁹ ავსტრიელი მასწავლებლები თეირანში 1851 წ. 24 ნოემბერს ჩავიდნენ. იხ. ფარიდიუზ ადამიათი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 150.

⁶⁰ ხან მალექ სასანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

⁶¹ „როუზათ ოს-საფაიე ნასერი“, ტ. X, გვ. 636.

⁶² **گومنس** ლათინურად Gumones. იხ. ფარიდიუზ ადამიათი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 149.

⁶³ „მირათ ალ-ბულდანე ნასერი“, ტ. II, გვ. 124.

⁶⁴ ფარიდიუზ ადამიათი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

დაბრუნებული რეზა ყოლი-ხან ჰედაიათი შაჰმა დარ ოლ-ფონუნის ღირეკტორად დანიშნა⁶⁵.

დარ ოლ-ფონუნის დაარსება მირზა თაყი-ხანის სამხედრო რეფორმის უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებად უნდა ჩაითვალოს⁶⁶.

სამხედრო რეფორმის გატარებამ ამირე ნეზამს დიდი ავტორიტეტი შეუქმნა ჯარში. მაგრამ, მარტო ჯარით როდი შემოიფარგლებოდა მისი ძალაუფლების ჰორიზონტი და ინტერესები, იგი ერთპიროვნულად უძღვებოდა ადმინისტრაციულ აპარატს, პირადად აკონტროლებდა ქვეყნის ფინანსებს და თავად წარმართავდა ირანის საგარეო პოლიტიკას. მირზა თაყი-ხანის ასეთმა აღზევებამ ძალზე შეაფთოთა მისი მტრები, რომლებიც შაჰის კარზე ძლიერ ოპოზიციურ ჯგუფს შეადგენდნენ. მათ შაჰს ჩააგონეს, რომ ამირე ნეზამს თითქოს ძალაუფლების უზურპირება სურდა. სისტემატურმა დასმენამ საბოლოოდ ის ნაყოფი გამოიღო, რომ შაჰმა მირზა თაყი-ხანი პირველი ვეზირის თანამდებობიდან გადააყენა და 1851 წლის დეკემბრის დასაწყისში ქ. ქაშანის მახლობლად მდებარე ფინში⁶⁷ ოჯახთან ერთად გადაასახლა.

მიუხედავად იმისა, რომ მირზა თაყი-ხანი გადასახლებაში იმყოფებოდა, მისი დაუძინებელი მტერი, ირანის ახალი სადრ აზამი ალა-ხან ნური თავს მაინც მოსვენებულად ვერ გრძნობდა — უსაზღვრო იყო მისი შიში მირზა თაყი-ხანის მიმართ. გადმოგვცემენ, რომ ამირე ნეზამის ქაშანს გადასახლების შემდეგ თურმე ალა-ხან ნურის თავისი ახლობლებისათვის უთქვამს: „ვიდრე მირზა თაყი-ხანი ცოცხალია, მე არ ძალმიძს მისი საკალმის ჯიბეში ჩადება“⁶⁸. როგორც ჩანს, მირზა ალა-ხან ნური სადრ აზამის თანამდებობის დაკავებაზე მხოლოდ იმ პირობით იყო თანახმა, თუ მის მოქიშპეს — მირზა თაყი-ხანს სიკვდილით დასჯიდნენ. მირზა ალა-ხან ნურიმ საწადელს მიადწია, ახალგაზრდა შაჰმა სასიკვდილოდ გაიმეტა თავისი ყოფილი პრემიერი და სიძე. მან სამეფო კარის ფარაშაზის⁶⁹ ჰაჯ ალი-ხან მარაღელს მირზა თაყი-ხანის მოკვლა უბრძანა და ამასთან დაკავშირებით მას ფირმანი მისცა⁷⁰. ჰაჯ ალი-ხანმა განაჩენის სისრულეში მოსაყვანად თან წაიყვანა მირლაზბი ანუ ჯალათი, რომელმაც ფინის აბანოში თავისი შავბნელი საქმე აღასრულა⁷¹.

⁶⁵ „როუზათ ოს-საფაიე ნასერი“, ტ. X, გვ. 633, 634.

⁶⁶ საბჭოთა აღმოსავლეთმცოდნის ა. პოლოლკის საკანდიდატო დისერტაციაში „Реформы Амир-Низама“ რატომღაც გაშუქებული არაა დარ ოლ-ფონუნის დაარსების მნიშვნელობა და ადგილი მირზა თაყი-ხანის რეფორმათა რიცხვში.

⁶⁷ ფინი ადგილის სახელწოდებაა.

⁶⁸ ხან მაღეკ სასანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5.

⁶⁹ ფარეშუზუცესი.

⁷⁰ იხ. ფარიღუნ აღამიათი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 493.

⁷¹ სამეფო კარის ოფიციალური ისტორიოგრაფები, კერძოდ, რეზა ყოლი-ხან ჰედაიათი და მოჰამად ჰასან-ხან ეთემად ოს-სალთანე (ჰაჯი ალი-ხან ფარაშაზის ვაჟი), განგებ აყალბებენ სინამდვილეს, როდესაც აღნიშნავენ, რომ მირზა თაყი-ხანი გარდაიცვალა (რეზა ყოლი-ხან ჰედაიათი, როუზათ ოს-საფაიე ნასერი, ტ. X, გვ. 500; მოჰამად ჰასან-ხან ეთემად ოს-სალთანე, მირათ აღ-ბულდანე ნასერი, ტ. II, გვ. 101); არასწორ ცნობას იძლევა აგრეთვე იმ პერიოდის ნახევრად ოფიციალური გაზეთი „რუზნამეიე ვაყაიეიე ეთე-ფაყიე“ (1268 წლის 23 რაბი ოლ-ავალის ნომერი). იხ. ხან მაღეკ სასანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 12, 13.

მირზა თაყი-ხანის მკვლევლობის შემდეგ თანდათანობით დავიწყებას მიეცა მისი რეფორმები, კერძოდ, სამხედრო რეფორმა. ამირე ნეზამის თითქმის ერთადერთი სამხედრო ღონისძიება, რომელმაც მყარად მოიკიდა ფეხი ირანის არმიაში, „ზონიჩეს“ სარეკრუტო სისტემის შემოღება წარმოადგენდა. ამ სისტემამ, ერთგვარი სახეცვლილებით, ყაჯართა მმართველობის დასასრულამდე იარსება.

მოაკლდა რა ამირე ნეზამის მზრუნველი ხელი, ირანის არმია დაცემის გზას დაადგა. ამის ძირითადი მიზეზი, ისევე როგორც მთლიანად სამხედრო რეფორმის წარუმატებლობისა, იმაში მდგომარეობდა, რომ სამხედრო რეფორმა მირზა თაყი-ხანის პირადი ინიციატივის შედეგი იყო და არა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური ფაქტორებით გამოწვეული. მისი რეფორმების სოციალური საფუძველი (მემამულე-მიწათმფლობელთა და ვაჭართა კლასები) ჯერ კიდევ სუსტი და უუფლებო იყო.

პირველი შარავნიძე

ურის III დინასტიის პირობის დროინდელი ერთი ლურსმული შირფიტა

თბილისელი მოქალაქის ლევან მუჯირის კერძო კოლექციაში აღმოჩნდა ურის III დინასტიის (ძვ. წ. 2132—2024 წწ.) დროინდელი თიხის ფირფიტა შუმერულ ენაზე შესრულებული ლურსმული ტექსტით¹.

ფირფიტა დამზადებულია ღია ყავისფერი თიხისაგან. იგი გამომწვარია, რის გამოც ტექსტი თითქმის დაუზიანებლადაა მოღწეული: ამოტეხილია მხოლოდ წინა მხარის ქვედა მარჯვენა კუთხის მცირე სიდიდის ზედაპირი. დამარილიანების გამო ოდნავ დაზიანებულია აგრეთვე პირველი სტრიქონის შუა ნაწილიც. ზომები ასეთია: 107×48×26 მ. ფირფიტა, ჩანს, მომდინარეობს უმაღლან². იგი დათარიღებულია მეფე ამარსუნას (ძვ. წ. 2064—2056 წწ.) ზეობის მეოთხე წლით.

ტექსტი, რომელიც შეიცავს 42 სტრიქონს, ნაწერია ურის III დინასტიის ეპოქისათვის დამახასიათებელი სუფთა, გარკვეული კალიგრაფიით. 26—28-ე სტრიქონების მეორე ნახევარი შევსებულია დიდი სიზუსტით შესრულებული მიკროსკოპიული ზომის ნიშნებით, რომელთა მსგავსიც შეიძლება შეგვხვდეს ამ ეპოქის დროინდელი დოკუმენტებიდან მხოლოდ ე. წ. „ელჩთა ქვითრების“ ტექსტებში³.

თავისი შინაარსით დოკუმენტი წარმოადგენს შემოსავლის ანგარიშს⁴. მასში ლაბარაკია სახელმწიფო საწყობის მიერ სხვადასხვა პირებისაგან, უნდა ვიფიქროთ ვაჭრებისაგან, არომატული (sim) ნივთიერებების (substances odoriferantes) შესყიდვის შესახებ.

¹ ფირფიტის გამოქვეყნების უფლება თავაზიანად დავეითომ მისმა მფლობელმა — ლ. მუჯირმა, რისთვისაც — უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ.

² აქვე გვინდა მადლიერების გრძნობით აღვნიშნოთ, რომ პირველი ცნობები ფირფიტის შესახებ მოგვაწოდა არქეოლოგმა ოთარ ღამბაშიძემ.

³ ამ მხრივ საყურადღებოა ფირფიტის ფერი. ღია ყავისფერი თიხა, რომლისაგანაც დამზადებულია იგი, გვხვდება მხოლოდ ქალაქ უმასა და მის მიდამოებში. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ მისი ანალოგიური შინაარსის მქონე ყველა ტექსტი მომდინარეობს სწორედ უმასიდან, მათ შორის კი ერთ-ერთი, კერძოდ, TCL V, 6162, რომლის მოკლე ვარიანტს წარმოადგენს წინამდებარე დოკუმენტი (ამ საკითხზე ვრცლად იხ. ქვემოთ), განეკუთვნება უმას არქივს. ყოველივე აღნიშნული უეჭველს უნდა ხდიდეს ჩვენთვის საინტერესო დოკუმენტის ქალაქ უმასიდან წარმომავლობას.

⁴ თვალსაჩინოებისათვის იხ. Ник., II, 347—370.

⁵ დასკვნით 41-ე სტრიქონში გვხვდება ასეთი ტერმინი: zi-ga bal-a „საშუალებო გასავალი“ (თარგმანის შესახებ დაწერილებით იხ. ტექსტის კომენტარებში). მაგრამ ამ შემთხვევაში გასავლის ქვეშ იგულისხმება მხოლოდ ის ვერცხლი (სულ 1/3 მინა 5/6 სიკლი და 3 შე, სტრ. 40), რომელიც საწყობაში გადაიხადა შემოსული საქონლის საფარის სახით. ეს ვერცხლი დაწესებულებას, რა თქმა უნდა, გასავლის ანგარიშში შეაქვს.

არომატული ნივთიერებები შემერულში აღინიშნებოდა ტერმინით **šim** აქედურად *riqqu* („სურნელოვნება, არომატული ნივთიერება, ესენცია“)⁵, რომლის ქვეშაც ძირითადად იგულისხმებოდა მცენარეული და ბალახოვანი სურნელოვანი ნივთიერებები⁶. ისინი ძირითადად გამოიყენებოდა საპარფიუმერო⁷ და სამედიცინო საქმეში⁸. მათზე დიდი მოთხოვნილება იყო აგრეთვე ტაძრების მხრივაც, სადაც სხვადასხვა სახის არომატული ნივთიერებისაგან ამზადდებდნენ საკულტო რიტუალების დროს სახმარ სურნელოვან ნაზავებს⁹.

არომატული ნივთიერებები შუამდინარეთისათვის საიმპორტო საქონელს წარმოადგენდა. იგი შემოპოქონდათ ძირითადად ზაგროსის მთიანეთიდან და მც-

⁵ SL II, 215:3; MEA, 215; MSL III, გვ. 102:68; AHW, გვ. 988.

⁶ ეს ტერმინი, როგორც ირკვევა, იხმარებოდა აგრეთვე ველის სურნელოვანი მცენარეების (ალბათ, ვარდების—*šim—gána*, (იხ. UDTP, 41:14; TCL V, 6042, I 24, III 2; SETU, 282: 13; TCL V, 6162 II 16; წინამდებარე ტექსტი, სტრქ. 8), არომატული მარადმწვანე ხე-მცენარეებისა და მათი ნაღვენთების აღმნიშვნელი სახელების დეტერმინაციის მნიშვნელობით (შეად. MSL V, გვ. 100: 92—103—103:125).

⁷ UDTP, 41; TCL V, 6042. მითითებული დოკუმენტები წარმოადგენენ სურნელოვანი ნაზავის დღეისათვის ცნობილ უძველეს შემერულ რეცეპტებს (შეად. OrSP 15 (1925), გვ. 56; „Babyloniaca“ VIII 1 (1924), გვ. 49). მათში ჩამოთვლილი სხვადასხვა სახის *šim* ნივთიერებების ვარკვეული წონითი რაოდენობით ურთიერთ შერევის გზით მიიღებოდა „სურნელოვანი ნაზავი“ (*šim—dū—a*), ძველბაბილონური და ასურული ხანის დროინდელი ანალოგიური საპარაფიუმერო რეცეპტების შესახებ იხ. E. Ebeling, *Parfümrezepte und kultische Texte aus Assur*, Rom, 1950 (აღნიშნული გამოცემა ჩვენთვის, სამწუხაროდ, ჯერ არ მიუწვდომელი აღმოჩნდა).

⁸ წამლების დასამზადებლად *šim* ნივთიერებათა გამოყენების შესახებ ძველ შუამდინარეთში ვრცლად იხ. DAB, გვ. 259 შმდ. დაახლოებით ძვ. წ. XXIII ს-ის დროინდელ ერთ შემერულ ფარმაკოპიულ ტექსტში, რომელიც წარმოადგენს სამედიცინო რეცეპტების კრებულს, მითითებულია ამა თუ იმ სახის *šim* ნივთიერება *šimsi—[...]*, სტრქ. 83; *šimmar-gu-zi* „ზმირინა“, სტრქ. 95 როგორც ზოგიერთი შინაჯანი და გარეგანი წამლის შემადგენელი აუცილებელი კომპონენტი (იხ. M. Civil, *Prescriptions médicales sumériennes RA 54* (1960), გვ. 57—72). მოხსენიებული ტექსტის შესახებ ვრცლად იხ. C. H. Kramer, *История начинается в Шумере*, М., 1965, გვ. 71—78.

⁹ საკულტო-სარიტუალო საქმეში *šim* ნივთიერებათა გამოყენების ფაქტს გვიდასტურებს სათანადო წყაროები. ლავანის ენის ურუნიშვიანს (ძვ. წ. XXIV ს.) რეფორმების ტექსტში ერთ ადგილას ნათქვამია: „(წინათ) თუ ვინმე თავზე(?) წაისყამდა ზეთიან SIMxSIG₇-ს, ... აბგალი /იღებდა/ 1 სკულ /ვერცხლს/.“ (იხ. E. Sollberger, *Corpus inscriptions „royales“ presargoniques de Lagas*, Genève, 1956, გვ. 53, Urg. 6. II, 11', 29'—30'; ტრანსლიტერაცია და თარგმანი იხ. SAKI, გვ. 55; OrSP 2, /1920/, გვ. 10; И. М. Дьяконов, *Репертои Урукагини в Лагаше*, ВДИ, № 1, გვ. 28 /II/, §14). ტერმინი SIMxSIG₇ (იგივებზე *šembii*, იხ. MSL, IX, გვ. 151:72), აქედ. *egu*, ითარგმნება „სურმის პასტა“ (იხ. HAM I, გვ. 123; AHW, გვ. 191 *egu* II; ბ. ლანდსბერგერი ითარგმნის როგორც „მწვანე გრიმი, პასტა—grüne Schminke“, იხ. MSL III, გვ. 102:72). მასში ერთ-ერთ კომპონენტად შედის სწორედ *šim* ნივთიერება. მოცემულ შემთხვევაში მითითებული ნაზავის საკულტო-სარიტუალო საქმეში გამოყენებაზე მიგვანიშნებს ის ფაქტი, რომ სათანადო გასამრჯლოდ აღებდათ აქ იხსენიება ქურუმთა წრის ერთ-ერთი წარმომადგენელი აბგალი (მისი პირდაპირი თარგმანია „მცოდნე“, იხ. SL II, 87:54; MEA, 87; AHW, გვ. 58; RA 50/1956/, გვ. 184).

ლავანის ცნობილი ერთ გუღდა (ძვ. წ. XXII ს-ის II ნახ.) თავის საიდუმლოდ წარწერებში გვამცნობს, რომ ღვთაება ნინგირსუსადმი აღვლენილი ლოცვის დროს ახლადგებულ ენინუს ტაძარში საგანგებოდ წვაეს კედრის ხის სურნელოვან ნაღვენის (*šim-erena*) (იხ. Cyl. A VIII 11, XIII 27, XX 20; თარგმანი იხ. SAHG, გვ. 145, 151, 157). რელიგიურ ცერემონიალებში არომატული ნივთიერების გამოყენების შესახებ იხ. აგრეთვე: E. Dhorme, *Les religions de Babylonie et d'Assyrie*, Paris, 1949, გვ. 222.

რე აზიდან. ამიტომაცაა, რომ ეს ნივთიერებები ყოველთვის ზუსტი წონითი რაოდენობით და ფასის მითითებითაა ფიქსირებული სახელმწიფოს სავაჭრო საქმიანობის აგენტების — თამქარებისაგან (dam-gâr-e-ne) მიღებული საქონლის საანგარიშო საბუთებში (ni-ka -ag)¹⁰. აქედან გამომდინარე სავსებით გაგასაგებია ის გარემოება, რომ წინამდებარე დოკუმენტშიც, როგორც საიმპორტო šim ნივთიერებების საშემოსავლო საბუთში, სკრუპულოზურადაა მითითებული ცალკეული ნივთიერების წონა და ფასი¹¹.

წინამდებარე დოკუმენტში გვხვდება შემდეგი სახის არომატული ნივთიერებები (ქვემოთ მათ განვიხილავთ ტექსტში მონხსენიების თანამიმდევრობით):

1. šim, *riqqu* (სტრქ. 1). მისი ზოგადი მნიშვნელობა, როგორც აღვნიშნეთ, არის: „სურნელოვნება, არომატული ნივთიერება, ესენცია, ფისი“. კონკრეტულად თუ რა სახის ნივთიერება იგულისხმება ამ ტერმინის ქვეშ, ამის დადგენა ჰირს¹². წინამდებარე დოკუმენტში იგი ნახმარია სხვადასხვა სახის მცენარეული არომატული ნივთიერების დეტერმინაციის მნიშვნელობითაც.

2. zi, zi(d), *imnu* (სტრქ. 2) „კარგი; ნამდვილი“¹³. ეს ზედსართავი სახელი ზოგჯერ გვხვდება šim დეტერმინაციითაც¹⁴. ასეთ შემთხვევაში იგი ითარგმნება როგორც „კარგი (ხარისხის) ფისი, სურნელოვანი ნივთიერება, კარგი ესენცია“¹⁵. წინამდებარე დოკუმენტში, ისევე როგორც მისი ანალოგიური შინაარსის მქონე სხვა ტექსტებში¹⁶ ეს ტერმინი გვხვდება დეტერმინაციის გარეშე, მაგრამ ეს მას არ ნიშნავს, რომ ნაგულისხმევ შემთხვევებშიც zi(d) ტერმინი არაა ნახმარი „კარგი (ხარისხის) ესენციის, ფისის, სურნელოვანი ნივთიერების“ მნიშვნელობით¹⁷.

¹⁰ STA. 1, 22, 23; TCL V, 5680, 6037, 6162; YOS IV, 295; AOS XXXII, C 23, ტაბ. III; MOS XVI, 122.

¹¹ ფასი ჩვეულებრივ ვერცხლზე გაანგარიშებითაა მითითებული, წონითი რაოდენობა კი გამოხატულია როგორც წონითი ერთეულებით (მინა, სიკლი, შე), აგრეთვე საწყაო ერთეულითაც (სილა). ეს გარემოება გარკვეული მნიშვნელობის მქონეა ამა თუ იმ ნივთიერების ნაირგვარობის დასადგენად.

¹² ძველ შუმერულ-აქადურ სილაბარებში იგი შეტანილია ხის აღმნიშვნელი დეტერმინაციით — *giš.šim* (იხ. MSL V, გვ. 103:125), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ šim ტერმინის ქვეშ ნაგულისხმევი ნივთიერება, უპირველეს ყოვლისა, უკავშირდება ხე-მცენარეს. ამაზე, როგორც აღნიშნავს კ. თომპსონი, უნდა მიგვანიშნებდეს ის ფაქტიც, რომ *giš.šim* და šim ტერმინების აქადურ „შესატყვისი *riqqu* უკავშირდება არაბულ სიტყვას *rawiṣaqa* „დაფშენდა, გამჟვირვალედ გახდომა“ და მისგან ნაწარმოებ არსებით სახელებს *rawik* „ფილტრი“ ანაღ *raiḡ* „ამა თუ იმ ნივთიერების საუკეთესო ხარისხი“. თუ გავითვალისწინებთ ჩვენთვის საინტერესო ტერმინის *giš* დეტერმინაციით დაწერილობას, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ šim, უპირველეს ყოვლისა, აღნიშნავდა იმ ნივთიერებას, რომელიც გარკვეული ჯიშის ხე მცენარეებიდან გამოიყოფებოდა, გამოიღვენთებოდა (შეად. DAB, გვ. 335—337). ამდენად, ვფიქრობთ, სწორი უნდა იყოს ასეთი თარგმანი: „(მცენარის) ნაღვენი, ფისი“ (შეად. DAB, გვ. 336).

¹³ MEA, 8°; ŠL II, 84:119; SP, გვ. 433.

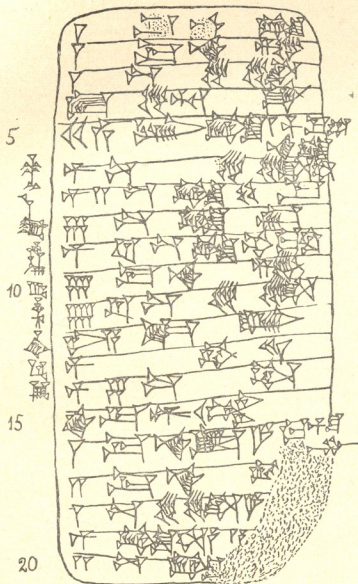
¹⁴ MOS XVI, 122 V 19, VII 9; 131 III 7. šim-zi (და არა šim-gi, როგორც წერს გ. რაისნერი) აღნიშნულ ტექსტში იხსენიება სხვა არომატულ ნივთიერებებთან ერთად.

¹⁵ Cyl. A XXII 5, XXVII 9, 24 (ა. ფალკენშტეინი თარგმნის როგორც „*rechi'e Wohlgeruch, gute Eszenze*“, იხ. SAHG, გვ. 159, 164).

¹⁶ SETU, 282:1; ITT I, 1433: 4 (მითითებული ტექსტების ტრანსლიტერაციებში ავტორები აკეთებენ არაზუსტ ტრანსლიტერაციას — გი „ლერაშია“); YOS IV, 295:5; STA, 11:26; TCL V, 6162 II 12, 18.

¹⁷ რამდენადაც წინამდებარე დოკუმენტის პირველსავე სტრიქონში გვხვდება ტერმინი šim, მომდევნო ორ სტრიქონში მას მწერალი გრაფიკულად აღარ იმეორებს, რადგან გუ-

3. še-li, kirkiranu (სტრქ. 3) „ფიჭვის თესლი“¹⁸. ტერმინი ზოგჯერ გვხვდება šim დეტერმინატივითაც¹⁹. როგორც სურნელოვანი ნამზადის (šim dū-a) ერთ-ერთი შემადგენელი კომპონენტი, მითითებულია ზემოხსენებული

სურ. 1. წინა მხარე.

საპარფუმერო ნაწარმის რეცეპტებში²⁰. გვიანდელი ცნობები მიუთითებენ, რომ თაფლში შენახულ ფიჭვის თესლს იყენებდნენ კულინარიაშიც ტკბილი დესერტების დასამზადებლად²¹.

ლისხმობს, რომ იგი დეტერმინატივის მნიშვნელობით თავისთავად იგულისხმება სათანადო ადგილას. მსგავს შემთხვევებს ხშირად აქვს ადგილი უმერულ სამეურნეო ტექსტებში.

¹⁸ DAB, გვ. 261; AHw, გვ. 475; MEA, 367.

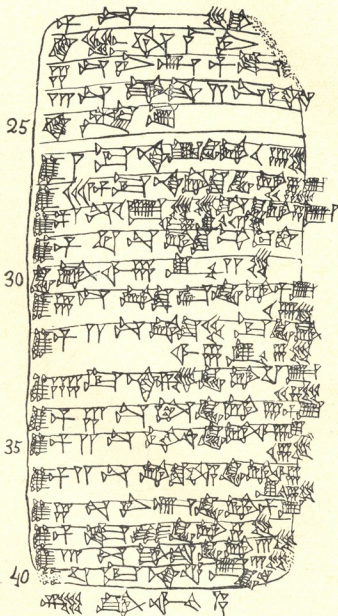
¹⁹ DAB, გვ. 261; იხ. აგრეთვე: MEA, 215; MSL V, გვ. 101:100—101, გვ. 141:20.

²⁰ UDTP, 41:13; TCL V, 60:2 I 15, III 3.

²¹ DAB, გვ. 261. წინამდებარე დოკუმენტში მოხსენიებულია აგრეთვე თაფლიც — laI (იხ. სტრქ. 14; შეად. TCL V, 6162 II 23). ფიჭვის თესლთან კავშირში ერთ და იმავე დოკუმენტში თაფლის მოხსენიება შეიძლება გარკვეული მნიშვნელობაც კი ჰქონდეს.

4. *šim-gam-gam-ma, kukru* (სტრქ. 7). „ნადვის ნალვენთი; სკიბიდარი“²². შუმერულ ტექსტებში დამოწმებულია მისი სამწიგნობრივი დაწერილობა: *šim-ku₇-ku₇, šim-gùg-gùg*, და *šim-gam-gam-ma//šim-gam-ma*²³. მას ძირითადად იყენებდნენ სამკურნალო საქმეში²⁴, ხმარობდნენ ჰვარდიუმერიაშიც²⁵.

5. *šim-gána* (სტრქ. 8). მისი აქალღური შესატყვისი დღემდე გამოვლენილი ძველ შუმერულ-აქალღურ ლექსიკონებში დანოწმებული არაა. ამდენად შეიძლება.

სურ. 2. უკანა მხარე

ზუსტი არ იქნეს ჩვენი ამგვარი თარგმანი: „ველის სურნელოვანი (მცენარე), ვარ-ლი/?“. თარგმანი ეყრდნობა იმ გარემოებას, რომ ტერმინის შემადგენელი მეორე

²² MEA, 215; AHw, გვ. 501; SETU, 218:3; DAB, გვ. 262.

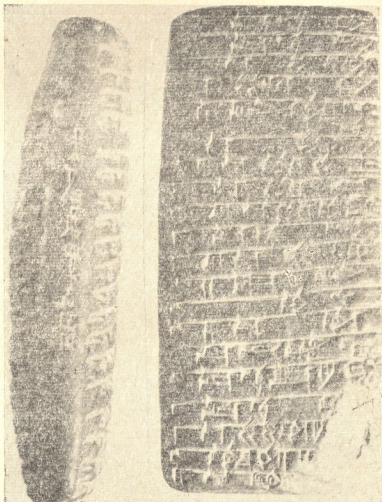
²³ DAB, გვ. 262; AOS XXXII, გვ. 138; MEA 215.

²⁴ დაწერილებით იხ. DAB, გვ. 263–264.

²⁵ AOS XXXII, გვ. 255; TCL V, 6042 III 4.

ნაწილი—*gá.na, egl*—შექაატყისება „ველა, მიწა“²⁶. აღნიშნული ნივთიერება ფართოდ გამოიყენებოდა საპარფუმერიო საქმეში²⁷.

6. *šim-gu-ku-ru* (სტრქ. 9). ტერმინის აქადური თარგმანი უცნობია. მას ქვეშ ნაგულააქვევი ნივთიერება იხსენიება საპარფუმერიო ნახავის ერთ-ერთ შემადგენელ კომპონენტად²⁸.

სურ. 3. წინა მხარე.

7. *šim-ḫá, urú* (სტრქ. 19)²⁹. მნიშვნელობა არაა ცნობილი. იგი რომელიმე არომატული მცენარის ან მისი ნაყოფის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს³⁰.

²⁶ SL II, 105 I 3; MEA, 105; MSL III, გვ. 123:307.

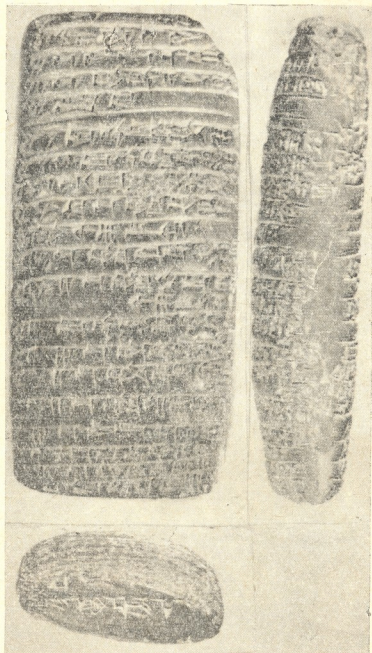
²⁷ UDTP, 41:14; TCL V, 6042 I 14, III 2; შეად. SL II, 215:41.

²⁸ UDTP, 41:15; TCL V, 6042 I 17, III 5; შეად. SL II, 297:119; AOS XXXII, გვ. 255. იგი გვხვდება *šim* დეტერმინატივის გარეშედაც (იხ. TCL V, 5680 II 29; 6042 I 17, III 5; 6162 IV 6; STA, 22 II 23; 23, II 9).

²⁹ ძველ შუმერულ-აქადურ სილაბარებში ეს ტერმინი გვხვდება *ḫá* დეტერმინატივით — *ḫá-šim-ḫá* (ეარ. *ḫá-šim-UD-a*, იხ. MSL V, გვ. 102. შგმ. 109), რომლის აქადური შესატყვისია *urú* (იხ. MSL V, გვ. 102:109). ამ უკანასკნელის მნიშვნელობა ჯერჯერობით უცნობია. კ. თომპსონი ფიქრობს, რომ იგი შეიძლება მომდინარეობდეს ფუჰიდან—*arú* „ტურცნა, გასროლა; გამოყენება“ (იხ. DAB, გვ. 336).

³⁰ შეად. TCA, 89:5, შგმ. 15.

წინამდებარე ტექსტის მონაცემები გვარწმუნებენ, რომ მასში მოხსენიებული კიდევ ერთი ჯგუფი ტერმინებისა (eren, li) ნახმარია შესაბამისი მცენარეების („კედარი“, „ფიჭვი“) სურნელოვანი ნაღვენთის მნიშვნელობით.

სურ. 4. უკანა მხარე.

S. eren, erenu, erennu (სტრქ. 16) „კედარი“³¹. მოცემული ტერმინი ხის აღმნიშვნელი დეტერმინატივით (giš) ან მის გარეშე იხმარება როგორც კედრის ხე-მცენარის, ასევე მისი ნაღვენთის აღსანიშნავად³². ყოველ კონკრეტ-

³¹ SL II, 541:2; MEA, 541; CAD 4, გვ. 274; MSL III, გვ. 112:173; DAB, გვ. 258.

³² შუალ. TML, გვ. 1; A. Falkenstein, ZA 55 /1962/, გვ. 253. ა. ფალკენშტეინი სათანადო დოკუმენტის კონტექსტის მონაცემების გათვალისწინებით ტერმინს giš³eren თარგმნის როგორც „კედრის (ნაღვენი)“. მის მიერ გარჩეულ ტექსტში წერია: 22²/₃ ma-na giš³eren „22²/₃ მინა (დაახლ. 13 კგ) კედრის (ნაღვენი)“. ჩვეულებრივ, ასეთი მცირე წონითი რაოდენობის შემთხვევაში გამოირიცხვლია, რომ ლაპარაკი იყოს კედრის ხე-მცენარეზე. ამ დროს მნიშვნელობა არა აქვს იმას, თუ როგორი გრაფიკული გაფორმების მქონე ტერმინით იქნება გადმოცემული eren ნივთიერება—giš³ დეტერმინატივით თუ მის გარეშე.

ტულ შემთხვევაში ეს უნდა გაირკვეს კონტექსტის მონაცემებით. წინამდებარე დოკუმენტში, ექვს გარეშეა, *eren* ტერმინის ქვეშ იგულისხმება სწორედ „ქედრის ნალვენთი, ტერპენტინი“³³, რაზედაც მიგვანიშნებს მითითებული ნივთიერების ძალზე მცირე წონითი რაოდენობა — სულ ერთი მინა.

9. *li, burāsu* (სტრქ. 21) „ფიჭვი“³⁴. ტერმინი გვხვდება ორი სახის დეტერმინატივით *giš-li*, რაც უმთავრესად ფიჭვის ხე-მცენარეს გულისხმობს და *šim-li*, რომელიც საკუთრივ „ფიჭვის ნალვენთის, ტერპენტინის“ მნიშვნელობით იხმარებოდა. ეს უკანასკნელი ძველი შუამდინარეთის სამედიცინო ტექსტებში ხშირადაა მითითებული, როგორც სხვადასხვა ავადმყოფობის სამკურნალო საშუალება ანდა ასეთი საშუალების დასამზადებლად საჭირო ნივთიერება³⁵. წინამდებარე დოკუმენტში რომ სწორედ ფიჭვის ნალვენთი იგულისხმება და არა თვით ფიჭვის ხე-მცენარე, მიგვანიშნებს ის ფაქტი, რომ ტექსტში მითითებულია მისი წონითი რაოდენობა და ისიც ძალზე მცირე — სულ ნახევარი მინა (დაახლ. 250 გრ).

როგორც უკვე იყო აღნიშნული, აქ განხილული არომატული ნივთიერებების წონით რაოდენობასთან ერთად წინამდებარე დოკუმენტში მითითებულია მათი ფასიც ვერცხლზე გაანგარიშებით. ანალოგიური შინაარსის მქონე დოკუმენტების მონაცემები ცხადყოფს, რომ ეს ფასი, როგორც მოსალოდნელია, მერყეობს გარკვეულ ფარგლებში, რაც, უეჭველია, აღნიშნულ საიმპორტო ნივთიერებებზე მოთხოვნა-მიწოდების ცვალებადობით იყო ძირითადად გამოწვეული. აღნიშნულის საილუსტრაციოდ ქვემოთ წარმოვადგენთ სათანადო მასალას დაახლოებით 25 წლის ფარგლებში დათარიღებული საბუთებიდან³⁶:

<i>šim</i> :	1 მინა ³⁷	ღირდა 30-დან 90-მდე	შე ვერცხლი ³⁸ .
<i>eren</i> :	1	„ „	18-დან 175-მდე „ „ ³⁹
<i>zi (d)</i> :	1	„ „	6-დან 35-მდე „ „ ⁴⁰

³³ ამ მნიშვნელობით *eren* ტერმინის ხმარებისას ზოგ შემთხვევაში მას უმატებდნენ *šim* დეტერმინატივსაც (*šim-eren*, *eb. Stat. B XI 7; Cyl. A VIII 11, XIII 27, XX 20; AOS XXXII, D 1*).

³⁴ *SL II, 59:2; MEA, 59; MSL V, გვ. 101:97; DAB, გვ. 258.*

³⁵ დაწერილებით *ib. DAB, გვ. 258—259.*

³⁶ ჩვენ მიერ მოხმობილი დოკუმენტებიდან ყველაზე ადრეულია *MOS XVI, 122*, რომელიც თარიღდება შულგის მეფობის 38-ე წლით (ძვ. წ. 2074 წ.), ხოლო ყველაზე გვიანდელი — *TCL V, 6037* — შედგენილია შუსუნას მეფობის მე-6 წელს (ძვ. წ. 2049 წ.).

³⁷ აქ მოტანილ საილუსტრაციო მასალასა და წინამდებარე ტექსტში გვხვდება შემეურული წონისა და წყვის შემდეგი ერთეულები:

წონის ერთეულები:

<i>še, še'u</i>	„(ქერის) ზარცვალი“=46,75 მგ
<i>gin, šiqu</i>	„სიკლი“=180 შე=8,4 გ
<i>ma-na, manu</i>	„მინა“=60 სიკლს=505 გ

საწყაო ერთეულები:

<i>še, še'u</i>	„(ქერის) „ზარცვალი“=1/20 სიკლი
<i>gin, šiqu</i>	„სიკლი“=1/60 სილა
<i>sila, qa</i>	=0,842 ლ (იხ. <i>HAM I, გვ. 290—291</i>).

³⁸ *STA, 22 II 15—16; TCL V, 6162 III 14—15; E680 II 7—8; MOS XVI, 122 VIII 3—4; YOS IV, 295:7—8.*

³⁹ *TCL V, 6162 III 16; 5680 V 27—28, I 21—22, IV 30—31; 60:7 IX 6—7, IV 11—12; YOS IV, 295:1—2; STA, I 1 18—19.*

⁴⁰ *MOS XVI, 122 V 13—VI 1, VII 6—7; STA, I 1 26—27; 22 II 17—18; 23 II 7—8; TCL V, 6162 III 17—18; YOS IV, 295:5—6; TCL V, 5680 II 5—6.*

š e-li:	1	სილა	"	30-დან	90-მდე	"	"	41
š im-gána:	1	"	"	12-დან	24-მდე	"	"	42
š im-ḥá:	1	"	"	3-დან	18-მდე	"	"	43
š im-gam-gam-ma:	1	"	"	2-დან	6-მდე	"	"	44
š im-gu ₄ -ku-ru:	1	"	"	2-დან	3-მდე	"	"	45
li:	3	გური ⁴⁶	120 სილა	ღირა	1 სიკლი	ვერცხლი ⁴⁷		

ჩვენთვის საინტერესო დოკუმენტში წარმოდგენილი ფასები აქ ჩამოთვლილი ნივთიერებებისა ემთხვევა მისი ანალოგიური შინაარსის მქონე დოკუმენტების აქვე მოტანილ კალკულაციურ მონაცემებს იმდენად, რომ მათ შორის რაიმე არსებითი ხასიათის განსხვავება არ შეიმჩნევა. მისი მონაცემები, კერძოდ, ასეთია:

š im:	31 ¹ / ₂	მანა	ღარს	6 სიკლა	24 შე	ვერცხლი (სტრქ. 27)		
							— 1 მინა	ღარს \approx 35 შე
eren:	1	"	"	"	18	"	"	(სტრქ. 26)
zi (d):	8	"	"	1/3	"	24	"	(სტრქ. 33)
								— 1 მინა ღარს 10,5 შე
š e-li:	21	სილა	და	10 სიკლი	ღარს 4 ¹ / ₆	სიკლი	12 შე	ვერცხლი (სტრქ. 28)
								— 1 სილა ღარს \approx 35 შე
š im-gána:	6	სილა	ღარს	1/2 სიკლი	18 შე	ვერცხლი (სტრქ. 31)		
								— 1 სილა ღარს 18 შე
š im-ḥá:	12	"	"	1/6	"	6	"	(სტრქ. 36).
š im-gam-gam-ma:	12	"	"	1/6	"	6	"	(სტრქ. 32)
								— 1 სილა ღარს 3 შე
š im-gu ₄ -ku-ru	10 ² / ₃	"	"	1/6	"	2	"	(სტრქ. 29—30)
								— 1 სილა ღარს 2,5 შე ⁴⁸

დასასრულს რამდენიმე სიტყვით შევეხებით წინამდებარე დოკუმენტის TCL V, 6162-თან მიმართების საკითხს.

ეს ორი საბუთი ძალზე ჰგავს ერთმანეთს — მთელი რიგი სტრიქონები ემთხვევა ურთიერთს. ორივე დოკუმენტის მონაცემებით სათანადო სახელმწიფო დაწესებულება ერთი და იმავე პირებისაგან ყიდულობს არომატულ ნივთიერებებს, რომელთა წონითი რაოდენობა და ფასი ორივეგან ერთი და იგი-

⁴¹ YO; IV, 235:9—10; TCL V, 533) II 23—24; 6162 IV 1—2; STA, I II 12, III 23—24; 23 II 11—12.

⁴² STA, 22 II 19—20; I II 14—15, III 21—22; TCL V, 6162 II 19—20; 5680 II 21—22.

⁴³ TCL V, 6162 IV 4—5; 5630 VII 10—11; V 5—6, VI 9—10, VII 3—4; 6037 VII 1—2, IX 28—29.

⁴⁴ TCL V, 6037 IX 20—21; 6162 III 8—9, IV 8—9; 5680 II 27—28; STA, I II 15—16; 22 II 21—22; 23 II 13—14.

⁴⁵ STA, 23 II 9—10; TCL, V, 6162 IV 6—7; STA, 22 II 23—24; TCL V, 6037 IX 22—23; 5680 II 29—30; MOS XVI, 122 VII 4—5.

⁴⁶ 1 გური=300 სილას.

⁴⁷ TCL V, 5680 II 25—26.

⁴⁸ II ნივთიერების ფასი წინამდებარე დოკუმენტში მითითებული არაა, რაც გამოწვეული უნდა იყოს მისი ძალზე მცირე რაოდენობით (სულ 1/2 სილა, სტრქ. 21) და უკიდურესი სიახფით (შეად. აქვე, გვ. 132).

* წინამდებარე სტატიის რუსულ ვარიანტში, რომელიც გამოქვეყნდა ჟურნალ „Вестник древней истории“-ს 1976 წლის მესამე ნომერში (გვ. 108—120), 108-ე გვერდზე ზემოდან მე-17 სტრიქონში დაბეჭდილია შეცდომა: „счет расхода“. უნდა იყოს: „счет дохода“ (გ. შ.).

ვეა; ორივე დოკუმენტში გვხვდება ზუსტად ერთნაირი ტერმინოლოგია; ორივე საბუთი შედგენილია ამარსუენას მეფობის მეოთხე წელს (ძვ. წ. 2060 წ.). განსხვავება მათ შორის მხოლოდ უმნიშვნელო დეტალებშია, კერძოდ, TCL V, 6162 უფრო ვრცელია (სულ 90 სტრიქონი), ვიდრე ჩვენი დოკუმენტი. ამ უკანასკნელში არ გვხვდება TCL V, 6162-ში წარმოდგენილი შესავალი, რომელშიც ჩამოთვლილია სხვადასხვა სახის ნივთიერებების შესასყიდად საჭირო ვერცხვზე პასუხისმგებელი თანამდებობის (giri) პირთა სახელები. ჩვენს დოკუმენტში არაა აგრეთვე მოხსენიებული ზოგიერთი ის ნივთიერება, რომელიც შეტანილია TCL V; 6162-ში (sum-si-è, su-ḫaz, IM-tal-er, ku-ni და ზოგიერთი სხვა). TCL V, 6162 IV 22-ე სტრიქონში მითითებულია, რომ დოკუმენტი წარმოდგენს „ვაჭარ საექუს ანგარიშს“ (ni-ka₉-ag sag-ku₆ dam-gar). ეს ფრაზა ჩვენს დოკუმენტში არ გვხვდება. შეიმჩნევა სხვა უმნიშვნელო განსხვავებაც, მაგრამ გაცილებით მეტია მსგავსება, ურთიერთ დამძევვა, რაც ვვადლებს საფუძველს დეფასკნატ, რომ ჩვენი დოკუმენტი წარმოდგენს TCL V, 6162-ის მოკლე ვარიანტს (იხ. აქვე, ტექსტის კომენტარები, შწმ. 29).

ქვემოთ წარმოვადგენთ ჩვენი დოკუმენტის ტრანსლიტერაციასა და თარგმანს კომენტარებითურთ.

წინა მხარე

1 ma-na ₁ šim ¹	1 მინა ფისი ² ,
1 ma-na zi ³	1 მინა კარგი ესენცია,
1 sila še-li	1 სილა ფიჭვის თესლი ⁴ ,
é-uzù-ga	(სამსხვერპლო ცხოველების) სასუქი
5. 20 la ¹ 1 lú-šim	სახლისათვის ⁵ (განკუთვნილი) ⁶ .
1½ ma-na šim-ta	19 პარფიუმერი ⁸ , 1 1/2 მინა ფისი
1½ sila še-li-ta ¹⁰	თითოეულზე ⁹ ,
12 sila šim-gam-gam-ma	1/2 სილა ფიჭვის თესლი თითოეულზე ¹¹ .
6 sila šim-gána	12 სილა ნაძვის ნალევენთი,
10 ^{2/3} sila šim-gu ₄ -ku-ru	6 სილა ვარდი (?),
10. 7 ma-na zi	10 2/3 სილა
9 ^{2/3} sila še-li	7 მინა კარგი ესენცია,
i a-KA-lugala ¹²	9 2/3 სილა ფიჭვის თესლი,
10 (sila) geštin-babbar	მეფის კეფაზე წასასმელად (განკუთვნილი) ¹³ ,
15 sila la ¹	10 (სილა) თეთრი ღვინო ¹⁴ ,
15. ki ¹⁶ — Ur- ^d Šakana ¹⁷	15 სილა თაფლი ¹⁵ ,
1 ma-na eren ni-dib ¹⁸	ურ-შაქანასაგან;
maš-šu- [g]id-gid	1 მინა კელრის (ნალევენთი), განკუთვნილი მისნისათვის ¹⁹ ,
2 ma-na ši [m...]	2 მინა [. . . ფი]სი,
1 sila še-li ni [dīb ...]	1 სილა ფიჭვის თესლი განკუთვნილი...]
10 (sila) šim-ḫá n[i(?)-dīb ...]	10 (სილა) . . .განკუთვნილი...]
20. 2 sila ši[m- ...]	2 სილა [. . . ფი]სი,

უკ. მხ.

$\frac{1}{2}$ sila I[i] ²⁰	1/2 სილა ფიჭვის (ნალვენთი),
ki-Mur ₇ -te-lá-lj ²¹	მურთელალისაგან;
5 sila i-nun 10 (sila)	5 სილა კარაქი, 10 (სილა) ფინიკი,
zú-l[um]	
3 sila ga-sag _{xx} (DU + gunú) ²²	3 სილა კარგი ხარისხის ყველი, 2 სი-
2 sila geštin-babbar	ლა თეთრი ღვინო,
25. ki- ^d EN.ZU-() ²³	სუენ-< >გან.

ŠU + NIGIN ²⁴ 1 ma-na eren	სულ: 1 მინა კედრის (ნალვენთი), ვერ-
kù-bi 18 še	ცხლი მისი 18 შე,
ŠU + NIGIN 31 $\frac{1}{2}$ ma-na šim	სულ: 31 1/2 მინა ფისი, ვერცხლი მისი
kù-bi 6 gín 24 še	6 სიკლი 24 შე,
ŠU + NIGIN 21 sila 10 gín a še-li	სულ: 21 სილა 10 სიკლი ფიჭვის თეს-
kù-bi 4 gín igi-6-šae ²⁵ 12 še	ლი, ვერცხლი მისი 4 1/6 სიკლი 12
ŠU + NIGIN 10 $\frac{2}{3}$ sila šim-gu ₄ -	სულ: 10 2/3 სილა . . . ,
-ku-ru	
30. kù-bi igi-6-gál 2 še	ვერცხლი მისი 1/6 (სიკლი) 2 შე,
ŠU + NIGIN 6 sila šim-gána	სულ: 6 სილა ვარდი (?), ვერცხლი მისი
kù-bi $\frac{1}{3}$ gín 18 še	1/2 სიკლი 18 შე,
ŠU + NIGIN 12 sila šim-gam	სულ: 12 სილა ნაძვის ნალვენთი ვერ-
-gam-ma kù-bi igi-6-gál 6 še	ცხლი მისი 1/6 (სიკლი) 6 შე,
ŠU + NIGIN 8 ma-na zi	სულ: 8 მინა კარგი ესენცია, ვერცხლი
kù-bi $\frac{1}{3}$ gín 24 še	მისი 1/3 მინა 24 შე,
ŠU + NIGIN 15 sila lál	სულ: 15 სილა თაფლი, ვერცხლი მისი
kù-bi 7 $\frac{1}{2}$ gín	7 1/2 სიკლი,
35. ŠU + NIGIN 12 sila geštin-	სულ: 12 სილა თეთრი ღვინო, ვერცხ-
babbar kù-bi igi-6-gál 16 še	ლი მისი 1/6 (სიკლი) 16 შე,
ŠU + NIGIN 12 sila šim- hā	სულ: 12 სილა. . . , ვერცხლი მისი 1/6
kù-bi igi-6-gál 6 še	(სიკლი) 6 შე,
ŠU + NIGIN 5 sila i-nun	სულ: 5 სილა კარაქი, ვერცხლი მისი
kù-bi $\frac{1}{2}$ gín	1/2 სიკლი ²⁶ ,
ŠU + NIGIN 10 (sila) zú-lum	სულ: 10 (სილა) ფინიკი, ვერცხლი მი-
kù-bi 4 še	სი 4 შე ²⁷ ,
ŠU + NIGIN 3 sila ga-sag _{xx}	სულ: 3 სილა კარგი ხარისხის ყველი,
(UD + gunú) kù-bi 3 še	ვერცხლი მისი 3 შე,
40. Š[U + N]IGIN $\frac{1}{3}$ ma-na $\frac{5}{6}$ gín	მთ[ლი]ანად: 1/3 მინა 5/6 სიკლი 3 შე
3 še kù-babbar	ვერცხლი,
zi-ga bal-a ²⁸	საშუალებდო გასავალი ²⁹ .

მარცხენა გვერდზე:

mu En-maḫ-gal-a ḡ-na²⁹ ḡba-ḡu ḡn ḡელი, (როცა) ენმახგალანა ხელდასმულ
იქნა.

ბრძანების კომენტარები

¹ დამოწმებულია ამგვარი სილაბური დაწერილობა: *še-im* (იხ. *ŠL II*, 215:3; *MSL III* გვ. 102:68; *IX*, გვ. 151:68). (ცნობილია აგრეთვე ასეთი ვარიანტული დაწერილობაც: *ši-im* (იხ. *MSL III*, გვ. 102, *შშ*, 68; *IX*, გვ. 153, *შშ*, 68). ტრანსლიტერაციის დროს და ფონეტიკური წყაბებისა ჩვენ ვარჩევთ *šim* ფორმის (შეად. *MSL IX*, გვ. 151:68; *AOS XXXII*, გვ. 255; *NG III*, გვ. 162; *BTM* გვ. 24 (III 3—4); *CAD* 4, გვ. 277, c; *DAB*, გვ. 336; *BIN V*, გვ. 16; *SP*, გვ. 413; *SETU*, 282:2—3; *ITT I*, 1433:1, (გვ. 28 და სხვები). მკვლევართა ერთი ნაწილი ხმარობს მეორე ფორმას—*šam* (იხ. *MEA*, 215; *R. Jestin*, *La verbe sumérien I*, Paris, 1943, გვ. 97; *II*, 1946, გვ. 241, 272).

² მკვლევართა ერთა ნაწილი *šim* ტერმინს ყველა შემთხვევაში თარგმნის ზოგიდად ასე: „კეთილსურნელოვნება; სურნელოვანი მცენარე; არომატი, სურნელოვნება“ (იხ. *ŠL II*, 215:3; *MEA*, 215; *MSL III*, გვ. 102:68; შეად. *AOS XXXII*, გვ. 225). ვ. ზოდენი ტერმინის აქალღურ შესატყვისს *riqqu* უკავშირებს ებრაულ სატყეას *reqah* (იხ. *AHW*, გვ. 988) მნიშვნელობით; „არომარე; საცხი, პოპადა“. აღნიშნული გარემოების გათვალისწინებით იგი ტერმინს *riqqu* თარგმნის როგორც „სურნელოვანი ნივთიერება; არომატული მცენარე“. ეს მნიშვნელობები *šim* ტერმინისათვის ერთობ ზოგადია, მით უმეტეს წინამდებარე ტექსტში, სადაც იგი ერთ-ერთი განსაზღვრული სახის არომატული ნივთიერების მნიშვნელობითაა ნახმარი. ამიტომ მიზანშეწონილად მოგვიჩანია მისი თარგმნა მოცემულ კონკრეტულ შემთხვევაში ამგვარად: „ფისი, არომატული მცენარეების ნალექით“ (შეად. *DAB*, გვ. 336, დაწერილობით იხ. აქვე, *შშ*, 12).

³ ჩვენთვის ცნობილი დოკუმენტებიდან, სადაც კი ეს ნივთიერება იხსენიება (იხ. აქვე, *შშ*, 14 და 40), ერთადერთ სწორ ტრანსლიტერაციასა (*zi*, (*šem*)-*zid*) და თარგმანს იძლევა მხოლოდ ა. ფალკენშტეინი (თარგმანის შესახებ იხ. აქვე, *შშ*, 15; ტრანსლიტერაცია: *Anor* 28, გვ. 60).

⁴ თარგმანისათვის იხ. *MEA*, 367; *DAB*, გვ. 261. ა. დიმიელი საერთოდ არ იძლევა რაიმე თარგმანს და კმაყოფილებდა მხოლოდ მის დროს ცნობილი, *še-li* ტერმინის შემცველ რამდენიმე ტექსტზე მითაუბრით (იხ. *ŠL II*, 357:49; შეად. აგრეთვე: *ŠL II*, 59:3 და *UDPT*, 41:13; *ITT V*, 695:6; *RTC*, 121 VII 5; *YOS IV*, 295:9; *TCL V*, 6042 I 15, III 3; 6162 II 13); ვ. ზოდენი აღნიშნული შემერული ტერმინის აქალღურ შესატყვისს *kikkiranu* კითხვის ნიშნის ქვეშ თარგმნის ამგვარად: „ფუჭის, ღვინის თესლი“ (იხ. *AHW*, გვ. 475). „ღვინის ენკრის“ მნიშვნელობის შემცველად მიიჩნევს ამ ტერმინს ჩიკავოს ასურული ლექსიკონის აბტორები და მათ; კვლადეკალი ა. სალომენიც (იხ. *CAD* 6, გვ. 42; *HAM I*, გვ. 235). ერთი ჯგუფი აბტორებისა ტერმინს *še-li* თარგმნის როგორც „კვიპაროსის თესლი“ (იხ. *SETU*, 282:12). თარგმანების ასეთი ნარკვევარობა გამოწვეულია იმ გარემოებით, რომ ტერმინის შემადგენელი მეორე ნაწილის—*li* ზუსტა შესატყვისისა დადგენა ჭირს. მისი აქალღური თარგმანი *burāšu* უკავშირდება ებრაულ სიტყვას *berēs*, რომელიც აღნიშნავს როგორც „ფუჭს“, ასევე „კვიპაროსისა“ (იხ. *DAB*, გვ. 259). ყარტაგოზა არ მოკვებულება რაიმე ცნობა, რომელიც დაკვიდგენდეს ამ ორი მნიშვნელობიდან—*li* ტერმინისა იუს ერთ-ერთის უპირატეს შესატყვისისას. ამის გამოა, რომ წინამდებარე თარგმანს სრულადვე ვერ ჩათვლება ზუსტად. ვერ დავასაბუთებთ, რომ იგი არ შეიძლება შეიკვალის ამგვარი თარგმანითაც: „კვიპაროსის თესლი“ ანდა „ღვინის ენკრა“. შინაარსობრივი მნიშვნელობის გათვალისწინებითაა თარგმნილი აგრეთვე ტერმინის პირველი ნახევარიც—*še*, *še'u*, რომელიც სატყეასატყეო აღნიშნავს „მარცალს“ (იხ. *ŠL II*, 367:14; *MEA*, 367; *HAM I*, გვ. 290).

⁵ შეად. *Anor* 37, გვ. 142; *SACT I*, 127:11. თავდაპირველი მნიშვნელობა ტერმინისა *é-uš-ig-ga* (შეიძლება *é-uš-ig-ga*), იხ. *Misz*, 5, 18:2, 19:5; *ŠL II*, 372:12—13), როგორც ჩანს, იყო: „სახლა ნაქექი ფრანკელისა, ბაქასა“ (იხ. *ŠL II*, 372:1; *TRU*, გვ. 117; *uš-ig-ga*, *uš-muš-en*, *usu* „ბაქა“, იხ. *MEA*, 272; *MSL VIII* 2, გვ. 131:194). მხოლოდ აღნიშნულის გათვალისწინებით მკვლევართა ერთა ნაწილი მოცემულ ტერმინს ურის III დინასტიის დროინდელ საპურტრეო ტექსტებში თარგმნის როგორც „საფრანკელი, შინაურ ფრანკელია ვხო, საქაბი“, მიიჩნევს რა პა იმ რაგის ტერმინად, როგორცაა *é-udu* „ცხვრების სახლი, ფარები“, *é-gu*, „სახარე სახლი, ბისკოლა“ და *é-anš* „ვირების სახლი, თავლა“ (იხ. *AOS XXXII*, გვ. 231; *HA*, გვ. 174; *PDT I*, გვ. 289; *TRU*, გვ. 117). ურის III დინასტიის დროინდელი სამეურნეო დოკუმენტების მონაცემებით, სადაც კი ვხვდებდით ტერმინს *é-uš-ig-ga*, ყოველთვის მითითებულია, რომ ამ დაწესებულებისათვის გამოყოფა მხოლოდ და მხოლოდ მსხვილფეხა და წვირილფეხა პირუტყვი.

არც ერთ შემთხვევაში მისთან დაკავშირებით ფორმული არ რესურსა (სათანადო დოკუმენტების კონტექსტებზე მიუთითებს ნ. შნაიდერი, *ib. OrLP 18 (1925)*, გვ. 29—30; დამატებით: *SETU*, 49:2, 51:26, 63:92, 91:29; *AOS XXII, E 1*; *PDT 1, 1:1, 10:4, 52:9* და შშდ. (იხ. იქვე, გვ. 289); *SACT 1, 127:11, 129:6, 130: 1, 136 2, 142:2, 143:2, 157:1, 158:2, 177:1, 186:6*; *AnOr VII, 95:16, 290:5*; *EST, 1:1, BIN III, 12:8, 47:2, 73:6* და შდ. (იხ. იქვე, გვ. 33); *BIN IX, 234:10, 339:10* და შშდ. (იხ. იქვე, გვ. 37); *N.T 1, 51:8*). ამ ფაქტის ცოცხალსწინებით საესებით სწორად დაასკვნის ა. ფლკენშტეინი, რომ აღნიშნულ ეპოქაში *é-uzú-ga* იყო სპეციალური სახლი, სადაც ასუქებდნენ სისხვებლო ცხოველებს, რქოსან პირუტყვს. ეს სახლი მდებარეობდა ქალაქ ლავაში და შედიოდა ლტობა ნანგრისს მთავარი ტაძრის—ენინუს კომპლექსში (იხ. *AnOr 30, გვ. 142*). იხი ძირითადი დანიშნულება იყო სისხვებლო ცოცხლების გასუქება (შეად. ტერმინი: *udu-é-uzú-ga* „ცებებრისა და ხარების“ სასუქი სახლი“, იხ. *MSL VIII 1, გვ. 15:92 ა, შშშ. 92, 92ა*). ზოლოდ წინამდებარე ტექსტის (სტრქ. 1—4) და *TCL V, 6162 II 11—14* მონაცემები მიუთითებენ, რომ აღნიშნულ სახლს გამოეყოფა სურსლოვანი ნივთიერებებიც. ეს გასაგები გახდება, თუ გავითვალისწინებთ ამ გარემოების, რომ *é-uzú-ga* ამავე დროს იყო ლავის ერთ-ერთი ნაფრული ღვთაების სახელობაზე აცხვლი ტაძარიც, სადაც წარმოებული სარტულაო საქმე, უმკვლეა, მოთხოვდა სურსლოვანი ნაზავსათვის საჭირო არამატულ ნივთიერებებსაც (ამ საკითხზე იხ. *SL II, 372:13*; *F. Thureau-Dangin, ZA 18 (1904—05)*, გვ. 125, შშშ. 3; *R. Jestin, დასახ. ნაზრომი, II, 1946, გვ. 390, შშშ. 1*; *AnOr 30, გვ. 142*).

⁶ *TCL V, 6162 II 14*-ში წინამდებარე ტექსტის მე-4 სტრქოთი ეკითხება ასე: *ni-dib é-uzú-ga*. ტერმინი *ni-dib* წინაარსობლივად გადმოცემს შუდგ ცნებას: „ის, რაც განუთვნილია გასაცემად; ის, რაც უნდა ვიცეს გარკვეული მიზნით, გარკვეულ დანიშნულებით“ (დაწარმოებით იხ. ქვემოთ, შშშ. 18). ამ ფაქტზე დაკრძობით აქ ფრჩხილებში აღადგინეთ აღნიშნული ტერმინის შესაბამისი მნიშვნელობის სქოთნე თარგმანს.

⁷ იხ. *mašû* „შემცირება, დაკლება, მცხისი“ (იხ. *ŠL II, 481:25*; *MEA, 481*; *MSL III* გვ. 140:140).

⁸ *in-sim, muraqqû* „პარფუმერი“ (იხ. *MEA, 215*). ხშირად ასეთვე დაწერლობით გადმოცემა შემოკლებულად სულ სხვა მნიშვნელობის ტერმინიც: *in-SiMxCAR* (გრადუკლი ვარიანტი *in-SiMxA*, იხ. *MSL III, გვ. 101, შშშ. 67c*), *širašû* „ლუდის მხარავი“ (იხ. *EAM, გვ. 192, 198*; იქვე იხ. ლიტერატურა), *NG III, გვ. 138*; *J. Krecher, ZA 60 (1970)*, გვ. 194 და სხვ.).

⁹ *ta* სუფიქსის ერთ-ერთი მნიშვნელობა არის -ზე, აქად. *ana* (იხ. *ŠL II, 139:7*). სამეურნეო ტექსტებში იგი ძალზე ხშირად რხარება გამსაზღვრელი, განმავალკვევლო სუფიქსის მნიშვნელობით (შეად. *Bedale, 1:1, 2:1—4.6, 3:1—2.4—5* და შშდ.; *AB XXV, 5:2, 23:1, 30:2* და შშდ. (იხ. იქვე, გვ. 171); *MOS XVI, გვ. 35—36*).

¹⁰ ეს ორი სტრქოთი (სტრქ. 5—6) *TCL V, 6162*-ში არ გვხვდება.

¹¹ სულ გამოდის $28\frac{1}{2}$ მინ ფისი და $9\frac{1}{2}$ სლა ფიქვის თესლი, რომელიც განკუთვნილია პარფუმერებისათვის. ისინი, უნდა ვფიქრობთ, მუშაობდნენ ამ დაწესებულებაში, სადაც ჩვენი დოკუმენტი შეადგინეს (შეად. *ΓΧDIII, გვ. 287—288*).

¹² შეად. *TCL V, 6162 II 20*. ვარიანტული დაწერლობა: *i a-KA-a-lugala* (იხ. *STA, 23 II 19*). *i, šamnu* „ზეთი“ (იხ. *ŠL II, 231:71*; *MEA, 231*). ა. დანიშნის მხებლო *a-KA* იგეგა, რაც *ugû, mušhu* „კეფა“ (იხ. *ŠL II, 579:108* ხ; შეად. *MSL III, გვ. 120: 274a*). *i a-KA-lugala* სიტყვა: „ზეთიანი (ნაზარ) ცხვრის კეფაზე (წასამელად)“ ძველ შუამდინარეთში არსებული წესი თავზე ზეთიანი არამატული ნაზარის წასმის შესახებ დამოწმებულია წერილობითი წყაროებით (იხ. აქვე, შშშ. 8).

¹³ *STA, 23 II 19* და *III 18-ის* მონაცემებით, სადაც წერია, რომ სხვადასხვა სახის არამატული ნივთიერება (*zi, šim-gam-gam-ma, še-li* და სხვ.) *ni-dib i a-KA-lugala* „განკუთვნილია მუფის კეფაზე წასამელად“. წინამდებარე ტექსტში სათანადო აღვლას ფრჩხილებში აღადგინეთ ტერმინის *ni-dib* შესაბამისი მნიშვნელობა (შეად. აქვე, შშშ. 6).

¹⁴ *geštin, karanu* „ღვინო“ (იხ. *ŠL II, 210:2*; *MEA, 210*; *AHW, გვ. 446*; *MSL III, გვ. 141:152*). *babbar, pešû* „თეთრი“ (იხ. *ŠL II, 381:60*; *MEA, 381*; *AHW, გვ. 857*). *geštin-babbar* „თეთრი ღვინო“ (იხ. *AOS XXXII, გვ. 224, რქვე, C 4, გვ. 24*; *MOS XVI, 129 IV 5*; *TCL V, 6162 II 24*; *HSS IV, 5 III 2*; *TCL II, 5530:3*). *TCL V, 6162 III 8—9* და წინამდებარე დოკუმენტის, სტრქ. 35-ის მონაცემებით 1 სლა თეთრი ღვინო ღირდა 3 შევერცხლი. ზოგჯერ მისი ფასი აღიქვამდა 5 შევერცხლად (იხ. *STA, 22 II 5—6*). *UDTP*.

41:5-ის ცნობით ღვინო (ფერი არაა მითითებული) გამოიყენებოდა საპარფიუმერო ნაზავის დასამზადებლად.

¹⁵ *lál dīšpu* „თაფლი“ (ჩ. *SL II*, 109:3; *MEA*, 109; *MSL III*, გვ. 138-103; *CAD 3*, გვ. 161; *SP*, გვ. 381; *BIN III*, გვ. 84). შუამდინარეთში ძირითადად ხმარობდნენ ხელოვნურ თაფლს, ტბილ წყევს, რომელსაც აზნაღდენენ ფინიქსიანად. ასეთ თაფლს აღნიშნავდნენ ტერმინით: *lál-zūn-lum-ma* „ფინიქსის თაფლი“ (ჩ. *CAD 3*, გვ. 163). მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ არ იცნობდნენ და არ იყენებდნენ ბუნებრივ თაფლსაც, რასაც, შუამდინარეთში ტერმინით რომ ვიხმაროთ, აზნაღდდა „ტკბილი შერი, ფუტკარი“—*nim-lā, nūbtu, zumbi dīšpi* (ჩ. *MSL VIII 2*, გვ. 47:10, გვ. 61:22; *SL II*, 109:2, 433:22; *MEA*, 433; *AHW*, 800). ურის III დინასტიის ეპოქაში 1 სივრცითი თაფლი ღრდა 90 შე ვერცხლი (ჩ. *YOS IV*, 295:15—16; *STA*, 22 II 7—8; *TCL V*, 6162 III 6—7; წინამდ. დოკ., სტრქ. 34).

¹⁶ მნიშვნელობით იგივეა, რაც *ki-... -ta, itti* „-გან, -დან“ (ჩ. *SL II*, 461:94 a, 461:15; *MSL V*, გვ. 68:229; *GSG*, გვ. 140, § 383). სამეურნეო დოკუმენტებში -გან თანდებული მნიშვნელობით *ki-... (-ta)* ტერმინის ხმარების შევსებები ჩ. *IBK VIII*, 7:3, 8:6, 23:5 და შნდ.; *SACT I*, 70:9, 71:6 (შეად. იქვე, 72:4, სადაც ერთმანეთს თანაბარნიშვნელოვნად ენაცვლება *ki-* და *ki-...-ta* აფიქსები), 79:9 და შნდ.; *PDT I*, 56:6, 224:5, 348:10 და შნდ.; *UTZL*, 5:2; *H. Limet*, RA 49 (1955), გვ. 76, შნშ. 3).

¹⁷ აღნიშნული პიროვნება იხსენიება სხვა შემთხვევაშიც (ჩ. *YOS IV*, 232:74, 82; *AnOr I*, 49:32, 65:5; *AnOr VII*, 313:73, 374:100). *TCL V*, 6162 II 26-ში ნიხსენიებულია ურ-შაქანას ბექედი (*kišib-Ur-šakana*), რაც იმის ნიშნავს, რომ საწყობის მიერ გარკვეული რაოდენობისა და სახეობის არომატული ნივთიერების შესყიდვას იგი თვითონვე ესწრება და ფასზე თავის თანხმობას ადასტურებს საყოფარღო ბექედი მითითებით.

¹⁸ *dīb, šabātu* „დაქერა, ხელთ ღდება; აღება, მიღება“ (ჩ. *SL II*, 536:49; *CAD 16*, გვ. 18 h; *SACT I*, გვ. 274; *BIN III*, გვ. 81; *PDT I*, გვ. 287). ნოცემულ შემთხვევაში იგი გვხვდება აბსტრაქტული არსებითი სახელის მაწარმოებელი პრეფიქსით *ni, nig, mimma* „რამე; ნივთი“ (ჩ. *SL II*, 597:22; *MEA*, 597; *NG III*, გვ. 148; *SP*, გვ. 394 და სხვ.), რის შედეგადაც ზმნა *dīb* აქ უკვე გაარსებებულა. ტერმინი *ni-dīb* სიტყვისტყვი შეიძლება ვთარგნით ასე: „ის, რაც უნდა გაიცეს, რაც სხვამ უნდა მიიღოს“ (შნდ. *AOS XXXII*, გვ. 92). დოკუმენტების კონტექსტით მონაცემების გათვალისწინებით ზოგიერთი მკვლევარი მას თარგმნის როგორც „მასალა (გამოსაყოფი სხვადასხვა რელიგიური დღესასწაულისთვის)“ (ჩ. *PDT I*, გვ. 299; *AOS XXXII*, გვ. 92—93, 247; *IBK VIII*, გვ. 147) ანდა „გასამრგლო (გასაცემი სხვადასხვა პირებზე)“ (ჩ. *BIN III*, გვ. 85) და ა. შ. ნოცემულ კონკრეტულ შემთხვევაში ტერმინს *ni-dīb* ვთარგმნით ასევე მყოფადის მიმღობის ფორმით: „განკუთვნილი (ამა თუ იმ დაწესებულების ან თანამდებობის პირისათვის)“, „მისაღები (ამა თუ იმ დაწესებულების ან თანამდებობის პირის მიერ)“.

¹⁹ თარგმნისათვის ჩ. *SL II*, 74:321, 76:23 მსხვერპლს (resp. მსხვერპლო ცხოველის შემტობი); *NG III*, გვ. 140 („მისანი“); *MSL V*, გვ. 66:199 (*barā* „მისანი“, „მოთხავე ცხოველთა შიგნულის მიხედვით“=haruspex); *SP*, გვ. 386 („მისანი“); *AOS XXXII*, გვ. 246 („ქურემი“). ტექსტები ტერმინით *maš-šu-gid-gid* ანდა *maš-šu-gid-gid* ჩ. *TCL V*, 6162 II 22; *DDA 3*, გვ. 30; *SL II*, 76:23.

²⁰ *li, burāšu* „ფიჭვი“ (ჩ. *MEA*, 59; *TEL*, გვ. 178; *DAB*, გვ. 258). მკვლევართა ერთი ნაწილი მას თარგმნის როგორც „ყვებარისი“ (ჩ. *SL II*, 59:2, აგრეთვე „ფიჭვი“ (?); *AB XXV*, გვ. 152) ან „ღვია“ (ჩ. *AHW*, გვ. 139; *TAM*, გვ. 97; *TML*, გვ. 2; შნდ. *M. Civil*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68, შნშ. 70). ვერცხლი ჩ. აქვე, შნშ. 4.

²¹ ეს საკუთარი სახელი სხვადასხვა დაწერილობით (*Mur₂-te-lá-lí*, *Mur₂-te-li/li*, *Mur₂-te-li-i*) გვხვდება უმას არქივის რამდენიმე ტექსტში (ჩ. *TCL V*, 6162 I 18; *DDA 4*, გვ. 163 *TCL V*, 6162 I 18-ის მონაცემებით ამ პიროვნებისაგან სახელმწიფო საწყობის ყიდულობს სხვადასხვა სახის არომატულ ნივთიერებას).

²² სიტყვისტყვი *ga, šibu* „რძე“ (ჩ. *SL II*, 319:11; *MEA*, 319; *MSL III*, გვ. 103:83 და სხვ.). ნოცემულ კონკრეტულ შემთხვევაში ტერმინი *ga*, როგორც ჩანს, არ უნდა იყოს ნაწმარი პირდაპირი მნიშვნელობით. მის ქვეშ შეიძლება იგულისხმებოდეს „ყველი“ (*ga-bar*) ანდა რძის რომელიღაც სხვა ნაწარმი. სხვანაირად ძნელი წარმოსადგენია, რომ სახელმწიფო საწყობი აწარმოებდა „კარგი ხარისხის რძის“ შესყიდვას 30—40° სიცხეში, რაც ყოველდღიურ ტემპერატურას წარმოადგენდა ძველი შუამდინარეთისათვის (დღევანდელი სამხრეთი ირანი).

šagx კი არის ფონეტიკურ წყობისა ორმაგი, შერწყმული დეფორმისა *UD+gunū* (შესაბამისი ლურსმული ნიშნის) (ჩ. აქვე, ტექსტის ავტორათა) (დეფორმული წყობის შესახებ

ობ. TUDT, 1:7, შნშ, 1). დამოწმებულია მისი საპი ფონეტიკური შესატყვისა: itti_{xx}, *ellu* „ოთორი, ნაილა, ბრწყინვალე“. sAg_{xx}, *rēšā* „საეკუთუსო ხარისხის, პარველი კლასის“ (ობ. AHW, გვ. 973) და usar_x „წრის სეგმენტ“ (ობ. J. van Dijk, VAT 8382: Ein zweisprachiges Königsritual, HSAO, I, გვ. 250). აღნიშნული ფონეტიკური წაკითხვებიდან მოცემულ ტერმინში UD+*gunū*-ს თავისი მნიშვნელობით ყველაზე უფრო შესაბამეა sAg_{xx}, *rēšā* „საეკუთუსო, კარ-გი ხარისხის, პირველი კლასის“ და არა itti_{xx}, *ellu* „ოთორი“, როგორც მიჩნევენ ვან დიკი (ობ. J. van Dijk, დასბ. ნაშრომი, გვ. 250 ა). აღმნიშნული თვლის, რომ მოცემული ტერმინი შეიძლება ითარგმნოს ასე: „მრგვალი ყველი“ (round cheese) (ობ. AOS XXXII, გვ. 232; შუალ. SETU, გვ. 91, შნშ, 7). შერწყმული იდენტობის UD+*gunū*-ს სხვადასხვა შემთხვევაში ხმარების შესახებ დაწვრილებით იხ. A. Deimel, *Miscellanea cuneiformia*, AnOr VII, გვ. 41; N. Schneider, *Nichtidentifizierte Keilschriftzeichen aus Ur III*, AnOr XII, 193—197: AOS XXXII, გვ. 96—98 (იქვე, სათანადო ლიტერატურა და წყაროები).

²³ როგორც ჩანს, ეს თეოლოგიური სახელი არასრულად აქვს მითითებული მწერალს. საერთოდ *en.zu* (იკითხება <Su'en<SIn) პარველუმენთანაა საკუთარი სახელიდან ძალზე გვირ-თვლებული იყო ურის III დინასტიის ებთაში (ობ. ASU, გვ. 524—525; DDA 3, გვ. 61—62; MAD III, გვ. 8, 11, 37 და შმდ.). თუ როგორი გაფორმების მქონე სახელი უნდა იგულისხმებოდეს მოცემულ შემთხვევაში, ამის დადგენა შეუძლებელია მით უმეტეს მაშინ, როცა მსგავსი სახე-ლი არ გვხვდება წინააღმდეგარე დოკუმენტს ანალოგიურა შინაარსის მქონე TCL V, 6162—სთან.

²⁴ ფონეტიკური წაკითხვა უცნობია.

²⁵ შემტრები ასე გადმოსცემდნენ 1/6 სიკვლ.

²⁶ გამოიღას, რომ 1 სილა კარაქი ღირდა 18¹/₂ შე ვერცხლი.

²⁷ 1 სილა ფანჯა შეუვალებულია აქ 2/5 შე ვერცხლად. ასეთვე დასი (2/5 შე ვერცხლი) აქვს დაიდებული ერთ სილა ფანჯას შემდეგ ტექსტების მონაცემებითაც: STA, 23 I 4—5, II 1—2; TCL V, 6037 I 14—15, 6046 III 21—22, 6052 II 11—12, 14—15.

²⁸ *zi-ga, šitu* „ვასაქალა“ (ობ. SL II, 84:112 c; MEA, 84; MSL V, გვ. 63:115; IBK VIII, გვ. 155; SP, გვ. 434 და სხვ.). *balā, ebēru* „ვადასვლა“ (ობ. SL II, 9:5).

²⁹ ვასაქალის ქვეშ არ იგულისხმება 1/3 მინა 5/6 სიკლა 3 შე ვერცხლა, რომელიც გადაიხა-დეს დოკუმენტში მოხსენიებული არაომატული ნეთაიერებების შესასყიდად. სწორედ ეს თანხა იწოდება როგორც *zi-ga bal-a*.

წინააღმდეგარე დოკუმენტის ცრულ ვარიანტში—TCL V, 6162, რომელშიც მოლიანად, თით-ქმის უცვლელადაა შეტანილი ჩვენი ფორმების მონაცემები, ამ თანხას ემატება კიდევ 1/2 მინა 7 1/2 სიკლი 3 1/2 შე ვერცხლი, რომელიც გადაუხდიათ იმავე წელსვე (ძვ. წ. 2060 წ.). დამატებით შესყიდული არაომატული და სხვა სახის ნეთაიერებებში. შევამბული [თანხა—1/6 მინა 8 1/2 სიკლი 6 1/2 შე ვერცხლი TCL V, 6162 IV 19-ში მოხსენიებულია, როგორც *zi-ga-gam* „ვასაქალა“. ე. ი. ჩვეულებრივად წლიური გასაჯალი.

იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ჩვენი დოკუმენტი ცოტა უფრო ადრე შედგენილი, ვიდრე TCL V, 6162. არის საუკუქელი მივიჩნევთ, რომ იგი წარმოადგენს წლას განმავლობაში საჭირო არო-მატული ნეთაიერების შესასყიდად გამოყოფილი თანხის ვასაქალის ნაწილის ანგარაშს, შეიძლება ნახევარწლიურ ანკარაშს. ამიტომაცაა, რომ მასში მოხსენიებული თანხა იწოდება როგორც *zi-ga bal-a* „საშუალოდ გასაჯალი“; სრტვ. „მარდამავალი გასაჯალი“.

³⁰ ეს პარონემა (ობ. NG III, გვ. 44; ASU, გვ. 239, 408) მეფე ამარსუნას ზოობის მეთხვე წელს (ძვ. წ. 2060 წ.) დანიშნეს სატახტო ქალაქ ურში აგებული დეაქაბა ნანას ტაძრის (*é-dNanna(r)* „სახლი (ღვთაება) ნანასი“ (ქურთული) დაწვრილებით იხ. E. Sollberger, *Sur la chronologie des rois d'Ur et quelques problèmes connexes*, Afo 17 (1954—56), გვ. 24—25). დათარიღების მითითებული ფორმული სრული სახით ასე გამოიყურება: *mu En-mah-gal-an-na en-dNanna ba-hun* „წელი, (როცა ღვთაება) ნანას ქურთები ენამავალანა ხელდასხმულ იქნა“ (ობ. AnOr XIII, გვ. 47; NG II, 54, 95, 136, 140).

შენიშვნები

ობ. კრებულები: ძველი ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1970, გვ. 252—254; „Вопросы древней истории“, VI, Тб., 1973, გვ. 208—209; „მადე“, ისტორიის სერია, 1974, № 4, გვ. 85; H. Limet, *L'arthronymie sumérienne dans les documents de la 3e dynastie d'Ur*, Paris, 1968.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ძველი ისტორიის განყოფილებაში.

Г. ПАЙЧАДЗЕ

ОДИН АРХИВНЫЙ ДОКУМЕНТ ОБ ИОСИФЕ ГРУЗИНЕ

Среди лиц, находившихся на дипломатической службе в странах Ближнего и Среднего Востока в первой четверти XVIII века и оставивших заметный след в историографии, определенный интерес представляет Иосиф Грузин.

Уроженец города Тбилиси, он происходил из влиятельной в то время фамилии Абесаламашвили, или же Абесаламаант, как это принято произносить по-грузински, когда подчеркивается принадлежность к фамилии, к семье.

В конце 90-х годов XVII века Иосиф юношей был вынужден покинуть родину. Вначале он проживал в Европе (в Италии и во Франции), затем — в Константинополе. В совершенстве владея европейскими и восточными языками, он подвизался на дипломатической службе в качестве переводчика. В 1717 г. в Константинополе поступил на службу к А. Гардану, который направлялся французским правительством консулом в Иран. Находясь в Иране с 1717 года по 1723 год, Иосиф оказался свидетелем бурных событий, завершившихся падением династии Сефевидов. Умный и наблюдательный, он хорошо разобрался в происшедшем и давал правильную информацию о положении дел в Иране. Имя его фигурирует во многих документах той эпохи и упоминается в работах современных ему авторов, которые, описывая историю падения державы Сефевидов, использовали труды Иосифа Грузина как первоисточник¹. Так например, Мами-Клерак во вступлении к своей «Истории Персии» отмечает, что при ее написании он использовал четыре работы Иосифа Грузина: 1. *Mémoire sur la différence du rit entre la Turcs et les Persans*; 2. *Notes de M. Joseph*; 3. *Relazione della Revoluzione de Persia, composta dal signor Giuseppe ...Georgiano, Interprete del Consola di Francia a Ispahan*; 4. *Relazione della Revoluzione di Persia, Seconda Parte*.

В 1922 г английский ученый Т. Веир опубликовал сообщение о турецкой рукописи Иосифа Грузина, которую он обнаружил в университетской библиотеке в Глазго². Однако текст самой рукописи им не публиковался. Т. Веир дал лишь английский перевод ее отдельных фрагментов. Сопоставив же и сравнив найденный им текст с работами Мами-Клерака и Дж. Ханвея, Т. Веир пришел к тому выводу, что для обоих авторов первоисточником послужили работы Иосифа Грузина.

¹ Т. Krusinski, *Tragica vertentis belli persici Historia*, Leopoli, 1740. L—A de la Mamy de Clairac, *Histoire de Perse depuis le commencement de ce siècle*, 3. vol. Paris, 1750; Jonas Hanway, *Merchant, The Relations of Persia*, vol. 1, London, 1753; Jonas Hanway, *An Historical Account of the British Trade over the Caspean Sea*, vol. II, Dublin, 1754; Дневник осады Исфагана афганами, веденный Петросом ди Саргис Гиланец, в 1722 и 1723 годах, Материалы для истории Персии. Перевод и объяснения К. Пяткова, „Записки императорской Академии наук“, том XVII, приложение № 3, СПб., 1870.

² Т. Н. Weir, *The Revolution in Persia at the beginning of the 18 th century*. A volume of *Oriental Studies* presented to Professor Edward G. Browne, Cambridge, 1922, стр. 480—490.

Он же отметил и определенную связь между трудами Крушинского и Иосифа Грузина. Суммируя свои наблюдения, Т. Веир пришел к заключению, что в историографии так называемой «персидской смуты» (Revolution in Persia) работы Иосифа Грузина являются важными первоисточниками.

Однако, за исключением вышеупомянутой турецкой рукописи, труды Иосифа Грузина долгое время не были обнаружены. В 1939 г. английский ученый Л. Локкарт писал, что, изучая источники по истории Ирана, он, к сожалению, не встречал самих работ Иосифа Грузина³.

В 1950 г. другой английский ученый — Д. Лэнг, коснувшись деятельности французского консула в Иране А. Гардана, констатировал тот факт, что последний, находясь в Ереване по пути в Иран, 5 октября 1717 г. послал в Париж первую информацию о грузинском царе Вахтанге VI⁴. А спустя два года Д. Лэнг отметил наличие в архиве Министерства иностранных дел Франции французской рукописи, принадлежащей Иосифу Грузину⁵.

В 1955 г. грузинским ученым В. Габашвили впервые в советской историографии была опубликована работа об Иосифе Грузине как историке и дипломате XVIII века⁶.

Анализируя имеющиеся сведения об этой интересной личности, В. Габашвили уточнил некоторые вопросы его жизни и деятельности. Он же отметил необходимость всестороннего изучения турецкой рукописи Иосифа грузинскими тюркологами и историками.

В 1958 г. Л. Локкарт опубликовал монографию о падении династии Сефевидов и захвате Ирана афганцами⁷, в которой остановился и на деятельности Иосифа. Л. Локкарт подчеркнул важное значение его трудов как авторитетного первоисточника и постарался уяснить его биографические данные.

Касаясь личности Иосифа, Л. Локкарт упрекнул В. Габашвили в том, что он назвал Иосифа грузином. Сославшись на труд армянского автора XVIII века — Петроса ди Саргис Гиланенца, Л. Локкарт подчеркнул его армянское происхождение.

Данный труд Гиланенца — «Дневник осады Испагани афганцами, веденный Петросом ди Саргис Гиланенц, в 1722 и 1723 годах» в переводе К. Патканова на русский язык был опубликован еще в 1870 г. В нем говорится: «Июля 28. Тифлисский житель Иосиф Абисаламьян, армянин по происхождению, но обратившийся в католичество, бывший в последнее время переводчиком на службе Французской Компании, бежал из Испагани и через Гамадан прибыл в Решт. Он рассказывал, как афганы взяли Испогань»⁸.

³ L. Lockhart, Nadir-Shah, London, 1939, стр. 309.

⁴ D. M. Lang, Georgian Relations with France during the reign of Wakhtang VI, Journal of the Royal Asiatic Society, part 3 et 4, Paris, 1950.

⁵ D. M. Lang, Georgia and the fall of the Safavi Dynasty, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. XIV, part 3, 1952, стр. 528.

⁶ ვ. გაბაშვილი, იოსებ ქართველი — XVIII ს-ის დიპლომატი და ისტორიკოსი, «მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის», ნაკვეთი 32, თბ., 1955.

⁷ L. Lockhart, The fall of the Safavi Dynasty and the Afghan occupation of Persia, Cambridge, 1958.

⁸ Записки Императорской Академии наук, том XVII, приложение № 3, СПб., 1870, стр. 3.

В 1965 г. В. Габаშвили опубликовал новую работу об Иосифе Грузине, в которой специально разобрал вопрос о его личности⁹.

Аргументируя свою правоту, В. Габашвили подчеркнул, что сам Иосиф называл себя грузином и что так он назван в работах современных ему европейских авторов. Этим же именем называют его и последующие авторы, в том числе и сам Л. Локкарт (до издания названной монографии).

Вместе с тем, широко используя грузинские материалы, в частности документы тбилисских горожан XVII—XVIII веков, В. Габашвили показал, что фамилия Абесаламашвили (или же Абесаламаант) была одной из влиятельных фамилий тбилисских горожан и что ее представители в XVII—XVIII веках занимали должность городских кетухов (старшин), а отец Иосифа даже исполнял обязанности «калакис нацвали» (городского начальника). Подчеркивая те социально-культурные факторы, которые были общими для всех жителей городов феодальной Грузии, несмотря на их этническое различие, В. Габашвили заключил, что представители фамилии Абесаламашвили и, в частности, сам Иосиф, несмотря на свое армянское происхождение, называли себя грузинами, подчеркивая этим свою принадлежность к грузинскому феодальному обществу.

Наряду с этим, в отличие от Л. Локкарта, В. Габашвили показал, что Иосиф стал католиком не в Париже, а еще находясь в Тбилиси.

В 1969 г. об Иосифе Грузине была опубликована работа другого грузинского ученого — Т. Натрошвили¹⁰. Он широко использовал материалы, опубликованные в книге М. Тамарашвили по истории католичества среди грузин¹¹, а также изучил личный архив М. Тамарашвили, хранящийся в Институте рукописей им. К. Кекелидзе АН Грузинской ССР. В результате этого Т. Натрошвили установил ряд фактов из жизни Иосифа Грузина на рубеже XVII—XVIII веков. А исследовав хроники кармелитов¹² и сопоставив их сведения с данными других источников, он уяснил и некоторые данные об отце Иосифа — Гаспаре, который также называл себя грузином, по вероисповеданию был католиком, занимал в Тбилиси должность городского «нацвали»¹³, от которой был отстранен в 1691 г., а в 1698 г. вообще был изгнан из города в связи с антикатолическими выступлениями горожан. Позже, в 1699 г., в составе посольства епископа Элиаса он выехал из Исфагана и в сентябре 1700 г. был в Москве, где встретился с находившимся в эмиграции грузинским царем Арчилом II, а в мае 1701 г. был уже в Варшаве, где и скончался. Шестнадцатилетний же Иосиф был доставлен в Рим епископом Элиасом и в 1703 г. зачислен в специальный католический колледж, в котором обучался до 1709 г.

⁹ ვ. გაბაშვილი, იოსებ ქართველის ვინაობისა და მოღვაწეობის საკითხისათვის, „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები“, ტ. 116, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, V, თბ., 1965. Резюме на русском языке, стр. 357.

¹⁰ თ. ნატროშვილი, მასალები იოსებ ქართველის ბიოგრაფიისათვის, „მაცნე“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ორგანო, 1969, № 5.

¹¹ შ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თბ., 1902.

¹² A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-th and XVIII-th Centuries, London, 1939.

¹³ О должности городского нацвали см. Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, стр. 276—284.

В 1970 г. Т. Натрошвили опубликовал вторую статью, в которой, развивая точку зрения В. Габашвили и свои взгляды, осветил деятельность Иосифа Грузина в плане его связей с Грузией, с грузинским феодальным обществом¹⁴.

В данном труде Т. Натрошвили касается вопросов учебы Иосифа Грузина вначале в католическом училище в Тбилиси, а затем в римском колледже. Автор убедительно рассуждает о возможных связях между Иосифом и Сулханом-Саба Орбелиани в 1715—1716 гг. в Константинополе. Идя вслед за В. Габашвили, Т. Натрошвили останавливается и на вопросе о контактах в Константинополе в 1725—1726 гг. между Иосифом Грузином и патриархом Грузии Домением, находившимся в то время в столице Турции. Наблюдения и предположения автора, высказанные по этому поводу, весьма интересны.

И наконец, в 1975 г. в грузиноведческом научном журнале, издаваемом в Париже, была опубликована статья грузинского советского ученого И. Табагуа о Иосифе Грузине¹⁵. Автор ставит себя целью познакомить читателей с деятельностью Иосифа в 1717—1726 гг. и уяснить ряд фактов из его биографии. Но самое важное это то, что в парижском архиве И. Табагуа удалось найти рукописные мемуары Иосифа Грузина, которые велись им в Иране в 1723 г., а также получить из Глазго фотокопию турецкой рукописи Иосифа.

Публикация этих текстов как важных первоисточников, безусловно, имеет определенное значение.

В данной же публикации мы предлагаем вниманию специалистов и всех интересующихся лиц архивный документ об Иосифе Грузине, который хранится в Москве, в Центральном государственном архиве древних актов (ЦГАДА), в фонде «Кабинет Петра I», отд. 2, кн. № 63, лл. 777—782.

Это посланная Петру I в порядке информации копия допроса Иосифа Грузина, состоявшегося 28 июля 1723 г. в Реште, в штабе русских войск, куда он прибыл, покинув Исфаган в связи с захватом города афганцами, и откуда потом направился в Константинополь.

Документ этот интересен во многих отношениях.

Во-первых, он фиксирует сам факт пребывания Иосифа в Реште в 1723 г.

Во-вторых, содержит конкретный ответ Иосифа о себе самом, в котором он подчеркивает свою принадлежность к «грузинской нации».

В-третьих, содержит интересную информацию о взятии афганцами Исфагана, об экономическом положении страны, о политике и тактике предводителя афганцев Махмуда и т. д.

Это, безусловно, оригинальный первоисточник, содержащий ценные сведения, которые сообщил наблюдательный очевидец на свежую память. И он должен быть в дальнейшем широко использован исследователями.

¹⁴ თ. ნატროშვილი, ქართული ფეოდალური საზოგადოება და იოსებ ქართველი, „მაცნე“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ორგანო, 1970, № 5.

¹⁵ I. Tabagoua, Pour servir à l'histoire de l'activité de Joseph Géorgien en Orient. „Bedi Kartlisa, revue de kartvélogie“, vol. XXXIII, Paris, 1975.

1723 г. июля 28 — Ответы Иосифа Грузина на вопросы, заданные ему в Реше представителями русского правительства.

Копия

1723-го году июля 28-го дня в Гиляне при Ряще¹ прибывшей при касбинском караване грузинец именем Осип Абесаламини веры римской объявил об себе, что прибыл в Рящ из Испогани и оной о испоганских обстоятельствах допрашиван.

л. 777.

Допрос 1.

Которой нации и города ты уроженец и с которого времени в Испогани был и откуда прибыл и в каких делах обращался и давно ли от Испогани отлучился и куды итти намерение имел.

Ответ 1.

Нации я грузинской, из города Тефлиса. Из Тефлиса отбыв, жил в Цареграде и бывал у послов российских, у его превосходительства Петра Андреевича Толстова и у Петра Шафирова. А в Испогань прибыл в 1717-м году при французском капитане² толмачем, и был при нем в Испогане 6 лет, и за опасность замешания из Испогани нынешняго 1723-го году в мае месяце отъехал к Гилянии на дороге ограблен и в Гиляни в Рящ прибыл при касбинском караване.

Допрос 2.

При бытности ль твоей Мервензов сын Магмут³ в Испогань прибыл и во многом ли числе людей, и какие тогда в Испогани от ково дела и поступки происходили||

Ответ 2.

л. 777 об.

При бытности моей в Испогани февраля 18-го числа 1722-го году получена ведомость, что Мервензов сын Магмут Авган в 12000-х пришел в место в Арзан и идет к Испогани, тогда шах⁴ в Испогани и из деревень и грузинцов собрав тысяч с 30 под командою агтыма давлета⁵ да грузинскова Вахтанханова брата⁶ послал против Магмута, при которых было 24 пушки, и недошед Испогани февраля 28-го у шаховых людей с Магмутовыми была баталия, и сначала шахова сторона имела счастье, а когда с Магмутовой стороны с верблюдов началась стрельба из яныченок, тогда шахово войско побужало. И по баталии на том месте Магмут стоял 3 дни, а по трех днях пошел к Испогани и вступил в армянскую слободу, в Жульфу марта 19-го числа и стал в шаховом саду в Фарабате и многожды приступав ко Испогани не взял, токмо дороги все отнял. Тогда ж амоданской и дазенгенской ханы в 5000-х ко Испогани шли, которых Магмутовы посланные в 4000-х, недопустя за три дни до Испогани, напавши на стапу ночью, с полторы тысячи побили, а достальные, оставя весь свой багаж, разбежались.

В июле месяце бахтиярское войско 8000 шло к Испогани || и за день недошед стали в садах, и поутру рано напали на них авганцы и побили с 4000, а достальные разбежались. И после дни с три агтыма довет со одним ближним шаховым, с Мамет агою в 8000 пошли против Магмута и по учинении баталии авганцы побили у них с 1000 человек, а достальные ушли в Испогань. А с стороны авганской вовся во

л. 778.

время как слышно с 2000 человек побито. И когда обступлена была Испогань, тогда великой учинился голод. Шеницы батман купили по 80 рублей, пшено по 100 рублей, масла коровья по 120 рублей, сахару по 120 рублей, ишечья мяса по 20 рублей, яйцо курячье по абасе и прочее все над меру было дорого, а бедные люди детей своих и сабачья, и кошачья мяса, и падалише, и подошвы, и всякое лоскутье, ис кож варили и ели. И тогда шах советуя с министрами намерился дать Магмуту пятьсот или шестьсот тысяч и до миллиона рублей денег и город Мешед с прочими местечками и дочь свою в жену, чтоб он, Магмут, от Испогани отшел. И Магмуд сказал, что Испогань и дети твои все будут в руках моих, и прислал оной Магмуд к нему, шаху, чтоб отдал Испогань и корону свою, то будет жив, а буде не отдаст, то Испогань розоритца, а он, шах, убит будет. Тогда шах, усмотря свою невозможность и великой голод, октября 12-го дня 1722-го году надел на себя свою корону и поехал к Магмуту, и приехав к нему поздравствовал и сел в нижнем месте. И Магмут шаха не токмо с почтением принял, но и не глядел на него, и шах снял с себя корону и отдал Магмутову первому министру и велел отдать Магмуту. И Магмут корону не принял, а приказал самому шаху наложить на себя, и шах встал с своего места и наложил корону своими руками на Магмута и сказал: тебе бог велел короною моею владеть. И как шах отдал свою корону, был у Магмута двои сутки и отпущен в дом свой. И в первой же день приезда шахова к вечеру Магмут послал своего первого министра з 2000 человеки и в Испогани приказал двор шахов принять и караул поставить, и в то время в доме шахове великой вопль и плачь и крик был. И октября 12-го дня шах приехал к Магмуту, а 14-го дня Магмут с шахом вместе поехали в Испогань и ехали до мосту Ширяскова и шах поехал садами, а Магмут настоящею улицею, а по улице посланы были разные парчи до самого двора шахова. А перед Магмутом ехали 12 человек и проклинали веру шахову. И по прибытии Магмут в доме к шахову казны осмотрил 40000 рублей, да камня и прочих вещей и парчей многое число. А во время голоду всякова народа великих и малых померло со сто тысяч душ. Да когда из Испогани побежали было люди в разные места, тогда порублено от авганцов с пятьдесят тысяч душ.

л. 778 об.

л. 779.

Допрос 3.

Старой шах где ныне и в каком состоянии обретается.

Ответ 3.

Старой шах содержится под караулом на шаховом дворе, и приставлен к нему капитан с несколькими людьми и никуда не пускают, только временно Магмут к нему ходит и министры Магмутовы редко бывают. А детей шаховых с тридцать пять человек, притом же и брат шахов родной в особливых хоромах содержитца на том же дворе под караулом, а с шахом видитца не допускают, а содержат их в пище довольно. А жены шаховы все взяты к Магмуту, только по прозьбе шаховой отдано ему, шаху, три жены, да после еще

по просьбе ж отдано две жены. А сестр и дочерей шаховых Магмут приказал замуж и роздать за своих честных людей. А апреля 20-го сего году отправлен был шах в Кандагар и отъехав от Испогани 20 верст заболел и упросил чтоб ему быть попрежнему в Испогани. И ныне в Испогани министров при нем мало, а первой ево министр Магмет Кулихан склонен к Магмуту, а прочие под караулом содержатца.

л. 77с об

Допрос 4.

Ныне в Испогани какво довольство находится и жители учреждение домов и купечество без помешательства ли правят, и безопасной ли приезд в Испогань купцам с товарами из деревень со всякими харчевыми припасы.

Ответ 4.

Про Магмуцкой обиход и про войско, которое при нем, триготовлено провианту, сказывают, на 4 года, а збиран до взятыя Испогани из деревень, а ныне привозят для продажи много, а продают ценою пшено батман по 5 абас, мяса батман по 4 абасы, масла коровья по 20 абас, сахару батман по 30 абас, и которова привезено много ис Кумшы старова приготовления, пшеницы батман по 3 абасы и пол, ячменя по 2 абасы и пол, курица по осьми гривен. А купцы с товарами и караваны за опасностию не приходят, а жителем испоганаским ныне в домех их и в купечестве обид не бывает.

л. 780.

Допрос 5.

Магмут Авган за Испогань к Бендер Абасу и в другие стороны далеко ли и которыми провинциями овладел и доброжелательно ли ево послушны или токмо под страхом.

Ответ 5.

Магмут Авган за Испоганью некоторыми провинциями не владеет, только владеет Испоганью и уездом Испоганским, да Авганскую и Кондагарскую провинциями, а по сю сторону Испогани до Кашани. И Испоганской уезд в послушани больше за страхом, а Кондагарские и Авганские, сказывают, к нему, Магмуту, доброжелательны. ||

Допрос 6.

л. 780 об.

Есть ли при Магмуте Авгане послы или посланники, или резиденты от других государств.

Ответ 6.

Прошедшаго 1722-го году в декабре месяце из Вавилона от Касан паши во Испогань к Магмуту прислан был посланник к письмом имянем Уман ага для поздравления взятыя Испогани, и в Испогани дан был ему двор и корм, а денег дачи не было. Людей при нем было со 120 человек. Честь ему была малая, а признавали ево за шпиона. И приказал было Магмут взять у него письма. И он, посланник, писем не отдал, а сказал, что велено отдать самому Магмуту. И по девяти днях дана ему аудиенция и Магмут наодине с ним, посланником, сидел и отпущен на квартиру. И по нескольких

л. 781.

днях признали посланника за шпиона и велел было ево Магмут держать под караулом. И министры ему отсоветовали, и после по дватцати днях призван был посланник к Магмуту и дано ему письмо к Осан паше, и дано ему несколько халатов или платья, и отправлен чрез три дни и сказано ему, чтоб с собою никаких людей не вывозил. А когда из Испогани бежал, на дороге были караулы и повелено ево осматривать, не явитца ли с ним персиян беглых, и сыскали у него человек з 12, которым велел Магмут перед посланником головы отсечь, однакож посланник увез в сундуках две женки, и когда он прибыл в Гамадан шазада велел ево одержать и держан 45 дней и освобожден. А вавилонской паша, услышав о задержании своего посланного, собрал войска, хотел посылать в Гомадан и получать ведомость, что посланник едет, войска распустил. И как посланник прибыл в Вавилон, то сказывають на другой день отправлен на почте к салтану, а когда был посланник турецкой в Испогани, призывал меня к себе, а у меня со оным прежде бывало знакомство в Цареграде, и я, убрався в турецкое платье, пришел к нему, и оной меня спрашивал, как Магмут в Испогань вступил, и как Испогань взял. И я ему сказал, что осведомился кроме меня. В другой раз призывал меня и спрашивал про гавань Бендерабайскую, много ль в год с нее збираетца шаху пошлин, и я ему и сказал, что год з годом не равен бывает, а в прошедших годех сказывали, что збирали по 170000 рублей oprично иноземцов, а иноземцы только гостинцы дают. Так же спрашивал и про Боримскую гавань, на которой жемчуг родитца, и я ему сказал, что я ныне об оной неизвестен, для того что арапы мешечкие ту гавань разорили и ловцов никого нет. И одной посланник мне сказал, чаю де войски наши будут к Испогани, оборонять Испогани некому, хотя войско и есть, да небольшое, а других послов и посланников и резыдентов никою нет.

л. 781. об.

Допрос 7.

Желает ли Магмут совершенным шахом себя утвердить, или только собрав многое богатство в свои провинции возвратитца хочет.

Ответ 7.

л. 782.

Магмут стараетца утвердить себя совершенным шахом и посылает в свою провинцию из Испогани многие деньги ко удовольствию своего войска, чтоб привести в Испогань для своего утверждения и овладения других провинций. А при нем войска собственного 6000, в том числе природных авганцов с 4000 человек и да испоганских 2000, да старых персиян, которые называютьца габр, 1000, да ис Кондагару ожидают 14000, да Тсисанской провинции, которая близ Кандагару, 1200 семей в Испогань прибыли и в Испогани поселены, и еще ожидают. Жалованья военным всем платит довольно, а авганцам не дают, только довольствуютца в партиях, и авганцы, как слышно и другие военные люди, в Испогани долгим житьем скучають, а намерение имеют многие в свои краи, и несколько сот за прощением отпущены сроком до осени.

Допрос 8.

Какову к Магмуту склонность народ персической имеет и ково шахом больше быть желает, старова шаха, или сына ево, или ево, Магмута.

Ответ 8.

Военные люди персичкие склонность имеют к Магмуту, а купецкие испоганские жители и весь народ желают, чтоб быть старому шаху, а за устрашением Магмута явно говорить не смеют, а ежели б кто говорил, таких велят казнить. А о шахове сыне, которой в Тевризе, неизвестен, а Магмут испоганским жетелем купцам дает денег в торг по 10 рублей и по 20 рублей человеку и более, а берет с них расту на месяц с рубля по две копейки персичких. ||

л. 782 об.

Допрос 9.

О российском войске, обретающемся в Гиляне, какие слышал в Испогани от ково розговоры.

Ответ 9.

Магмутов первой министр, Аманул хан, спрашивал меня про российское государство, х которой стороне и сколько войск збираетца, и я ему ответствовал, что за Каспийским морем к Немецким краям, а войск збираетца тысяч по 200 и по 300, а о войске российском, которое в Гиляне, помянутой министр ничего не говорил. А между военных людей слышал розговаривают и друг друга, а наипаче грузинцов, спрашивают, каким боем российское войско бьетца. И грузинцы сказывали, что все огненною стрельбою бьетца и много имеют огненных гранат, и какое от них действо чинитца, показывают, и от того персияне имеют страх.

Допрос 10.

Магмут с турками имеет ли приятство, или нет.

Ответ 10.

О подлинном приятстве их неизвестен, только имеет от него опасность.

У подлинного допросу подписано по латине ево, грузинца Осипа Абесаламани, рукою.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Рящ, т. е. Решт в конце 1722 г. был занят русскими войсками.
2. Речь идет о Гардане.
3. Мирвеизов сын Магмут — Махмуд, сын Мир Вайса, вождя афганского племени гильзаев из клана хотаки. В 1709 г. Мир Вайс возглавил антисефевидское восстание в Кандагаре и стал первым правителем независимого Гильзайского княжества. После его смерти (1715 г.) среди гильзайской верхушки разгорелась борьба за власть, закончившаяся в 1717 г. победой Махмуда, который начал совершать нападения на пограничные области Ирана, а в 1722 г. двинулся и на саму столицу — Исфаган.
4. Речь идет об иранском шахе Султан-Хусейне (1694—1722).
5. Искажение титула этимад-ад доулэ, т. е. первого везира.
6. Речь идет о брате Вахтанга VI — Ростоме.

Представил отдел истории взаимоотношений Грузии с народами СССР Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН Грузинской ССР

პ რ ი ზ ი კ ა დ ა ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

شاه عباس (مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی) باهتمام دکتر عبدالحمین نوائی
جلد اول، جلد دوم، تهران ۱۳۵۲، ۱۳۵۳.

შაჰ-აბასი (ისტორიული დოკუმენტებისა და მიმოწერის კრებული)

გამოსცა დოქტორ აბდოლოსეინ ნავაიმი, ტ. I, II,

თბილისი, 1973 წ., 1974 წ.

სეფიანთა ირანის სახელმწიფომ შაჰ-აბას I (1587—1629) დროს ძლიერების ზენიტს მიაღწია. შაჰ-აბასი თავისი დროის დიდი პოლიტიკოსი და დიპლომატი იყო. მის შესახებ მოიპოვება მდიდარი და მრავალმხრივ საყურადღებო წყაროები როგორც აღმოსავლურ, ისე ევროპულ ენებზე. მათ შორის პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ისქანდერ მუნშის „თარიხე აღმართაიე აბასაი“. მიუხედავად ამ თხზულების აშკარა ტენდენციურობისა, მასში შაჰ-აბასის შესახებ უხვი და საყურადღებო ცნობები მოიპოვება. შემდგომი დროის ბიოგრაფები და ისტორიკოსები უმთავრესად ისქანდერ მუნშის თხზულებას ეყრდნობიან. ასე მაგალითად, ფრანგი ისტორიკოსის ლ. ბელანის ნაშრომი „შაჰ-აბას I და მისი ისტორია“¹, ფაქტიურად, ისქანდერ მუნშის თხზულების ნოყლე შინაარსს გადმოგვცემს.

შაჰ-აბასის პოლიტიკური და დიპლომატიური მოღვაწეობის უკეთ შესწავლისათვის საჭიროა გამოქვეყნებულ იქნეს მისი მმართველობის ამსახველი მდიდარი ისტორიული საბუთები და წერილები. სწორედ ამ მიზანს ისახავს ირანელი მეცნიერის პროფესორ აბდოლოსეინ ნავაის მიერ გამოცემული სარეცენზიო ორტომეული.

ა. ნავაი (დაბ. 1925 წ.) ეკუთვნის იმ ირანელ მეცნიერთა რიცხვს, რომლებიც დიდ ყურადღებას უთმობენ ეპისტოლური და დოკუმენტური წყაროების გამოქვეყნების საქმეს. მან ტომარებით მოკლე დროში, 1962 წლიდან 1970 წლამდე, აღნიშნული ორი ტომის გარდა გამოაქვეყნა შემდეგი კრებულები: „ირანის ისტორიული დოკუმენტები და მიმოწერა“ (თემურიდან შაჰ-ისმაილამდე), „შაჰ-ისმაილი“ (წყაროების კრებული), „შაჰ-თამაზი“ (წერილების კრებული), „აბას-მირზა მოლქარას ჩანაწერები“. ნარატიული წყაროებიდან ამ პერიოდში ა. ნავაიმ გამოსცა ჰამდალაჰ ყაზვინის „თარიხე გოზიდე“, მაჰმუდ ქათიბის „თარიხე ალე მოზაფარ“ და ჰასან რუმელუს „აჰსან ათ-თავარი“ (ტ. XI).

შაჰ-აბასის მოღვაწეობის ამსახველი საბუთების შეკრება-გამოცემისას ა. ნავაის დიდი სიძნელეები შეხვდა: ეს მასალა არ იყო თავმოყრილი და ერთ ადგილას შენახული, არ იყო გამოორჩეული მნიშვნელოვანი და საყურადღებო დოკუმენტები, მრავალი საბუთი ინახება საზღვარგარეთ სახელმწიფო არქივებსა და კერძო კოლექციებში. ა. ნავაიმ დიდი შრომა გასწია და ბევრი რამ მოიძია როგორც საკუთრივ ირანში, ისე საზღვარგარეთ და მას იმედი აქვს, რომ დანარჩენ ორ ტომში ამ საქმეს ბოლომდე მიიყვანს.

¹ L. Bellan, Chah-Abbas I, sa vie, son histoire, Paris, 1932.

პირველ ორ ტომში გამოქვეყნებული დოკუმენტები და წერილები ქრონოლოგიურად მოიცავს 1578—1603 წწ., აქ აისახა შაჰ-მოჰამედ-ხოდაბანდეს მოღვაწეობისა და შაჰ-აბას I-ის მეფობის პირველი პერიოდი. ამ ტომებში მოთავსებული საბუთების ერთი ნაწილი დღემდე უცნობი იყო და ა. ნავაის მიერ არის მოძიებულ-გამოცემული. დოკუმენტები სპარსულ და თურქულ ენებზეა დაწერილი. თურქული ენაზე გამოცემულ საბუთებს ახლავს სპარსული თარგმანი, თურქული საბუთები, ძირითადად, აღებულია ფერიღუნ ბეის „მაჯ-მუჟაი მუნშათ-ი სალათინ“-ის დოკუმენტების კრებულიდან. სარეცენზიო კრებულში მოთავსებულ ყველა დოკუმენტს მითითებული აქვს, თუ საიდანაა იგი აღებული. სპარსული საბუთები შედარებულია სხვადასხვა ხელნაწერთან და მოცემულია მათ შორის არსებული განსხვავებანი, მითითებულია პოეტური და პროზაული ციტატების წყაროები. ტექსტს ერთვის მკვლევრის შენიშვნები და კომენტარები. უნდა აღინიშნოს, რომ უკვე გამოქვეყნებული მასალის გამოცემისას ა. ნავაი, როგორც წესი, მიმართავს პირველწყაროს და ხშირად კორექტივები შეაქვს ადრე გამოქვეყნებულ ტექსტში.

პირველი ტომი შედგება ორი ნაწილისაგან: პირველი — შაჰ-მოჰამედ ხოდაბანდეს მეფობის დროს დაწერილი წერილები და საბუთები (სულ 16 ერთეული, გვ. 29—132) და მეორე — შაჰ-აბას I მიმოწერა და დოკუმენტები (სულ 19 ერთეული, გვ. 181—263).

შესავალ ნაწილში (გვ. 3—28) ა. ნავაი მოკლედ ახასიათებს ირანის პოლიტიკურ მდგომარეობას შაჰ-მოჰამედ ხოდაბანდეს მეფობის დროს: შაჰ-თამაზ I (1523—1576) სიკვდილის შემდეგ ირანში შინაფეოდალური ბრძოლა გაჩაღდა. ფეოდალთა ერთმა ჯგუფმა ტახტზე აიყვანა ჰაიდარ-მირზა, შაჰ-თამაზის მეხუთე შვილი, დედით ქართველი, მაგრამ მას ერთი დღეც არ უმეფია, იგი ტახტიდან ჩამოაგდეს, მოკლეს და გაამეფეს ისმაილ II. შაჰ ისმაილ II დიდხანს არ უმეფია, 1577 წ. იგი მოულოდნელად გარდაიცვალა და ტახტზე აყვანილ იქნა შაჰ-მოჰამედ ხოდაბანდე (1577—1587), უსინათლო და სუსტი ნებისყოფის ადამიანი. ქვეყანაში შინაფეოდალური ბრძოლა გრძელდებოდა.

1578 წელს ოსმალეთის სულთანმა მურად III (1574—1595) გადაწყვიტა ესარგებლა ირანში შექმნილი მდგომარეობით და ირანის წინააღმდეგ ომი განაახლა. ამ ომში ოსმალეთმა დიდ წარმატებებს მიაღწია. ოსმალეთის ლაშქარმა დაიკავა აღმოსავლეთ ამიერკავკასია და სამხრეთ აზერბაიჯანი — საკუთრივ ირანის ნაწილი. ირანის აღმოსავლეთ საზღვრებს კი გამუდმებით თავს ესხმოდნენ უზბეკი ხანები. ასეთ ვითარებაში ირანის შაჰი დაინტერესებული იყო ოსმალეთთან ომის შეწყვეტით და ზავის დადებით. ამასთან დაკავშირებით წიგნში მოტანილია შაჰ-მოჰამედ ხოდაბანდეს ორი წერილი სულთან მურად III-თან და მურადის პასუხი (გვ. 29—74). მოჰამედ ხოდაბანდე თავის წერილში მოუწოდებდა სულთანს ყოფილიყო სამართლიანი და დიდსულოვანი, არ დავიწყებოდა ის დახმარება, რომელიც შაჰ-თამაზ I აღმოუჩინა ოსმალეთის სამეფოს. შაჰი მოაგონებდა მურადს, რომ შაჰ-თამაზს, რომ არ გაეცა სულთან სულეიმანისათვის უფლისწული ბაიზიდი, რომელიც სულეიმანს აუჯანყდა და ირანში გაიქცა, მაშინ მამამისი სელომ II ვერ გამეფდებოდა და ამდენად ვერც მურადი ეღირსებოდა სულთანობას. შაჰი მოუწოდებდა სულთანს, შეწყვეტილიყო სისხლისმღვრელი ომი მუსლიმანებს შორის და აღდგენილიყო მშვიდობა.

ხოდაბანდესადმი გაგზავნილ პასუხში მურად III მოაგონებდა შაჰს თავისი წინაპრების სამხედრო წარმატებებს, კერძოდ, ჩალდირანის ველზე სელიმ I მიერ ირანელებზე მოპოვებულ გამარჯვებას. სულთანს აცნობებდა შაჰს, რომ იგი მზად იყო ირანთან დაედო ზავი იმ პირობით, თუ კი შაჰი დაუთმობდა იმ ქვეყნებს, რომლებიც ოსმალეთმა ომის შედეგად დაიპყრო.

აქვე მოტანილია სულთან მურადის ორი წერილი (გვ. 77—82, 91—93) ყირიმის ხანის მოჰამედ გირეისადმი. ეს წერილები ეხება ყირიმის ხანის მონაწილეობას ირანის წინააღმდეგ ომში. საომარი მოქმედების დაწყებისთანავე მოჰამედ გირეიმ დასტოვა ყირიმი, თავისი ლაშქრით ჩრდ. კავკასიაში შეიჭრა და დერბენდამდე მიაღწია. როდესაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ოსმალთა მდგომარეობა გართულდა, ოსმან ფაშას (შირვანის გამგებელი) დასახმარებლად სულთანმა ყირიმის ხანი გაგზავნა. მოჰამედ გირეის ლაშქარი ჩრდილო კავკასიიდან ოთხჯერ შეიჭრა (1579—1581 წწ) აზერბაიჯანში და სასტიკად ააოხრა იგი, მაგრამ ოსმალებმა ვერ შეძლეს ქვეყნის დამორჩილება. ყირიმის ხანის მოჰამედ გირეის ლაშქარი რიგ ბრძოლებში დამარცხდა, ხოლო მისი ძმა ადელ გირეი ტყვედ ჩაუვარდა ირანელებს.

ამავე საკითხს ეხება მურადის წერილი შირვანის გამგებელ ოსმან ფაშასადმი (გვ. 86—88). სულთანმა აგრეთვე მოწოდებით მიმართა დაღესტნის მბრძანებელს დახმარებოდა მას ირანის წინააღმდეგ ომში (გვ. 99—101).

კრებულში მოტანილია ოსმალეთის დიდი ვეზირის წერილი ირანის სახელმწიფოს წარმომადგენლებისადმი (125—128 გვ. 104—108); შაჰ-მოჰამედ ზოდაბანდეს ორი ფირმანი მირზა ქამრანისადმი, აჰმედ-ხანის წერილი ქამრანისადმი (გვ. 129—130).

პირველი ტომის მეორე ნაწილში თავმოყრილია შაჰ-აბას I წერილები. მას წინ უძღვის ა. ნავაის შესავალი რომელშიც გაშუქებულია შაჰ-აბასის ურთიერთობა უზბეკ ხანებთან. უზბეკმა ხანებმა, რომლებსაც ეხმარებოდნენ და აქეზებდნენ ოსმალები, ისარგებლეს ირანში შექმნილი მდგომარეობით, ხელთ ივდეს ხორასანი და იქიდან საფრთხე შეუქმნეს ირანის შიდა პროვინციებს. ასეთ ვითარებაში, შაჰ-აბასის ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა იყო უზბეკების განდევნა ირანის აღმოსავლეთ პროვინციებიდან, აქ თავისი ხელისუფლების აღდგენა. ამასთან დაკავშირებით წიგნში მოტანილია საყურადღებო წერილები აბდალაჰ-ხან უზბეკის, აბდალ-მუმინის და სხვა ხანებისადმი (გვ. 181—263).

მეორე ტომის წინასიტყვაობაში ა. ნავაი აგვიწერს შაჰ-აბას I გამეფებამდე ირანში შექმნილ მდგომარეობას. ლაპარაკია სეფანთა სისუსტეზე და ოსმალების სიძლიერეზე, რომელთაც ხელთ ეპყრათ ირანის ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ახასიათებს შაჰ-აბას I როგორც „რკინის კაცს, ირანის ისტორიაში განუმეორებელ პიროვნებას“.

შაჰის პოლიტიკაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა გილანს, სადაც ადგილობრივი მმართველი აჰმედ-ხანი ისწრაფოდა დამოუკიდებლობისაკენ. წიგნში მოცემულია აჰმედ ხანის ბიოგრაფია და წარმოდგენილია სრული სურათი იმდროისათვის გილანში შექმნილი მდგომარეობისა.

პრობლემათა ამ წრეს ეკუთვნის შემდეგი მასალა: აჰმედ-ხანის წერილები შაჰ-აბასისადმი (გვ. 17—19, 20—23), შაჰ-აბასის წერილები აჰმედ ხანისადმი (გვ. 24—29, 30—33), მურად III წერილი აჰმედ ხანისადმი (გვ. 116—119),

დიდი ვეზირის სინან ფაშას წერილი შაჰ-აბასისადმი აჰმედ-ხანის შესახებ (გვ. 194—201).

მეორე ტომში მოთავსებული მასალის ნაწილი ასახავს შუა აზიის სახანოებთან ურთიერთობის საკითხებს. აქ შეიძლება დავასახელოთ: აბდულა-ხან უზბეკის წერილები სულთან მურად III-ისადმი (გვ. 46—49, 50—53), ფარჰად ფაშას წერილი აბდულა-ხან უზბეკისადმი (გვ. 57—60), დიდი ვეზირის ჭერაჰ მოჰამედ ფაშას წერილი აბდულა-ხან უზბეკისადმი (გვ. 63—66).

საქართველოს ისტორიის მკვლევართათვის განსაკუთრებით საინტერესოა ის წერილები და დოკუმენტები, რომლებიც საქართველოს შეეხება. ანუ, მაგალითად, სულთან მურად III-ის წერილი ქართლის მეფის სიმონ I-სადმი (გვ. 75—77). ჩვენი საზოგადოება იცნობს ამ თურქულ დოკუმენტს². ჩვენ აქ არ შევეუდგებით ამ საბუთის დეტალურად განხილვას და დავემყოფილდებით ძირითადი დასკვნებით. 1588 წ. სიმონ მეფესა და ოსმალეთის სარდალ ფერჰად ფაშას შორის ზავი დაიდო. იგი დაფუძნებული იყო *Uti possidetis* პრინციპზე, ე. ი. ოსმალეთი ინარჩუნებდა ქართლში იმ ტერიტორიას, რომელიც მას დაპყრობილი ჰქონდა ომის შედეგად. ამ დროს კი ოსმალთა ძალუფლება ქართლში შემოიფარგლებოდა ციხე-ქალაქებით, ხოლო სიმონ მეფის ხელისუფლება გრცელდებოდა დანარჩენ ტერიტორიაზე. ოსმალეთი ცნობდა სიმონ I ქართლის მეფედ ქრისტიანობით და ვალდებულებას იღებდა არ ჩარეულიყო მის საშინაო საქმეებში. სიმონი ვალდებული იყო ოსმალეთის სასარგებლოდ ყოველწლიურად ხარკი (ხარაჯა) ეხადა. ოსმალეთსა და ქართლის სამეფოს შორის დადებული ეს ხელშეკრულება კომპრომისზე იყო დაფუძნებული. სულთანმა მურად III დაამტკიცა ზავის პირობები და სიმონ მეფის სახელზე გაიცა უმაღლესი ხელშეკრულება *'Ahd-name-i humayun*. ვფიქრობთ, რომ ა. ნავაის მიერ ამ დოკუმენტისათვის წამძღვარებული სათაური — „სულთან მურად III კეთილი განწყობის წიგნი ქართლის მმართველ სიმონ-ხანისადმი“

(*Estemalätnameye sultan Morade sales be Simon xan färmanrävaye Kartil*) არ არის ზუსტი და იგი ისე უნდა იყოს დასათურებული, როგორც ფერიდუნ ბეის კრებულშია: *Kartil hâkimî tarafına isdâr buyurlan ahdnâme-i hümayun suretidir*. „აჰდ-ნამე-ი ჰუმაიუნ“ („უავეუსტოესის ფიცის წიგნი“ ან „უავეუსტოესის ხელშეკრულება“) ეწოდებოდა ხელშეკრულებას, რომლითაც სულთანი ამტკიცებდა ოსმალეთისა და ირანის წარმომადგენლებს შორის უფრო ადრე დადებული ზავის პირობებს. სწორედ ამ სახელწოდებითაა ცნობილი ოსმალეთ-ირანის შორის დადებული 1555, 1590, 1619 და 1639 წლების საზავო ხელშეკრულებები, რომლებიც ფერიდუნ ბეის კრებულშია მოთავსებული.

მეტად საყურადღებოა, აგრეთვე, მურად III წერილი (გვ. 70—72) იმერეთის მეფე როსტომისადმი (1590—1605). ამ დოკუმენტს თარიღი არა აქვს დასმული, მაგრამ მისი ანალოზის შედეგად შეიძლება დავასკვნათ, რომ იგი დაწერილია 90-იანი წლების დამდეგს. ეს წერილი მეტად მნიშვნელოვანი წყაროა, არა მარტო თურქეთ-იმერეთის ურთიერთობის შესასწავლად, არამედ, საერთოდ, იმდროინდელი საქართველოს პოლიტიკური ისტორიისათვის.

სარეკენზიო წიგნის მეორე ტომს წამძღვარებული აქვს ა. ნავაის ნარკვევი „შაჰ-აბასი და თურქეთის სულთნები“ (მურად III და მეჰმედ III). შაჰ-აბასის

² ს. ჯ ი ქ ი ა, მ. ს ვ ა ნ ი ძ ე, საქართველო-თურქეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, 1588—1590 წწ., „მაცნე“, 1966, № 6 (33), გვ. 223—236.

გამეფების შემდეგ მისი ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა იყო შეეწყვიტა ომთურქეთთან და დაედო ზავი. 1590 წ. 21 მარტს სტამბოლში ხანგრძლივი მოლაპარაკების შედეგად ირანსა და ოსმალეთს შორის ხელმოწერილ იქნა საზავო ხელშეკრულება, რომლითაც აღმოსავლეთ საქართველო, აღმოსავლეთ სომხეთი, მთელი ჩრდილოეთ და სამხრეთ აზერბაიჯანი (არღვებლისა და თალიშის გამოკლებით), ქურთისტანის და ლურისტანის ნაწილი ოსმალეთს დარჩა. შაჰ-აბასმა სტამბოლში მძევლად გაგზავნა თავისი უფროსი ძმის ჰამზა-მირზას ვაჟიშვილი ჰიდარ-მირზა.

კრებულში გამოქვეყნებულია შაჰ-აბასის მიმოწერა სულთან მურად III-თან საზავო მოლაპარაკებისა და ზავის დადების თაობაზე. (გვ. 87—94, 95 — 102, 107—112, 123—129, 130—136, 143—152, 153—160, 202—209).

შაჰ-აბასი ოსმალეთთან ზავის პირობებს დამამცირებლად თვლიდა. ხელშეკრულების დადებიდან დაახლოებით ორი თვის შემდეგ ირანში დაბრუნებული მეჰდი ყული-ხანი, რომელმაც ხელი მოაწერა საზავო ხელშეკრულებას, შაჰ-აბასმა ყაზვინში სიკვდილით დასაჯა. ა. ნავაი კომენტარს უყუთებს ამ ფაქტს. მისი აზრით, მეჰდი ყული-ხანის სიკვდილით დასჯის მიზეზი ის იყო, რომ ამ ირანელი დიდებულის ოჯახის რამდენიმე წევრი აშკარა თურქული ორიენტაციისა იყო, მისი ძმაც მურად III-თან იმყოფებოდა. ამიტომ შაჰისათვის მეჰდი ყული-ხანი არ იყო სანდო, შესაძლებელია, ისიც გაქცეულიყო ოსმალეთში და დალატის თავიდან ასაცილებლად იგი სიკვდილით დასაჯაო (გვ. 44).

ჩვენი აზრით, მეჰდი ყული-ხანის მოკვლით შაჰ-აბასმა აშკარად გამოხატა თავისი დამოკიდებულება ამ ზავისადმი. შაჰის თვალსაზრისით, მეჰდი ყული-ხანმა სტამბოლში დასცა ირანის პრესტიჟი. მასობელ აღმოსავლეთში და, აგრეთვე, ევროპაში, 1590 წლის ხელშეკრულებას იხილავდნენ როგორც დროებით ზავს და არავის ეჭვი არ ეპარებოდა, რომ ახლო მომავალში შაჰ-აბასი, თავისი ძალაუფლების განმტკიცებისთანავე, განაახლებდა ომს ოსმალეთის წინააღმდეგ.

1595 წლიდან თანდათან მწვავედება ურთიერთობა ირანსა და ოსმალეთს შორის. ქვეყნის შიგნით ძალაუფლების განმტკიცებასთან ერთად შაჰ-აბასმა გადადგა ნაბიჯები ანტიოსმალური კოალიციის შესაქმნელად. 1595 წ. შაჰ-აბასს, სიმონ ქართლის მეფესა და ალექსანდრე კახეთის მეფეს შორის დაიდო კავშირი ოსმალეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამ შეთანხმების შესახებ აცნობებს წერილობით რომის პაპს, ავსტრიის იმპერატორს, ესპანეთის მეფეს და მოუწოდებს მათ საომარი მოქმედება დაეწყოთ ოსმალეთის წინააღმდეგ დასავლეთიდან³.

შაჰ-აბასმა ელჩები გაგზავნა რუსეთსა და დასავლეთ ევროპაში. ჩანს, სულთანმა შეიტყო ეს ამბები. 1595 წელს სტამბოლში დროებით დააკავეს შაჰ-აბასისა და რუსეთის მეფის ელჩები⁴. ტახტზე ახლად ასულმა სულთანმა მეჰმედ III უხეში წერილი გაუგზავნა შაჰ-აბასს, ხოლო მეორე წერილში მე-

³ სიმონ მეფის წერილები სომხური და ბერძნული ტექსტებით, ფრანგული თარგმანი-თურთ გამოქვეყნა მაკურმა (იხ. *Revue des Etudes Armeniennes*, t. I, f. I, Paris, 1920, გვ. 73—89); სიმონ I წერილი რომის პაპისადმი იხ. M. Tamarati, *L'Eglise Georgienne*. Paris, 1910, ხოლო სიმონის წერილი ვენციის დოქსიადმი იხანება ვენციის არქივში, მისი პირი—საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

⁴ J. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1842, v. VII, გვ. 316.

ჰმედ III ლანძღვა-გინებით მოიხსენიებდა სიმონ ქართლის მეფეს, რომელიც ამ დროს ოსმალეთის მოხარკედ ითვლებოდა. სულთანი შაჰ-აბასს წერდა:

„თქვენთვის აშკარაა, რომ ეს ვერაგი გაიძვერა, ინტრიგანი [სიმონ მეფე], ვითარცა მელა ვაუსულტა ჩენს მამაც მეომართა ბრჭყალებს და დაპირილი, ნახევრად მკვლარი დაგვენდა, ვედრება ითხოვა დიდი სინანულით და გეთხოვა ზავი. ვინაიდან იგი რამდენიმე წელია უდრტიველად ჩვენი მოხარკე იყო, როგორც კი აღვეითქვა მორიილება, ჩვენ გავცეთ განკარგულება მესაზღვრეებს, რომ იმ საზიზღარ და ურწმუნო ქვეენისათვის ხელი არ ეხლოთ. ამიტომ ჩვენმა ჯარებმა დატოვეს მისი ქვეყანა, ვადაკეტეს ყოველგვარი გზა არეულობისა და ომისა და იცადნენ [სიმონის] ქვეყანას სხვებისაგან იმ შემთხვევაში, თუ ისინი არ დააფასებენ იმ დიდ წყალობას, რომელიც მათ ქართველების მიმართ გამოიჩინეს, ფიცს გატეხავენ, მისი [სიმონის] ვეამი გვეულებისა და ჭიანჭველების ლეკმა ვახდება. ეს ავაზაკები, რომელთა მიზნით ღებდა ეს არეულობა, ქვეყნიდან გამეყვანის ღირსნი არიან და მათზე ვიზივსა და ხარაჯას დაწესება [შესაფერისია] და ისინი არ არიან ღირსნი, რომ ფლობდნენ შახსა და გვირგინს, მაგრამ ვინაიდან ვერაგი ბუნების მქონე სიმონს ძველი დროიდან თქვენს ოჯახთან, განსაკუთრებით კი მამათქვენიან [შაჰ-ხოდაბანდესთან] მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა, გულწრფელობის გამოსახატავად დაგმავყოფილად მხოლოდ მეფური რჩევა-ღარიგებით“ (გვ. 263).

ამავე წერილიდან ირკვევა აგრეთვე, რომ სულთანს ადრეც გაუგზავნია შაჰისათვის წერილი სიმონ მეფის თაობაზე და ბასუხიც მიუღია მისგან: „თქვენს წერილში გურჯისტანის მმართველზე და არასანდო სიმონის შესახებ ზოგი რამ ითქვა და მოხსენიებული იყო“ (იქვე).

ყოველივე ეს იმაზე მიუთითებს, რომ სულთანი თავისი მოხარკე ქვეყნის გამგებელი სიმონ მეფის ურჩობასა და თვითნებობაში შაჰ-აბასს დებდა ბრალს. აქ, ჩვენი აზრით, სულთანს მხედველობაში ჰქონდა 1595 წლის შაჰ-აბასის, სიმონ მეფისა და ალექსანდრე კახთა მეფის კავშირი, მიმართული ოსმალეთის წინააღმდეგ. სულთანი შაჰ-აბასს მოაგონებდა, რომ სიმონს შაჰ-ხოდაბანდესთან ჰქონდა მჭიდრო კავშირი (მის დროს ქართველები ირანელებთან ერთად ოსმალეთის წინააღმდეგ ომში იღებდნენ მონაწილეობას), მაგრამ ოსმალეთთან დაზავების შიშნად სიმონი მისი მოხარკე ვახდა და შაჰ-აბასს მასზე „უფლება“ აღარ ჰქონდა. ამრიგად, ეს წერილიც აშკარა მოწმობაა იმისა, თუ რაოდენ მწვავედ იღვა „გურჯისტანის საკითხი“ ირან-ოსმალეთის ურთიერთობაში.

სარეცენზო კრებულში შაჰ-აბასსა და მეჰმედ III შორის მოტანილი მიმოწერა, სრული არაა. სასურველი იყო სხვა წერილების გამოქვეყნებაც, რაც კიდევ უფრო სრულყოფილს ვახდიდა ამ პერიოდის ირან-ოსმალეთის ურთიერთობის ამსახველ ვითარებას. ასე მაგალითად, 1596 წელს სტამბოლში გარდაიცვალა შაჰ-აბასის მძევალი ჰაიდარ-მირზა (ამ დროს სტამბოლში ხმები გავრცელდა, რომ ჰაიდარ-მირზას სიკვდილში შაჰ-აბასის ხელი ერია). სულთანმა შაჰ-აბასს მოსთხოვა ახალი მძევლის გამოგზავნა. შაჰ-აბასს, რომელიც ოსმალეთთან ომისათვის ემზადებოდა, არ სურდა ამ მოთხოვნის დაკმაყოფილება. ამ საკითხზე მეჰმედ III და შაჰ-აბასს შორის მიმოწერა გაიძარტა.

საერთოდ, აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ოსმალურ წყაროებში მეტად საყურადღებო საბუთები მოიპოვება ირან-ოსმალეთის ურთიერთობის შესასწავლად, ასე მაგალითად, მუსტაფა ალის „ნუსრეთ-ნამეში“ მოტანილია ლალა მუსტაფა ფაშას წერილები, ვაგზავნილი ამიერკავკასიის გამგებლებისადმი. სამწუხაროდ, თურქული საბუთების დიდი ნაწილი გამოუქვეყნებელია და ოსმალეთის არქივებში ინახება. ეჭვს გარეშეა, რომ თურქეთის პრემიერ-მინისტრის არქივში („Başvekalet Arşivi“) ინახება შაჰ-აბასის მიერ თურქეთის სულთნებისათვის გაგზავნილი წერილების ორიგინალები (ამის დამადასტურებელია.

ფერიდუნ ბეის მიერ გამოცემული დოკუმენტი) და სხვა საბუთები. სასურველია, ა. ნავაიმ გაითვალისწინოს ეს და შემდგომში გამოამზეუროს თურქეთის არქივებში დაცული სხვა საბუთებიც შაჰ-აბასის შესახებ.

წერილებისა და დოკუმენტებისათვის გაკეთებული შენიშვნები და კომენტარი საკმაოდ მაღალ მეცნიერულ დონეზეა შესრულებული, მაგრამ ზოგჯერ გვხვდება უზუსტობანი. ასე მაგალითად, სულთან სულეიმანის (1520—1566) ძის ბაიაზედთან დაკავშირებით, რომელიც მამას აუჯანყდა და ირანს შეაფარა თავი, ა. ნავაი წერს: როდესაც შაჰ-თამაზისათვის ცნობილი გახდა ბაიაზედის ორპირობა და ავი ზრახვები, შაჰმა იგი თურქეთის ელჩებს გადასცა და იგი ოთხი შვილითურთ სიკვდილით დასაჯეს⁵. სინამდვილეში საქმის ვითარება სულ სხვა იყო: შერეფ-ხან ბითლისის ცნობით, შაჰ-თამაზი თანახმა იყო ბაიაზედი სულთანისათვის გადაეცა იმ პირობით, თუ სულთანი მის შვილს ჰაიდარ-მირზას ბაღდადის გამგებლად დანიშნავდა. სულთანი ამაზე არ დათანხმდა და დიდი ვაჭრობის შედეგად შაჰ-თამაზმა ბაიაზედი სულთანს გადასცა და მის საფასურად 400 ათასი ოქრო მიიღო!

დოქტორ აბდოლპოსენი ნავაის მიერ გამოქვეყნებული დოკუმენტების ორი ტომი, რომელიც შაჰ-აბას I-ისადრე მიძღვნილი, დიდ დანხარებას გაუწევს არა მარტო შაჰ-აბასის ისტორიით დაინტერესებულ მკვლევარებს, არამედ, საერთოდ, იმდროინდელი მახლობელი და შუა აღმოსავლეთისა და კავკასიის პოლიტიკური ისტორიის შემსწავლელებსაც.

⁵ შტრ. Schéref-nameh ou histoire des Kourdes, par Scheref, prince de Bidlis, publiée par Veliaminof-Zernof, S-Pb., 1862, v. II, გვ. 216.

ПРОТИВ ИСКАЖЕНИЯ ИСТОРИИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Прошло более тридцати лет с того дня когда воинами героической Советской Армии было водружено знамя Победы над поверженным рейхстагом. Чем больше отдаляется от нас эта знаменательная дата, тем величественнее предстают перед миром связанные с ней события. Они неизгладимы в памяти не только советских людей, испытывающих чувство законной гордости за свою Родину, но и всего передового человечества, трезво и справедливо оценивающего итоги второй мировой войны.

Разгром германского фашизма и японского милитаризма, в котором решающая роль принадлежит первому в мире социалистическому государству и его вооруженным силам, ознаменовал собой начало нового этапа мирового развития — этапа, характеризующегося неуклонным ростом сил социализма и демократии и одновременно ослаблением позиций империализма и реакции.

Правдивое освещение истории второй мировой войны, объективный показ ее характера и движущих сил и, самое главное, рассмотрение решающих событий войны и ее итогов в неразрывной связи с ходом мировой истории, социально-экономическими факторами, от которых в конечном счете зависят общественные явления, имеют важное политическое и научное значение.

Особенно остро это ощущается в наше время, когда в главном вопросе современности, как это указано в материалах XXV съезда КПСС, — в вопросе о войне и мире, разгорается противоборство между силами прогресса и теми, кто хотел бы вернуть империализму утраченные позиции.

В условиях острой идеологической борьбы, развернувшейся между двумя системами, противники социализма все чаще и чаще прибегают к фальсификации фактов и событий второй мировой войны.

Здесь в роли основного поставщика искаженных исторических материалов, в которых нуждаются агрессивные империалистические круги, выступает буржуазная историография и, в первую очередь, ее реакционное крыло¹.

В десятках и сотнях работ, вышедших из-под пера буржуазных историков на Западе, больше всего искажений и предвзятости допускается в освещении политического характера второй мировой войны и ее итогов. И это не удивительно, ибо объективное освещение этих важнейших проблем истории войны дает ключ к четкому пониманию всей глубины происшедших в мире за последние тридцать лет изменений, со всей силой убеждает в их закономерности и необратимости, что, естественно, противоречит планам тех реакционных сил, идеологическими оруженосцами которых предстают ныне многие буржуазные историки.

Советские исследователи с самого начала решительно выступили против попыток истолковать факты и события второй мировой войны с антинаучных реакционных позиций. В нашей стране издано значительное количество работ, в которых вскрыты основные направления и характерные особенности извращений, допускаемых фальсификаторами истории, подвергнуты критическому анализу взгляды буржуазных ученых и показаны конечные цели, которые преследуются их псевдонаучными изысканиями².

¹ Война, история, идеология (Под ред. В. С. Махалова, А. В. Бешенцева), Изд. политической литературы, М., 1974, стр. 3—16.

² См. Б. И. Маркушин, История и политика. Американская буржуазная историография советского общества, М., 1969; В. И. Салов, Современная западногерманская буржуазная историография, М., 1968; А. Н. Яковлев, Идеология амери-

Заслуживает внимания то, что завелемое искажение материалов имеет место не только в работах, посвященных непосредственно истории второй мировой войны или отдельных ее сторон, но и в трудах, где основным предметом исследования являются другие проблемы, например, история той или иной страны, ее внешняя политика, развитие взаимоотношений государств определенного региона и т. д., при рассмотрении которых так или иначе приходится затрагивать события периода войны.

Следует отметить, что и здесь прослеживаются те же тенденции в освещении фактов, что и в работах по истории войны; допускаются те же инсинуации против исторической правды. В качестве иллюстрации этого достаточно привести недавно опубликованные на Западе работы двух разных авторов.

В США вышла книга профессора Миссурийского университета Ричарда Киркендала «Глобальная держава: Соединенные Штаты после 1941 года»³. Она представляет собой шестой, заключительный том многолетнего труда по истории Соединенных Штатов Америки, публикуемого под общим броским заголовком «От колони до глобальной державы: история Соединенных Штатов».

Р. Киркендал, судя по его книге, принадлежит к той группе буржуазных историков своей страны, которые выступают с откровенной апологией внешнеполитических и военных акций США, прилагают все усилия к тому, чтобы возвысить роль Соединенных Штатов во второй мировой войне до уровня державы, определяющей ее исход.

канской «империи». Проблемы войны, мира и международных отношений в послевоенной американской буржуазной политической литературе, М., 1967; А. Каренин, *Философия политического насилия. Критика некоторых антикоммунистических концепций в области внешней политики США*, М., 1971; А. Н. Мерцалов, *Западногерманские историки и мемуаристы о второй мировой войне*, М., 1967.

³ R. Kirkendall, *The Global Power: The United States since 1941*, Boston, Allin and Bacon, 1973.

С первых же строк своей работы автор проявляет себя как яркий антикоммунист.

Важнейшие социально-экономические и политические последствия разгрома германского фашизма и японского милитаризма, обусловившие успех сил социализма и демократии в мире, вызывают у Р. Киркендала крайнее раздражение. Откровенно враждебное отношение к ним служит отправной точкой в освещении основных событий рассматриваемого периода. Отсюда и стремление — все значительные мероприятия американского правительства на международной арене начиная с 1941 года представить как цепь последовательных акций, предпринятых исключительно в интересах «защиты демократии от угрозы коммунистического тоталитаризма»⁴. Подобный подход привел автора к тому, что указываемая им в начале работы цель — «дать современное объяснение» всему многообразию истории США по сути дела реализуется путем истолкования исторических фактов с позиций антикоммунизма и антисоветизма.

В главе, посвященной участию в войне США — одной из ведущих держав антигитлеровской коалиции, ожидаемый читателем глубокий анализ причин, побудивших страну вступить в войну, подменяется субъективными и антинаучными рассуждениями относительно неких «предначтаний», в силу которых Соединенным Штатам суждено было встать на путь «превращения в самое могущественное государство современности»⁵.

Скрупулезно прослеживая этапы роста военного могущества США по мере развертывания борьбы на фронтах второй мировой войны, автор с особым восхищением говорит о превращении страны в «крупнейшего производителя оружия»⁶. И в этом проявляется «сладостное» воспоминание о том самом времени монопольного владения атомным оружием, которое давно кануло в безвозвратное прошлое.

Р. Киркендал старательно обходит вопросы, касающиеся антиимпериалистическо-

⁴ R. Kirkendall, *The Global Power...*, стр. VII—IX.

⁵ Там же, стр. X—XI.

⁶ Там же, стр. 3—6.

го, освободительного характера войны против германского фашизма и японского милитаризма, а также успешного взаимодействия союзников в тот период, явившегося неопровержимым доказательством не только возможности, но и эффективности сотрудничества государств с различным социальным строем во имя гуманных целей. Для него участие США в антигитлеровской коалиции это всего лишь временный акт оказания поддержки СССР и Китаю, предпринятый с целью достижения господствующего положения в мире⁷.

Гегемонистские взгляды автора рассматриваемой книги больше всего проявляются на страницах, повествующих об участии США в военных действиях против Японии. В работе приводится бесчисленное количество доводов, для того чтобы представить США как государство, вынесшее основную тяжесть борьбы с милитаристской Японией. Разумеется, умалять роль Соединенных Штатов в совместных действиях союзников не следует, но замалчивать при этом заслуги других, как это допускает Р. Киркендал, значит исказить самым грубейшим образом историческую правду.

В наше время не только среди исследователей истории второй мировой войны, но и среди миллионов обычных людей, обладающих элементарным здравым смыслом, трудно отыскать человека, который оправдывал бы применение атомного оружия против Японии в 1945 году. Между тем профессор Р. Киркендал в своем капитальном труде внушает соотечественникам, что бессмысленные жертвы Хиросимы и Нагасаки якобы ускорили победу и «спасли жизнь тысячи американцев»⁸.

Как известно, современная реакционная буржуазная историография, стремясь удовлетворить потребности крайне агрессивных империалистических кругов, значительные усилия прилагает к идеологической обработке масс, оправданию в их глазах агрессивной политики и войн⁹.

Конечно, по мере того, как разрядка международной напряженности и политика

мирного сосуществования государств с различным социальным строем набирают силы, все труднее становится фальсификаторам истории выступать с открытым забралом. Поэтому-то в ход пускаются самые изощренные приемы обмана масс, подтасовки фактов, в том числе и спекуляция на тех трудностях, которые порождены самим же господством империализма. У Р. Киркендала это проявляется, в частности, при изложении последствий войны для внутриэкономического развития США. Он с восторгом пишет, как в годы войны «миллионы американцев достигли экономического процветания». Раскрывая суть этого «процветания», автор на основе анализа ряда статистических данных приходит к выводу, что производство товаров широкого потребления, а также продовольствия не подверглось сокращению по сравнению с довоенным периодом, а в некоторых случаях даже превысило прежний уровень. Если учесть, как он утверждает, что наряду с незначительным ростом цен увеличилась и недельная заработная плата почти во всех отраслях экономики, то покупательная способность населения фактически оставалась стабильной. Далее, по мнению автора, в годы войны в США, к большому удовольствию «и трудящихся и капиталистов», создалось такое идеальное положение, когда «разрыв в доходах различных классов максимально сократился»¹⁰.

То, что на войне наживались монополии, а не трудящиеся, не требует особых доказательств, но говорить об этом Р. Киркендалу, естественно, невыгодно. Наоборот, ему хочется доказать, что в период войны американскому народу жилось не так уж плохо. Подобные рассуждения на фоне инфляции, экономического спада и дороговизны, охвативших в последнее время почти все капиталистические государства, и прежде всего США, приобретают определенное звучание, то самое звучание, которое отвечает чаяниям наиболее агрессивных кругов империализма, выступающих за продолжение гонки вооружения и возврат к периоду «холодной войны».

Профессору Р. Киркендалу, равно как и многим другим выразителям идеологии империалистической буржуазии, не дают по-

⁷ R. Kirkendall, The Global Power..., стр. 4.

⁸ Там же, стр. 6—8.

⁹ Международное совещание коммунистических и рабочих партий. Документы и материалы. М., 1969, стр. 45.

¹⁰ R. Kirkendall, The Global Power..., стр. 10—20.

коя успехи народов Восточной Европы в социалистическом строительстве.

В третьей, последней части своей книги, повествующей о периоде президентства Трумэна—Эйзенхауэра, автор сокрушается по поводу того, что правительство Соединенных Штатов не поддержало «вооруженными акциями» контрреволюционные выступления, имевшие место в ГДР, Польше и Венгрии¹¹. В укреплении позиций социализма в этих государствах он видит угрозу для своей страны.

Подстать своему заокеанскому коллеге рассуждает западногерманский ученый Томас Вайнгартнер, который одновременно с Киркендалом издал в ФРГ книгу о внешней политике Советского Союза после второй мировой войны¹².

В качестве отправного положения для объяснения сложившейся в Европе обстановки после разгрома германского фашизма автор берет избитый тезис о том, что вся внешняя политика Советского государства подчинена претворению «большевистского принципа распространения мировой революции». Руководствуясь этим принципом, Советский Союз де с помощью Красной Армии «установил свое господство в Восточной Европе». И если бы не США и их союзники, которые твердо встали на защиту «свободно-демократических обществ» от тоталитарно-коммунистической формы существования¹³, Советское государство «запросто» осуществило бы свои заветные цели — добилось установления социалистического строя и в остальных странах Европы, если не «военным», то по крайней мере, «парламентским путем» через коммунистические партии.

На многих страницах своего труда Т. Вайнгартнер крепя сердцем вынужден признать происшедшее после второй мировой войны коренное изменение соотношений сил в мире в пользу социализма, однако закономерность этого важнейшего явления в мировой истории им берется под

сомнение. Значение политических завоеваний народов социалистических стран, последовавших за разгромом гитлеровского фашизма, автором совершенно игнорируется.

Обращает на себя внимание тот факт, что неуклонное проведение Советским Союзом на протяжении всего послевоенного периода политики мирного сосуществования находит у автора более чем странное объяснение. Он считает, что Советское государство вынуждено было пойти на это по двум основным причинам: с одной стороны, из-за боязни перед внешнеполитической изоляцией, а с другой — из-за опасности возникновения ядерной войны.

Значительное место автором отводится определению перспектив разрядки международной напряженности. На основе ряда непоследовательных рассуждений он приходит к скептическим выводам. Предражая разрядке крайнюю недолговечность, он заявляет, что факторами, которые приведут к ее разрушению, послужат «внутренняя неустойчивость социалистического лагеря» и «искусение ускорить подрыв мощи НАТО, которое может возникнуть у социалистических стран¹⁴.

Сравнивая взгляды этих, а также ряда других буржуазных ученых с более ранними работами, в которых допускалась известная фальсификация исторических фактов периода второй мировой войны, обнаруживаем еще одну особенность. Она заключается в том, что в последнее время искажения исторической правды о войне, ее актуальных уроках и последствиях все чаще стали использоваться для обоснования враждебных выпадов против принципов мирного сосуществования, против политики разрядки международной напряженности.

Очевидно, в этом находят свое отражение усиливающиеся в лагере империализма противоречия, по вопросам развития взаимоотношений с социалистическим миром, силы которого, вопреки уверениям буржуазных и ревизионистских оракулов, изо дня в день множатся и крепнут.

В своем докладе на XXV съезде партии Генеральный секретарь ЦК КПСС товарищ

¹¹ R. Kirkendall, The Global Power..., стр. 110—117.

¹² T. Weingartner, Die Aussenpolitik der Sowjetunion seit 1941, Düsseldorf, Bertelsmann Universitätsverlag, 1973.

¹³ Там же, стр. 1—14.

¹⁴ T. Weingartner, Die Aussenpolitik..., стр. 20—25.

Л. И. Брежнев отмечал, что «противники разрядки и разоружения обладают еще небольшими ресурсами. Они действуют активно, в разных формах и с разных направлений»¹⁵. И, как это видно из приведенных

¹⁵ См. газ. «Правда» от 25 февраля 1975 г.

выше работ, в помощь им с открытым забралом выступают буржуазные фальсификаторы истории.

Г. В. ПИПИЯ.

М. А. ДАНДАМАЕВ, РАБСТВО В ВАВИЛОНИИ VII—IV ВВ. ДО
 Н. Э. (626—331 ГГ.). М., изд-во «Наука», 1974, 493 стр.

Вслед за целым рядом научных трудов в области ассириологии, в частности, многочисленных работ по социально-экономической истории поздней Вавилонии и древнего Ирана, получивших всеобщее признание ученых-древневосточников, сравнительно недавно (в 1974 г.) появилась солидная монография крупного советского специалиста по истории Древнего Востока М. А. Дандамаева, которую мы рецензируем.

Впервые в нашей стране, а также за рубежом, создан капитальный труд, дающий всестороннюю характеристику одной из важных проблем социально-экономической жизни Вавилонии — проблемы рабства. Потребность в такой работе была исключительно велика с точки зрения разработки целостной концепции развития вавилонского общества, ведь научная разработка проблемы о рабстве непосредственно связана с вопросом о характере социально-экономического строя нововавилонского общества, в свою очередь, тесно переплетающимся с проблемой выяснения социально-экономической структуры древневосточных государств в целом.

В центре исследования (как это видно из самого названия рассматриваемого нами труда) — один из сложнейших и, пожалуй, по сей день не решенных вопросов истории Древнего Востока — вопрос о характере и структуре института рабства. Несмотря на то, что эта проблема неоднократно затрагивалась в трудах различных (и довольно многочисленных) ученых, исследовавших социально-экономическое развитие древневосточных обществ на огромной территории от Египта до Китая, вообще, и Вавилонии, в частности, можно

без всякого преувеличения утверждать, что рабство в древнем Двуречье никогда еще не было исследовано столь широко и глубоко, как это сделано М. А. Дандамаевым. И хотя рамки его исследования строго ограничены VII—IV веками до нашей эры, а его внимание сосредоточено на одном, сравнительно небольшом регионе древнего Ближнего Востока (Вавилонии), значение его работы и выводы, к которым он пришел, несомненно, будут иметь первостепенное значение для разработки проблем древневосточного рабства вообще.

Роль рабства в Вавилонии I тысячелетия до н. э. не раз отмечалась в научной литературе. Однако многие вопросы, связанные с этой проблемой, все же оставались не затронутыми. И вообще, сама проблема рабства в Вавилонии до сих пор не являлась предметом специального исследования. Разумеется, критический анализ обширнейшей научной литературы представлял серьезную трудность, не говоря о сложности обобщения огромного фактического материала клинописных источников, относящихся, главным образом, к VII—IV векам до н. э.

Нам особенно отродно отметить, что М. А. Дандамаев превосходно справился со своей задачей, использовав достижения мировой ассириологии и внеся серьезный вклад в разработку проблемы рабства в Вавилонии. Изучая вопросы, рассмотренные в монографии, М. А. Дандамаев осуществил довольно сложное комплексное исследование, одновременно ведя работу как в области социально-экономической истории, так и в области филологии. В процессе такой работы первостепенное значение приобретает, как известно, работа над первоисточниками, в данном случае, над

документами, составленными на позднеавилонском диалекте аккадского языка. Лишь на основе интерпретации каждого клинописного текста, имеющего прямое или косвенное отношение к вопросу о рабстве, можно было сделать соответствующие выводы социально-экономического характера. Именно так и поступил автор рецензируемой нами книги: каждое высказываемое им положение полностью аргументировано подлинными клинописными текстами, приводимыми в книге не только в переводе, но и в транслитерации.

Правда институт рабства нововавилонского и ахеменидского периода (626—331 гг. до н. э.) является основной темой исследования, однако автор вовсе не ограничивается ее шлифовкой и обработкой; он смело вторгается в смежные области и фактически воссоздает всю социальную структуру Вавилонии в указанную эпоху. При этом он исходит из положения, что «проблема рабства касается всех сторон хозяйственной жизни» (стр. 5), поэтому затрагивает проблемы собственности, характер взаимоотношений различных социальных групп, масштабы применения как рабского труда, так и труда свободных членов общества и многие другие вопросы, которые имеют прямое отношение к проблеме социально-экономического развития Вавилонии.

Обращает на себя внимание, прежде всего, методика исследования: каждый факт изучен не изолированно и не только в связи с массой фактов о рабах и рабстве, но и на фоне и в тесной взаимосвязи абсолютно со всем доступным (т. е. изданным) материалом по Новому Вавилону, с тотальным учетом всех данных. Этим достигнут эффект, оставшийся в принципе недоступным для предшествующих исследователей рабства нововавилонского периода, а именно существенное расширение круга документов по проблеме рабства за счет тех текстов, которые на первый взгляд связи с нею не обнаруживали, а также более точная и полная оценка каждого факта, даваемая с учетом всей системы и занимаемого им в ней места.

Именно это качество работы дало возможность автору уверенно и убедительно одобрять, отвергать или исправлять результаты, добытые предшествующими ис-

следователями. При оценке того или иного явления или трактовке термина у М. А. Дандамаева очень часто в запасе оказывается целая группа свежих данных, не учтенных другими.

Исключительно широк круг вопросов, рассмотренных М. А. Дандамаевым в своей обширной монографии. Представленная им цельная картина рабства в Вавилонии охватывает все стороны (какие только открылись в источниках) жизни рабов. Поднятые в книге вопросы разработаны так глубоко, что результаты его исследований сами приближают нас к решению проблемы рабства в вавилонском обществе вообще. Выводы, к которым приходит М. А. Дандамаев, в целом вполне убедительны, оригинальны и значительно продвигают вперед наши знания по исследуемому автором монографии вопросам.

Рецензируемый труд состоит из вводных разделов, четырех глав, заключения, приложения в виде транслитераций ста избранных нововавилонских документов, переводы которых даны в различных местах основного текста труда, научного аппарата книги, в котором, к сожалению, отсутствуют именные указатели, и резюме на английском языке.

В вводных разделах излагается постановка вопроса, дается краткий, но очень скрупулезный обзор источников и важнейших исследований. Далее дан сжатый очерк истории Вавилонии в VII—IV вв.

Сделаем лишь одно замечание к этому очерку. На стр. 17 читаем: «Как полагают все исследователи, в VII—VI вв. аккадский уже был мертвым языком, а арамейский стал разговорным языком общения в Вавилонии и Ассирии». Категоричности этого высказывания противоречит, прежде всего, следующее предложение текста: «аккадский язык подвергается (особенно в области синтаксиса) сильному влиянию арамейского» (там же). Трудно представить себе, чтобы синтаксис живого языка влиял на синтаксис мертвого, применявшегося преимущественно в документах с устойчивыми формулами, языка. Имеется и мнение И. М. Дьяконова о продолжении применения аккадского в качестве второго разговорного языка в некоторых вавилонских городах. Наши собственные наблюдения над клинописной транскрипцией греческих имен в эллинистический период, об-

наружили влияние некоторых фонетических правил аккадского, в частности, ассимиляции *p* в зубной звук (например, Антиохос — Антикусу, Диофантос — Дипаттусу и т. д.). Это указывает на то, что отмирание аккадского происходило несколько иными путями, чем принято считать.

Глава I — «Частновладельческое рабство» охватывает 3/5 всего текста книги и определяет ее общее содержание и направление. Открывается она разделом о сущности понятия «рабство» и о конкретных нововавилонских терминах для обозначения рабов. М. А. Дандамаев противник расширенного толкования понятия «раб»; он полагает, что в Новом Вавилоне рабское сословие характеризуется примерно теми же чертами, что и в античных обществах, и что излишне говорить о рабах или рабстве восточного типа — раб есть раб.

Анализируя термины для обозначения рабов, автор рецензируемого исследования показывает, что два основных из них — *ardu* и *qallu*, в ивовавилонский период не различались по смыслу; если такое различие и было ранее, то к тому времени оно стерлось. М. А. Дандамаев полагает, что рассмотренный им материал свидетельствует об отсутствии у вавилонян четкой социальной терминологии. Нам представляется, что, напротив, само исследование М. А. Дандамаева выявляет достаточную четкость такой терминологии, по крайней мере, в части, касающейся рабского сословия.

В разделе «Источники рабства» М. А. Дандамаев приходит к выводу, что из поколения в поколение основным источником рабства в Новой Вавилонии было естественное воспроизводство. Определенное значение имело порабощение военнопленных, и лишь незначительную роль играли рабство-должничество, порабощение преступников и т. д.

Следующая группа разделов трактует о найме рабов и свободных, о найме рабынь для публичных домов, о заклате рабов и свободных лиц, о долговом рабстве, наконец, об отчуждении рабов, их продаже, ценах на них, дарении и разделе при наследовании.

На стр. 111, говоря о некотором изменении формулы контрактов о продаже рабов, автор констатирует, что в них в пе-

риод царствования Артаксеркса I (464—423 гг.) и Дария II появляются новые оговорки (речь идет о гарантиях продавца на то, что отчуждаемый раб не принадлежит к определенным социальным категориям). По этому вопросу М. А. Дандамаев пишет: «Это свидетельствует о возникновении в Вавилонии второй половины V в. некоторых новых социальных явлений, которые оставались характерными и для эллинистического времени».

Специалисту по Вавилонии эллинистического времени было бы очень интересно узнать что именно имеется здесь в виду.

Далее следует очень короткий, но столь же важный раздел о приблизительном числе рабов в отдельных семьях. В богатых домах, по подсчетам М. А. Дандамаева, могло быть до 100 и более рабов, в средних — 3-5 рабов. Численное соотношение упоминаемых свободных и рабов в имеющихся документах, по обоснованному мнению автора рецензируемого труда, не позволяет судить об их реальном соотношении. Дело в том, что рабы, как менее активные субъекты общественной деятельности, естественно, выступают в документах куда реже, чем свободные. В этом отношении их можно сравнить с женщинами, которые, составляя не менее половины общества, названы в текстах во много раз реже мужчин.

Следующая группа разделов касается быта рабского сословия и излагает сведения о побегах рабов, их клеймении, надзоре над ними, заключении в окопы и тюрьмы, об их одежде, жилищах, продолжительности жизни.

Раздел о производительности рабского труда содержит крайне интересные положения, которые высказывает М. А. Дандамаев в полемике с исследователем древневосточного рабства Мендельсоном. Последний «утверждает, — пишет автор рецензируемой книги на стр. 145—146, — что отданным внаем рабам платят меньше, чем свободным наемникам, что уже само по себе свидетельствует о непроизводительности рабского труда... Однако это положение не подтверждается данными источников, которые, наоборот, свидетельствуют о равной оплате труда свободных наемников и рабов... Поэтому нет никаких удовлетворительных доказательств в пользу мнения о более низкой

продуктивности рабского труда по сравнению со свободным трудом».

Следующие группы разделов посвящены вопросу о степени интенсивности применения рабского труда в различных сферах хозяйства.

Ссылаясь на отсутствие достаточных данных в документах, М. А. Дандамаев очень бегло говорит об использовании рабов в домашнем хозяйстве. Нам кажется, что для ясности картины здесь надо было бы прибегнуть к аналогиям с другими рабовладельческими обществами, где материал более обширен, ибо в данном случае трудно избежать впечатления, что в рецензируемой работе недооценивается эта область применения рабского труда.

Далее подробно говорится о применении труда рабов в строительстве, особенно в сельском хозяйстве и ремесле, а также о рабах-агентах. В целом, М. А. Дандамаев приходит к выводу, что ни в одной из перечисленных первых трех областей рабский труд не играл такой решающей роли, как свободный труд. Так, на стр. 148 читаем: «Очевидно, в строительстве труд рабов применялся в очень ограниченных масштабах». На стр. 164 отмечается: «...в Вавилонии VII—IV вв. рабский труд не играл решающей роли в сельском хозяйстве и по сравнению с трудом мелких землевладельцев и свободных арендаторов применялся в очень ограниченных масштабах». На стр. 176 говорится: «Но даже в нововавилонское время рабский труд не играл решающей роли в ремесле и не был в состоянии вытеснить труд свободных, особенно в области квалифицированного ремесленного производства».

Этот вывод автора фундирован столь обильным материалом, столь тщательно и многосторонне аргументирован, что трудно поставить его под сомнение. И лишь наша осторожность при подходе к этим ответственным вопросам заставляет все же задать вопрос: можно ли быть полностью уверенным в том, что имеющиеся (хоть и очень обильные) данные отражают историческую действительность, совершенно адекватно и равномерно освещают трудовую деятельность всех слоев общества? (См. выше наше рассуждение о причинах редкого упоминания рабов в документах — Г. С.).

К упомянутым разделам у нас имеется лишь одно конкретное замечание, касающееся документа VAS. XV, I (стр. 180). Прежде всего, при исследовании природы *isqu* — «храмовых довольствий», упомянутых здесь, у нас сложилось совершенно определенное впечатление, что *isqu* ни в эллинистический ни в нововавилонский периоды не представляло собой компенсации за труд в полном смысле слова, а являлось лишь дополнительной раздачей продуктов питания. И еще — содержащийся в упомянутом документе список — это не перечень реальных лиц, как может показаться читателю книги, а перечень родоначальников, по-видимому, в данном случае представляющих соответствующий род.

В следующих разделах содержится обильный материал о пекулии рабов. Здесь охарактеризованы рабы-кредиторы, должники и торговцы, рабы-землевладельцы и домовладельцы, владельцы ремесленных мастерских и, наконец, — рабы-рабовладельцы. Вывод автора заключается в следующем (стр. 227): «Рабы, имевшие пекулий, в экономической жизни действовали как свободные и, подобно последним, распоряжались своим имуществом». При этом М. А. Дандамаев показывает, что нет ни одного документа, свидетельствующего о том, что тот или иной рабовладелец отобрал у своего раба принадлежащий ему пекулий. Единственный документ, на который в этом смысле ссылались предшествующие исследователи, на деле, как наглядно показано на стр. 230-231, говорит лишь о том, что «пекулий раба в конечном итоге принадлежал его господину».

Два раздела посвящены характеристике деятельности двух рабов-пекуляриев, о которых сохранилось множество документов, позволяющих охарактеризовать их деятельность, одного — на протяжении 43, другого — 27 лет, в течение которых они вращались большими суммами денег, оперировали значительным количеством другого имущества и т. п. Один из них — Даянбел-уцур, судился со свободными, засадил одного из них в тюрьму и т. д.

Эти «жития» отдельных рабов, поданные М. А. Дандамаевым мастерски и порой в драматических тонах, дают осязательное и наглядное представление о жизни Нового Вавилона. В книге их довольно

много. Особенно интересен рассказ о храмовом рабе Гимиллу, редком мошеннике и пройдохе, который, однако, каждый раз оказывался способным вкрасья в доверие к начальству и действовать от его имени.

Следующая серия документов посвящена вопросам юридического положения частновладельческих рабов. Здесь показано со всей очевидностью, что рабы выступали в контрактах и в качестве контрагентов и в качестве свидетелей, как и свободные. Некоторые из них имели свои печати и чертны с печатькой — *kunukku* и *utku*; показано, что неверно мнение, будто рабы всегда упоминаются лишь по личному имени, без патронимикона. Рабы могли приносить клятву.

Многие рабы имели семьи и 2—4 детей. Однако при продаже их нередко разлучали с женой и детьми. В рецензируемом труде подробно выясняется также статус детей при браках между свободными и рабами, который несколько отличался от статуса в старовавилонский период. В документах упоминается небольшое количество рабов-чиновников. Налоги рабы сами не платили и повинностей не несли, но могли по контракту взять обязательство делать это за свободных. Хозяин нес ответственность за правонарушения, допущенные его рабом, но, если у последнего был пекулий, то он сам мог отвечать за себя. Детально разобраны вопросы об отношении рабов к суду. Рабы могли выступать на суде свидетелями, в том числе, хотя и редко, против свободных. Имеется случай, когда раб свидетельствует против своего господина. Наконец, рабы, подобно свободным, выступали в роли истцов и ответчиков.

Мы подробно перечисляем все эти положения, ибо многие из них являются новостями науки, открытыми М. А. Дандамаевым, а кроме того, все они обоснованы и документированы в работе самым тщательным образом.

Предпоследний раздел главы I посвящен важному вопросу об отпуске рабов на волю. В своей обычной четкой и доказательной манере М. А. Дандамаев показывает, что манумиссий в нововавилонском обществе почти не бывало. Имелись все же две формы косвенной манумиссии — это отпуск раба с условием служить господину до конца жизни последнего и

усыновление раба, преследовавшее ту же цель обеспечения старости усыновителя. Рабы, даже очень богатые, сами выкупить себя не могли, ибо все их имущество опять-таки принадлежало их господину. «Можно полагать, — подчеркивается на стр. 263, — эта практика выкупа была неизвестна в Вавилонии». Но и редкие вольноотпущенники, по всей вероятности, не могли стать получателями *isqu* — храмовых довольствий.

Последний раздел главы, посвященный частновладельческому рабству, озаглавленный «Юридический статус и фактическое положение рабов», подводит итоги главы. Автор рецензируемого труда здесь вновь, уже более четко, возвращается к мысли о том, что юридический статус рабов в Вавилонии в существенных чертах был близок к статусу рабов античных обществ, т. е. раб и все его имущество рассматривались как вещь, собственность господина. Возможно, единственным отличием было то, что в Вавилонии господин «не располагал правом на жизнь и смерть раба» (стр. 267). Однако через одну страницу М. А. Дандамаев делает оговорку: «возможно не было никаких законов, которые предусматривали бы запрет хозяину убить своего раба» (стр. 269).

С другой стороны, как мы помним, автором рецензируемой книги было показано в рассматриваемой нами главе и подчеркивается в этом заключительном разделе, что «в поздней Вавилонии рабы по отношению к обществу и отдельным его членам по существу считались свободными людьми». Имеется в виду деятельность рабов в различных сферах жизни, но всем сходная с деятельностью свободных. Эти два положения автор считает противоречием между фактической и юридической природой рабства в Новом Вавилоне. Мы еще вернемся к этому противоречию, но прежде надо закончить обзор работы. Сделаем это лишь кратко.

Глава II посвящена храмовому рабству. Здесь автор обращается к материалу с теми же вопросами, что и в первой главе, но получает значительно меньше ответов, вследствие недостаточности данных. Опять-таки рассмотрены термины, обозначающие храмовых рабов — это, в основном, *širku*; источники рабства — главным образом, военнопленные, подаренные царями

храмам; прочие посвящения рабов; быт храмовых рабов, сферы применения их труда. Оказывается, что труд храмовых рабов, в большей степени чем частновладельческих рабов, применялся в сельском хозяйстве, на храмовых латифундиях — форма хозяйства, которой не располагали частные лица. В ремесле, однако, они использовались мало. Храмовые рабы отпускались на оброк; в юридической жизни они участвовали как и частновладельческие рабы. Существенным отличием их от последних было следующее: храмовые рабы, будучи собственностью коллектива, были неотчуждаемы, они не могли надеяться на манумиссию, жили и работали очень часто целыми партиями в десятки и сотни человек.

В главе III рассказывается о царских рабах. Здесь еще меньше материала, и автор рецензируемой работы вынужден посвятить много места анализу терминов «рабы царя» и «дворцовые рабы», которые оказываются вовсе не рабами, а строительными рабочими. Далее он рассматривает данные о «гардах», большинство которых было рабами, но все же часть их принадлежала к свободному населению, выполнявшему царские повинности.

Большой интерес представляет заключительная IV глава, озаглавленная «Зависимые социальные группы». Здесь разобран материал о некоторых группах населения, которые М. А. Дандамаев характеризует как «зависимые», по его же мнению, отличные от рабов. Речь идет, главным образом, о земледельцах *iqqaru* и *errēšu*, в основном о первых из них.

Разбор документов, относящихся к этой группе, приводит автора рецензируемого исследования к следующему выводу: «В конце VII в. до н. э. в Вавилонии возникло наследственное сословие зависимых земледельцев, которые назывались иккару. Они принадлежали храмам, государству или частным лицам. Иккару не считались рабами и в отличие от последних их, насколько можно судить по текстам, нельзя было продавать. Но они находились в экономической и внеэкономической зависимости от своих хозяев, были прикреплены к земле, передававшей им по наследству. Иккару не могли без разрешения владельца оставить свое местожительство. В тех случаях, когда они бежали в другое

место, оставив работу, их заковывали в кандалы и возвращали обратно» (стр. 364).

Во всем этом определении лишь единственный, да и то высказанный М. А. Дандамаевым без уверенности, аспект, а именно, что в отличие от рабов *iqqaru* нельзя было продавать, мешает тому, чтобы рассматривать эту категорию как одну из разновидностей рабов. Но ведь если нет данных об их продаже, это еще не значит, что их не продавали. Кроме того, ведь и *širku* — храмовые рабы — были неотчуждаемы, а основная часть имеющихся сведений относится именно к храмовым иккару.

Исследование М. А. Дандамаева завершается изложенным на 11 страницах «Заключением». Здесь четко подытожены все основные результаты работы.

Читатель может судить о том, что книга М. А. Дандамаева посвящена исследованию и характеристике нововавилонских рабов, как определенного, четко очерченного сословия. В IV главе (о зависимых социальных группах) мысль автора вращается опять-таки в рамках представлений о сословиях. И только в «Заключении», в самом конце, автор рецензируемого труда задается вопросом о классовой структуре нововавилонского общества и делает попытку соотносить классовую структуру с сословной. Оказывается, что они далеко не совпадают. Так, например, представители сословия рабов оказываются во всех трех классах, и в эксплуататорском, и в среднем, и в эксплуатируемом, правда, в основном в последнем, частично во втором, и лишь в малой степени — в первом, но все-таки во всех трех. И наоборот, сословие полноправных граждан также питает ряды всех трех классов. После такой констатации, по нашему мнению, совершенно естественной, правильно ли говорить, как это делает несколько раз автор, о «противоречии между юридическим и фактическим положением» части рабов? Противоречие было бы снято, если бы вместо слэз «юридический» и «фактический» автор сказал бы «сословный» и «классовый». Ведь как бы ни различалось сословное и классовое положение одного и того же лица — это не может вызвать удивления вследствие поразительной способности сословий к самым причудливым формам развития и приспособления к классовому строю об-

щества. Нам кажется, что задавшись исключительно целью исследования сословия рабов, М. А. Дандамаев несколько позже, чем вопрос того заслуживает, обращается к классовой структуре общества.

Именно это обстоятельство приводит автора монографии к реальному противоречию в толковании понятия «раб». Как было отмечено выше, М. А. Дандамаев выступает против расширенного толкования этого термина. Однако анализируя данные письменных источников, он, фактически, часто придерживается именно расширенного значения указанного термина. Иначе нельзя понять его высказывания о том, что рабы были, например, рабовладельцами (стр. 219), и, что самое главное, эксплуататорами (стр. 387 и др.) — они эксплуатировали труд других, в том числе и свободных (стр. 388); «рабы действовали как свободные», пишет М. А. Дандамаев (стр. 387), по его мнению, они **свободно распоряжались** землей, домами и движимым имуществом (стр. 219) и т. д. (см. также выше).

Само собой разумеется, если человек **свободно распоряжался** движимым и недвижимым имуществом (а это означает, что он ими свободно и пользовался), если он действовал как свободное лицо, являясь и эксплуататором, то в отношении такого человека трудно сказать, что он был вещью и полной собственностью какого-либо хозяина (стр. 50, 381). По всей вероятности, в таких случаях мы имеем дело с людьми, находившимися в более легкой форме зависимости, чем рабство. Во всем этом явно сказывается недостаточное внимание автора монографии к соотношению понятий «сословие» и «класс».

Тут же следует остановиться на одном вопросе, как мы полагаем, не совсем точно поставленном в монографии. Согласно М. А. Дандамаеву, рабы и зависимые составляли разные категории людей. Зависимые люди, по его мнению, были лишены средств производства, находились в личной зависимости отдельных лиц, не считались рабами, они не были полной собственностью своих господ (стр. 381), составляя социальные группы между свободными и рабами. Однако до сих пор широко было известно, что рабство — это только одна из форм зависимости.

В поздневавилонских документах разного содержания употреблен, как отмечалось выше, целый ряд терминов, обозначающих людей, часто находившихся в рабском состоянии. Такими являются термины *ardu* (женск. *amtu*), т. е. «раб, слуга, подчиненный, подданный, несвободный»; *qallu* (женск. *qallatu*), обозначает «слугу, прислугу, служанку, раба»; *amelūtu*, термин собирательного значения — «люди; мужчины; рабы»; *aštapi ru* — «челядь» (шум. и хетт. SAG. GEMÉ. 1R^{MES} «головы рабынь и рабов»); *niš biti* — дословно, «люди дома»; *mār biti* — «сын дома»; *širku, lamūtanu, šahiru* и другие. В разных словарях ассиро-вавилонского языка интересные нас термины объясняются по-разному.

Рассматривая поздневавилонские тексты, М. А. Дандамаев всегда и везде переводит эти термины только как «раб», что кажется нам не совсем оправданным. Полагаем, что было бы гораздо лучше, если бы М. А. Дандамаев все перечисленные выше термины перевел дословно, а в комментариях указал бы, что лицо, которое подразумевалось в том или ином термине, по известным причинам (купля-продажа, заклад и т. д.) находилось в рабском состоянии. Такое отношение к указанным выше терминам тем более необходимо при переводе, что многие из них (напр., *ardu, amelūtu, qallu* или *aštapi ru*), как правильно замечает М. А. Дандамаев, применялись не только для обозначения рабов, но и для обозначения юридически свободных лиц (стр. 57—58, 60—63 и др.) и лиц, находящихся в форме зависимости, отличной от рабства. В основном они употреблены для обозначения зависимых людей разных категорий. Избранный же автором рецензируемой монографии путь стирает различия между этими категориями, существование которых столь важно для восстановления истинной социальной картины Вавилонии VII—IV вв. до н. э.

Проблема рабства тесно переплетается с проблемой выяснения социально-экономической структуры того или иного общества. Это — общеизвестно. Степень же развития рабства в какой-либо стране безусловно имеет важную роль для определения социально-экономического характера данного общества. Подводя итоги глубокого анализа письменных источников, М. А. Дан-

დამაევს приходит к общим выводам, что: в поздней Вавилонии «в целом рабов насчитывалось в несколько раз меньше, чем свободных и зависимых» (стр. 381, см. также выше); нет данных о применении труда частновладельческих рабов в сельском хозяйстве или рабский труд находил здесь ограниченное применение; в храмовых хозяйствах рабы не могли удовлетворять все запросы экономики (стр. 383); нет сведений о применении рабского труда в царском земледельческом хозяйстве, так как царские земли сдавались в аренду; рабский труд не играл решающей роли в сельском хозяйстве (стр. 384); долговое рабство было незначительным (стр. 386); в латифундиях, или ремесленных мастерских, основанных на рабском труде, не было больших скоплений рабов (стр. 389); основой хозяйства в стране был труд свободных, а рабство стало изживать себя (стр. 390) и т. д. (см. выше).

По мнению М. А. Дандамаева, после всего отмеченного все же подлежит выяснению, оставалась ли поздняя Вавилония на ранней ступени развития рабовладельческой формации, «или надо считать, что социальная структура Вавилонии I тысячелетия должна рассматриваться просто как характерная для иного, особого пути развития этой же самой формации (разрядка наша, — Г. Г.), пути, на котором страна достигла достаточно высокого этапа эволюции» (стр. 390).

Учитывая многие моменты социально-экономического характера, успешно изучаемые М. А. Дандамаевым в других его работах, и исходя из вышеприведенного, автор конечно мог сделать соответствующие выводы о социально-экономической структуре вавилонского общества. Однако он этого не делает. Надеемся, что ингерсующая нас проблема в недалеком будущем будет решена самим М. А. Дандамаевым.

Нам кажутся не бесспорными следующие вопросы общетеоретического характера¹.

¹ Я здесь оспариваю лишь те положения М. А. Дандамаева, на абсолютную истину которых ни он, ни я не можем претендовать. Как показали широкие дискуссии по рассмотренным ниже вопросам, все это спорно в современной науке вообще — Э. М.

На стр. 27—28 М. А. Дандамаев пишет: «Если не считать специфики развития, характерного для капитализма с присущими ему непрерывным потрясанием основ производства и их обновлением, в остальных отношениях вряд ли можно установить какие-либо закономерности, отличающие Восток от докапиталистических стран Запада».

Получается, что до эпохи капитализма развитие Востока и Запада шло одним путем, и только при капитализме появились определенные различия между ними.

Нам кажется, что дело обстоит как раз наоборот: именно до капиталистической эпохи между Востоком и Западом имелись существенные различия и, прежде всего, в социальной структуре общества, что определяло своеобразие путей развития и, в конечном итоге, привело к утверждению о существовании самостоятельных восточной и западной «цивилизаций». Именно эти различия и породили термин Маркса — «азиатский способ производства». При этом хотелось бы указать, что в последнее время прав гражданства в науке начинает добиваться еще одно понятие — понятие об «африканском способе производства».

До тех пор, пока азиатские и африканские общества остаются не исследованными до конца, можно говорить лишь о негативном смысле этих понятий — речь, по-видимому, идет о социальном развитии, резко отличным от европейского.

Отсюда в какой-то мере оправдано существование таких понятий как «восточное рабство», «восточный феодализм», «восточный деспотизм» и т. д. Термины, рожденные в ходе изучения европейской цивилизации, переносятся на чуждую ей азиатскую почву. Факт, что Восток не всегда укладывался в схему развития, характерную для европейских стран, и породил представление о застойном характере восточного общества. Кто знает, быть может, с точки зрения «восточного миропонимания» Европа также выглядела застойной, ибо до определенного момента пути развития ее резко отличались от восточных.

Таким образом, нам кажется, что до капиталистической эпохи пути развития Востока и Запада существенно отличались друг от друга, чем и объясняется появление марксистского понятия об «азиатском способе

производства». Только капитализм был первой общественно-экономической формацией, вызывавшей эти различия. Капитализм, несомненно, — первая глобальная общественно-экономическая формация, породившая представление об едином и неделимом мире.

В силу всего этого мы не можем согласиться с вышеприведенным положением автора рецензируемого исследования.

К предыдущему замечанию непосредственно примыкает и следующее. Речь идет о классовом составе вавилонского общества (и не только вавилонского).

Всем своим исследованием М. А. Дандамаев доказал, что социальная структура древневосточных обществ резко отличалась от общества античного. Более того, он ясно показывает, что социальное развитие на Востоке отнюдь не вело к возникновению здесь античных форм рабства, что здесь мы имеем дело со взаимным проникновением различных социальных структур в восточное иерархическое общество. Вот, пожалуй, основная специфика «восточного общества»: здесь нет классов в «европейском» понимании этого термина. Здесь царит, так сказать, совершенно иная обстановка, которую Маркс и Энгельс определяли как состояние «поголовного рабства».

И тем не менее автор в конце книги воздает должное «европейской схеме» и совершенно бездоказательно говорит о наличии в вавилонском обществе трех классов (см. стр. 388—389).

Когда мы говорим о различии между Востоком и Западом, мы разумеется, имеем в виду, что и там и здесь люди имели одинаковые потребности, стремились

получить блага от природы, приобрести собственность и т. д. При этом и там и здесь они вступали в производственные отношения, порождали состояние угнетения, эксплуатации и т. д. Природа человека и человеческого общества в основе своей едина, но когда мы идем дальше этого, скажем, в область классовой структуры и социальных взаимоотношений, то, несомненно, сталкиваемся с понятиями «Запад» и «Восток», которые приобретают различный социальный оттенок.

Все сказанное выше никак не затрагивает основных достоинств рецензируемой нами книги. В самом деле, после сделанной «на глазок» работы Мендельсона о рабстве на древнем Ближнем Востоке и некоторых других, построенных лишь на частичном использовании материала, появился труд М. А. Дандамаева, который заменяет наши отрывочные, во многом эпизодические и пунктирные представления о нововавилонском рабстве цельной и жизненной картиной, охватывающей все стороны быта рабов.

Научное значение большого труда М. А. Дандамаева далеко выходит за пределы изучения рабства собственно Вавилонии. Как итог важного этапа работы, он несомненно окажет влияние на исследовательскую мысль специалистов по другим странам древнего мира. Для ассириологов эта ценная монография будет служить солиднейшей основой дальнейших исследований.

Г. Г. ГИОРГАДЗЕ
 Э. А. МЕНАБДЕ
 Г. Х. САРКИСЯН

საიუბილეო სხდომა

9 ოქტომბერს საქართველოს სახელმწიფო ფილარმონიის დიდ დარბაზში გაიმართა ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო სხდომა.

დიდი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის სხონის პატივსაცემად შეიკრიბნენ მეცნიერებისა და კულტურის მოღვაწეები, მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის მუშაკები, სტუდენტი ახალგაზრდობა.

სხდომის პრეზიდიუმში იყვნენ ამხანაგები პ. ვილაშვილი, თ. მენთუშაშვილი, ზ. პატარიძე, ჯ. პატაშვილი, ვ. სირაძე, ე. შევარდნაძე, შ. შარტავა, ო. ჩერქეზია, ს. ხაბიშვილი, მთავრობის საიუბილეო რესპუბლიკური კომისიის თავმჯდომარე, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტი აკადემიკოსი ი. ვეკუა, საიუბილეო კომისიის წევრები, მეცნიერთა დელეგაციების ხელმძღვანელები, უცხოელი სტუმრები.

სხდომა შესავალი სიტყვით გახსნა საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილე ო. ჩერქეზიაძე.

მოხსენება ივანე ჯავახიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ გააკეთა რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორმა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა გ. მელიქიშვილმა. მოხსენებელმა ვრცლად ილაპარაკა ივანე ჯავახიშვილის სახელოვანი ცხოვრების ვზაზე, მის მეცნიერულ და საზოგადოებრივ მოღვაწეობაზე, ხაზგასმით აღნიშნა, რომ მისი ხელმძღვანელობით ქართული ისტორიოგრაფია მსოფლიო ისტორიული მეცნიერების დონეზე ამაღლდა.

სიტყვები წარმოთქვეს და ქართული კულტურისა და მეცნიერების წინაშე ივანე ჯავახიშვილის დიდ დამსახურებაზე ისაუბრეს სხდომის საზოგადოებრივ მეცნიერება მეცნიერთა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ა. შანიძემ, სახელმწიფო ერმიტაჟის დირექტორმა აკადემიკოსმა ბ. პიოტროვსკიმ, სომხეთის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტმა ა. თიანისიანმა, ბუღაბუშტის უნივერსიტეტის პროფესორმა, ქართველოლოგმა მ. იშტვანიოვიჩმა, აზერბაიჯანის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების აკადემიკოსმა მდივანმა ს. სუმათ-ხადემ, დადესტანის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორმა პროფესორმა ა. აბილოვმა, ყაზახეთის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ს. სართაევმა, ტაჯიკეთის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ვ. აშუროვმა, თბილისის ფოლადთუჯსამსხმელო ქარხნის შეიკეთა ბრივადირმა, სოციალისტური შრომის გმირმა ვ. კურტიანიძემ, თბილისის უნივერსიტეტის რექტორმა პროფესორმა დ. ჩხიკვაშვილმა.

საიუბილეო სხდომის შედეგ გაიმართა კონცერტი საქართველოს ხელოვნების ოსტატთა მონაწილეობით.

გაერთიანებული სამეცნიერო სესია

ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავს მიემდგვნა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გაერთიანებული სამეცნიერო სესია, რომელიც 7-8 ოქტომბერს ჩატარდა უნივერსიტეტის სააქტო დარბაზში.

ქართველ მკვლევრებთან ერთად სესიაზე მოხსენებები წარმოადგინეს მოსკოველმა, ლენინგრადელმა და ერევნელმა მეცნიერებმა.

მოხსენებათა ერთი ნაწილი ივანე ჯავახიშვილის სამეცნიერო მოღვაწეობის ხვადასხვა მხარეს ეხებოდა. მათში ნაჩვენები იყო დიდი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის სრულიად განსაკუთრებული ღვაწლი ქართული ისტორიოგრაფიისა და, საერთოდ, ქართველოლოგიის განვითარების საქმეში. ივ. ჯავახიშვილის მეცნიერული მემკვიდრეობის შესწავლისადმი მიძღვნილი მოხსენებები წაიკითხეს პროფ. მ. ლორთქიფანიძემ — „ივ. ჯავახიშვილი და ქართული ისტორიოგრაფია“, აკად. არნ. ჩიქობავამ — „ივ. ჯავახიშვილი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, აკად.

დემის წევრ-კორესპონდენტმა ა. სურგულაძემ — „ივ. ჯავახიშვილის სოციალურ-პოლიტიკური შეხედულებანი“, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა რ. კიკაბემ — „ივ. ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობა“, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა ა. ნოვოსელცევმა (მოსკოვი) — „ივ. ჯავახიშვილი და უძველესი წერილობითი წყაროების შესწავლის მეთოდის ზოგიერთი საკითხი“, პროფ. ზ. ანაბაძემ — „კავკასიის მთიელ ხალხთა ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ივ. ჯავახიშვილის შრომებში“, პროფ. ო. ლორთქიფანიძემ — „ივ. ჯავახიშვილი და სახელი ქართული არქეოლოგია“, აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ე. მეტრეველმა — „1902 წ. სინის მთის ექსპედიციის მიმსწვლელმა ქართველოლოგის განვითარებისათვის“, აკად. ა. ბარამიძემ — „ივ. ჯავახიშვილი — ქართული ლიტერატურის მკვლევარი“, აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ქ. ლომთათიძემ — „ივ. ჯავახიშვილი ქართული ენის ლექსიკის ისტორიის საკითხები“.

სესიის მონაწილეებმა დიდი ინტერესით მოისმინეს აგრეთვე მოხსენებები აკად. ს. ერემიანისა (ერევანი), რომელშიც განხილული იყო ამიერკავკასიის ქვეყნების ურთიერთობათა ისტორია სასანურ ირანთან III საუკუნეში, პროფ. აბაევის (მოსკოვი) — „სიტყვათა ისტორიიდან“, აკად. ბ. პიოტროვსკის (ლენინგრადი) — „კავკასიის და ხმელთაშუაზღვისპირეთის კავშირები ძვ. წ. პირველი ათასწლეულის პირველ ნახევარში“, პროფ. ზ. პუტილოვის (ლენინგრადი) — „ქართული ფოლკლორისტიკის წვლილი ფოლკლორის შედარებით შესწავლაში“, აკად. თ. გამყრელიძის — „დამატებითობის პრინციპი“ და ენობრივი ნიშნის პირობითობის პრობლემა“, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის რ. ორბელიას (ლენინგრადი) — „უღუღაბების თხზულების ქართული თარგმანი — XVIII ს-ის ქართული კულტურის ძეგლი“.

სესიას ესწრებოდნენ ქალაქის საზოგადოებრიობის წარმომადგენლები, საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა ქალაქებიდან და უცხოეთიდან ჩამოსული სტუმრები, გამორჩეული ქართველი მეცნიერები. საუბრილო სამეცნიერო სესიის მუშაობაში მონაწილეობდნენ საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მდივანი ე. სირაძე, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მეცნიერებისა და სასწავლებლების განყოფილების გამგე ე. სეხნიაშვილი, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის კულტურის განყოფილების გამგე ა. ალექსიძე, პარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის მეორე მდივანი ნ. გურგენიძე.

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია

ა. წ. 16—18 ივნისს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში მიუწყო ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია.

მოხსენებათა ერთი ნაწილი უშუალოდ ივ. ჯავახიშვილის მეცნიერული მემკვიდრეობის შესწავლას ეხებოდა, ხოლო სხვა დანარჩენ მოხსენებებში საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა საკითხი იყო გაშუქებული.

სამეცნიერო სესია შესავალი სიტყვით გახსნა აკად. გ. მეღვიშიაძემ.

პროფ. მ. დუმბაძემ წაიკითხა მოხსენება „ივანე ჯავახიშვილის ისტორიულ-ფილოსოფიურ შეხედულებათა შესახებ“. მომხსენებელმა დაახასიათა ივ. ჯავახიშვილის ისტორიულ-ფილოსოფიური შეხედულებანი მისი შემოქმედების პირველ პერიოდში (1898—1912 წწ.). მომხსენებლის აზრით, ივ. ჯავახიშვილმა იმპერიალიზმის ეპოქის საისტორიო სკოლებისა და მიმდინარეობათაგან კვლევის მოწინავე მეთოდები აითვისა. ის ძირითადად მატერიალისტური პოზიციებიდან ხსნადა შიოღენებს. მეცნიერი ცნობდა კანონზომიერებას ადამიანთა საზოგადოების განვითარებაში და საისტორიო დისკალბანის მეცნიერულ ღირებუებს იცავდა. ივ. ჯავახიშვილი არ ეთანხმებოდა ნათ, ვინც ისტორიის საგნად ფაქტოგრაფიას მიიჩნევდა და თვლიდა, რომ იგი ფილოსოფიური და სოციოლოგიური განხორავების გარეშე ვერ წარმოიღვინებოდა. ივ. ჯავახიშვილი ისტორიოგრაფიაში პროგრესულ-დემოკრატიული მიმართულების წარმომადგენელი იყო.

ისტ. მეცნ. კანდიდატმა გ. ჯამბურამ წაიკითხა მოხსენება — „ივანე ჯავახიშვილი წოდებრივი ბრძოლის შესახებ“. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ ივ. ჯავახიშვილმა თავისი მეცნიერული შემოქმედების ერთ-ერთ ამოცანად დაისახა წოდებრივი და კლასობრივი ბრძოლის ისტორიის შესწავლა. აღსანიშნავია, რომ ივ. ჯავახიშვილი წოდებრივ ბრძოლაში არა მარტო კლასობრივ, არამედ შინაკლასობრივ ბრძოლასაც ვულისხმობდა. მისი აზრით, წოდებრივი და კლასობრივი ბრძო-

ლა ყველა ხალხისათვის დამახასიათებელია. ამ საკითხის შესწავლას ივ. ჯავახიშვილმა სამი სპეციალური ნაშრომი უძღვნა, რითაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა საქართველოს და სომხეთის წოდებათა და წოდებრივი პირობის ისტორიის შესწავლის საქმეში.

ისტ. მეცნ. კანდიდატის დ. ტუხაშვილის მოხსენების თემა იყო „ივანე ჯავახიშვილი ქართული ფეოდალური მონარქიის დაქვემდებარებაში მორალურ-ფსიქოლოგიური ფაქტორების შესახებ“. მომხსენებელი ასახულებდა, რომ ივ. ჯავახიშვილი ქართული ფეოდალური მონარქიის აღზევება-განვითარებასა და დასუსტების საფუძვლების გარკვევისას სხვა ძირითად მოვლენების პარალელურად ყურადღებას აქცევდა ე. წ. მორალურ-ფსიქოლოგიურ ფაქტორებსაც. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, საქართველოს აღმავლობის პერიოდში უდიდესი მნიშვნელობა შეიძინა მმართველი წრეების მორალურმა პასუხისმგებლობამ, რთული პოლიტიკური სიტუაციების დროს საერთო-ეროვნული პრობლემების წინ წამოწევამ და ა. შ. სამაგიეროდ, მონარქიის დასუსტების ერთ-ერთ მიზეზად ივ. ჯავახიშვილი თვლიდა საპირისპირო მოვლენებს: ერთიანობის შეგუების შესუსტებას, მმართველი ფენების მორალური დაქვეითებას, ეროვნული საკითხის მოუკვარებლობას, ხალხის ფართო მასების გულგრილობას, იმედგაცრუებას და ა. შ.

ისტ. მეცნ. კანდიდატმა დ. მუსხელიშვილმა წაიკითხა მოხსენება „ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია“. მოხსენებაში ნაჩვენებია იყო ის დიდი წვლილი, რომელიც ივ. ჯავახიშვილმა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კვლევაში შეიტანა. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ ივ. ჯავახიშვილი სწავლობდა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ყველა ასპექტს და განსაკუთრებით ხაზი გაუსვა იმ ფაქტს, რომ მეცნიერი საქართველოს ისტორიის ძირითადი პრობლემების გარკვევისათვის ყურადღებას აქცევდა საქართველოს ისტორიულ-გეონომიური გეოგრაფიის საკითხებს.

პროფ. შ. აბულშელიშვილმა წარმოადგინა მოხსენება „ივანე ჯავახიშვილი და ქართველი ხალხის ანთროპოლოგიური ისტორიის საკითხები“. მომხსენებელმა აღნიშნა, თუ რაოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ივ. ჯავახიშვილი ანთროპოლოგიას ეთნოგენეტიკური კვლევის საქმეში.

სამეცნიერო სესიამ მოისმინა აგრეთვე მოხსენებები პროფ. პ. რატიანის „აბუსერის ძე ტბულის ისტორიული თხზულება და მისი მნიშვნელობა ქართულ ისტორიოგრაფიაში“, ისტ. მეცნ. დოქტორის თ. პაპუაშვილის „წაწართა ენისათვის საკითხისათვის (ვარდენ დიდის ერთი ცნობის კრიტიკული განხილვის ცდა)“, ისტ. მეცნ. კანდიდატის ე. გუზუას „მეტაფიზიკის ერთი გამოყენების კვალი ქართულ ისტორიულ წყაროებში“, ისტ. მეცნ. კანდიდატის რ. კიკნაძის „ავგარსის საკურციხელე“, ისტ. მეცნ. დოქტორის ნ. შენგელას „მცირე აზიის სელენუკებისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XIII ს-ის უკანასკნელ შოთხედში“, ისტ. მეცნ. კანდიდატების ნ. ხაზაჩიანისა და ვ. ცეციტიშვილის „მცირე აზიასთან იბერიის კულტურული ურთიერთობის საკითხისათვის ძვ. წ. IV საუკუნეში“, ისტ. მეცნ. კანდიდატის თ. ენუქიძის „საქურციხის აგობისათვის საკითხისათვის XIV ს. საქართველოში“, პროფ. ი. ანთელავას „ერეკლე II-ის 1765 წ. კანონი ტყვეფილითა შესახებ“, ისტ. მეცნ. დოქტორის ა. ბენდიანიშვილის „ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიიდან XIX ს. 80–90-იანი წლების მიჯნაზე“, ისტ. მეცნ. კანდიდატის ე. ორჯონიძის „ფეოდალური რენტის ფორმები და მიწის ოჯარი XIX ს. რფორმამდელი ხანის საქართველოში“.

სესიის მუშაობა შეჯამდა აკად. გ. მელიქიშვილმა.

ოლია ანთელავა

სამეცნიერო სესია პრეპარატი

30 სექტემბერს ერევანში ჩატარდა აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის დაბადებას 100 წლის-თავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, რომელზეც მოიწვიეს სომხეთის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიისა და აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტებმა და მესრობ მამტიციის სახელობის ძველ ხელნაწერთა ინსტიტუტმა — მატენადარანმა.

სესია გახსნა მატენადარანის დირექტორმა აკად. ლ. ხაჩიკიანმა, რომელმაც ხაზი გაუსვა ივ. ჯავახიშვილის დიდ წვლილს სომხეთის ისტორიისა და ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის შესწავლის საქმეში.

მოხსენება ივანე ჯავახიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ წაიკითხა აკად. ს. ერემაიანმა. ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატმა პ. მურადიანმა თავისი მოხსენება მოუძღვნა ივ. ჯავახიშვილის ღვაწლს არმენისტიკის განვითარებაში. თურიდულ მეცნიერებათა კანდიდატმა

ბ. ტორიხანაშვილი იხსნება ივ. ჯავახიშვილზე როგორც სომხური სამართლისა და სოციალურ ურთიერთობათა ისტორიის მკვლევარზე. ქართველი მეცნიერის ფართო სამეცნიერო ინტერესებსა და ენციკლოპედურ ცოდნაზე ილაპარაკა უმცროსმა მეცნიერმა თანამშრომელმა ა. მარტიანიანმა.

სესიაზე სიტყვით გამოვიდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის განყოფილების ხელმძღვანელი პროფ. მ. ლუმაძე.

სამეცნიერო საიუბილეო სესიის მუშაობა შეაჯამა სომხეთის მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების აკადემიკოსმა მდივანმა ც. ალაიანმა.

სამელე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია

1976 წლის 12—20 აპრილს გაიმართა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური სესია, მიძღვნილი აკად. ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი.

სესია გახსნა ინსტიტუტის დირექტორმა აკად. გ. მელიქიშვილმა. მან ილაპარაკა იმ დიდ წვლილზე, რომელიც მიუძღვის ივ. ჯავახიშვილს საქართველოს არქეოლოგიის განვითარებაში. ისტორიის მეცნიერებათა დირექტორმა ალ. კალანდაძემ წაიკითხა მოხსენება: „ივ. ჯავახიშვილი მეცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის კონსულტანტი“. მან მოხსენებაში ფაქტური მასალით დაასაბუთა თუ რაოდენ დიდი მუშაობა ჩატარა ივ. ჯავახიშვილმა, როგორც მეცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელმა. ექსპერტთა კომისიის (საკონსულტაციო საბჭოს) თავმჯდომარემ და სავანგებოდ შექმნილი მთავრობის კომისიის წევრმა ივ. ჯავახიშვილმა თავისი მალაკვალიფიკაციის რჩევადარჩევებით ფასდაუდებელი სამსახური, გაუწია მეცხეთა-სამთავროს გათხრა-შესწავლას, რამაც აქაური დიდძალი არქეოლოგიური მონაპოვარი ჩვენი ქვეყნის ძველი ისტორიის პირველხარისხიან წყაროდ აქცია. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ე. ჯავახიშვილმა მოხსენება „ივ. ჯავახიშვილი და შუასაუკუნეების არქეოლოგია“ მიუძღვნა ივ. ჯავახიშვილს, რომელმაც საქართველოში პირველმა ჩაუყარა საფუძველი შუასაუკუნეების არქეოლოგიას. მის სახელთან არის დაკავშირებული ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის დასაწყისი და განვითარება. შოთა რუსთაველის და მისი ეპოქის მუზეუმში დირექტორად მუშაობის დროს „ვეფხისტყაოსნის“ საიუბილეო 750 წლისთავის მზადებისა და გამოცემის მოწყობის პერიოდში ივ. ჯავახიშვილმა დადგინდა შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქების, საერო მონუმენტური ნაგებობების, იმდროინდელი წყალსადენებისა და საირიგა-

ციო ძეგლების არქეოლოგიური შესწავლა. მისი ხელმძღვანელობით ჩატარებულმა ექსპედიციებმა ბოლნისში, დმანისში, გვეთში, სხალტა-შიომღვიმეში (1202 წ. წყალსადენის გათხრა-შესწავლის), მეცნიერებათა მუზეუმის ამ ხანის მანამდე სრულად უცნობი მასალები ივ. ჯავახიშვილმა სულ მოკლე დროში გამოავლინა რამდენიმე მეტად მნიშვნელოვანი ძეგლი და მათი შესწავლა მეცნიერების ყურადღების ცენტრში დააყენა. მისივე დახმარებით განხორციელდა გუდარეხის სამოსახლოსა და ძველი ანაგის ძეგლების გათხრები. ივ. ჯავახიშვილის დიდი მუშაობის შედეგად გაიხარდა ინტერესი ფეოდალური საქართველოს მდიდარი არქეოლოგიური ძეგლების და განათხარი მასალის შესწავლისადმი.

პროფ. ო. ლორთქიფანიძემ მოხსენებაში „არქეოლოგია ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ინსტიტუტში, ვრცლად ილაპარაკა ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობის ძირითად შედეგებზე. მან სთქვა, რომ უკანასკნელ წლებში მოზოგებულა მნიშვნელოვანი წარმატებები, აღმოჩენილია ნივთიერი კულტურის მრავალი პირველხარისხიანი ძეგლი, რომელთა შესწავლას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ქართველი ისტორიისათვის.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა გ. ციტიშვილმა, თავის გამოსვლაში აღნიშნა, რომ ივ. ჯავახიშვილს თავის ფუნდამენტურ გამოკვლევაში „საქართველოს ფეოდალური ისტორია“ გამოთქმული ჰქონდა მოსაზრება, რომლის თანახმად, ისეთი ვაზის ჯიშები, რომელთა სახელები გარეგნულ ნიშანთვისებებს გამოსახეულია — ქართველი მეურნეს ივ. წ. აღრიცხვამდე რამდენიმე საუკუნით ადრე უნდა მოეშენებინა. უკანასკნელ წლებში არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩენილმა ყურძმის წიწვებმა ივ. ჯავახიშვილის მიერ აღნიშნული ანალიზით მიღებული ეს დასკვნა დაადასტურა.

მოგონებები — „საქართველოს არქეოლოგიი“. საწყის ეტაპზე, რომლის სათავეში ივ. ჯავახიშვილი იდგა, გამოვიდა პროფ. გ. გოზალიშვილი. ამ სესიაზე არქეოლოგიები წარსდგნენ 1975 წ. ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიშებით. მოხსენებები „არქეოლოგიური სამუშაოები მდ. წყალწითელას ხეობაში“ გამოვიდა მ. ნიორაძე, საანგარიშო წელს სამუშაოები გაგრძელდა სოფ. გოდოგანში (თერგოლის რაიონი), მდ. წყალწითელას ხეობის კარსტულ მღვიმეებში და საკაფის მღვიმეში. აქ გათხრები მიმდინარეობდა მღვიმის წინა მოედანზე. გამოვლილ იქნა 4 ფენა. საკაფის მღვიმის ქვედაპლავილითურ ფენის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მონაპოვარს წარმოადგენს მუსტიეს ეპოქის ადამიანის ზედა ყბის დიდი ფრაგმენტი, კარგად შენახული კბილე-ბით. აკად. ლ. ვაზუნისა წინასწარი განსაზღვრით ნაშთები ნეანდერტალისდ უნდა ეკუთვნოდეს. ამგვარად, აქ საქმე გვაქვს დიდმნიშვნელოვან პალეანთროპოლოგიურ მონაპოვართან.

დ. თუშაბრამიშვილის მოხსენება მიეძღვნა ყვირილისა და ცუცხვათის არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობის შედეგებს. გაგრძელდა გათხრები ძუძუანის მღვიმეში. საძიებო სამუშაოები ჩატარდა ორთაბა კლდის მღვიმეში. აქ მოპოვებული ქვის მასალა, წინასწარულად, თარიღდება ტიპური მუსტიეს განვითარებული და გვიანი საფეხურით. რაჭის ქედზე, ძირითადად ქიათურის რაიონის ტერიტორიის ფარგლებში, ექსპედიციამ გამოავლინა აშუღურ-მუსტიური ხანის ღია ტიპის ათასამდე ძეგლი. აგრეთვე გარკვეულ ცუცხვათის (ტყეზლის რაიონი) მარგალსართულან მღვიმეთა კომპლექსის შესწავლა. სტრატეგრაფიულ კრილში დიქსირებულია 23 ფენა. კრილში წარმოდგენილია გვიანი და ადრებრინჯაო ენეოლითური ხანის ფენები. ზედაპლავილითური (?) ფენა და ხუთი მუსტიური ფენა.

შავილდისპირეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ნ. ბერძენიშვილი, ლ. წერეთელი) საანგარიშო წელს ძირითადი სამუშაოები ჩაატარა მდ. კოდორის ხეობაში აფიანჩას (კეზბალახის) მღვიმეში. გაითხარა 40 მმ ფართობი; გამოვლილია ორი კულტურული ფენა — ნეოლითური და მეზოლითური. თითოეულ კულტურულ ფენაში აღმოჩენილია ერთ დონეზე განლაგებული ორ-ორი კერა. არქეოლოგიური მასალა ძირითადად კერების გარშემო თავმოყრილი.

ალ. კალანდაძის, კ. კალანდაძის, მოხსენება მიეძღვნა ქუთაისის მხარის ქვის ხანის შემსწავლელი ექსპედიციის წყალტუბოს რაზმის მუ-

შაობის შედეგებს, ძირითადი ყურადღება დაეთმო წყალტუბოს რაიონის სოფ. ხომულთან გამოვლილ თეთრი მღვიმის შემდგომ შესწავლას. გათხარდა იქნა 220 მმ ფართობი. დადგინდა იქნა პალეოლითისა და ენეოლითის ხანის ორი კულტურული ფენა. აღსანიშნავია ენეოლითურ ფენაში სხვა მასალებთან ერთად აღმოჩენილი სპილენძის ისრისპირი. აქვე პალეოლითურ ფენაში ნაპოვია მღვიმური დათვის 7 თავის ქალა, რომლებიც, როგორც ჩანს, აქ საგანგებოდ ყოფილა მოტანილი.

საბერელოს ქვის ხანის შემსწავლელი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ძირითადი შედეგები ვაშუქებულ იქნა გ. გრიგოლის მოხსენებაში. მან აღნიშნა, რომ საანგარიშო წელს გრძელდებოდა ცხაკიას რაიონის ს. ხორშის ნეოლითური სადგომის შესწავლა. გამოვლილი იქნა რამდენიმე კერის ნაშთი.

ტ. ჩუბინიშვილის ანგარიში მიეძღვნა ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ძირითად შედეგებს. არუხლო I-ზე ვაგებულ იქნა რამდენიმე თხრილი გამოვლილი იქნა ენეოლითური ხანის ფენები და გეგმაში წრიული და ოთხკუთხა ნაგებობის ნაშთები, ნახევარამწერები და სხვა.

სამოსახლო ბორცვების აღმოსავლეთით გაითხარა სავეარეულო სამაროვნის რამოდენიმე ქვყვირილიანი სამარხი.

გ. მირცხულაყას მოხსენებაში „ღრმახევის თავის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის მაკლე ანგარიში“, განხილული იყო დმანისის რაიონში, სოფ. ვარდისუბანთან მშენებლობის დროს გამოვლილი ადრე და გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვნისა და ნამოსახლარის გათხრების ძირითადი შედეგები. გათხარდა იქნა მტკვარ-არაქსის კულტურის პერიოდის ხუთი სამარხი, ძე. წ. VIII—VI სს. და ძე. წ. V—IV სს. თარიღდება ექსპედიციის მიერ გათხარდა 19 ქვყვირით

ი. წვინარიამ თავის მოხსენებაში „არქეოლოგიური გათხრები გუდაუთის რაიონში ნასოფლარ გუანდრაზე და დახვერვები სოფ. ოთხარაში“, ილაპარაკა ზემოთ აღნიშნულ ბუნქტებში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შესახებ. გუანდრის ნასოფლარის შუა პერიოდის კულტურული ფენები, აქ მოპოვებული მასალის მიხედვით, თარიღდება ძე. წ. III ათასწლეულის შუა პერიოდით. გუდაუთის რაიონის სოფ. ოთხარაში აღმოჩნდა მეგალითური კულტურის მრავალფენოვანი ძეგლი. ერთ მიკრორაიონში თავმოყრილია დოლმენური, კრომლესური და მენვირისებური ნაგებობები და მრავალრიცხოვანი გორასამარხები.

ლ. წითლანძემ სესიაზე გამოიტანა მოხსენება „ნარეკვის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ძირითადი შედეგები“. გათხრითი სამუშაოები ორ უბანზე ჩატარდა სოფ. გრემისხეთთან და სოფ. მქადიჯვარში. სოფ. გრემისხეთთან გაითხარა ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეებით დათარიღებული 14 სამარხი.

მემდინარე წელს კვლევა გაგრძელდა მუშაობა მქადიჯვრის გორანამოსხლარზე, სადაც შესწავლილ იქნა ძვ. წ. IV ათასწლეულის და ძვ. წ. XIV—X სს კულტურული ფენები. კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში წარმოადგინა კ. ფიციკლაურმა. ექსპედიცია, რომელიც ახალშენებლობათა ხაზით მუშაობს საველე სამუშაოებს აწარმოებდა შვიდ ბუნქტში. ქვის ხანის ძეგლები მრავლად დადასტურდა სოფელ ნუკრიანის მიწებებში. აქვე გაითხარა ოთხი გორა-სამარხი, რომელთა ნაწილი გაძარცული აღმოჩნდა. ქვეყრილიანი გორა-სამარხები კოლექტიურია და მტკვარ-არაქსის კულტურას განეკუთვნება. ექსპედიციამ ხანგრძლივად იმუშავა სოფელ ნუკრიანის სამხრეთით მდებარე ე. წ. ვაისწყლის ტერიტორიაზე, სადაც გამოვლენილია ბრინჯაო-რკინის ხანის სამი ნამოსახლარი, სამი სამაროვანი და ფეოდალური ხანის ნაქალაქარი.

სანგარიშო წელს დასრულდა ალაზნის ველის დიდი გორასამარხის (№1) გათხრა, რომელიც 1973 წელს დაიწყო. ყროლის ქვეშ მდებარე რიყის ქვის მრგვალი საკულტო ნაგებობა ცარიელი აღმოჩნდა. სამარხი ძველადვე იყო გაძარცული. გორასამარხის ხის ნაგებობის საძირკვლიდან აღებული ნიმუშების მიხედვით ამ სამარხის თარიღი ლოს-ანჯელისის უნივერსიტეტის ოკეანოლოგიურ ლაბორატორიაში განისაზღვრა ძვ. წ. 2170 წლით.

კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიებას მიემართა მ. მიქელაძის მოხსენება. გრძელდებოდა ანაკლიის დიხა-გუძუბა II-ის შესწავლა, რომელიც ერთ გარკვეულ პერიოდს მიეკუთვნება. სოფელ ასკანაში შესწავლეს იქნა, რკინის საწარმოო ნაშთები, რომლებიც ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისით თარიღდება. ლანჩხუთის რაიონში, სოფ. ნიგეზიანში დაზუსტდა ძვ. წ. VII—VI სამაროვნის სახეებები, დასრულდა №1 და №2 სამარხი ორმოების შესწავლა.

კოლხეთის ექსპედიციის ერთ-ერთ მთავარ ობიექტად კვლავ რჩებოდა სიმაგრის ნამოსახლარი და რიონის მარცხენა ტერასა. აქ გამოვლენილია ძვ. წ. V სს-ის ძეგლები, თითო შელესილი ნაგებობების კომპლექსი.

როგორც რ. აბრამიშვილმა აღნიშნა, დიდმის არქეოლოგიური ექსპედიცია გათხრებს ძი-

რითადად აწარმოებდა დიდმის ველზე, სადაც ითხრებოდა მტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელი ნამოსახლარის ნაშთები, გვიანბრინჯაო-ადრეგრკინის ხანის სამაროვანი და აღრეფეოდალური ხანის ნაშთები.

სანგარიშო წელს თრელის სამაროვანზე გაითხარა 21 სამარხი. აღსანიშნავია სამარხი №115, რომელიც შუადად გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ პერიოდს ეკუთვნის. დაზვერვითი სამუშაოები და გათხრები ჩატარდა დიდგორისა და მის შემოგარენში, სადაც გათხარი იქნა ოთხი გორა-სამარხი. ინვენტარი აღმოჩნდა მხოლოდ №1 და №2 ყროლანში. ეს უკანასკნელი მიეკუთვნება ძვ. წ. II ათასწლეულის მიწურულს, პირველი კი ძვ. წ. XIV ს. თარიღდება. დაზვერვების შედეგად მიკვლეულია ენეოლით-ადრეგრკინის ხანის ნასახლარები და გორა-სამაროვნები.

ო. დამაშიძის მოხსენება წარმოადგენდა მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის წინასწარ ანგარიშს. ექსპედიციამ დაასრულა ჩიხახევის სამაროვნის გათხრები. დამტკიცდა ქვედა ფენის სამარხებში დაკრძალვის ნაირგვარი წესის არსებობა. ქვედა ფენის სამარხების ზოგადი თარიღი გვიან ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპით განისაზღვრა. ზედაფენის ორმოსამარხები კი ადრეანტიკური ხანის ბოლო ეტაპს მიეკუთვნება.

ასპინძის რაიონში, სოფ. ძველში გაითხარა გორა-სამარხი, რომლის ცენტრში აღმოჩნდა დიდრონი ლოდებისაგან, მშრალად ნაგები, სწორკუთხა მოყვანილობის ერთი აკლდამა. ქვედა ფენის სამარხული ინვენტარი თრიალეთის დიდი ყროლანების ბრწყინვალე კულტურას მიეკუთვნება. ამავე დროს აქ დადასტურებული დაკრძალვის წესი (კოლექტიური სამარხი) გარკვეულ სიახლოვეს ამაღლებს შიდაქართლის გორა-სამარხებთან.

სენანეთში ჩატარებული სადაზვერვო არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგები შესახებ ისაუბრა შ. ჩართოლანმა. დაზვერვითი სახისათვის არქეოლოგიური გათხრები ჩატარდა მესტიის რაიონში, კალასა და ეცერის სასოფლო საბჭოს ტერიტორიაზე. კალაში, ე. წ. სკაარშის გორაზე დადასტურდა გვიანბრინჯაოს ხანის, ანტიკური და ფეოდალური ეპოქის ნაგებობების ნაშთები და შესაბამისი კულტურული ფენები. ძვ. წ. I ათასწლეულის შუახანებით თარიღდება სოფ. ეცერის დასავლეთ ნაწილში გამოვლენილი გორა-ნამოსახლარი. ნაცროვან ფენაში აღმოჩენილია მარცვლეულის ოთხი ნიმუში (ზორბალი, ჭვავი, ფეტვი და სხვ.).

ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობას ანგარიშში წარმოადგინა ნ.

თუშნივილი. ძირითადი სამუშაოები გრძელდებოდა გვიანბრინჯაოს ხანით დათარიღებულ ქალის სამაროვანზე, სადაც გამოვლენილ იქნა 20-ზე მეტი სამარხი: შესწავლილ იქნა ქვის ფილებით გადახურული 8 ინჰუმაციური ორმოსამარხი. სამარხთა დამხრობაში კანონზომიერება არ დასტურდება. მამაკაცები დაკრძალულია მარჯვენა, ხოლო ქალები მარცხენა გვერდზე მოხრილ მდგომარეობაში.

ადრეფეოდალური ხანის სამაროვანი ითხრებოდა სოფ. ზომისთან, სადაც აღმოჩნული ნამოსახლარიც არის მიკვლეული.

რ. რამიშვილმა წაიკითხა მოხსენება ეჩნავლის კომპლექსური ექსპედიციის მუშაობის შედეგების შესახებ. აქ გრძელდებოდა ადრებრინჯაოს ხანის საკულტო ძეგლის შესწავლა წყალგადამყვანი გვირაბის სათავესთან. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს შევპირალა დიდი ზომის ჭურჭლის ნატიები, რომელზეც მიმჭრილია გველის გამოსახულება.

„მტკვარ-არაქსის“ პერიოდის საყურადღებო ძეგლი — დიდი ნამოსახლარი — აღმოჩნდა სოფ. ქვემო არანისში. სადაზვერვო თხრის შედეგად აღმოჩენილია თხის მორდილი ჭურჭლები, სამშვერილიანი ეჭის ნაწილები, კაყის ნამგლისპირები, ძელის სახვრეტები და სხვა.

სოფ. ქვემო არანისის სახმრეთით ახალი ეჩნავლის საშუალო სკოლის სიახლოვეს მიკვლეულია ელინისტური ხანის ნამოსახლარი. გაითხარა სამოსახლო კომპლექსის ერთი ნაწილი, რომელიც ხანძარს ვაუნდავებოდა. ნაგებობა, რომელსაც მოგარბო სწორკუთხედის ფორმა აქვს, აგებულია ალიზის აგურიით რიყის ქვის საიბრკველზე. კერამიკიდან აღსანიშნავია სამადლოს ტიპის წითელი საღებავით მოხატული მორდილი ქვევრების ფრაგმენტები, კეივისა და ცხენის თხის ქანდაკებების ფრაგმენტები.

სოფ. არაგვისპირის სამაროვანზე გაითხარა 30 სამარხი, რომელთა დიდი უმეტესობა გვიანარბაზული ხანის ორმოსამარხები იყო. რადგან სამარხი შედაგბით მიდრეკილი აღმოჩნდა და შეიცავდა — ოქროს საყურეების, ოქროსა და ვერცხლის გემიან ბეჭდებს, მინის ჭურჭელს და სხვა.

დიდი მოცულობის სამუშაოები ჩატარდა საკუთრივ ეჩნავლის ტერიტორიაზე, სადაც გრძელდებოდა ძველი ნაქალაქარის სხვადასხვა უბნების შესწავლა. ეჩნავლის ნაქალაქარის სამაროვანზე გათხრილ იქნა XI—XVI სს. რამდენიმე სამარხი.

ჩაძირვის რაიონში, ეჩნავლის შემოგარენში დაიწყო კვლევა-ძიება ნასოფლარ „მღვიმეზე“ და ხერთვისის ზონაში „დგვემანის“ დასავლეთ-

თით, რომელიც გვიანფეოდალურ ხანაზე ადრეული ჩანს. მათთვის დამახასიათებელია სწუნახლების არსებობა, რაც სხვა მასალაზეთან ერთად („სავაზე“ დანები, ქვევრების ფრაგმენტები) ნათლად მიგვიჩინებს ეჩნავლის მიდამოებში მევენახეობის განვითარებაზე.

ექსპედიციის მიერ შესწავლილ იქნა სამხედრო გზის ზონაში განლაგებული მთელი რიგი არქეოლოგიური ძეგლები.

კავთისხევის ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში წაიკითხა გ. ცქტიშვილმა. გრძელდებოდა „ციხია გორის“ გათხრები. აქ საველე სამუშაოების ძირითადი მიზანი იყო წინა წლებში გამოვლენილი ე. წ. „ტაძრის“ და № 10 სათავისის გაწმენდის დამთავრება. გამოირკვა, რომ „ტაძრის“ იატაკად გამოყენებული იყო ქანდაკულად განლაგებული ხის ძელები. „ტაძრის“ კარი სამხრეთ კედელში ჰქონია გაჭრილი და ზუსტად საკუროთხევლის პირდაპირ გაშლილია. სათავისის იატაკი თხის ფენით დაფარული სივრცეში ძელებისაგან შედგებოდა. პარალელურად წარმოებდა აღნიშნული ნაგებობების კონსერვაცია-გამაგრება.

„ციხია გორისაგან“, 300 მ დაშორებით, ადგილ „დაჭრილებში“ სანგარიშო წელს გაითხარა 12 ქვევრსამარხი, რომელიც წინასწარი მონაცემებით ძვ. წ. IV—III სს თარიღდება.

„ციხია გორისაგან“ 1 კმ დასავლეთით, ადგილ „ქარსაანთ მიწებში“, გაითხარა ქვის ფილებით გადახურული 5 ორმოსამარხი. სამარხები მცხეთა-გორის ავტომაგისტრალის მშენებლებს დაუზიანებიათ. სამარხეული ინვენტარი ძვ. წ. VI—V სს თარიღდება.

ექვსი ორმოსამარხი იქნა გათხრილი სოფ. რენეში ჭერ კიდვე ვასულ წლებში აღმოჩენილ სამაროვანზე. სამარხეული კომპლექსების წინასწარული თარიღი ძვ. წ. IX—VIII სს განისაზღვრა.

ქარელის რაიონში, სოფ. აბანოსთან, ადგილ ციხიანასთან სამანქანო გზის ეკავანერებისას დაზიანდა ძველი სამაროვანი. ექსპედიციის მიერ გათხრილ იქნა 7 ორმოსამარხი. აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებით თარიღდება.

„ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები“ ასეთი იყო ო. ლორთქიფანიძის მოხსენების თემა. სანგარიშო წელს ექსპედიცია განაგრძობდა არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას ვანის ნაქალაქარზე და მის შემოგარენში.

გრძელდებოდა ნაქალაქარის ქვედა ტერასაზე გამოვლენილ ძვ. წ. III—I სს სატარო კომპლექსის შესწავლა. არქიტექტურული კომპლექსის მთლიანი გამოვლენა არ მოხერხდა, რადგან მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი

ადგილობრივი მოსახლის ვენახს უჭირავს. კრამიტკარის სისქე ზოგიერთ მონაკვეთზე 1,2 მ-ს აღწევდა. მისი აღების შემდეგ იატაკის დონეზე აღმოჩნდა ადვილზე დამტკრეული ქვევრების, ამფორების, დერგების, ქოთნების (სულ 27 ქურტული) ფრაგმენტები. ზოგიერთ ქურტულზე აღმოჩნდა მარცვლეული, სხვადასხვა ჯიშის ხორბალი და ღობო.

ცენტრალურ ტერასაზე დადასტურდა ძვ. წ. IV—III სს მძლავრი კულტურული ფენა განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ აღმოჩენილი ბრინჯაოს ქურტლის მედალიონი (?) — ქალღმერთის გამოსახულება, რომელსაც ხელში ფრინველი უჭირავს:

დამთავრდა ბორცვის თავზე მდებარე ძეგლებიანი ნაგებობის სამხრეთით მდებარე მონაკვეთის შესწავლა. აქ გამოვლინდა თირში ამოკეთილი 15—20 სმ სივანის ღარი.

1974 წელს გათხროლ № 12 სამარხის აღმოსავლეთი შავ პუშუსირებულ ფენაში აღმოჩნდა სირაკუსის ტირან პიერონ II-ის (ძვ. წ. 275—216 წწ.) ოქროს მონეტა და ოქროს წნული ძეწყვი — ყელსაბამი, რქოსანი ღომების გამოსახულებებით დავირგვიწნებული. ისინი ძველადვე გაძარცვულ № 12 სამარხიდან მომდინარეობდნენ.

№ 12 სამარხიდან 5 მ დაიკლებით აღმოჩნდა სამარხი № 13, სადაც ცხენიც იყო დაკრძალული. სამარხი ძვ. წ. III ს არის დათარიღებული, № 13 სამარხისაგან დასავლეთით აღმოჩნდა მისი თანადროული, კიდევ ერთი № 14 სამარხი.

სულორის ნაიხარზე გაითხარა ციხის აღმოსავლეთი ნაწილი, სადაც რამდენიმე ქვევრი აღმოჩნდა.

საყანჩის ველზე „საქსოფტექნიკის“ ვანის განყოფილების ეზოში მიკვლეულია ელინისტური ხანის ფენა და რიყის ქვის საძირკვლიანი ალიზის ნაგებობების ნაშთები. ნაგებობა ბრტყელი და ღარსებური კრამიტით ყოფილა გადახურული.

საანგარიშო წელს ვანის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ დაზვერვითი ხასიათის არქეოლოგიური სამუშაოები ჩაატარა სოფ. შიისძირის მიდამოებში. ე წ უეფერიძეების ნამოსახლარზე მიკვლეულია ძველი სამაროვნის ნაშთები. ადგილზელებს გორის თავზე დადასტურდა სასუპლო საუკუნეების საფორტიფიკაციო ნაგებობების ნაშთები. ამ გორის აღმოსავლეთ ფერდზე ვაჭრობ თხარლში აღმოჩნდა ძეღური (თელა) შენობის კვალი და ნახანძრალი ფენა, რომლებიც ადრეანტიკურ ხანას განეკუთვნებიან.

მცხეთის მუღმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიცია გათხრებს აწარმოებდა „ღიდი

მცხეთის“ სხვადასხვა უბანზე. ა. აფაქიძის მოხსენებაში „მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია“ აისახა კარნისხევში, ბაგინეთსა, მუხათვერდთან, ქ. მცხეთაში, მცხეთის გორაზე, ნარეკავში, ფიქრის გორაზე და სამადლოზე ჩატარებულ არქეოლოგიური გათხრების ანვაროშები. ექსპედიცია უმთავრესად ახალშენელებს ემსახურებოდა.

კარნისხევის ხეობის ბოლოში ვაითხარა ახ. წ. I ს ხელოსანთა დასახლების საწარმოო უბანი და სამაროვანი. დასახლებას ტერასული დაგებობა აქვს. საწარმოო უბნის ძირითადი ნაწილი მშენებლების მიერ იყო დაზიანებული. აქ გამოვლინდა წვარტელებული ოთხკუთხა უროპის თიხის ქურტლის გამოსაწვები ქურები. ძირითად, მიწაში ვაჭრობი ქურების ნაწილი ორსართულიანია, პირველი სართული გადახურულია ალიზის დიდრონი აგურებისაგან შეკრული თაღებით.

სამაროვანი ძირითადად ძვ. წ. I—III სს კრამიტსამარხებისაგან შედგება. აქ წარმოდგენილია ამ ეპოქისათვის დამახასიათებელი საკმაოდ მრავალფეროვანი სამარხული ინვენტარი.

ბაგინეთზე, „სვეტებიანი დარბაზის“ დასავლეთით გამოვლენილია არმაზციხე III-ის პერიოდის შენობის ნაშთი. კედელში აღმოჩნდა გვიანელისტიური ხანის ნაგებობის კარნისხის ნაწილი — ღომის რელიეფური გამოსახულებით და რვაფურცლიანი ვარდულით.

მუხათვერდთან, საქართველოს სამხედრო გზის პირას ვაითხარა ადრეფეოდალური ხანის სამაროვნის ნაშთი — ბანურსახურავიანი ქვაყუთები.

ნარეკავში, გვიანბრინჯაო ადრეკინის ხანის ნამოსახლარზე, სავანეებოლ შერაკულ ძლიერ ეროზირებულ უბანზე ჩატარდა დაცული ხასიათის არქეოლოგიური გათხრები. ჩამონარეცხ ფენაში აღმოჩნდა იმ ეპოქისათვის დამახასიათებელი თიხის ქურტლის ფრაგმენტები, მიწებები, თიხის საბეჭდები და სხვ.

ფეოდალური ხანის ნამოსახლარის ნაშთები ითხრებოდა სიეტციხეოლის ტაძრის მიდამოებში აქვე აღმოჩნდა ძვ. წ. I ს. ახ. წ. I—II სს სამი ქვევრსამარხი და სამი კრამიტსამარხი.

ადრეფეოდალური ხანის II ქვევრსამარხი და ფილებით გადახურული ორმოსამარხი ვაითხარა სამთავროს სამაროვნის დასავლეთით, ფიქრის გორაზე.

სამადლოს რაზმმა საველე სამუშაოები ჩაატარა სამადლოს ნამოსახლარის ორ უბანზე. დაფიქრდა, რომ ტერასაზე მდგარ კონტრაფორსებიან ნაგებობას ელინისტურ ხანაში კერძოდ, ძვ. წ. III ს. ორჯერ განუცვლია ნერვა, მეორე უბანზე აღმოჩნდა და ვაითხარა უძველესი,

ბრინჯაოს ხანის დასახლების ნაშთი — შესაძლოა საკულტო ცენტრი, რომლის შემკვიდრე ჩანს სამაღლობე ადრეელინისტურ ხასაში აგებული ტაძარი.

მოხსენება თემზე — „ნასტაისის, მცხეთის რაიონის არქეოლოგიული ექსპედიცია“ წყაიფთა ა. ბოხოჩაქემ. — აღიანის მიდამოებში ექსპედიციამ მიაკვლია ბრინჯაოს ხანის გორანამოსახლარს; გამოვლენილია, რამდენიმე ათეული ჰექტარის მომკველი სამაროვანი. საანგარიშო წელს გაითხარა ძვ. წ. II ს. ახ. წ. VI დათარიღებული 28 სამარხი საპარხთა წამყვანი ტიპის ორმამარხები, ვხვდებმა თიხის სარკოფაგები და კრამიტსამარხები.

ექსპედიციამ ძირითადი კვლევა-ძიება ვაშალა ნაქალაქარ ძალისას ტერიტორიაზე, სადაც ვრძელდებოდა სასახლის კომპლექსის, აბანოსა და ტაძრის გათხარა-შესწავლა. გაითხარა ატრიუმის აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორია, სადაც აღმოჩნდა სხვადასხვა პერიოდისა და დანიშნულების ნაგებობის ნაშთები. გაითხარა კალორიფერებიანი ნაგებობა, რომელიც 0,8 მ-ის სისქის ალიზის კედლით არის გამოყოფილი ატრიუმისაგან და რომელსაც კართი უკავშირდება. ეს სათავის აბანოს ვასახდელს წარმოადგენს. აბანოს კომპლექსი ახ. წ. II—III სს. თარიღდება. ატრიუმის ნაგებობა, რომელიც შემდგომ აბანოს კომპლექსის შემადგენლობაში შევიდა ახ. წ. I—II სს. განკუთვნიება.

გათხრების დროს აღმოჩენილია: ორმაგი წყალსადენი, ერთი წყალსადენი აშენებულია რიყითა და ჭევიშაქით დულაბზე. ხოლო მეორე — ტყეის მიღებით.

სასახლის კომპლექსში შედის ტაძარი, რომელიც დიონისეს სახელზე უნდა იყოს აგებული. აქ გამოვლენილია 48 მ2 ფართობის მქონე მრავალფეროვანი მოზაიკა, რომელიც ხელოვნების ბრწყინვალე ნიმუშს წარმოადგენს. მოზაიკის ცენტრალურ ნაწილში გამოხატულია მეგენახობა-მეღვინეობის მფარველი ღმერთი დიონისე და მისი მეუღლე არიადნე. ბერძნული წარწერა იწყება „გაიხსენე ჰრისკე, რომელმაც ეს გააყეთა“. მოზაიკა ახ. წ. II ს. თარიღდება. სასახლის კომპლექსი არსებობას შემდგომ საუკუნეშიც განაგრძობს, თუმცა ტაძარს თავისი პირვანდელი ფუნქცია დეკარგული აქვს. განათხარი მასალების მიხედვით გამოიყოფა მომდევნო ხანის ორი საცხოვრებელი პერიოდი. IV ს. სასახლე, ისევე როგორც მთელი ძალისა ნადგურდება. ამის შედეგად მოზაიკის იატაკზე წარმოიშვა 0,5 მ-ის სისქის ნახანძრალი ფენა და ჩალეწილი კრამიტის ყრილი.

12. „მ ა ე ნ“, ისტორიის სერია, 1976, № 3.

გარკვეული ხანის გავლის შემდეგ, რძღეს საც მოზაიკას უკვე ერთმეტრიანი მიწის ფენა ფარავდა და არავის აღარ ახსოვდა სასახლის არ-ებობა აქ ჩნდება ახალი დასახლება. აღმოჩენილი მარნის და სხვა ნაგებობების ნაშთები VI—VII სს. თარიღდება. ექსპედიციის მიერ გათხრილ მარანში აღმოჩნდა 11 მოზრდილი ქვევრი. აქედან 5 აბანოს ვასახდელის ფარგლებში. მარნის მოწყობის დროს მთლიანად დაუნგრევიათ ვასახდელისა და ტაძრის ალიზის ჩრდილოეთი კედლი, ხოლო ქვევრებისათვის ორმის აბანოს ვასახდელურეს მოზაიკიანი იატაკი ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში. ერთი ქვევრი აღმოჩნდა მოზაიკის ცენტრალურ ნაწილში, ხოლო კიდევ ორი დიონისეს ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში. ცხოვრების კვალი აქ ახ. წ. VIII ს. 30-იან წლებში წყდება და მუდგან ყრუს ლაშქრობას უკავშირდება.

ი. გავლიძემ წაიკითხა მოხსენება — „დელიფლის მინდორზე ჩატარებული გათხრები“. საანგარიშო წელს დელიფლის მინდორზე გრძელდებოდა გათხრები გვიან ელინისტური ხანის სატაძრო კომპლექსის ტერიტორიაზე. გათხრების უმთავრესი მიზანი იყო ტემენოსის ნაგებობათა მეოთხედი გამოვლინება გვერდის დასადგენად და დასაზუსტებლად. დადგინდა, რომ ტემენოსის ცენტრალური ეზო სიმეტრიულია არა მარტო ჩრდილო-სამხრეთის ღერძის მიმართ, არამედ აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძის მიმართაც, როგორც მთავარი, ისე მეორე ტაძარი ჩართულია სხვა ნაგებობათა ერთიან სისტემაში. მთავარი ტაძრის სამხრეთით, ორივე მხარეს მდგარა ფორპოსტირებულია წინაწეული ნაგებობანი.

გ. შამბას მოხსენება მიეძღვნა სოხუმთან მდებარე ეშერის ნაქალაქარზე და მის შემოგარენში ჩატარებული გათხრითი და საძიებო სამუშაოების ძირითად შედეგებს. ექსპედიციის მიზანი იყო ნაქალაქარის ზედა მოედანზე გალავნის კედლის გამოვლენა. გაიწმინდა ერთი გვერდში ოთხკუთხა კოშკი (№ 2). მასთან დაკავშირებული კულტურული ფენა გვიანელინისტურ ხანას განეკუთვნება. აქ აღმოჩენილია 4 სპილენძის მონეტა მითრადტ ევბოტორის ხანისა. 2,30 მ-ის სიღრმეზე დადასტურდა ძვ. წ. V—IV სს. კულტურული ფენა ხოლო 10 სანტიმეტრით უფრო ღრმად ძვ. წ. VI ს. მეორე ნახევრის ფენა, რომელშიც შევადგურებიათ სციფოსის ფრაგმენტი აღმოჩნდა.

ნაქალაქარის ქვედა ტერასაზე გავლებულ თხრილში დადასტურდა 1,20 მ-ის სისქის მძლავრი კულტურული ფენა, რომელიც ელინისტური ხანით დათარიღდა. ძვ. წ. III ს. განეკუთვნება ბრინჯაოს მასიური ფილის ფრა-

გმენტები ბერძნული წარწერით, რომელშიც საუბარია სამეფო ხელისუფლების რაღაც ღონისძიებებზე.

არკნეთის სამაროვნის გათხრების შედეგში სესიას მოახსენა ა. სლანოვმა. რომელიც ვანაგრძნობდა ჯერ კიდევ ო. ჯაფარიძის მიერ გამოვლენილი სამაროვნის შესწავლას (მდ. ფრონეს მარცხენა ნაპირი ე. წ. «კვის წყაროს» მდამოკები) გაითხარა 8 ორმოსამარხი და 3 ქვევრსამარხი. ზოგიერთი ორმოსამარხი გადაღესილი იყო თიხის ცეცხლში გამოშვარი თხელი ფენით. ორ შემთხვევაში დადასტურდა ცხენის დაკრძალვის ფაქტი. სამარხებში აღმოჩენილია აგვისტუს ვერცხლის დინარები და პართიის მეფეების (ოროდ I, ფრაატ IV და სხვ.) ვერცხლის დრაქმები.

ბიჭვინთაში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითად შედეგებზე ილაპარაკა გ. ლორთქიფანიძემ. მან აღნიშნა, რომ გამოვლენილია შიდა ციხის ახალი აღმოსავლეთი კედელი. 80 მ-ის სიგრძეზე გამოიკვეთა ნაქალაქარის აღმოსავლეთი კედელი, რომელიც № 1 კოშკს უერთდება. აქვე კრავს კვანძს შიდა ციხის აღმოსავლეთი კედლის ჩრდილოეთი ნაწილი, ამ სექტორში დადასტურდა, 1,10 მ სიგანის № 1 კოშკში შესასვლელი კარი, რომელიც ორ კონტრაფორსს შორის არის მოთავსებული. რკინის ჭოკებით ჭაობში ჩატარებულმა ზონდაჟმა გვიჩვენა, რომ № 1 და № 2 კოშკები ერთმანეთთან გალანის კედლით იყო შეერთებული.

გვიანანტიკური სამაროვნებია კვლევა სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიაზე — ასეთი იყო რ. ვაგლოუკის მოხსენების თეკა. ცხენჯილის რაიონის სოფ. დალაგ მონასტრიდან 1,2 კმ-ის დაშორებით, მისგან სამხრეთ-აღმოსავლეთით აღმოჩნდა სამაროვანი. გაითხარა 3 ორმოსამარხი, რომლებიც ახ. წ. I—III სს თარიღდება. გაგრძელდა სამუშაოები სტირფაზის სამაროვნაზე, სადაც გათხრილ იქნა 4 სამარხი. ახალი მონაცემების მიხედვით აქ სამაროვანი ახ. წ. VI—VIII სს არსებობდა.

ე. ჯაფარიძემ წაიკითხა მოხსენება „ღმანისის ექსპედიციის შედეგები“. ექსპედიციის მუშაობდა ნაქალაქარის ტერიტორიაზე და პარალელურად თხრიდა ქალაქის სამაროვანს. გახსნადა ე. წ. XIII ს. შენობის — ქეთია და

ქლუბათი ნაგები საცხოვრებელი სახლის, შესწავლა. გამოირკვა, რომ სახლი ორსართულიანი უნდა ყოფილიყო და მაღალი სოციალური წრის წარმომადგენელს უკავშირდება.

მცირე გათხრები ჩატარდა ღმანისის რაიონის სოფ. უკანაგორაში, VI ს, ე. წ. ირკარაინი ეკლესიის შუა კედლის მიმართულების გარკვევისათვის. ღაზუსტდა ქართული არქიტექტურის ამ ერთ-ერთი უძველესი ძეგლის გეგმა.

ე. უგრელიძის მოხსენება „რუსთავის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები“ ეხებოდა ნაციხვარზე ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ჩატარებულ არქეოლოგიურ გათხრებს. მიკვლეულია შუაფეოდალური ხანის წარჩინებული პირის სასახლის ნაშთები. შემორჩენილია სარდაფი და პირველი სართულის კედლები. ოთახები ხანძრისაგან გადაშვარია. მიუხედავად ამისა აქ მრავალი საყურადღებო ნივთი აღმოჩნდა, მათ შორის ბრინჯაოს „შტანდარტი“ — არაბული წარწერითა და მხედრის გამოსახულებით, რომლებიც XII—XIII სს თარიღდება. უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოში პირველად აქ აღმოჩნდა ამ ეპოქის საერთო კედლის მხატვრობის ფრაგმენტები.

სარდაფის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა მონეტების ვანძი. 79 მონეტიდან 75 რუსულანის სახელით არის მოჭრილი.

1975 წლის გაზაფხულზე გლდანის საცხოვრებელ მასივში მშენებლობისას აღმოჩნდა ნამოსახლარი, რომლის გათხრა-შესწავლა ე. ართილავას დაევალა. გამოირკვა, რომ აქ დიდ ნასოფლართან გვაქვს საქმე. ე. ართილავამ თავის საანგარიშო მოხსენებაში აღნიშნა, რომ აქ ანტიკური ხანის დასასრულიდან რამდენიმე სოფელი ყოფილა, რომელთაც თავისი არსებობა ადრეშუასაუკუნეებში შეუწყვეტიათ. გათხრილ იქნა რამდენიმე საცხოვრებელი კომპლექსი და ადრეფეოდალური ხანის რამდენიმე სამარხი.

მოხსენება „ცარციატის ძეგლების კვლევაში“ ლიხავის სათავეებში“, წაიკითხა რ. ჯატიყვა. ექსპედიციის მიერ შესწავლილ იქნა გვიანფეოდალური ხანის საგვარეულო აკლდამები.

ამ სესიაზე მოხსენებით გამოვიდა გეგეჭკორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ღირე-

ქტორი გ. ელიავა. მან ილაპარაკა არგვეთი-არქეოპოლისის მაგისტრალზე კანლაგებულ ახლად აღმოჩენილ ძეგლებზე. განსაკუთრებით საინტერესოა ს. ფიჩხერთან „პეტრეს ნაქარზე“ მშენებლობის დროს გამოვლენილი სამარხეული ინვენტარი გვიანბრინჯაოს ხანისა.

ა. ინიაშვილმა წაიკითხა მოხსენება „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1975 წლის მუშაობის ანგარიში“. გათხრები გრძელდებოდა ქობულეთის ნეოლითურ ნამოსახლარზე, მდინარე ჩოლოქის ხეობის რკინის მეტალურგიული კერის შესასწავლად ქობულეთ-ფიჭვნარის ანტიკური ნაქალაქარის ტერიტორიაზე. ნეოლითურ სამოსახლარზე გაითხარა ნამოსახლარის ძირითადი უბანი. აქ აღმოჩნდა ქვაში ამოჭრილი ბუდეები, წყალგაყვანილობის არხი, კევისაგან და ობსიდიანისაგან დამზადებული იარაღები. სამუშაოები აგრეთვე სწარმოებდა ქობულეთ-ფიჭვნარის ნაქალაქარის ნეკროპოლის უბანზე; ცავრძელდა გათხრები გვიანბრინჯაოს ხანის სა-

კულტო ძეგლის აღმოსავლეთ მდებარე ტერიტორიისა და ამავე ტერიტორიაზე დაკული ელინისტური ჩანის სამარხებისა. სამარხიანი ძვ. წ. IV — III სს. თარიღდება. „ნაპურვალას“ ბორცვზე გამოვლენილ იქნა 25 სამარხი. ისინი ძვ. წ. V ს. თარიღდებიან.

მ. აბდუშელიშვილისა და დ. ჯავახიშვილის მოხსენება მიეძღვნა ადრეფეოდალური ხანის კრანოლოგიურ მასალებს და საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიური ტიპის ჩამოყალიბების საკითხს.

სესიის დასკვნით დღეს ჩატარდა დისკუსია-სემინარი ო. ლორთქიფანიძის, დ. კაჭარავას და გ. კვიციანიას მოხსენების „ველი ბერძნული კოლონიზაცია და კოლხეთი“ გარშემო.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სხდომათა დარბაზში, სადაც მიმდინარეობდა სესია, მოეწყო საქართველოს არქეოლოგების მიერ, როგორც ჩვენში ასევე უცხოეთში 1975—1976 წწ. გამოცემული ნაშრომების გამოფენა.

5050 კილუბაძე

სახლ-მუზეუმის გახსნა

7 ოქტომბერს კასპის რაიონის სოფელ ხოვლეში გაიხსნა ივანე ჯავახიშვილის სახლ-მუზეუმი — კასპის მხარეთმცოდნეობითი მუზეუმის ფილიალი.

ამ ღირსშესანიშნავი მოვლენისადმი მიძღვნილი მიტინგი გახსნა საქართველოს კომპარტიას კასპის რაიონული კომიტეტის პირველმა მდივანმა ლ. ისაკაძემ. სიტყვები წარმოთქვეს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტმა აკად. ა. ფრანგიშვილმა, აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა, იე. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორმა აკად. გ. მეღვიშვილმა, კასპის რაიონის მხარეთმცოდნეობითი მუზეუმის დირექტორმა გ. ზორგუაშვილმა, კოლმურუნე გ. კოშკაძემ და მოსწავლე ლ. მიკუტაშვილმა. პოეტმა ი. ნონეშვილმა წაიკითხა ლექსი.

აკად. ა. ფრანგიშვილმა გახსნა მუზეუმი, რომელიც მოეწყო იმ სახლში, სადაც ბავშვობისა და ყრმობის წლები გაატარა ივანე ჯავახიშვილმა.

სახლ-მუზეუმის ექსპოზიციაში წარმოდგენილია დიდი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი მდიდარი დოკუმენტები, მისი პირადი ნივთები, ნაშრომების გამოცემები.

აქვე გამოფენილია იე. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის მიერ აკად. ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით ხოვლეკორაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მასალები.

საიუზილეო გამოცემები

აკადემიოს ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავთან დაკავშირებით საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ინსტიტუტებმა მთელი რიგი ღონისძიებები განახორციელეს.

ჩატარდა რამდენიმე საიუზილეო სამეცნიერო სესია, სადაც მოხსენებებით გამოვიდნენ აკადემიის ნამდვილი წევრები, წევრ-კორესპონდენტები, დიდი მეცნიერის მოწაფეები და მოწაფეთა მოწაფეები. მოხსენებებში გაშუქებული იყო ივ. ჯავახიშვილის შრომების მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის, წყაროთმცოდნეობის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის, ხელოვნებათმცოდნეობის, სამართლისა და სხვა დარგების კვლევაში.

22 სექტემბერს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ვრცელ დარბაზში გაიხსნა საიუზილეო თარიღისადმი მიძღვნილი გამოფენა. გამოფენაზე წარმოდგენილია ივ. ჯავახიშვილის პირადი არქივის მხოლოდ უმნიშვნელოვანესი მასალები. გამოფენა დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს მნახველზე. ის შესრულებულია სიფაქიზით და დიდი გემოვნებით.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობამ არაერთი კარგი გამოცემა უძღვრა საიუზილეო თარიღს და ამით დაადასტურა უღრმესი მადლიერების და პატივისცემის გრძობა ამ დიდი ადამიანის წინაშე. ადამიანისა, რომელსაც სამშობლოს ყუსწვლურ სიყვარულმა, დიდმა ნიჭმა, ერუდიციამ და მეცნიერულმა აღღომ შეაძლებინა ეკვლია ყველაფერი, რაც შეეხებოდა საქართველოს ისტორიას, ქართული ხალხის ყოფასა და კულტურას; ადამიანისა, რომელიც, როგორც გ. ლომთათიძის რუსულ ენაზე საიუზილეოდ გამომცემულ ბროშურაშია აღნიშნული, იყო თავისი კოლეგებისა და მოწაფეთა ყველა თაობის სინდისი, მუკერძობივანი მსახური და ბრძენი, კეთილმოსურნი მოძღვარი, ორგანიზატორი და საზოგადო მოღვაწე, რომელმაც იცოდა და ეძიებდა ყველაფერი ყველაზე მეტად და უკეთ, ხელადა ნათელ პერსპექტივას, მიიღებოდა მისკენ და მიუძღვებოდა სხვებსაც.

მკითხველებმა უკვე მიიღეს მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე შესრულებული სამეცნიერო წერილების საიუზილეო კრებული (რედაქტორი აკად. გ. მელიქიშვილი). კრებულში მოთავსებული რამდენიმე წერილი დიდი მეცნიერის კვლევითი მოღვაწეობის სხვადასხვა მხარეს ეხება. აქვე გამოქვეყნებულ გამოკვლევებში ახლებურადაა განხილული საკითხები ქართული მეცნიერების ყველა იმ დარგიდან, რომელთაც ივ. ჯავახიშვილმა ჩაუყარა საფუძველი ან მისი „ქვლევის ობიექტად იქცა. ამ ნაშრომების ავტორები არიან აკადემიკოსი ლ. ჩერტაშანი (მოსკოვი), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსები ა. შანიძე, ს. ყაუხჩიშვილი, ს. ჯიქია, გ. მელიქიშვილი, აკადემიის წევრ-კორესპონდენტები ე. მეტრეველი, ქ. ლომთათიძე, ვ. გაბაშვილი, გ. წერეთელი და სხვა ცნობილი მეცნიერები.

საიუზილეოდ გამომცემლობა „მეცნიერებამ“ გამოსცა „საისტორიო კრებულის“ VI ტომი (სარედაქციო კოლეგია: ა. აბდლაძე (რედაქტორი), გ. აფრასიძე, ჯ. კოპალიანი, ო. ყორღანია), რომელშიც, ტრადიციისამებრ, ახალგაზრდა ისტორიკოსთა ნაშრომები იბეჭდება. ეს კრებული აკადემიისთვისა განსაკუთრებით იმით, რომ მასში განხილული საქართველოსა და მუზიკული ქვეყნების სოციალ-ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურის ისტორიის სფეროებში საქითხი პირველადია დასმული.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბიობიბლიოგრაფიული სერვის მთავარმა სარედაქციო კოლეგიამ გამოსცა ივ. ჯავახიშვილის ბიობიბლიოგრაფია (შემდგენლები: ვ. გოგილაშვილი, ე. დოლიძე; რედაქტორები: ს. ხაღური, ე. ხოშტარია, ბიბლიოგრაფიული რედაქცია თ. ნაკაშიძისა). იგი მოიცავს ქრონოლოგიური რიგის მიხედვით განლაგებულ 1895—1974 წლების მასალას: სამეცნიერო შრომებს, რეცენზიებს და გამომხატურებებს ამ შრომებზე, ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით გამოცემულ შრომებს, აგრეთვე ლიტერატურას დიდი მეცნიერისა და მოქალაქის შესახებ და, საერთოდ, ყველაფერს, რაც შეეხება მის ბიოგრაფიას. ბიობიბლიოგრაფიას წინ უძღვის ივ. ჯავახიშვილის სამეცნიერო და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის მოკლე მიმოხილვა.

ივ. ჯავახიშვილის მდიდარი მემკვიდრეობის შესწავლისა და მისი მრავალმხრივი საქმიანობის გაეცნობით დაინტერესებულ მკვლევართ და ფართო მკითხველ საზოგადოებას გამომცემლობა „მეცნიერებამ“ სთავაზობს „ივანე ჯავახიშვილის პირადი არქივის აღწერილობას“ (აღწერილობა შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს ა. ბაქრაძემ და ნ. ჯავახიშვილმა; სარედაქციო კოლეგია: ე. მეტრეველი, ე. ხოშტარია, ნ. ჯანაშია). აქ წარმოდგენილია კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ივ. ჯავახიშვილის პირადი არქივის მასალა, რომელიც შეიცავს საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივის დოკუმენტების პირებსაც. აღწერილობაში თავმოყრილია 4 ათასზე მეტი საარქივო ერთეული, დალაგებული თემატიკურად და ქრონოლოგიურად, სრულ წარმოდგენას ქმნის დიდი მეცნიერის ბიოგრაფიის, მეცნიერული მემკვიდრეობის, სამეც-

ნიერ-ორგანიზაციული და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის შესახებ. მკითხველს უდავოდ დააინტერესებს აღწერილობაში წარმოდგენილი ივ. ჯავახიშვილის მიმოწერა სხვადასხვა პირობთან.

ივ. ჯავახიშვილის საქმიანობის ამსახველ მასალებს შეიცავს აგრეთვე „მრავალთავის“ V ტომი. მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული პირადი არქივის მასალებს. კერძოდ, გამოქვეყნებულია ივ. ჯავახიშვილის მიმოწერა პროფ. მ. პოლივექტოვთან, შეხედულებები ზოგიერთ ქართველ ისტორიკოსზე (მ. ჯანაშვილი, ე. თაყაიშვილი), რამდენიმე დოკუმენტი მისი ბიოგრაფიიდან. „მრავალთავი“ დაბეჭდილია სხვადასხვა ავტორთა წერილები ძველი ქართული კულტურის ისტორიის, ქართული წყაროთმცოდნეობის, პალეოგრაფიის, დიპლომატიკის, ფილიგრანოლოგიის, ქრონოლოგიისა და გენეალოგიის საკითხებზე.

აქვე დამატების სახით გამოქვეყნებულია ივ. ჯავახიშვილის მოხსენება ქართული საისტორიო ძეგლების გამოცემის შესახებ, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის შედგენის, ხელნაწერთა ანდერძ-მიანაწერების ამოკრფისა და გადმოწერის მის მიერ შედგენილი წესები. „მრავალთავის“ მთავარი რედაქტორია ე. მეტრეველი, საუბედლო ტომის რედაქტორი — ე. ხომბარია.

7—8 ოქტომბერს უნივერსიტეტის საექტო დარბაზში მიმდინარეობდა ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გაერთიანებული სამეცნიერო სესია, ხოლო 9 ოქტომბერს, საქართველოს ფელარმონიის დიდ დარბაზში გაიმართა საიუბილეო სხდომა.

გამომკვლელთა „მეცნიერებაში“ რუსულ ენაზე ცალკე ბროშურებად დაბეჭდა საიუბილეო სხდომაზე და სამეცნიერო სესიაზე ქართველ მეცნიერთა მიერ წარდგენილი მოხსენებები.

69-ლი ქაპიტარაჰი

პარლამ დონდუას დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი სხდომა

1976 წლის 27 იანვარს შედგა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს საჯარო სხდომა, მიძღვნილი გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის, მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის, პროფესორ პარლამ დონდუას დაბადების 80 წლისთავისადმი.

სხდომა შესავალი სიტყვით გახსნა ინსტიტუტის დირექტორმა აკად. გ. მელიქიშვილმა. მან აღნიშნა პროფ. ვ. დონდუას დიდი ღვაწლი ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში. მისი შესანიშნავი მეცნიერული გამოკვლევები დღესაც უაღრესად საყურადღებოა. ლენინგრადის ცნობილ აღმოსავლეთმცოდნეობის სკოლაში აღზრდილ ვ. დონდუას ჰქონდა მეცნიერული კვლევის დიდი კულტურა, ჭეშმარიტი მეცნიერისათვის დამახასიათებელი პიროვნელობა და, გარდა ამისა, მომხიბლავი ადამიანური თვისებები. თავისი მდიდარი ბიბლიოთეკა ვ. დონდუამ უანდერძა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტს, სადაც გახსნილია მისი სახელობის კაბინეტი.

პროფ. ვ. დონდუას ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე ისაუბრა წყაროთმცოდნეობის განყოფილების ხელმძღვანელმა რ. კენაძემ. მისი მოხსენება მნიშვნელოვანწილად აგებული იყო ე. დონდუას პირადი არქივის მასალებზე. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ ე. დონდუა ფარო დიპაზონის მკვლევარი იყო. მისი სამეცნიერო ინტერესები სწავდებოდა კავკასიის, განსაკუთრებით კი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურის ისტორიის პრობლემებს ანტიკური ხანიდან მოყოლებული XVIII ს-ის დამლევამდე. დიდი ღვაწლი დასდო მეცნიერმა წყაროთმცოდნეობის, არქეოგრაფიის, ტექსტოლოგიის; ემიგრაციის განვითარებას. მას ეკუთვნის არაერთი საყურადღებო მონოგრაფია და წერილი ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიიდან, აგრეთვე მაღალკვალიფიციური თარგმანები ქართული წყაროებისა

(ნარკოტიული, დოკუმენტური, სამართლის ძეგლთა) რუსულ ენაზე. სავანგებოდ აღსანიშნავია მისთვის დამახასიათებელი გულმოდგინება და დიდი სიფრთხილე საისტორიო წყაროების ტექსტოლოგიურ ძიებაში.

ვ. დონდუას ცხოვრების ერთი ნათელი ფურცელია მისი ურთიერთობა ივ. ჭავჭავაძისა, რომელთანაც მას აკავშირებდა მოწოდება და მასწავლებლის შესანიშნავი მეგობრული, საქმიანი დამოკიდებულება, რაც საკმაოდ ვრცელ მიმოწერაში აისახა.

ქართულ-ბიზანტიური სოციალური ტერმინოლოგიის შესახებ მოხსენებით გამოვიდა უფროსი მეცნიერი თანაშემრომელი მ. ბერძინშვილი. მან აღნიშნა, რომ თანამედროვე ბიზანტინისტთა დიდი ნაწილი კვლევის სავანია ბიზანტიკაში არსებული ევსალიტეტის ფორმები. დღევანდელია, რომ X—XII სს. ბიზანტიკაში არსებული თავისუფალ ადამიანებს შორის ისეთი ურთიერთობა, რომელიც მსგავსია დასავლეთ ევროპაში გავრცელებული ევსალიტეტისა, და ევსალის აღნიშვნელად ხმარებული ტერმინი „*αυθριωσις*“.

„ანთროპოსი“, როგორც ვასალი, ნახსენებია გრიგოლ ბაქურაიანის ტიპიკონის ბერძნულ ტექსტში. ამ ტიპიკონის ქართული ტექსტის შესაბამის ადგილებში „ანთროპოსის“ ნაცვლად გვხვდება ორი სოციალური ტერმინი „ყმა“ და „მსახური“. ქართული ტექსტის „ყმა“ თავისი თვისებებით სწორედ ის პირია, ბიზანტიურ სინამდვილეში „ანთროპოსის“ — ევსალის ცნებით რომ აღინიშნება. „მსახური“ ქართული ტექსტისა „ყმისაგან“ განსხვავებული, სოციალურად უფრო დაბალ საფეხურზე მდგომი პირია.

მსახურის ბერძნულად „ანთროპოსად“ გადმოცემა გამოირჩევა მსახურში გლეხის დანახვას (გლეხისათვის ტიპიკონის ბერძნული ტექსტი ხმარობს სიტყვა „პარიკს“), ქართულში „ყმისა“ და „მსახურის“ ერთდროული ხმარება კი გამოირჩევა მათ ერთი სოციალური კატეგორიისთვის მიკუთვნებას. „ყმისა“ და „მსახურის“ ბერძნულად „ანთროპოსის“ ერთი ცნებით გამოხატვა ნიშნავს, რომ, ჯერ ერთი, ბიზანტიურ სინამდვილეში არ ყოფილა სოციალური განსხვავება ევსალური ურთიერთობის სხვადასხვა ხარისხში მყოფთა შორის და, მეორე, ყოფილა რაღაც საერთო, რითაც ეს ორი კატეგორია ბიზანტიელის წარმოდგენაში ერთიანდება. სავსეა კი არის ის, რომ ყმაცა და მსახურიც პატრონის წინაშე ლაშქრობა-სამსახურის მოვლევა.

უფროსი მეცნიერი თანაშემრომლის ზ. ალექსიძის მოხსენებაში — „ქრისტიანული დოგმატიკისა და არქიტექტურის ურთიერთკავშირის შესახებ“ — განხილული იყო ქრისტიანული ტაძრების საკუთრებელში საკრემლოთა რაოდენობის სიმბოლიკა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სამი სარკმლი აღმოსავლეთის (საქართველის) აფსიდში სიმბოლურად გამოხატავს სამების დოგმატს დიოფიზიტურ რედაქციით და ეს ტრადიცია კონსტანტინოპოლის წმიდა სოფიის ტაძრიდან მომდინარეობს. მონოფიზიტური ძეგლებისათვის კი დამახასიათებელია ერთი სარკმელი აღმოსავლეთის აფსიდში. ამ ნიშნის მიხედვით იმავე ლიტერატურაში მოცემულია სქემა ქრისტიანულ სამყაროში ერთი და სამსარკმლიანი ძეგლების განაწილება.

მომხსენებელმა განიხილა აია-სოფიის საკუთრებელის აგების შესახებ არსებული ბერძნული ლეგენდა, მისი ლათინური, სლავური და რუსული ვერსიები და დაასკვნა, რომ ლეგენდის უძველეს რედაქციაში საუბარი იყო არა საკუთრებელში სამი სარკმლის გაჭრის, არამედ სამი აფსიდის აგების შესახებ. ამიტომ სიმბოლური დატვირთვა, ლეგენდის მიხედვით, ენიჭებოდა არა სარკმლებს, არამედ საკუთრებელის აფსიდებს.

მომხსენებელმა მოიტანა დოკუმენტური მასალა, რომლის თანახმადაც სამების ინტერპრეტაციაში დიოფიზიტებსა და მონოფიზიტებს შორის არ არსებობს ისეთი განსხვავება, რომ პირველთათვის მისი სიმბოლიკა სამი სარკმელი გამხდარიყო, ხოლო მეორეთათვის — ერთი.

გარდა ამისა, მისი აზრით, ერთ და სამსარკმლიანი ძეგლების განაწილება ქრისტიანულ სამყაროში არ იძლევა ისეთ სურათს, როგორც უნდა ყოფილიყო მამის, თუ სარკმლების რაოდენობის სიმბოლიკა განსხვავებული იქნებოდა მონოფიზიტებისა და დიოფიზიტებისათვის.

განსაკუთრებით დამახასიათებელია ამ მხრივ ქართული ძეგლები, რომელთა დიდი ნაწილი ერთსარკმლიანია. პირველ ყოვლისა ერთსარკმლიანი მცხეთის სვეტიცხოველი, ქართული ქალკედონური საკათალიკოსო საყდარი, აგებული XI-ის პირველ ნახევარში მელქისედეკ კათალიკოსის მიერ.

მომხსენებლის დასკვნით, სარკმელთა რაოდენობის მიხედვით შეუძლებელია კავკასიაში ქრისტიანული საეკლესიო ტაძრების აგებისა და მასთან ერთად კავკასიის ქვეყნების რელიგიური კურსის ცვლილებების დათარიღება.

ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშაკთა და ასპირანტთა სამეცნიერო სესია

ა. წ. 24 მაისიდან 2 ივნისამდე საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში ჩატარდა ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშაკთა და ასპირანტთა სამეცნიერო სესია.

სესიის არქეოლოგიის სექციაზე მოხსენებებით გამოვიდნენ: დ. გოგელია „დასახლების თვისებებზე“ არუხლო I-ზე“, დ. გოცირიძე „აღმოსავლეთ საქართველოს ადრესამიწითმოქმედო კულტურის ძეგლების შესწავლის ისტორია“, გ. მინდაშვილი „ადრებრინჯაოს ხანის სამარხი ნაობარი გორის ნამოსახლარიდან“, ს. წიქარიძე „მცენარეულ ჩანარებიანი კერამიკა ნტკვარ-არაქის კულტურის ძეგლებში“, მ. ლლონი „ზოომორფული მოტივებით შემკული ქურქები თინვალის საეულტო ძეგლიდან“, რ. რუსიშვილი „შინდინის სამაროვნის შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკა“, კ. კახიანი „ღრმახევისათვის გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხები“, ლ. აბრე-სოვი „საქართველოს ბრინჯაო-რკინის ხანის ძეგლების ქრონოლოგია კ. შეფერის ნაშრომში“ დასავლეთ აზიის შედარებითი სტრატეგრაფია და ქრონოლოგია“, ნ. ვიფანიძე „ორნამენტი თრელის სამაროვნის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ქურქულზე (ლანგრები, ქოთნები)“, ი. სულთანშვილი „საქართველოს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მოქცეული ქურქები“, ლ. კილოსანიძე „თრელის სამაროვნის ზოომორფული ქურქები“, გ. ყიფიანი „ადრენატიკური ხანის ბის არქიტექტურა ვანის ნაქალაქარზე“, გ. კვიციანი „გუადიხუს სამაროვნის უფროსი ჯგუფის სამარხების დათარიღებისათვის“, ე. ლიხელი „ვანის ძე. წ. V—VI სს. კერამიკის კლასიფიკაციის მეთოდისათვის“, გ. გამყრელიძე „არქეოლოგიური გათხრები მთისძირში 1975 წელს“, ნ. მირიანიშვილი „არქეოლოგიური ძეგლები აღიანიდან“, ვ. ჩიხლაძე „დაკარძაღვის წესი და სამარხთა აღნაგობა თინვალის სამაროვანზე“, მ. რჩელიშვილი „კვირაცხოვლის კომპლექსი“, ჯ. წიკლაური „ბეჭდები „ნაქალაქარის“ სამაროვიდან“, ლ. ას-ლანიშვილი „თინვალის „ნაქალაქარის“ სამაროვნის კრანოლოგიური სერია“, გ. კალანდაძე „უინვალის ზურგიანის კომპი“. კ. წერეთელი „თვალავის საყდარი“, ს. მარგველაშვილი „შუაფეო-დალური ხანის ქურქის ხუფების შესწავლისათვის“, მ. გორიაშვილი „XI—XIII სს. მოუქი-ქავი თიხის ქურქული დმანისიდან“, მ. ვაჩაძე „შუაფეოდალური ხანის სოფლური ხუროთმო-ღვრების შესწავლისათვის არაგვის ხეობაში“, გ. რჩელიშვილი „არაგვის ხეობის საწნახლე-ბი“, ი. წიკლაური „მიწისმფლობელობასთან დაკავშირებული ტერმინები ხევისურეთში“, გ. ჯავახიშვილი „ანანურის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი“.

31 მაისიდან 2 ივნისამდე მუშაობდა სესიის ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და სოციოლოგიის სექცია, რომელმაც მოისმინა მოხსენებები: გ. წულაძის „ტობადობის შესახებ აზრის შესწავ-ლის ზოგიერთი საკითხი“, ფ. კოეიაშვილის „ერაზმ როტერდამელი ომისა და მშვიდობის შე-სახებ“, ა. გეთიაშვილი „ვალდსტუქური რეფორმაციის საკითხისათვის“, რ. თოფჩიშვილი „აღმ. საქართველოს მთის, მთისწინეთისა და ბარის მოსახლეობის კულტურულ-სოციალური ურთი-ერთობისათვის“, ნ. კერესელიძის „ახალგაზრდობის თავისუფალი დროის სტრუქტურის ცვლი-ლებათა ტენდენციები“, ე. კუბატაძის „სამბოთა კავშირის დიდი სამამულო ომის წლებში სას-წავლებლებისა და კულტურის დაწესებულებების ევაკუაციის საკითხისათვის“, რ. ქართველი-შვილი „ამერიკის კოლონიების ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის და აშშ შექმნა“. ნ. აბა-კელიას „რიტუალური დრამის ფუნქციების შესახებ პირველყოფილ ადამიანთა საზოგადოება-ში“, ს. გაბუნისა „ერთი ქართული იდიომის ეტიმოლოგიზირების ცდა (ბასკურ წესჩვეულე-ბათა სინათლზე)“, ვ. ჩიქოვანის „სახეობებელი ნაგებობები მთიულეთ-გუდამაყარში“.

სესიის სექციების მუშაობა შევაჯამეს პროფ. ოთ. ლორთქიფანიძემ, პროფ. ა. რობაქიძემ და პროფ. მ. გეგეშიძემ.

VIII МЕЖДУНАРОДНЫЙ СЕМИНАР ЭТНОЛОГОВ

197

С 1 по 13 сентября 1975 г. в ПНР в местечке Юлиа (близ г. Ланьцут в Жешувском воеводстве) кафедрами этнографии университетов городов Лодзь и Познань была организована работа VIII семинара этнологов. Соорганизаторами этого мероприятия были ЦЕПЕЛИА¹, научные общества студентов-этнографов упомянутых университетов и Областной музей г. Жешув.

Основа семинару этнологов была заложена в 1968 г. в Чехословакии, в г. Братислава доцентом Университета им. Вышинского, доктором Яном Подолаком. Первые семь семинаров проводились в Чехословакии при участии зарубежных, в том числе советских, специалистов. Начиная же с VIII семинара оргкомитет решил вынести это мероприятие за пределы Чехословакии и устраивать его ежегодно в различных странах, включая в оргкомитет страну-организатор каждого последующего семинара.

Семинар этнологов ставит перед собой следующие цели: 1. дидактическую — предоставить возможность молодым кадрам этнографов (начинающим научным работникам и студентам) в сотрудничестве со старшими коллегами — педагогами и профессорами из разных стран — пройти практику полевой этнографической работы и в результате личных контактов и дискуссий освоить приемлемые методы сбора полевого этнографического материала, их обработки, исследований; 2. научную — собрать конкретные данные для науки, выявить изменения, происшедшие в быту и культуре народа изучаемого региона в результате социалистических преобразований; 3. культурно-общественную и политическую — участие в работе семинара представителей разных стран должно способствовать обмену мнениями и опытом в работе, более подробному ознакомлению с достижениями

зарубежных коллег, упрочению научного сотрудничества.

В работе VIII семинара этнологов участвовали 34 этнографа (опытные специалисты и начинающие) и 37 студентов из Польши, Чехословакии, Болгарии и Венгрии. Среди участников были организаторы VIII семинара этнологов — зав. кафедрой этнографии Университета г. Лодзь, доктор Бронислава Копчинска-Яворска и Лауреат Гердеровской премии, зав. кафедрой этнографии Университета им. А. Мицкевича (г. Познань), проф. Иожеф Буршта; доцент той же кафедры, доктор Збигнев Яшевич, прошедший стажировку в СССР, автор книги об узбеках; доктор Владислав Барановский (г. Лодзь), стажировавшийся в СССР по изучению этнографии сибирских народов; доктор Анна Задружинска из Варшавского университета; директор Областного музея, доктор Кшиштоф Рушел из г. Жешув и сотрудники того же музея Анна Таргоньска, Анджей Корчмажевский и др. Зарубежные гости были представлены в следующем составе: основатель и бывший директор, ныне генеральный секретарь оргкомитета семинара этнологов, лауреат Гердеровской премии, доктор Ян Подолак и социолог доктор Катарина Подолакова (Чехословакия, Братислава); проф. Ион Влэдуциу, воспитанник московской школы этнографов (Румыния, Бухарест); проф. Бэла Гунда и доктор Ласло Дам (Венгрия, Дебрецен); проф. Белградского университета Петар Влахович (Югославия); проф. Нилье-Арвид Брингеус (Швеция, Лунд); доктор Хельмут Филхауер (Австрия, Вена), а также молодые этнографы из Болгарии, Чехословакии, Венгрии и Югославии. Советский Союз представляли канд. ист. наук Б. Аминков (Ташкент) и канд. ист. наук Н. А. Брегадзе (Тбилиси).

Тематика предыдущих семинаров охватывала различные вопросы народного быта и культуры, в том числе агроэтнографию, народную архитектуру и др. Темой же VIII семинара было избрано народное ремесленное производство и связанные с ним вопросы социального быта и духовной культуры. Регионам для полевых этнографических работ были избраны 4 больше-

¹ ЦЕПЕЛИА — Центральный союз кооперативов народных и художественных промыслов, который руководит производством и реализацией изделий народных художественных промыслов в ПНР и оказывает действенную помощь, финансовую поддержку польским этнографам.

селения в Жешувском воеводстве (Медляна, Бжуза Стадницка, Ракшава и Воля Зарчинска), где одним из основных занятий жителей является ремесленное производство, в том числе — гончарство, деревообработка, плетение домашней утвари.

Студенты-участники семинара были разделены на 4 тематические группы, изучающие: 1. народные способы изготовления керамических изделий; 2. деревообрабатывающее ремесло; 3. интерьеры жилых построек; 4. изготовление, пластику и назначение масок и игрушек, связанных с духовной культурой местного населения. Студентам, соответственно с тематикой, были розданы составленные специалистами вопросы. Руководствуясь ими они собирали полевой этнографический материал, который впоследствии переносили на унифицированные карточки. Собранный студентами полевой материал ляжет в основу их исследований и дипломных работ по этнографии. Перенесенные на карточки и проверенные руководителями данные будут сданы в архивы кафедр соответствующих университетов как вполне надежный первоисточник, документальный материал, которым можно будет пользоваться при этнографических исследованиях.

По программе семинара, участники ежедневно с утра выезжали на полевую этнографическую работу. А послеобеденные и вечерние часы были насыщены различными мероприятиями — заседания, на которых некоторые, в том числе и советские, этнографы выступили с сообщениями о состоянии этнографической науки у себя на родине, о проблематике и методах исследований; совещания со студентами — проверка их работы и консультации; показ этнографических и документальных фильмов из жизни полейков и румын (проф. Пон Влэдуциу привез из Румынии соответствующий материал для демонстрации); ознакомление с народным искусством и обычаями (инструментальная и песенная музыка и пляски в исполнении местных народных капелл, инсценировка свадьбы); экскурсия по достопримечательным местам Жешувского воеводства; прием у представителей местной власти; дружеская встреча участников семинара с жителями с. Воля Зарчинска; костер дружбы и др.

Следует отметить высокий уровень организации семинара. На протяжении всего времени пребывания в ПНР участники семинара не только были обеспечены всеми необходимыми, своевременными бытовыми услугами, транспортом и т. п., но и окружены беспрепятственным вниманием организаторов этого мероприятия. Особая теплота и готовность помочь в работе чувствовались в отношении к советским коллегам. Нам они дали возможность не только ознакомиться с бытом и культурой современного польского села, но и собрать полевой этнографический материал. Выражаю свою искреннюю признательность всем организаторам, пригласившим нас на семинар этнологов, и коллегам, сопровождающим нас во время работы, — доктору Эбигневу Яшевичу, магистрам Анне Тарговской и Анджею Корчажевскому — благодаря их помощи мною зафиксирован материал по отдельным вопросам агроэтнографии (земледельческие культуры, орудия труда, связанные с полеводством и скотоводством ритуалы и верования, обрядовые хлеба и др.), народной метеорологии и медицины, деревообработки и связанным с ней обычаям и обрядам. После соответствующей обработки, собранный материал найдет отражение в моей будущей работе.

Меня, не только как сотрудника научно-исследовательского института, но и как преподавателя кафедры этнографии ТГУ, интересовали также программы и системы обучения этнографов в других университетах. Поездка в ПНР дала возможность ознакомиться с программами, содержанием обучения и этнографических исследований в университетах и научных учреждениях стран — участников VIII семинара. Опыт других университетов в преподавании некоторых обязательных предметов будущим этнографам можно будет учесть при программировании курсов для студентов ТГУ, специализирующихся по этнографии.

В результате поездки в ПНР и ознакомления с работой семинара этнологов, в целях последующего развития научных контактов, возникают некоторые пожелания: 1. Было бы неплохо, если в работе семинара этнологов в будущем примут участие советские молодые научные работники и студенты. 2. Желательно, чтобы

наши этнографы впредь имели бы возможность демонстрировать участникам семинара документально-этнографические фильмы и диапозитивы, отображающие отдельные стороны быта и культуры Советского народа. 3. Советские этнографы могли бы стать и хозяевами одного из будущих семинаров этнологов и у себя ознакомить зарубежных коллег не только с методами полевых этнографических работ и исследований, но и с фиксируемыми в быту нашего

народа эмпирическими знаниями и навыками, необычайным богатством и разнообразием элементов культуры, имеющих многовековую историю, а также, в сопоставлении со старым, показать результаты достижений нашего народа за годы Советской власти, преобразования, происшедшие в быту и культуре городского и сельского населения.

Н. А. БРЕГАДЗЕ

საქალმწიკრის ნიკოლოზ ივანეს ძე მუსხელიშვილი

საბჭოთა და მსოფლიო მეცნიერებამ მძიმე დანაკლისი განიცადა. 15 ივლისს 85 წლის ასაკში გარდაიცვალა გამოჩენილი საბჭოთა მეცნიერი, მეცნიერების ნიჭიერი ორგანიზატორი და თვალსაჩინო საზოგადო მოღვაწე, სოციალისტური შრომის გმირი, სსრ კავშირის სახელმწიფო პრემიების ლაურეატი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ერთ-ერთი დამაარსებელი, მისი პირველი და ოცდაათ წელზე მეტი ხნის განმავლობაში უცვლელი პრეზიდენტი, რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო პრეზიდენტი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის თბილისის მათემატიკის ინსტიტუტის დირექტორი, აკადემიკოსი ნიკოლოზ ივანეს ძე მუსხელიშვილი.

ნ. ი. მუსხელიშვილი დაიბადა 1891 წლის 16 თებერვალს ქალაქ თბილისში, სამხედრო ინჟინრის ოჯახში. საშუალო განათლება მიიღო თბილისში, უმაღლესი — პეტერბურგის უნივერსიტეტში, რომლის ფიზიკა-მათემატიკის ფაკულ-

ტეტი დაამთავრა 1914 წელს „გამოყენებითი მათემატიკის“ სპეციალობით. 1915 წელს სადიპლომო ნაშრომის წარდგენის შემდეგ ნ. ი. მუსხელიშვილი დატოვეს თეორიული მექანიკის კათედრაზე პროფესორის წოდებისათვის მოსამზადებლად.

1917 წელს ნ. ი. მუსხელიშვილი აირჩიეს პეტროგრადის უნივერსიტეტის მექანიკის კათედრის ასისტენტად, შემდეგ კი მასწავლებლად. 1915–1920 წლებში იგი ასწავლიდა აგრეთვე პეტროგრადის სხვა უმაღლეს სასწავლებლებში.

1920 წელს ნ. ი. მუსხელიშვილი დაბრუნდა მშობლიურ ქალაქში, რათა სამეცნიერო-კვლევითი საქმიანობა განეგრძო, როგორც ახლად დაარსებული თბილისის უნივერსიტეტის დოცენტი. აქ იგი მათემატიკოსთა პატარა ჯგუფთან ერთად საძირკველს უყრიდა უმაღლეს მათემატიკურ განათლებას საქართველოში. 1922 წელს ნ. ი. მუსხელიშვილმა პროფესორის წოდება მიიღო და დაუცხრომლად ილწოდა მათემატიკისა და მომიჯნავე დისციპლინების სწავლების ორგანიზაციისათვის. 1926 წლიდან იგი ჯერ უნივერსიტეტის პოლიტექნიკური, შემდეგ კი ფიზიკა-მათემატიკის ფაკულტეტების დეკანი იყო. 1928–1930 წლებში იგი მუშაობდა პოლიტექნიკური ინსტიტუტის პრორექტორად, რომელიც 1928 წელს გაიხსნა თბილისში მისი აქტიური მონაწილეობით. ამასთან ნ. ი. მუსხელიშვილი თითქმის ნახევარი საუკუნის მანძილზე უნივერსიტეტში ხელმძღვანელობდა მის მიერ შექმნილ თეორიული მექანიკის კათედრას. 1933 წელს ნიკოლოზ ივანეს ძე მუსხელიშვილის ინიციატივით თბილისის უნივერსიტეტში შეიქმნა მათემატიკის ინსტიტუტი.

ოცდაათიანი წლების დამდეგს ნ. ი. მუსხელიშვილი დიდ ენერგიას ახმარს რესპუბლიკაში სამეცნიერო დაწესებულებათა ორგანიზაციას. 1933 წლიდან იგი მუშაობს სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ამიერკავკასიის ფილიალის საქართველოს განყოფილებაში, რომელიც 1935 წელს გარდაიქმნა სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალად; აქტიურად მონაწილეობს გეოფიზიკისა და სხვა ინსტიტუტებისა და სამეცნიერო დაწესებულებათა ორგანიზაციაში. შემდეგ დაახლოებით 35 წლის განმავლობაში სიცოცხლის უკანასკნელ წუთამდე ნ. ი. მუსხელიშვილი იყო საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ა. მ. რაზმადის სახელობის მათემატიკის ინსტიტუტის დირექტორი.

1935–1938 წლებში ნ. ი. მუსხელიშვილი სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის თავმჯდომარის მოადგილეა, 1938–1941 წლებში — მისი თავმჯდომარე, ხოლო 1941 წლიდან საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის დაარსების მომენტიდან, იგი აირჩიეს რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილ წევრთა პირველ შემადგენლობაში და მის პირველ პრეზიდენტად. ამ პოსტზე იგი უცვლელად მუშაობდა 1972 წლამდე, როცა მადლიერმა მეცნიერულმა საზოგადოებრივმა ნ. ი. მუსხელიშვილი აირჩია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო პრეზიდენტად.

1933 წელს ნ. ი. მუსხელიშვილი აირჩიეს სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად, ხოლო 1939 წელს — ნამდვილ წევრად. ამასთან თითქმის ოცდაათი წლის მანძილზე იგი სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმის წევრი იყო. მრავალი წლის მანძილზე იგი ლენინური პრემიების კომიტეტის წევრი, უმაღლესი საატესტაციო კომისიის წევრია, 1966 წელს იგი აირჩიეს სომხეთის სსრ

მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრად.

1956 წლიდან, როცა შეიქმნა სსრ კავშირის თეორიული და გამოყენებითი მექანიკის ეროვნული კომიტეტი, ნ. ი. მუსხელიშვილი ამ კომიტეტის თავმჯდომარე იყო. მისი აქტიური სამეცნიერო-საზოგადოებრივი მოღვაწეობისა და დიდი სამეცნიერო ავტორიტეტის აღიარება იყო აგრეთვე მისი არჩევა გამოყენებითი მექანიკის კონგრესების საერთაშორისო კომიტეტის წევრად 1956 წელს, თეორიული და გამოყენებითი მექანიკის საერთაშორისო კავშირის ბუეროს წევრად 1960 წელს. ნ. ი. მუსხელიშვილი იყო ბულგარეთის, პოლონეთის, გერმანიის დემოკრატიული რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიების საზღვარგარეთელი წევრი და ბევრი სხვა საერთაშორისო სამეცნიერო საზოგადოების წევრი.

ნ. ი. მუსხელიშვილის კალამს ეკუთვნის მრავალრიცხოვანი სამეცნიერო შრომები დრეკადობის ბრტყელი თეორიის, არარეკაროვანი ძეგლების გრეხვისა და ღუნვის თეორიის, სინგულარული ინტეგრალური განტოლებების თეორიის, პოტენციალის თეორიისა და ანალიზური ფუნქციების სასაზღვრო ამოცანების და სხვა პრობლემებზე. ერთმა პირველმა მან გამოიყენა კომპლექსური ცვლადის ფუნქციათა თეორია დრეკადობის თეორიის ამოცანების ამოსახსნელად. იმ შეთოდების უნიკალიობამ, რომლებიც ნ. მუსხელიშვილმა განავითარა და ახლა ფართოდ იყენებენ თანამედროვე მექანიკასა და მათემატიკაში, მის მიერ მიღებულმა სრულყოფილმა ფუნდამენტურმა შედეგებმა, მისი შრომები კლასიკური გახადეს მისსავე სიცოცხლეში. სტუდენტთა ბევრი თიობა აღიზარდა თეორიული მექანიკისა და ანალიზური გეომეტრიის სახელმძღვანელოებით, რომელთა ავტორია ნ. ი. მუსხელიშვილი. ამ სახელმძღვანელოებში, რომლებიც გამოირჩევა აზრის

უარესად ნათელი და დასრულებული ჩამოყალიბების, შეტანილია დრეკადობის თეორიისა და სინგულარული ინტეგრალური განტოლებების თეორიის ამოცანათა ამოხსნის ბევრი ფორმულა, რომლებიც ნ. ი. მუსხელიშვილმა შექმნა. მისი ფუნდამენტური მონოგრაფიები „დრეკადობის მათემატიკური თეორიის ზოგიერთი ძირითადი ამოცანა“ და „სინგულარული ინტეგრალური განტოლებები“ რამდენჯერმე გამოიცა სსრ კავშირში და საზღვარგარეთ. მონოგრაფიები შეიცავეს ავტორის მიერ ზუსტი კვლევის შედეგად მიღებულ იმ ამოცანათა ეფექტიან ამოხსნას, რომლებსაც თავი ვერ გაართვა ბევრმა მათემატიკოსმა. უცხო ენებზე ნათარგმნი ეს ნაშრომები ფართოდ ცნობილია სპეციალისტებს შორის, როგორც ფასდაუდებელი დამხმარე სახელმძღვანელოები. ისინი მაგიდის წიგნებად იქცა უნივერსიტეტებში, სამეცნიერო კვლევით ინსტიტუტებში, გაანგარიშების ბიუროებში, ყველგან, სადაც მუშაობენ გამოყენებითი მათემატიკისა და მექანიკის დარგში.

ნ. ი. მუსხელიშვილის თვალსაჩინო მეცნიერული მიღწევები საბჭოთა მეცნიერების სიამაყეა. მის მეცნიერულ იდეებსა და მის მიერ შექმნილ მეცნიერულ მიმართულებებს ავითარებენ აკადემიკოსის მრავალრიცხოვანი მოწაფეები და მიმდევრები როგორც ჩვენს ქვეყანაში, ისე საზღვარგარეთ.

უდიდესია ნ. ი. მუსხელიშვილის დამსახურება საქართველოს სამეცნიერო დაწესებულებათა ქსელის ორგანიზაციაში. მისი აქტიური მონაწილეობით შეიქმნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. სამეცნიერო ინტერესების მრავალფეროვნებამ საშუალება მისცა მას წარმატებით ეხელმძღვანელა საქართველოში მთელი მეცნიერების განვითარებისათვის. მისი საგულდაგულო მეთვალყურეობით იქმნებოდა და ფართოდ გავრცელდა სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტები

და დაწესებულებები, იზრდებოდა ქართველ მათემატიკოსთა, ინჟინერთა და სხვა სპეციალისტთა თაობები. მან შექმნა ქართული მათემატიკური სკოლა, რომელიც ფართოდ ცნობილია მთელ მსოფლიოში.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, რომელსაც იგი ხელმძღვანელობდა დაარსების დღიდან ოცდაათ წელზე მეტი ხნის განმავლობაში, ვადაიქცა დიდ სამეცნიერო ორგანიზაციად, რესპუბლიკის მეცნიერული აზროვნების ცენტრად, რომელმაც დიდი წარმატებანი მოიპოვა მეცნიერებისა და ტექნიკის განვითარებაში.

მექანიკის დარგში თვალსაჩინო მეცნიერული დამსახურებისათვის, მეცნიერთა კადრების მომზადებაში მრავალი წლის ნაყოფიერი მუშაობისათვის ნ. ი. მუსხელიშვილს მიენიჭა სოციალისტური შრომის გმირის წოდება. იგი დაჯილდოებულია ლენინის ექვსი ორდენით, ოქტომბრის რევოლუციის ორდენით და სხვა ორდენებითა და მედლებით. მათემატიკასა და მექანიკაში თვალსაჩინო მიღწევებისათვის მას მიენიჭა სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის უმაღლესი ჯილდო საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა დარგში — მ. ვ. ლომონოსოვის სახელობის ოქროს მედალი. მისი დამსახურება მსოფლიო მათემატიკის განვითარებაში აღინიშნა ბულგარეთის სახალხო რესპუბლიკის I ხარისხის ორდენით, კირილესა და მეთოდეს ორდენით (ბულგარეთი), სლოვაკიის მეცნიერებათა აკადემიის ოქროს მედლით, მოდესტო პანეტის სახელობის საერთაშორისო პრემიით (იტალია) და სხვ.

დიდ სამეცნიერო და პედაგოგიურ მუშაობასთან ერთად იგი აქტიურად მონაწილეობდა ჩვენი ქვეყნის სახელმწიფო და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ნ. მუსხელიშვილი იყო ამიერკავკასიის სფსრ მეშვიდე მოწვევის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის წევრი (1935–1937 წლები), საქართველოს სსრ დელე-

გატი საბჭოების VIII საგანგებო სრულიად საკავშირო ყრილობაზე და სსრ კავშირის კონსტიტუციის საბოლოო ტექსტის შემუშავებელი სარედაქციო კომისიის წევრი, სსრ კავშირის I-VIII მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, მრავალჯერ იყო არჩეული საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის წევრად. მრავალი წლის მანძილზე იგი სათავეში ედგა რესპუბლიკურ საზოგადოება „ცოდნას“, იყო საბჭოთა კავშირის მშვიდობის დაცვის კომიტეტის წევრი.

ნ. ი. მუსხელიშვილს, რომელმაც ექვს ათწლეულში განვლო ესოდენ ბრწყინვალე სამეცნიერო გზა, სახელი გაუთქვა საბჭოთა მეცნიერებას, არასოდეს არ დაუკარგავს მისთვის დამახასიათებელი თავმდაბლობა და სისადავე, უდიდესი

ადამიანური მომხიბლაობა, კონებაძახვილობა.

ჩვენგან წავიდა გამოჩენილი მეცნიერი, კომუნისტი, მგზნებარე პატრიოტი და მტკიცე ინტერნაციონალისტი, რომელმაც თავისი სიცოცხლე მოახმარა მეცნიერების, სოციალისტური სამშობლოს, საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის საქმის თავდადებულ სამსახურს.

კომუნისტური პარტიის ერთგული შვილის, დიდი მოქალაქისა და შესანიშნავი, მაღალი კომუნისტური ზნეობისა და კრისტალური სისპეტაკის, პარტიისა და ხალხის საქმის უსაზღვროდ ერთგული ადამიანის — ნიკოლოზ ივანეს ძე მუსხელიშვილის ნათელი სახე სამაგალითო იქნება საბჭოთა ადამიანების ბევრი თაობისათვის და სამუდამოდ დარჩება ჩვენი ხალხის მესხიერებაში.

პ. პ. ვილაშვილი, ა. ნ. ინაური, შ. დ. კიკნაძე, ვ. პ. კოლბინი, პ. ვ. მელნიკოვი, თ. ნ. მენთეშაშვილი, ზ. ა. კატარიძე, ჯ. ი. პატიაშვილი, ვ. მ. სირაძე, ე. ა. შივაჩიძე, ზ. ა. ჩხეიძე, თ. ი. მოსაშვილი, ჟ. კ. შარტავა, ო. ე. ჩერაქიანი, ნ. ა. ჭითანავა, ს. ე. საბაიშვილი, ა. პ. ალექსანდროვი, ვ. ა. კოტელნიკოვი, ა. ა. ლოგუნოვი, ვ. ი. მარუხი, ი. ა. ოვჩინიკოვი, ა. ვ. სიდორენკო, ნ. ნ. შაფროსევი, ვ. პ. სპრიანინი, მ. ვ. კელდერი, ნ. ნ. გოგოლაშვილი, ი. ნ. ვიწროგრადოვი, ა. ა. დოროფინცინი, ა. ი. იშლინსკი, მ. ა. ლავრენტიევი, პ. კ. მარჯანიშვილი, მ. ა. მარკოვი, ი. ნ. რაბოტნოვი, ლ. ი. ხელოვი, ს. ლ. სობოლენი, ს. ა. ხრისტინაშვილი, ვ. ბ. აბდულაძე, ე. ა. სეხნიანი, თ. ვ. ლაშქარაშვილი, ე. კ. ხარაძე, ს. ვ. ლურჯიანი, ა. ს. შრანნიშვილი, ნ. ა. ლანდი, ი. ბ. აბაშიძე, ე. ლ. ანდრონიკაშვილი, ა. ვ. ბიჭაძე, ნ. პ. ვიქუა, ლ. კ. ბაბუნია, რ. ვ. გამყრელიძე, ი. ვ. გვერდუითელი, თ. ფ. დავითიანი, მ. კ. ღარასელიანი, რ. რ. დვალი, ვ. ნ. ჯიბლაძე, ა. ა. კიკიძური, შ. ვ. კიკიძური, პ. ს. ზავრიევი, ნ. ნ. კეცხოველი, ვ. დ. კუარაძე, ბ. თ. ლოგანიძე, ვ. თ. მანჯავიძე, ვ. ვ. მახალდიანი, შ. ე. მიქელაძე, ვ. მ. ოკუჯავა, ა. ნ. თაყვალიძე, ა. კ. ხარაძე, ვ. ვ. ციციშვილი, ა. ს. ჩიქოვანი, ვ. ს. ჭოღოშვილი, დ. ი. ჩხიკვიშვილი, ა. ვ. შანიძე.

პროფესორი ილია მირცხულავა

ხედრო-პოლიტიკურ აკადემიასთან არსებულ სამხედრო-პოლიტიკურ კურსებზე. იმავე წლის სექტემბერში დაინიშნა ქ. გროზონის სამხედრო სკოლის პოლიტგანყოფილების უფროსის მოადგილედ. 1942 წლის ივლისში კი გაივზავენა სტალინგრადის ფრონტზე. იგი მამაცურად იბრძოდა საბჭოთა არმიის რიგებში. დემობილიზაციის შემდეგ იგი მუშაობდა სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებულ მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის უფროს მეცნიერთანამშრომლად, სექტორის ხელმძღვანელად და დირექტორის მოადგილედ სამეცნიერო მუშაობის დარგში.

1954—58 წლებში ილია მირცხულავა ეწევა სალექციო-პედაგოგიურ მუშაობას საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტთან არსებულ უმაღლეს პარტიულ სკოლასა და თბილისის უმაღლეს სასწავლებლებში, ხოლო 1958—1964 წლებში საინჟინერო-კლევით მუშაობას — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტში. 1970 წლის იანვრიდან სიცოცხლის კანას-კენელ დღემდე იგი ხელმძღვანელობს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგში სამეცნიერო ინფორმაციის სექტორს.

ფართო იყო ი. მირცხულავას მეცნიერული ინტერესების სფერო. იგი წარმატებით იკვლევდა საქართველოსა და ამიერკავკასიის პარტიული ორგანიზაციების, რევოლუციური მოძრაობის, საბჭოთა პერიოდის საქართველოს ისტორიას და აგარარული ურთიერთობის პრობლემებს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი ფუნდამენტური გამოკვლევები აგარარული ურთიერთობის საკითხებზე. რომლებმაც ფართოდ გაუთქვეს სახელი მეცნიერს რესპუბლიკის ფარგლებს გარეთაც. მისი მონოგრაფიები სამართლიანად ითვლება საბჭოთა ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვან შენაძენად. პროფესორ ი. მირცხულავას თანავეტორობით გამოქვეყნდა ბევრი განზოგადებული ნაშრომი: „საქართველოს კომპარტიის ისტორიის ნარკვევები“, „ამიერკავკასიის პარტიული ორგანიზაციების ისტორიის

ქართულ მეცნიერთა რიგებს გამოაკლდა ცნობილი ისტორიკოსი და საზოგადო მოღვაწე, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე. სკკპ წევრი 1939 წლიდან, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგში სამეცნიერო ინფორმაციის სექტორის დირექტორი, პროფესორი ილია იორდანეს ძე მირცხულავა.

ილია მირცხულავა დაიბადა 1913 წლის 21 მარტს. ს. ხორვაში (ხობის რაიონი). 1938 წელს წარჩინებით დაამთავრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. აქვე გაიპოა მან სამეცნიერო და მეცნიერულ-ორგანიზატორული მუშაობისადმი მიდრეკილება.

1938—1939 წლებში ილია მირცხულავა ხელმძღვანელ კომპაეზირულ სამუშაოზეა, ხოლო 1939 წლიდან იგი გადააყვით ვ. ი. ლენინის ცენტრალური მუშეუმის თბილისის ფილიალის განყოფილების გამგედ.

1939—1940 წწ. ილია მირცხულავა სწავლობდა მოსკოვში, სკკპ კ (ბ) ცენტრალურ კომიტეტთან არსებულ უმაღლეს პარტიულ სკოლაში.

1941 წლის ივლისში, ი. მირცხულავა ჩაირიცხა ვ. ი. ლენინის სახელობის სამ-

ნარკვევები" და სხვ. მის კალამს ეკუთვნის 120-ზე მეტი მეცნიერული გამოკვლევა.

იგი დაჯილდოებული იყო სსრ კავშირის ორდენებით, მედლებით და საპატიო სიგელებით.

ი. მირცხულავა იყო კომუნისტური პარტიის იდეოლოგიური ფრონტის მტკიცე და შეუდრეკელი ჯარისკაცი. ამ იდეოლოგიის ერთგულებას უნერგავდა იგი სტუდენტ ახალგაზრდობას სამი ათეული წლის მანძილზე. იგი ამასთანავე იყო ახალგაზრდა მეცნიერთა გულისხმიერი აღმზრდელი. მისი ზღვრულადანელობით შესრულდა რამდენიმე საკანდიდატო და სადოქტორო დისერტაცია.

ი. მირცხულავა სამეცნიერო-პედაგოგიურ და ორგანიზატორულ მუშაობასთან ერთად ფართო და მრავალმხრივ საზოგადოებრივ მოღვაწეობასაც ეწეოდა. იგი იყო სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიასთან არსებული ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის ისტორიის საპრობლემო საბჭოს წევრი და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიასთან არსებული საზღვარგარეთის იდეოლოგიურ მიმართულებათა პრობლემების სამეცნიერო საბჭოს თავმჯდომარე. იგი სისტემატურად გამოდიოდა მოხსენებებით

საკავშირო და რეგიონულ სამეცნიერო სესიებზე. კონფერენციებზე და სიმპოზიუმებზე. იგი იყო საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის შტატგარეშე ლექტორი, პარტიის თბილისის ორგანიზაციის კალინინის რაიკომის წევრი, რაიკომის ლექტორთა ჯგუფის ხელმძღვანელი, საზოგადოება „ცოდნის“ სააკადემიო ორგანიზაციის ხელმძღვანელი, საისტორიო საზოგადოების პრეზიდიუმის წევრი, „უაზისის აკადემიის“ ერთ-ერთი დამაარსებელი და მისი პროექტორი, რამდენიმე სამეცნიერო საბჭოს წევრი და ა. შ.

ჩვევან წავიდა გამოჩენილი მეცნიერი და ჩინებული მოქალაქე, რომელიც ყველგან და ყველგან მისი პრინციპული ზრით, გულისხმიერებით, მორალური სისხვეტიკით, დიდი შრომისმოყვარეობით, ორგანიზატორული უნარით, პატრიოტისა და ინტერნაციონალისტის მაღალი თვისებებით გამოიხატებოდა.

დაუვიწყარი იქნება ამ შესანიშნავი ადამიანის ნათელი ხსოვნა მეგობრების, კოლეგების, თანამშრომლებისა და მისი აღზრდილების წრეში.

ფ 42/195

ფასი 1 მან.

76 197

